

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

РАДОМСЬКИЙ ІВАН СЕРГІЙОВИЧ

УДК 903.2'13(282.247.314-197.4)"636"

**КРЕМ'ЯНА ІНДУСТРІЯ ТРИПІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЕТАПУ
ВІ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОСЕЛЕННЯ ОЖЕВЕ-ОСТРІВ)**

07.00.04 – археологія
історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І.С. Радомський

Науковий керівник:

Рижов Сергій Миколайович
кандидат історичних наук, доцент

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Радомський І.С. Крем'яна індустрія трипільського населення етапу VI Середнього Подністров'я (за матеріалами поселення Ожеве-Острів). — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 — археологія. Інститут археології НАН України. — Київ, 2019.

Вивчення трипільських пам'яток (зокрема і періоду VI – 4600 – 4200 рік до н.е.) у Середньому Подністров'ї почалось ще у другій половині XIX ст. За цей час було отримано значний обсяг матеріалів із численними колекціями крем'яних виробів. Однак основну увагу дослідники зосереджували на вивченні кераміки із її розмаїттям форм та орнаментациї, а також пластиці й домобудівництві, що яскраво відбивають мозаїку розселення локальних груп первісної людності. Зміни ж у кременеобробці є не такими динамічними як, наприклад, зміни в орнаментальних схемах. Попри інтерес дослідників до крем'яної індустрії в трипільській культурі (особливо в другій половині XX ст.) та значний обсяг артефактів, що був накопчений за тривалий час досліджень, основні колекції лишаються неопрацьованими та не введеними до наукового обігу. Актуальність теми визначається необхідністю системного та комплексного аналізу такого важливого джерела для археологічних реконструкцій доби енеоліту як крем'яні артефакти поселень трипільської культури.

У дослідженнях кременеобробки трипільської культури, археологи займались розробкою питань про типологічні, техніко-технологічні особливості обробки кременю, форми ведення господарства (із залученням

експериментально-трасологічного аналізу), способів видобутку кременю, генези кременеобробних традицій та роль кременю в господарстві давнього суспільства. Вагомий внесок у вивченні кременеобробки трипільськими колективами зробили М.Я. Рудинський, С.М. Бібіков, В.Г. Збеневич, К.К. Черниш, В.Г. Коробкова, С.М. Скакун, О.В. Цвек, Є.В. Пічкур, П.С. Шидловський та інші.

Серед розглянутих історіографічних аспектів визначені перспективні напрямки дослідження: 1) питання технології розщеплення в період VI; 2) генеза та розвиток технік; 3) значення кременеобробки в рамках соціально-економічного розвитку культури.

В основу роботи лягли матеріали поселення Ожеве-Острів, що за відносною хронологією датується другою половиною етапу Трипілля VI (□ Кукутені А4). У 2009 р. Дністровською комплексною експедицією було виявлено трипільське поселення, що знаходилося на острові р. Дністер на схід від с. Ожеве Сокирянського р-ну Чернівецької обл. У 2012 – 2013 рр. були проведені стаціонарні дослідження одношарового поселення. З культурного шару пам'ятки було отримано 10102 крем'яних артефактів (без підйомного матеріалу). Крем'яна індустрія поселення Ожеве-Острів базувалась на місцевих виходах кременю. На поселенні проходив повний цикл кременеобробки від первинного розщеплення до виготовлення знарядь та їх переоформлення.

На основі результатів поквдратного аналізу виявлених артефактів визначено, що виробництво проходило безпосередньо всередині споруд у спеціально відведених для цього місцях. У способі використання корисної площі жител в контексті кременеобробки, прослідковуються три варіанти заповнення внутрішнього простору робочими місцями.

В результаті опрацювання крем'яних артефактів з досліджених об'єктів, були встановлені техніко-типологічні особливості кременеобробки поселення,

що є характерними (подібними) як для наземних, глинобитних споруд, так і для господарчих ям, системи рівчачків тощо.

Нуклеуси представлені призматичними екземплярами для отримання платівчастих заготовок та нуклеусами для відщепів. Відщепові заготовки отримувались з одноплощадкових нуклеусів, двоплощадкових (зустрічаються виключно ортогональні), дископодібних біфасіальних із радіальним розщепленням та багатоплощадкових. Відзначається значний відсоток нуклеусів, метою яких було продукування відщепів – 51,6 % від усіх нуклеусів. Заготовками для переважної більшості знарядь слугували саме відщепи. Основною ж метою відщепового розщеплення були біфасіальні, трикутні вістря.

В залежності від функціонального призначення майбутнього виробу (вістря списа, дротика чи стріли) обиралась заготовка відповідних пропорцій, що впливало на варіант виробництва. Виокремлено декілька таких варіацій. Для першої є характерними значні сировинні витрати для виробництва вістер списів. Друга варіація, де напівфабрикатами слугували відносно тонкі та невеликі відщепи, була характерна для виробництва вістер до дротиків та стріл.

Платівчасті заготовки отримувались переважно з одноплощадкових нуклеусів із круговим зняттям. Основною технікою сколювання був удар через посередник, а як виняток використовували відтискні техніки. Максимальний відбір заготовок для продукування знарядь припадає на макропластини.

Платівки були необхідною складовою сільськогосподарського інструментарію. Використовувались вони в якості вкладнів. Типологічно останні не виокремлюються з-поміж інших артефактів. Ідентифікуються такі вкладеневі знаряддя на основі фіксації заполірованих країв на макрорівні. За винятком двох екземплярів, всі вироби ретушувались. Одноманітність у типах ретушування вкладнів відсутня.

В іншому знаряддєвий набір (вироби із вторинною обробкою) є цілком звичайним для енеолітичних культур (ретушовані платівки та відщепи, скребки,

виймчасті знаряддя, проколки/свердла, різці, рублячі знаряддя). Майже для всіх вище перелічених категорій інвентарю обиралась переважно відщепова заготовка. Виключенням є скребки які виготовлялись, переважно, на платівках. У вторинній обробці переважає маргінальне, дрібне ретушування виробів.

При порівнянні індустрії поселення Ожеве-Острів з матеріалами, що були здобуті на інших поселеннях цього ж регіону, нами виділені основні риси кременеобробки (незалежно від хронологічної позиції пам'яток), що на наш погляд характеризують період в цілому. Серед таких: 1) використання техніки непрямого удару у продукуванні платівок; 2) розщеплення направлене на отримання переважно макропластин; 3) значний відсоток знарядь на платівчастій заготовці, а в деяких категоріях інвентарю (як-от скребки) платівка є основним напівфабрикатом; 4) вкладні до жнивного інструментарію додатково оброблялись ретушуванням; 5) комплекси характеризуються значним відсотком нуклеусів для продукування відщепів; 6) розвиток біфасіальної техніки у виробництві трикутних вістер до метальної зброї, що виготовлялись на відщепах; 7) у вторинній обробці домінує маргінальне ретушування (хоча й фіксується використання паралельного ретушування із різним відсотковим співвідношенням у комплексах пам'яток).

Якщо техніка первинного розщеплення на всіх поселеннях була майже ідентична, то у техніці вторинного розщеплення відмічається кількісна різниця між видами ретуші, а відповідно і способі її нанесення – група пам'яток, де паралельне ретушування займає низький відсоток (домінуючим є маргінальне ретушування) або навпаки, активно використовувалось у виробництві необхідних знарядь. Відсутність паралельного ретушування може бути характерним східнотрипільським елементом у кременеобробці. Наявність же паралельного ретушування серед матеріалів поселень центрального (Жора де Сус) та північно-молдовського варіантів (Куконешти Век) наводить на думку

про те, що це характерна ознака, яка притаманна для індустрій західнотрипільських колективів.

На основі аналізу матеріалів з ранньотрипільських комплексів було встановлено, що індустрії характеризуються наступними особливостями: 1) переважання олівцеподібних, торцевих і конічних одноплощадкових нуклеусів для отримання платівчастих сколів; 2) використання ручного відтиску для зняття правильних платівок; 3) виробництво направлене на отримання пластинок і пластин; 4) для оснащення метальної зброї використовувались ромбоподібні мікроліти; 5) вкладні до землеробського інструментарію частіше використовувались без вторинної обробки, в рідкісних випадках присутня маргінальна нерегулярна ретуш; 6) для основної маси виробів із вторинною обробкою підбирались відщепові напівфабрикати; 7) переважає маргінальне ретушування.

Ці особливості відсутні на наступному етапі розвитку трипільсько-кукутенської спільності періоду Трипілля VI-Кукутені А. Поштовх до самостійних, плавних змін прослідковується на території Румунії. Темп розвитку технології був настільки швидким, що механізм заміщення однієї техніки іншою виявився непомітним на пам'ятках, які поширені на території Середнього Подністров'я. Цілком можливо, що в трипільсько-кукутенську середу включилося інше населення, що і призвело до такого результату. Продукування ж макропластин було результатом не тільки розвитку землеробства, а й поступового відходу від мисливського устрою та інтенсифікації скотарства.

При подальшому розвитку кременеобробки (в період VI-BII) на території Середнього Подністров'я перелічені вище особливості індустрії періоду VI не тільки збереглися, а й стали більш яскраво вираженими. Стає помітнішою різниця між пам'ятками Побужжя та Північної Молдови й Попруття. У питанні спеціалізації кременеобробки ми прийшли до наступних висновків: в момент

переходу до «макролітичної» техніки гостро постало питання про сировину, адже виробництво широких платівок вимагало чималих сировинних витрат. Це призвело до активної розробки покладів кременю у Подністров'ї, а згодом і в інших регіонах. Ми вважаємо, що спеціалізація виробництва почалась із видобутку сировини. Цей процес розпочався в кінці Трипілля А та на початку В/І.

Отримані результати з поселення Ожеве-Острів дають можливість не тільки розглядати ці матеріали як еталонні для періоду ВІ, але й використовувати їх для порівняння із пам'ятками інших мікрорегіонів.

Ключові слова: Середнє Подністров'я, Трипілля ВІ, крем'яна індустрія, технологія, біфасіальна техніка, вкладеневі знаряддя.

ABSTRACT

Radomskiy I.S. Flint industry of the Trypillian population of the stage BI of the Middle Dniester (based on the settlements of Ozheve-Ostriv). — Manuscript.

The Ph.D. thesis in History, speciality 07.00.04 — archaeology. — Institute of Archaeology of NASU. — Kyiv, 2019.

The study of Trypillian settlements (including the period of BI - 4600-4200 BC) in the Middle Dniestrovian began more in the second half of the XIX century. During this time, a considerable volume of materials was obtained with numerous collections of flint products. However, researchers focused on studying ceramics with its variety of forms and ornamentations, plastic, home-building... The stone artifacts are not as dynamically influencing changes in society as, for example, ornamental schemes. Despite the interest of researchers in this category of materials (especially in the

second half of the XX century) and their considerable volume accumulated over the long period of research, the main collections remain unworked and not introduced into scientific circulation.

In the historiography of the study of the flint knapping of Trypillya culture, archaeologists were engaged in the development of questions on typological, technical and technological features of flint processing, forms of farming (involving experimental and trassological analysis), the methods of flint extraction, genesis of cereal processing traditions and the role of flint in the economy of the ancient society.

The basis of the work lay the materials of the settlement of Ozheve-Ostriv. In 2009, the Dniester complex expedition discovered the Trypillyan settlement, which was located on the island of the Dniester River to the east of the village (Chernivtsi region). During 2012-2013, stationary studies of a single-layered settlement were conducted, which was dated by the second half of the stage of the BI (Cucuteni A4). From the cultural layer of the settlement of Ozhev-Island was obtained 10102 flint artifacts (without lifting material). The flint industry of the settlement of Ozheve-Ostriv was based on local flood exits. At the settlement there was a complete cycle of flint knapping from primary splitting to the manufacture of tools and their re-registration. Based on the results of square-level analysis of detected artifacts, it has been determined that production took place directly inside buildings in specially designated places. In the method of utilizing the useful area of dwellings in the context of flint processing, there are three ways to fill the internal space of workplaces.

Depending on the functional purpose of the future product (the tip of the spear, dart or arrows), the procurement of the appropriate proportions was chosen, which affected the variant of production.

Blades workpieces were obtained predominantly from single-headed cores with a circular withdrawal. The main technique of shredding was a blow through the

intermediary, and as an exception, the printing presses were used. The maximum selection of workpieces for the production of tools falls on the macroblade.

Blades were a necessary component of agricultural tools. They were used as attachments. Typically, the latter are not distinguished from other artifacts. Such instruments are identified on the basis of fixing the polished edges at the macro level. Except for two tool, all the products were retouched. There is no uniformity in the types of retouching of depositors.

When comparing the settlements of Ozheve-Ostriv with the materials obtained in other settlements of the same region, we have identified the main features of flint processing (regardless of the chronological position of the settlements), which in our view characterize the period as a whole. Among the following are: 1) the use of the technique of indirect impact in the production of blades; 2) splitting is directed to obtaining mainly macroblades; 3) a significant percentage of tools on a blades preparation, and in some categories of inventory (such as scrapers) the blade is the main half-finished product; 4) the input to the harvesting tool was further processed by retouching; 5) complexes are characterized by a significant percentage of cores for the production of flakes; 6) the development of bifacial technology, which was aimed at obtaining a triangular arrowheads for flint weapons made on the flake; 7) mostly marginal retouching, but also the use of parallel retouching in the secondary processing (with different percentages in the complexes of monuments) is fixed.

If the technique of primary splitting in all settlements was almost identical, then the secondary splitting technique indicates a quantitative difference between the types of retouch, and, accordingly, and the method of its application, a group of settlements, where the parallel retouching takes a low percentage (the dominant is the marginal retouching) or, conversely, was actively used in the production of the necessary tools. The absence of parallel retouching may be characteristic of the East-Trypillian element in flint processing. The presence of parallel retouching among the materials of the settlements of the central (Jora de Sus) and the northern Moldavian variants

(Kukonosheti Vek) suggests that this is a characteristic feature of the industry of the West-Trypollyan collectives.

On the basis of the analysis of materials from Early-Trypollya Complexes it was established that the industries are characterized by the following features: 1) the predominance of pencil-shaped, end and conical one-shaft cores to obtain blades; 2) the use of a manual press for the removal of the correct plates; 3) the production is aimed at obtaining blade and bladelist; 4) predominantly diamond-like microlites were used to equip the projectile; 5) the input to the agricultural tools was more often used without secondary processing, in rare cases there is a marginal irregular retouch; 6) for the bulk of products with secondary processing selected flakes semifinished products; 7) mostly marginal retouching.

These features are absent at the next stage of the Trypollya-Cucuteni industry development in the Trypollya period BI-Cucuteni A. The impetus for independent, smooth changes is observed in the territory of Romania. The pace of technology development was so rapid that the mechanism of replacing one technique with another was unobtrusive at the settlements, which are distributed in the Middle Dnister. It is possible that another population entered the Trypillyy-Cucutenia environment, which led to such a result. The production of the same macroblades was the result of not only the development of agriculture, but also the gradual departure from the hunting system and the intensification of livestock.

With the further development of flint knapping (in the period BI-BII) on the territory of the Middle Dnister, the features that were noted in the second and third chapters have survived and became more pronounced. The difference between the settlements of Bug river and Northern Moldova becomes more noticeable. In the question of the specialization of flint processing, we came to the following conclusions: at the time of transition to "macro-blades" technology, the question arose about raw materials, because the production of large blades required a considerable raw material costs. This led to the active development of flint. The latter required a lot

of effort, time and skills. We believe that the specialization of production began with the extraction of raw materials. This process began at the end of Trypillia A and at the beginning of BI.

The results obtained from the settlement of Ozhev-Island make it possible not only to consider these materials as reference for the period VI, but also to use them for comparison with the monuments of other microregions.

Key words: Middle Dnister river, Trypillya BI, flint industry, technology, economics.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових вахових виданнях України та іноземних держав

1. Радомський І.С. Кам'яний інвентар з поселення трипільської культури Солончени II / І.С. Радомський // Магістеріум. Археологічні студії. – Вип.67. – Київ., 2017. – С. 19-24.

2. Радомський І.С. «Майстерні» з оброки кременю та спеціалізація виробництва в трипільській культурі етапу VI / І.С. Радомський // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 56. – Київ., 2018. – С. 5-9.

3. Радомський І.С. Крем'яні матеріали пам'яток трипільської культури періоду В/І на Дністрі / І.С. Радомський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 3(134). – 2017. – С. 67-71.

4. Радомский И.С. Генезис кремневой индустрии Триполья В/І в Среднем Поднестровье / И.С. Радомский // Revista Arheologica, serie noua. – vol.XIII.nr.1-2. – Chisinau. – 2017. – С. 22-40.

5. Радомський І.С., Желага Д.В. Трипільська спадщина Середнього Дністра: загроза руйнації та рятувальна діяльність / І.С. Радомський, Д.В. Желага // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 4(131). – 2016 – С. 14-16.

Статті в інших наукових виданнях та матеріалах конференцій

6. Радомський І.С. Відмінності у виготовленні наконечників стріл в комплексах раннього та розвиненого етапів Трипілья / І.С. Радомський // Дні науки історичного факультету: Матеріали VI Міжнародної наукової конференції молодих учених. – Вип. VI: у 8-ми част. – Ч.7. – К., 2013. – С. 32-34.

7. Радомський І.С. До питання про вплив культури лінійно-стрічкової кераміки та розвиток Трипільської культури / І.С. Радомський // Шевченківська весна – 2014: історія: матеріали XII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. – К., Логос. – 2014 – С. 592-596.

8. Радомський І.С. Кам'яна індустрія культури Кріш та її місце серед культур неоліту-єнеоліту / І.С. Радомський // Дні науки історичного факультету, присвячені 180-річчю заснування Київського університету: Матеріали VII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. – К., Логос. У 2 т. – Т.1. – 2014. – С. 436-440.

9. Слесарев Е.С., Шидловский П.С., Радомский И.С. Новые исследования Бернашевского поселения. Анализ производственного инвентаря подъемного материала / Е.С. Слесарев, П.С. Шидловский, И.С. Радомский // Верхнедонской археологический сборник. – Вып.6. – Липецк. – 2014. – С. 209-217.

10. Черновол Д.К. Радомський І.С. Крем'яні вістря з трипільського поселення Ожеве-Острів / Д.К. Черновол, І.С. Радомський // Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круца – Львів, Астролябія. – 2015. – С. 367-383

11. Радомський І.С. Кам'яний інвентар з поселення Ожеве-Острів за матеріалами досліджень 2013 р. / І.С. Радомський // Кам'яна доба України. До 90-річчя Ю.Г. Колосова. – Вип.16. – К., Вид-ць Олег Філюк. – 2015. – С. 225-237

12. Черновол Д.К., Корвін-Піотровський А.О., Радомський І.С. Розкопки ранньотрипільського поселення Бернашівка у 2013-2014 рр. / Д.К. Черновол, А.О. Корвін-Піотровський, І.С. Радомський // Археологічні дослідження в Україні 2014. – Київ. – 2015. – С. 21-22

13. Радомський І.С. Якубенко О.О., Кам'яний інвентар поселення Озаринці / І.С. Радомський О.О. Якубенко // Археологія. – №1. – 2016. – С. 97-104.

14. Радомський І.С. До питання про технологію розщеплення кременю у трипільській культурі / І.С. Радомський // Археологія та Фортифікація. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвячена 150-й

річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського. – Кам'янець-Подільський. – 2016. – С. 47-51

15. Радомський І.С. Планіграфічний аналіз кам'яного інвентарю трипільського поселення Ожеве-острів / І.С. Радомський // Людина та ландшафт. Географічний підхід в первісній археології. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Київ. – 2016. – С. 69.

16. Радомський І.С. Технологія розщеплення кременю в ранньому Трипіллі за матеріалами поселень Окопи та Кормань на Дністрі / І.С. Радомський // Шевченківська весна: Історія. Матеріали XIV міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – Київ. – 2016. – С. 340-344

17. Shydlovskiy P. Radomskyi I. Early Agricultural Communities of Southwest Ukraine / P. Shydlovskiy, I. Radomskyi // Prehistoric Wetlands and Lakes: bringing forward dendrochronology in archaeology. – Scientific Meeting. 11-17.05.2016. – Skopje and Ohrid. – 2016 С. 41-42

18. Радомський І.С. Широкі пластини трипільсько-кукутенської спільності / І.С. Радомський // Дні науки історичного факультету 2017 (до 200-річчя від дня народження М.І. Костомарова. – Матеріали X міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – Київ. – 2017.- С. 27-30

19. Shydlovskiy P. Radomskyi I. Zhelaga D. Lithic Assemblages of Early Agricultural Communities in Western Ukraine / P. Shydlovskiy, I. Radomskyi, D. Zhelaga // Археологія річок та озери первісні спільноти Європи. Міжнародна наукова конференція НЕЕНАВА 15-18 версня 2017. – Київ-Канів. – 2017. - 58-59

20. Радомський І.С. Аналіз просторового розповсюдження кам'яних артефактів на поселенні трипільської культури Ожеве-острів / І.С. Радомський // Vita Antiqua. – №9. – Київ. – 2017. – С. 194-205.

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ПАМ'ЯТКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І ТА ПРОБЛЕМИ КРЕМЕНЕОБРОКИ В ІСТОРІОГРАФІЇ.....	22
1.1. Історія дослідження пам'яток трипільської культури в Середньому Подністров'ї періоду VI та питання відносної хронології.....	22
1.2. Історіографія та історія дослідження крем'яного інвентарю трипільської культури	31
1.3. Методика дослідження	49
РОЗДІЛ 2. КРЕМ'ЯНА ІНДУСТРІЯ ПОСЕЛЕННЯ ОЖЕВЕ-ОСТРІВ.....	55
2.1. Загальна характеристика поселення та комплексу крем'яних артефактів	55
2.2. Розповсюдження артефактів на площі поселення.....	56
2.3. Техніко-типологічна характеристика артефактів із житлових об'єктів....	62
2.3.1. Крем'яні артефакти із житла № 1.....	66
2.3.2. Крем'яні артефакти із житла № 3.....	72
2.3.3. Крем'яні артефакти із житла № 4.....	83
2.3.4. Крем'яні артефакти із житла № 5.....	88
2.3.5. Крем'яні артефакти із житла № 6.....	94
2.3.6. Крем'яні артефакти із житла № 7.....	100
2.3.7. Порівняльна характеристика комплексів крем'яних артефактів житлових об'єктів	105
2.3. Техніко-типологічна характеристика артефактів із рівчачків	108
2.4. Техніко-типологічна характеристика артефактів із міжжитлового простору	115
2.5. Загальний огляд індустрії поселення Ожеве-Острів.....	120
РОЗДІЛ 3. КРЕМЕНЕОБРОБКА ПЕРІОДУ ТРИПІЛЛЯ VI У СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І (В КОНТЕКСТІ ІНДУСТРІЇ ОЖЕВЕ-ОСТРІВ).....	125

3.1. Фізико-географічні умови розташування пам'яток Трипілля VI в Середньому Подністров'ї та їхні сировинні ресурси	125
3.2. Техніко-типологічна характеристика комплексів крем'яних артефактів початку періоду Трипілля VI (VI-1)	127
3.2.1. Крем'яні артефакти з поселення Озаринці ур. Попів город.....	130
3.2.2. Крем'яні артефакти з поселення Городниця-Городище	138
3.2.3. Крем'яні артефакти з поселень Патринці та Нижній Олчедаєв.....	143
3.3. Техніко-типологічна характеристика комплексів крем'яних артефактів другої половини періоду Трипілля VI (VI-2)	148
3.3.1. Крем'яні артефакти з поселення Василівка	150
3.3.2. Крем'яні артефакти з поселень Кадіївці ур. Бавки та Гринчуки	157
3.4. Техніко-типологічна характеристика комплексів крем'яних артефактів поселень періоду VI	161
3.4.1. Загальна характеристика кременеобробки трипільським населенням етапу VI Середнього Подністров'я.....	162
3.4.2. Кременеобробка періоду Трипілля VI на територіях суміжних до Середнього Подністров'я	164
РОЗДІЛ 4. ТРАДИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ КРЕМЕНЕОБРОБКИ ПЕРІОДУ ТРИПІЛЛЯ VI	167
4.1. Генеза кременевої індустрії Трипілля VI в Середньому Подністров'ї ...	167
4.2. Зміна технологічної направленості у кременеобробці на межі раннього та середнього Трипілля	185
4.3. Розвиток кременеобробки в наступний період Трипілля VI-VII	192
4.4. «Поселення-майстерня» чи майстерня на території поселення?	198
ВИСНОВКИ.....	208
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	213
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	233
ДОДАТКИ.....	237

ВСТУП

Актуальність теми. Кукутень-Трипільська культурно-історична спільність належить до широкого кола ранньоземлеробських культур Балкано-Карпатського регіону епохи енеоліту. В історії існування даної спільноти вчені виділяють три великих періоди – ранній (А), середній (ВІ, ВІ-ВІІ, ВІІ) та пізній (СІ, СІІ). В басейні Дністра, переважно у середній його течії, знаходяться поселення трипільського часу усіх періодів існування культури. Вивчення трипільських пам'яток (зокрема і періоду ВІ – 4600 – 4200 рр. до н.е.) у Середньому Подністрів'ї почалось ще в середині ХІХ ст. За цей час було отримано значний обсяг матеріалів із численними колекціями крем'яних виробів. Однак основну увагу дослідники зосереджували на вивченні кераміки із її розмаїттям форм та орнаментациї, а також пластиці й домобудівництві, що яскраво відбивають мозаїку розселення локальних груп первісної людності. Крем'яні ж артефакти не так динамічно впливають на зміни у суспільстві як, наприклад, орнаментальні схеми. Попри інтерес дослідників до цієї категорії матеріалів (особливо в другій половині ХХ ст.) та їх значний обсяг накопчений за тривалий час досліджень, основні колекції лишаються неопрацьованими та не введеними до наукового обігу. Тому, багато з піднятих вченими питань минулих десятиліть лишаються нерозв'язаними. Наприклад, залишається відкритим питання про техніко-типологічні ознаки крем'яного інвентарю для кожного етапу існування культури, хоча певні розробки в цьому напрямку і проводились [Рудинський 1927, 1930; Гамченко 1926; Бибигов 1953; Збеневич 1989; Шидловський, Слесарев 2015; Пічкур 2008; Кіосак 2016]. При чому, якщо пам'ятки Трипілля А, ВІІ та пізнього Трипілля гарно досліджені та описані, інколи із кременевими комплексами, то період ВІ, для цього регіону (окрім Поливанового Яру) залишається білою плямою на археологічній мапі. В першу чергу, це пов'язано із тим, що більшість з місцезнаходжень відомі виключно

завдяки розвідкам. Стаціонарні дослідження проводились лише на декількох пам'ятках. Одним з таких стало нещодавно відкрите поселення Ожеве-Острів, де виявлено значну за обсягом колекцію крем'яних артефактів. Нагальною є необхідність культурно-історичної інтерпретації комплексів поселень трипільської культури етапу VI Середнього Подністров'я на широкому тлі Балкано-Карпатського регіону. Актуальність дослідження зумовлена і відсутністю системного аналізу крем'яних комплексів поселень періоду Трипілля VI у Середньому Подністров'ї.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертаційне дослідження змістовно пов'язане з колективними відомчими плановими темами відділу археології доби енеоліту-бронзового віку Інституту археології НАН України «Матеріальна культура населення України в енеоліті – бронзовому віці», державний реєстраційний № 0112U00023 та «Культурогенез енеоліту – бронзової доби на теренах України», державний реєстраційний № 0116U006927.

Мета роботи полягає у введенні у науковий обіг крем'яних матеріалів поселення Ожеве-Острів, їх аналіз та порівняння із кременевими комплексами Трипілля VI пам'яток Середнього Подністров'я. Визначення специфіки та закономірностей розвитку кременеобробки як джерела для вивчення культурних та економічних процесів кукутень-трипільського населення.

Відповідно до мети визначено наступні **завдання**:

- 1) з'ясувати стан наукової розробки проблеми, дати загальну характеристику досліджуваним пам'яткам, дослідити підходи у вивченні кременеобробки з трипільських поселень;
- 2) провести аналіз даних щодо кременеобробки з поселення Ожеве-Острів використовуючи планіграфічний, технологічний та типолого-статистичний підходи;
- 3) схарактеризувати техніко-типологічні особливості кременеобробки з інших поселень періоду VI в цьому регіоні та порівняти результати досліджень

із висновками отриманими в процесі опрацювання колекції артефактів з поселення Ожеве-Острів;

4) прослідкувати розвиток кременеобробки в регіоні та визначити місце давнього виробництва у соціально-економічному вимірі давнього населення.

Об'єктом є колекції крем'яних виробів з пам'яток етапу VI (загальною кількістю 10825 од.), добути в ході археологічних досліджень в регіоні Середнього Подністров'я, польова документація та публікації щодо досліджень поселень.

Предметом дослідження є техніко-типологічні та статистичні особливості комплексів артефактів поселень періоду VI території Середнього Подністров'я.

Методологічною основою є принципи історизму, системності аналізу і науковій об'єктивності через використання порівняльного, типологічного, технологічного, статистичного, планіграфічного методів.

Наукова новизна роботи. В практичному плані автором вводиться у науковий обіг низка археологічних матеріалів, як нових, так і давно відомих трипільських пам'яток України, що ще не отримали висвітлення у наукових публікаціях. В теоретичному плані проведено визначення специфіки крем'яних комплексів трипільських пам'яток етапу VI. Розкривається генеза та розвиток технологічних принципів в даний період.

Географічні межі дослідження, у вузькому розумінні, охоплюють територію Середнього Подністров'я. Традиційно, басейн річки Дністер прийнято поділяти на три частини: верхній, середній і нижній [Енциклопедія..., 1957, с. 547]. В основу поділу часто вкладаються різні принципи. Ми користуємось запропонованим М.М.Цепендою басейновим принципом визначення меж Середнього Подністров'я, куди входять ліві допливи Дністра – Золота Липа-Караєць та праві – Тлумач-Сокирянка [Цепенда, 2009, с. 25 – 26, рис. 1] (рис.1).

У широкому розумінні, дослідження включає частину історико-географічного регіону Південно-Східної Європи – території сучасних країн Молдови, Румунії, Болгарії, населення давніх культур яких контактували з трипільською на Дністрі.

Хронологічні межі дослідження визначаються хронологічною періодизацією комплексів Трипільської культури в межах періодів Трипілля А – Трипілля ВІ – Трипілля ВІ-ВІІ.

Джерельна база. В основу роботи лягла колекція крем'яних артефактів поселення Ожеве-Острів, загальною кількістю 10102 од.. Наразі матеріали зберігаються у наукових фондах Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура». Для характеристики періоду також використані матеріали отримані в ході стаціонарних досліджень та розвідкових робіт з поселень Озаринці ур. Попів Город (187 од.), Городниця-Городище (107 од.), Патринці (55 од.), Нижній Олчедаєв (7 од.), Василівка (226 од.), Кадіївці (53 од.), Гринчуки (13 од.). Як допоміжні використані матеріали з поселень періодів Трипілля А – Бернашівка, Окопи, Кормань, Лука-Врублівецька та Трипілля ВІ-ВІІ – Солончени ІІ. Колекції зберігаються у наукових фондах Інституту археології НАН України, Національного музею історії України, Львівського історичного музею, Археологічному музеї інституту археології НАН України та у Державному історико-культурному заповіднику «Трипільська культура».

Практичне значення роботи. Отримані результати можуть бути використані у науково-практичній роботі для порівняльного аналізу при дослідженні нових пам'яток трипільської культури, для підготовки узагальнюючих робіт по вивченню енеоліту території Подністров'я зокрема та Південно-Східної Європи загалом. Основні висновки знайдуть використання у навчальних курсах з археології, в експозиційній роботі музеїв та у красознавчій

роботі для більш детального вивчення локальних особливостей трипільської культури в різних регіонах Південно-Східної Європи.

Особистий внесок здобувача. Автор з 2013 по 2015 р., у складі Дністровської комплексної експедиції під керівництвом Д.К. Черновола, брав участь у дослідженнях поселень Ожеве-Острів та Бернашівка І. У спільній статті із Д.К. Черноволом автором представлена характеристика біфасіальних вістер з поселення Ожеве-Острів. У спільній роботі з О.О. Якубенко автору належить опис комплексу крем'яних виробів поселення Озарниці. У спільних із П.С. Шидловським доповідях та тезах доповідей, автором дана загальна характеристика кременеобробки періоду VI.

Апробація результатів досліджень проводилась у вигляді доповідей на міжнародних, загальноукраїнських, регіональних та студентських конференціях в Україні: в Києві (2013 – 2017 рр.), Каневі (2017 р.), Кам'янець-Подільському (2016, 2017 р.); в Польщі: Жешуві (2016 р.), Любліні (2017 р.); Македонії: Охрид (2016 р.). Також здійснено спільну із П.С. Шидловським презентацію в Інституті археології Бернського університету (м. Берн, Швейцарія, 2017 р.).

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 17 статей, частина із них у співавторстві. З них 4 – у фахових наукових виданнях, затверджених ДАК України та 1 – у спеціалізованому науковому журналі за кордоном. Здійснено 12 додаткових публікацій в інших наукових виданнях, збірках, матеріалах конференцій та тезах доповідей.

Обсяг та структура роботи. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків (196 стор.), списку використаних джерел та літератури (218 позицій). Додатки розділені на три блоки: 6 типолого-статистичних таблиць, 23 графіки, 100 ілюстрацій. Загальний обсяг роботи 336 стор.

РОЗДІЛ 1. ПАМ'ЯТКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І ТА ПРОБЛЕМИ КРЕМЕНЕОБРОКИ В ІСТОРІОГРАФІЇ

1.1. Історія дослідження пам'яток трипільської культури в Середньому Подністров'ї періоду VI та питання відносної хронології

Трипільська культура, від самого її відкриття, була актуальною для дослідників завдяки збереженості об'єктів, що дає можливість всебічно вивчати населення, яке полишило по собі пам'ять в яскравій культурно-історичній спадщині. З 80-х років XIX ст. на території Західної України, яка в той час входила до складу Австро-Угорської імперії, почались розкопки пам'яток культури «мальованої кераміки» [Bilcze Zlote, 2013]. У свою чергу В.В. Хвойка запропонував виділити Трипільля в окрему культуру [Хвойка, 1901; 1904].

Історія досліджень пам'яток віднесених до періоду Трипільля VI у Середньому Подністров'ї почались в кінці XIX ст. Археологічні роботи цього періоду були пов'язані із визначенням місця пам'яток кам'яної доби в загальній історичній системі. Проводились численні розвідки, що мали на меті накопичення джерелознавчої бази. У 1870 – 80-х рр. значні за масштабом розвідувочі та стаціонарні роботи проводять польські та українські вчені. Серед таких відзначаються І. Коперницький та В. Пшебиславський, які дослідили ряд місцезнаходжень, в тому числі виявивши матеріали «культури мальованої кераміки» [Kopernickij, 1878]. Першим результатом таких дослідів стала робота Е.І. Сіцинського. Вчений картографував відомі на той час пам'ятки археології і видав у 1901 р. працю під назвою «Археологическая карта Подольской губернии» [Сецинский, 1901]. Пам'ятки він поділив за типами (поселенські, печерні тощо) та за періодами існування (кам'яна доба, середньовіччя). У 1930

р. дослідник перевидав карту пам'яток, де літерою «Т» позначив близько 30 місцезнаходжень, що датувались часом існування трипільської культури [Сіцинский, 1930, с. 34]. Серед них були відмічені такі, що згодом Т.С. Пассек віднесла до періоду VI (Фрідринці, Кадієвці, Городниця-Городище тощо).

У 1914 р. К. Гадачек, через два роки після досліджень на поселеннях трипільської культури в Середньому Подністров'ї (Кудринці, Мельниці тощо), спробував пов'язати культуру мальованої кераміки із мікенськими матеріалами [Hadaček, 1914]. У 1915 р. П.В. Сюзєв передав до Санкт-Петербургу декілька колекцій з відкритих ним місцезнаходжень Кудринці та Дарабани, що згодом були опубліковані Т.С. Пассек [Passek, 1935].

В середині 20-х рр. XX ст. вивчення трипільських старожитностей було зосереджене навколо створеної в 1925 р. Трипільської комісії при Всеукраїнському археологічному комітеті, що входив до структури Всеукраїнської академії наук [Відейко, 2010, с. 84]. До складу комісії входили вчені, які так чи інакше торкалися трипільської проблематики у своїх дослідженнях, зокрема М.Ф. Біляшівський, В.Є. Козловська, П.П. Курінний, М.Я. Рудинський та ін.. Останній в 1926 – 30-х рр. провів розвідки біля сіл Озаринці, Патринці, Фрідринці, Китай-Город, Деревляна тощо. В 1926 р. дослідником велись стаціонарні розкопки на деяких з поселень [Рудинський, 1927; 1931]. Проте, не всі з виявлених місцезнаходжень (як то Бакота, Студениця тощо) вчений вірно ідентифікував, віднісши їх не до трипільської культури, а до неолітичних комплексів. Причина полягала в тому, що на цих місцезнаходженнях у невеликій кількості були виявлені керамічні артефакти. Більшу частину зібраних колекцій становили кам'яні вироби. Попри це, внесок М.Я. Рудинського у дослідження трипільської культури території Середнього Подністров'я є неоцінним, про що мова піде далі.

Результатом розвідкових робіт стали перші періодизаційні схеми 1920 – 30-х рр., а разом з ними й спроби синхронізації. Л. Козловський у 1924 р.

порівнює матеріали поселень Незвисько та Городниця-Городище із поселенням Кукутені та Аріушдом [Kozłowsky, 1924, с.106-109]. Згодом, О. Кандиба виділяє послідовні городницьку, більчанську, заліщицьку, кошиловецьку та незвиську фази [Kandyba, 1937, р.126; Кандиба, 1939].

Тоді ж починає свою роботу над періодизацією і Т.С. Пассек, яка на основі змін у керамічному посуді, в т.ч. з Подністров'я, зробила перші висновки щодо відносної хронології трипільських поселень [Passek, 1935, р. 130-155]. В подальшому ці розробки були покладені в основу періодизаційної схеми Трипілля [Пассек, 1949]. Етап Трипілля VI був розглянутий та приведений у відповідність до даних стратиграфії румунських пам'яток. Так, поселення Поливанів Яр – нижній горизонт, Солончени II – середній горизонт, Сабатинівка I дослідниця зіставляє з фазою Кукутені А (Хебешешть). До періоду, що нас цікавить, дослідниця віднесла поселення Кадіївці, Кудринці, Городниця-Городище та Незвисько (нижній трипільський горизонт). Таку ж культурно-хронологічну інтерпретацію цих пам'яток дослідниця зазначила і через 12 років [Пассек, 1961, с. 101-105]. Основною характеристикою керамічних комплексів, на основі яких і був виділений етап Трипілля VI, стала наявність поліхромної кераміки.

Наступний період **(1940 – 1980 рр.)** характеризувався розширенням джерелознавчої бази, що дало можливість уточнювати періодизаційну схему. Надалі це стало поштовхом для початку виділення локальних груп.

На території Середнього Дністра продовжились активні стаціонарні дослідження. Так, у 1946 р. Південноподільською експедицією були проведені розвідки у Вінницькій області. В ході досліджень було відкрито такі поселення, що зараз ми можемо впевнено датувати етапом VI – Нижній Олчедаєв та Озаринці [НА ІА НАНУ, ф. 64, 1946/12; Артаманов, 1947].

В 50-х рр. проводились стаціонарні дослідження біля багатошарового поселення Незвисько, результати дослідження знайшли своє відображення в

узагальнюючій роботі К.К. Черниш «К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье (По материалам многослойного поселения у с. Незвисько)» [Черныш, 1962].

У зв'язку з підготовкою та початком будівництва Дністровських гідроелектростанцій, з 60-х років регіон піддається інтенсивному вивченню пам'яток (як Української РСР, так і Молдавської РСР) за участю таких дослідників як С.М. Бібіков, В.Г. Збеневич, К.К. Черниш, Т.Г. Мовша, Т.О. Попова, Е.В. Євдокімов, В.О. Шумова, С.М. Рижов, С.О. Гусєв, В.І. Маркевич О.Г., Корвін-Піотровський (Колесніков) (експедиції «Дністер 1», «Дністер 2») та ін.

Дослідження багатьох нових пам'яток сприяло уточненню періодизаційних схем. Так, за основу періодизації пам'яток культури Кукутень взяті спостереження Г. Шмідта. При дослідженні багатошарового поселення біля села Кукутень (ур. Четецує) (Румунія) ним були відмічені два культурних горизонти – верхній – В та нижній – А [Schmidt, 1932].

В залежності від співвідношення різних стилістичних груп розписного посуду В. Думітреску поділяє період Кукутень-А на чотири послідовні фази – А1, А2, А3, А4 [Dumitrescu, 1963]. Румунськими дослідниками схема продовжує удосконалюватись (Р. Вулпе, Д. Монах, К-М. Манту). Враховуючи локальні особливості пам'яток, А. Ніцу пропонує поділ періоду Кукутень-А на три фази [Nițu, 1980, p. 167 – 169]. Ця періодизація набула поширення серед румунських археологів. Для вітчизняних вчених панівною залишається періодизація саме Вл. Думітреску.

Дослідження Т.С. Пассек на Дністрі були узагальнені у монографії «Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья» 1961 р., в якій були описані основні особливості періоду. Там автор досить детально опублікувала матеріали з поселення Поливанів Яр. Згодом, на основі досліджень матеріалів з цього багатошарового поселення, Т.А. Попова

запропонувала поділ періоду ВІ на три фази [Попова, 1972]. Так, до періоду ВІ-1 (Кукутені А1-А2) були віднесені поселення Поливанів Яр ІІІ1, Городниця-Городище та ін.; до періоду ВІ-2 – Поливанів Яр ІІІ2, Нові Русешти тощо; ВІ-3 – Незвисько [Попова, 1979, с. 70]. Це була перша мікрохронологія для пам'яток періоду ВІ даного регіону України.

Вивчення матеріалів багат шарових поселень Поливанів Яр, Солончени ІІ та інших дозволили Н.М. Виноградовій уточнити ряд питань, які торкалися основних проблем хронології та культурної специфіки дністровських пам'яток етапу розвитку трипільської культури (ВІ-ВІІ). Дослідниця віднесла поселення цього типу до так званого «перехідного періоду» між етапами ВІ та ВІІ, бо вони не можуть бути включені ні до етапу Трипілья ВІІ (де більшість поселень синхронізується з Кукутені В), ні до етапу Трипілья ВІ (синхронний з Кукутені А) [Виноградова, 1983, с.11-12]. Вона переконливо обґрунтувала необхідність виділення чотирьох варіантів культури на середньому етапі її розвитку, а також з'ясувала локальні особливості окремих груп трипільських пам'яток території Подністров'я. Зокрема, Н.М. Виноградова створила хронологічну шкалу дністровських пам'яток середнього етапу та зіставила їх із загальною схемою періодизації культури Кукутені-Трипілья [Виноградова, 1983, с. 81].

Поступове збільшення кількості пунктів з відмінними типами знахідок обумовило акцентування уваги на пошуках локальних особливостей у трипільській культурі. Періодизаційні схеми дозволяють, як правило, встановити розташування у часі конкретних пам'яток у найбільш загальних рисах, проте, на практиці, занадто деталізована періодизація, врешті-решт, не показала реальної ситуації. Тож дослідники починають виділяти окремі типи пам'яток, локально-хронологічні групи, що дозволяли більш точно визначити послідовність певних комплексів у межах окремого регіону поширення культури Кукутені-Трипілья [Захарук, 1964, с. 28-37; Дергачев, 1980, с. 19-24]. Проте, якщо такі виділялись у пізньому Трипільлі, то стосовно періоду ВІ,

дослідники обмежувались констатацією відмінностей між двома регіонами (умовно, східним та західним) та поділом єдиного масиву трипільських пам'яток України [Мовша, 1975]. Це територія на захід від Дністра, де переважав розписний посуд (західнотрипільська культура або Кукутені) та територія на схід від Дністра з архаїчними рисами у кераміці (східнотрипільська культура) [Цвек, 1985; Сорокин, 1989].

О.Г. Корвін-Піотровський (Колесніков) та В.А. Колеснікова, співставивши матеріали різних поселень виділили три групи пам'яток етапу VI, зазначивши, що деякі поселення з кожної виділеної групи могли бути синхронними. Поява ж двох груп пам'яток, де кількісно переважають ті чи інші типи орнаментів (заглиблений або розписний), інтерпретується як існування двох тенденцій у розвитку трипільської культури [Колесников, Колесникова 1987, с. 27].

У 1971 р. Т.Г. Мовша виділила три локальні групи в межах Подністров'я: 1) верхньодністровська; 2) середньодністровська; 3) південна [Мовша 1971].

К.К. Черниш також зробила спробу виділити локальні групи середнього Трипілля запропонувавши розмежувати Трипілля на 24 хронологічні горизонти (6 для раннього, 7 для середнього та 11 для пізнього [Черныш 1977; 1981; 1982, с. 172-173]. На період VI припадає 1 – 3 ступені [Черныш 1982]. Окрім цього, дослідниця виділила 6 локальних груп: прикарпатську, пруго-дністровську, дністровсько-буго-дніпровську, буго-дніпровську, середньодністровську та верхньодністровську. На той час, на основі генетичної спорідненості, були окреслені типи пам'яток (борисівський, сабатинівський тощо) [Черныш 1975; 1977, 1982; Цвек 1987; Рижев 2007, с. 448-450].

В.Я. Сорокін для поселень середнього періоду Трипілля Пруго-Дністровського регіону виокремлює кілька послідовних типів пам'яток [Сорокин 1990; Sorocin 2002].

У зв'язку з тим, що були виділені два ареали у розвитку Кукутені-Трипілля, велике значення надавалось генезі та внутрішньому розвитку середнього Трипілля [Биби́ков 1953; Сорокин 1993]. В цьому випадку приділялось чимало уваги контактам кукутені-трипільської спільності з сусідніми культурами. Так, більшість дослідників сходяться на думці про те, що у формування періоду VI суттєвий вплив мали культури балкано-карпатського кола. Проте, після досліджень поселення Солончени, Т.Г. Мовша висловила припущення про те, що деякі особливості у техніці виготовлення і оздобленні кераміки були запозичені у носіїв степових культур [Мовша 1981]. Дослідниця, по суті, підтримала дискусійну концепцію М. Гімбутас щодо відносин степових культур (та й, власне, часу проникнення їх у ареали ранньоземлеробських культур) з кукутені-трипільським населенням [Gimbutas 1973, 1977, 1979].

З 1990-х рр. і по сьогодні на Дністрі продовжуються систематичні дослідження трипільських пам'яток. Так, неодноразово обстежувалось багатошарове поселення Березівка ур. Берег, Волошкове та ін. Проводяться розвідки і розкопки В.Г. Збеновичем, В.О. Шумовою (експедиція «Дністер-2»), О.Г. Корвін-Піотровським, С.О. Гусевим (експедиція «Дністер 3») та ін. XXI ст. ознаменоване стаціонарними розкопками раніше відкритого поселення періоду VI Ожеве-Острів, досліджене «Дністровською комплексною експедицією» під керівництвом Д.К. Черновола.

Не припиняються пошуки відповідей на питання про генезу середньотрипільських традицій [Сорокин 1997; Шумова 1993, 1994; Рижов, Шумова 1999, Бурдо 2001] та поглиблюється вивчення зв'язків на цьому етапі зі східними скотарськими племенами [Мовша 2000; Рассамакін 2004; Манзура 2000; Дергачев 2007]. Продовжується жвава дискусія з приводу ролі степових культур у розвитку трипільської спільності (та балканських культур загалом). Одні дослідники вбачали значний вплив степових культур на розвиток Трипілля VI, «захищаючи» міграційну концепцію М. Гімбутас [Дергачев 2000, 2007], інші

ж, заперечуючи таку можливість, стверджують зворотну ситуацію – коли трипільські колективи впливали на носіїв степових культур [Манзура 2003]. Румунські дослідники визначають наслідування деяких кукутенських традицій від Прекукутені [Маринеску-Былку 2001]. Враховуючи важливість питання витоків крем'яної індустрії етапу VI, дисертант вважає доцільним розглянути цю проблему окремо у IV розділі.

Досі залишаються актуальними питання хронології пам'яток періоду VI. Так, О.Г. Корвін-Піотровський (Колесніков), на основі керамічних комплексів пам'яток в Середньому Подністров'ї, виділив три фази існування періоду [Колесніков 1990; Корвін-Піотровський, Гусєв 2000]. До першої були віднесені пам'ятки Городниця-Городище, Поливанів Яр III1, Озаринці, Калюс Березове ур. Берег; до другої – Дарабани I, Поливанів Яр III2; до періоду VI-3 (співставний з румунською періодизаційною схемою – Кукутені A4) віднесені поселення Ломачинці, нижній шар Незвисько, Дерешова тощо. Т.А. Попова частково доповнила відносну хронологію періоду [Попова 1979]. У своїй монографії 2003 р., присвяченій Поливановому Яру, автор деталізувала мікрохронологію як даної пам'ятки, так і періоду. Дослідниця розділила першу фазу (період VI-1) на два хронологічні відрізки, в яких Городниця-Городище була більш ранньою від Поливанового Яру III1. В іншому ж схема повторювала періодизацію 1990 р. [Попова 2003, с. 85].

По іншому поставився до питання відносної хронології І.В. Палагута [Palaguta 2000; Палагута 2016]. Керуючись думкою про занадто детальний поділ керамічних комплексів Трипілля VI за типами та орнаментальними схемами, дослідник спростив періодизацію і виділив два послідовних етапи Трипілля VI-1 – Кукутені А-1-3 та Трипілля VI-2 – Кукутені А-4. Для кожного з цих періодів були виділені по декілька локально-хронологічних груп. Так, до періоду VI-1 він відносить прикарпатський, центральний, північномолдовський та східний варіанти. У другій половині етапу VI дослідник виділив ці ж групи, лише з

однією різницею – центральний варіант розпався утворивши ще один – південний.

Н.М. Бурдо, на основі відмінностей у схемах орнаmentaції та подібності пам'яток (типів та груп), виділила три хронологічні фази – Трипілля ВІ1 – Кукутені А1-2, Трипілля ВІ2 – Кукутені А3; Трипілля ВІ3 – Кукутені А4 [Бурдо, 2018, с.22]. Комплексний аналіз матеріалів дозволив дослідниці встановити генетичні зв'язки між локальними групами періду ВІ, визначити корені деяких із них та подальший розвиток у періоді Трипілля ВІ-ВІІ [Бурдо, 2018, с.22-30]. Типи та групи пам'яток дослідниця доречно розділила на дві лінії: 1) пам'ятки із прекукутенськими та кукутенськими традиціями, до яких увійшли, зокрема, Русештий Ной, Городниця-Городище, Поливанів Яр, Василівка та ін.; 2) пам'ятки суто із прекукутенськими традиціями (тип Лука-Врублівецька, Борисівська, Сабатинівська група тощо) [Бурдо, 2018, с.29, табл.1].

Враховуючи те, що крем'яні індустрії не так динамічно відображають зміни у суспільстві як орнаментальні схеми, приймемо спрощену періодизацію, що запропонував І.В. Палагута.

Отже, вивчення трипільських пам'яток у Середньому Подністров'ї почалось ще в кінці ХІХ ст. За цей час було виявлено значну кількість поселень. Основна увага дослідників була зосереджена на вивченні кераміки, різноманіття форм та орнаmentaції якої яскраво відображає мозаїку розселення локальних груп стародавнього населення. Крем'яний інвентар, попри кількісно численні знахідки, часто розглядався поверхнево і неповністю. Не дивлячись на увагу до цих матеріалів та його кількість, отриману за тривалий час, все ж низка колекцій залишаються неопрацьованими і не введеними до обігу, що стало на заваді науковим узагальненням стосовно важливих культурно-історичних процесів кукутені-трипільського населення середнього етапу її розвитку.

1.2. Історіографія та історія дослідження крем'яного інвентарю трипільської культури

За домінуванням у різні часи певних тенденцій та методів обробки колекцій крем'яного інвентарю пам'яток кам'яної доби (в тому числі і мідно-кам'яної) території України, вся історія його вивчення умовно поділяється на 3 періоди: перший (до початку 1950-их рр.), другий (початок 1950-их – 1980-ті рр.) та третій (від 1980-их рр. до сучасності) [Генинг, Левченко 1992 с. 4-7]. Хоча інколи і виділяють чотири періоди у вивченні енеолітичних пам'яток [Бурдо 2003], для вивчення кам'яного інвентарю, більш прийнятним для нас є саме перша схема, яка успішно використовується в інших дослідженнях [Гаскевич 2003].

У перший період, вивчаючи крем'яний інвентар нечисленних відомих на той час енеолітичних (трипільських) пам'яток території України, дослідники ставили за мету виявлення давніх знарядь та визначення їхніх елементарних функцій, хронології та еволюції, подекуди хибно відносячи виявлені пам'ятки до неолітичних.

З кінця XIX ст. стають відомими печери на схилах Білої гори, які дослідив В.Б. Антонович [Антонович 1886]. Протягом 20-х рр. XX ст. ці печери, а також ряд інших пам'яток дослідив М.Я. Рудинський, який відніс більшу частину виявлених виробів до доби неоліту [Рудинський 1927]. Епізодичними дослідженнями стосовно знаряддевого інвентарю займались В.В. Хвойко, С.С. Гамченко, О. Кандиба та інші. Частіше це були короткі згадки про виявлені знаряддя (інколи, із визначенням техніки сколу) [Гамченко 1926, с. 37; НА ІА НАНУ ф. ВУАК, 202/16], або ж спеціальні статті із узагальнюючими даними по різним поселенням [Хвойка 1908, с. 6; Гамченко 1926; Kandyba 1935].

Безумовно, кам'яні артефакти, що були виявлені під час розкопок, намагались розглядати і з точки зору господарсько-економічних проблем. Так, С. Магура, вивчаючи «побутові» аспекти трипільської культури, активно

залучає до аналізу крем'яні знаряддя. Описуючи землеробство, дослідник вказує на важливість використання крем'яних серпів, зернотерок (які вчений спробував типологізувати) і розтиральники (характеристика виробів супроводжувалась детальним описом із зазначенням розмірів); при визначенні знарядь для полювання відзначаються вістря стріл, списів, кістяні вістря, «боласи» для праці тощо [Магура 1926, с. 111-127]. Тож, це була одна з перших спроб залучення кам'яних артефактів для реконструкції господарства трипільської культури.

Досліджуючи згадані вище печери на Дністрі, М.Я. Рудинський на основі типологічних відмінностей для раннього неоліту, виділив знаряддя типу кампініє («кампінієнська індустрія»), що характеризується макролітизмом в техніці виготовлення знарядь [Монгайт 1973, с. 203-204]. До пам'яток, що мають знаряддя типу кампініє, дослідник відніс Озаринці, Бакота, Китайгород, Студениця, Стара Ушиця тощо [Рудинський 1931, с. 175-176].

На макролітичні знаряддя звертає увагу і Є.Ю. Кричевський. Він відносить макролітичні вироби до неолітичного часу. Розглядаючи питання появи трипільської культури, дослідник зазначив, що ці знахідки були виявлені в тих самих топографічних умовах, що й трипільські поселення. Такий стан речей дослідник пояснює тим, що трипільська культура розвивається на основі «кампінієнського періоду» [Кричевський 1940, с. 5-6]. По суті, саме Є.Ю. Кричевський першим підняв питання генези трипільської кременеобробної індустрії.

В першій половині XX ст. відбуваються і перші спроби типологізації суто кам'яних артефактів трипільської культури. Це було спричинено розширенням джерелознавчої бази, дослідженням більшої кількості трипільських поселень (а відповідно і публікацій), зменшенням плутанини у ідентифікації пам'яток трипільської культури. Так, новатором в цьому контексті стає В.Л. Богаєвський, який спробував типологізувати трипільські кам'яні комплекси [Богаевский

1937]. Дослідник був першим, хто сформував щось на кшталт «тип-листа» кам'яних виробів трипільської культури, хоча і виклавши матеріал у випадковій, несистематизованій формі. Цей «тип-лист» та термінологічний апарат базувався на розробках у вивченні палеолітичних та неолітичних пам'яток, проте, головну увагу дослідник приділив знаряддям (особливо шліфованим виробам). Типологія В.Л. Богаєвського не зачіпала технологічні аспекти індустрій, а стала лише систематизацією (неповною) відомих на той час знарядь з трипільських поселень. Подекуди автор робив визначення їхньої функціональної належності [Богаєвский 1937, с. 119]. Також В.Л. Богаєвський прослідкував дві технологічні традиції: архаїчну (палеолітичну), що виявлялась у виготовленні різноманітних форм скребків, проколов, ножеподібних платівок тощо); та нео-енеолітичну, що характеризувалась появою шліфованих знарядь.

В цей же час починаються спроби на більш професійному рівні визначити функції деяких знарядь. Так, наприклад, Є.Ю. Кричевський відмічає можливість використання деяких платівок у дерев'яній оправі в якості вкладнів до серпів [НА ІА НАНУ ф.12, 173]. До речі, саме він почав проводити експерименти із кам'яними знаряддями для з'ясування їхньої функціональної належності у нео-енеолітичну добу [НА ІА НАНУ ф.12, 173; Бибиков 1953, с. 95]. Цікаво, що робота дослідника знайшла підтримку у Т.С. Пассек, а його висновки щодо вкладнів були підтверджені трасологічним аналізом у 1949 і пізніших роках [Пассек 1949 (б), с. 223; Семенов 1949].

Отже, початок вивчення крем'яної індустрії трипільської культури відзначився накопиченням матеріалів із різноманітних розвідкових робіт та стаціонарних досліджень. Подекуди трипільські сприймалися як ранньонеолітичні поселення із макролітичною індустрією. В 1930-х рр. з'являється чітка прив'язка кам'яних артефактів до трипільських поселень. Крем'яна індустрія вивчається за палеолітичними, мезолітичними та неолітичними методиками із використанням відповідної термінології.

Створюються перші тип-листи та з'являються перші спроби визначення генези крем'яної індустрії трипільської культури та її розвиток у нео-енеолітичну добу.

Початок 50-х років – 80-ті рр. XX ст. можна умовно віднести до другого етапу вивчення крем'яної індустрії трипільської культури. Цей час відзначився бурхливим, різностороннім вивченням колекцій. Частково це було пов'язано із відкриттям ряду пам'яток у Середньому Подністров'ї (зокрема, багатошарових), що містили у культурних шарах численну кількість кам'яних артефактів. Разом з інтенсивним розвитком палеолітознавства, різнобічним вивченням індустрій кам'яного віку та швидким введенням трасологічного аналізу, дослідники трипільської культури також активно залучають крем'яні артефакти до своїх спостережень. Намагаючись всебічно вивчити технології розщеплення в енеолітичних культурах, місце крем'яної індустрії в житті давніх суспільств, шляхи проникнення нових технік на території України за доби нео-енеоліту та, власне, господарство трипільських племен, виділилось кілька напрямків у дослідженнях кременеобробки. Можна окреслити наступні питання, які назрівали фактично одночасно, і які актуальні по сьогоднішній день: 1) техніко-типологічні особливості індустрій різночасових пам'яток; 2) генеза та розвиток кременеобробки в трипільській культурі; 3) соціально-економічні інтерпретації (палеоекономічні реконструкції) – форми ведення господарства, з точки зору аналізу кам'яного інструментарію, ремесла, майстерні тощо. Ці питання хоч і переплітались між собою, проте, мають цілком самостійні межі і розглядаються в окремих дослідженнях. Наприклад, при вивченні трипільських майстерень з обробки кременю до уваги беруться: планіграфія, техніка розщеплення, господарство тощо. При реконструкції форм ведення господарства одних лише знарядь праці не вистачає, тому залучаються результати палеоботанічних досліджень, аналіз виробів з кістки, рогу, що доповнюється археозоологічним аналізом фауністичного комплексу. Тож, ми вважаємо доцільним розглянути кожне питання окремо в історіографічному відношенні.

Значний внесок у розумінні характеру індустрій зробила Т.С. Пассек, яка намагалась надати вичерпну інформацію про крем'яні вироби з комплексів поселень [НА ІА НАНУ ф. 64, 1949/24; Пассек 1949 а, 1949 б; 1950; 1961]. Так, були добре описані крем'яні комплекси поселення Поливанів Яр із типологізацією виробів. Розробки Т.С. Пассек були виконані на високому рівні, враховуючи детальні типологічні таблиці, якими доповнювались описи.

З приводу місцезнаходжень із макролітичним інвентарем (що були відкриті М.Я. Рудинським) в 1950-х рр. висловились Т.С. Пассек та С.М. Бібіков, які точно визначили культурно-хронологічну приналежність знахідок. Розглядаючи матеріали поселення Поливанів Яр, Т.С. Пассек висунула припущення, що знаряддя, виділені М.Я. Рудинським слід відносити не до неолітичного часу, а саме до трипільської культури [Пассек 1950, с. 53-54]. С.М. Бібіков підтвердив висновки Т.С. Пассек, звернувши увагу на те, що чи не в кожному зібранні з відкритих місцезнаходжень присутня трипільська кераміка. Всі ж відомі «макролітичні поселення» на Дністрі дослідник назвав «майстернями» трипільського часу [Бібіков 1953, с.107-109]. С.М. Бібіковим також проводились численні розвідкові роботи в районі Білої Гори, Студениці, Бакоти тощо.

Тоді ж, під час досліджень ранньотрипільського поселення Лука-Врублівецька, С.М. Бібіков описав та типологізував кам'яні вироби з пам'ятки. Характеристика цих матеріалів була побудована за принципом техніко-типологічного аналізу: сировинна база для продукування знарядь; знаряддя для обробки каменю (відбійники, відтискники); створення преформ та нуклеусів; заготовки для знарядь; знаряддя праці [Бібіков 1953, с.78-110]. Крім того, саме комплекси матеріалів з цього поселення були вперше в історії дослідження трипільської культури обстежені за допомогою трасологічного методу [Семенов 1949; 1954; 1957]. Незважаючи на певні вади трасологічного аналізу у реконструкціях, саме цей метод дає можливість виділити нові види

інструментарію. Н.М. Скакун та І.І. Заєць зафіксували серед побузських крем'яних комплексів вкладні до молотильних дощок, що були виготовлені на відщеповій заготовці [Заєць, Скакун 1990, 107; Гусев 1995, 187].

Разом із тим, з'являються і спеціальні роботи, присвячені не тільки комплексам артефактів з окремо взятих поселень [Черныш 1951, 1966], а й навіть окремим типам знарядь [Черныш 1955]. Так, К.К. Черныш розглянула в окремій роботі різці трипільської культури (Городниця-Городище, Озаринці, Бодаки та інші), типологізувала їх та прийшла до висновків про їхню відносно незначну роль у побуті. С.М. Бібіков, проаналізувавши серію свердл з ранньотрипільського поселення Лука-Врублівецька, припустив існування механічних (лучкового типу) свердл [Бибиков 1953 с. 90, 93-94].

С.М. Бібіков у 1953 р., маючи достатню кількість матеріалів з інших поселень, поставив нові питання та зробив кілька узагальнюючих висновків, які і на сьогодні є актуальними в проблемі розвитку крем'яних індустрій. Порівнюючи крем'яні колекції Луки-Врублівецької з іншими пам'ятками як трипільської, так і інших культур Балкан та Малої Азії, він намагався визначити генезу кременеобробних традицій. При чому, для порівняння залучались не тільки неолітичні пам'ятки, а й мезолітичні та палеолітичні. Це було спричинено тим, що в ряді робіт Є.Ю. Кричевський висував припущення про те, що кам'яна індустрія сягає своїм корінням до ранньонеолітичних та мезолітичних пам'яток (питання «макролітичних поселень» про що мова йшла вище). Залучаючи матеріали палеолітичних пам'яток, дослідник (відповідаючи тим самим і В.Л. Богаєвському) наголосив на тому, що є подібність в характері індустрій (щоправда, без мікролітів, які ним не були ідентифіковані, та й не було ще виявлено їх в достатній кількості в інших трипільських поселеннях). С.М. Бібіков довів помилковість автохтоністської теорії Є.Ю. Кричевського [Бибиков 1953, с. 103-109] та запропонував іншу тезу, розглянувши комплекси сусідніх культур. На його думку, традиції кременеобробки трипільської

культури знаходять свої корені як серед місцевих палеолітичних та мезолітичних племен (мисливських) з одного боку, так і серед прийшлих землеробсько-скотарських з іншого [Бібіков 1953, с. 109-110]. Якщо дослідник приділив багато уваги генезі, то про подальший розвиток кременеобробки С.М. Бібіков зауважив лише повільний темп удосконалення. Він вважав, що різниця між ранньотрипільськими та середньотрипільськими (Поливанів Яр) комплексами полягала виключно у різноманітності знарядь і це проявлялось у поширенні більшої кількості біфасіально оброблених форм – зашліфованих сокир та вістер стріл/дротиків. У більш пізній час (Володимирівка, Коломийщина) автор прослідковує лише «малопомітні» зміни серед знарядь праці. Серед останніх були виділені зміни у формах вкладнів до серпів та вістер стріл, що, на думку автора, нагадували знаряддя доби бронзи [Бібіков 1953, с.98]. Оскільки ми підходимо до питання відмінностей у кременеобробці, розглянемо цю проблему з точки зору технологій.

С.М. Бібіков звернув увагу на техніку сколювання. Якщо в окремих статтях і описувався кам'яний інвентар, то це був скоріше типологічний аналіз, без спроб визначення техніки сколювання (за винятком роботи С.С. Гамченко 1926 р.). Базуючись на знахідках у декількох крем'яних комплексах відтискників, він зауважив, що техніка була відтискною [Бібіков 1962]. В той же час, вчений вказує і на відмінності між кам'яними комплексами раннього та середнього Трипілля.

Аналізуючи матеріали поселення Лука-Врублівецька на Дністрі, С.М. Бібіков зауважив, що у ранньотрипільських комплексах присутні геометричні мікроліти, які характерні для пізнього палеоліту та мезоліту [Бібіков 1953, с. 89]. Він підкреслює, що у розвиненому Трипіллі простежується занепад використання дрібних призматичних пластинок в якості основної заготовки, а в пізньому Трипіллі остаточно утверджується техніка виробництва великих, масивних платівок [Бібіков 1962, с. 22]. В.І. Маркевич, розглядаючи пам'ятки

буго-дністровської культури, звернув увагу і на те, що у крем'яних комплексах пам'яток раннього Трипілля наявні матеріали, що характерні для неолітичного часу – кутові різці, дрібні скребки та ромбоподібні мікроліти, що на його думку були успадковані від буго-дністровської культури [Маркевич 1974, с. 44].

В 1974 р. В.М. Даниленко зазначав, що виробничий крем'яний інвентар раннього Трипілля може бути охарактеризований як пізньомікролітичний. Він акцентує на тому, що комплекси крем'яних знарядь майже повністю повторюють комплекси неолітичного часу. При цьому зазначає, що від неолітичного комплекс мікролітів ранньотрипільського часу відрізняється лише тим, що тут майже відсутні трапецієподібні геометричні мікроліти, натомість стають більш характерними мікролітичні вістря стріл ромбоподібної форми, а вкладні до серпів різко відрізняються від більш архаїчних вкладнів неолітичних комплексів. Вчений підкреслив і той факт, що в більш пізніх пам'ятках мікролітизація зникає, натомість постають масивні трикутні наконечники стріл та дротиків [Даниленко 1974, с. 10-12, 22]. Останні подекуди пов'язувались із розвитком мисливства [Черныш 1951, с. 94].

Значний внесок у вивчення кам'яних індустрій раннього Трипілля зробив В.Г. Збеневич, який після досліджень поселення Бернашівка I [Збеневич 1980] опрацював численні колекції ранньотрипільських комплексів, що були виявлені на Дністрі. Ним прослідковано відмінності у кременеобробці Трипілля А/II та Трипілля А/III. Різницю у техніко-типологічних комплексах він пояснював розвитком трипільського суспільства і виділив ці особливості як ознаки хронологічно послідовних періодів [Збеневич 1989, с. 130].

Безумовно, з інтенсивним вивченням кам'яних комплексів, вчені все більше звертають увагу на проблему зміни мікролітичних ранньотрипільських матеріалів, на використання широких платівок в середньому Трипіллі. При чому питання про появу біфасіальних вістер не піднімалось до 90-х рр. минулого століття. В.Я. Сорокін пов'язував збільшення розмірів вкладнів до серпів із

відповідним збільшенням посівних площ [Сорокин 1987, с.16]. Проте, коли саме відбувся цей перехід і яким був механізм зміни, дослідник не зазначив.

Відкриття у великих кількостях крем'яних виробів на трипільських поселеннях у Середньому Подністров'ї стало поштовхом до розробки питання про роль крем'яного виробництва у їхньому суспільстві. Так, Т.С. Пассек називає комплекси кам'яних виробів з поселень на Дністрі, що були виявлені у великій кількості, майстернями. Підсилювали впевненість у майстернях і знайдені скарби крем'яних платівок на поселеннях розвиненого Трипілля ще на початку XX ст. [Хвойка 1901, с. 774]. Під час розкопок на поселенні Незвисько (шар етапу VI) були виявлені правильні платівки, що були складені в одну стопку [Черныш 1967, с.66]. У 1958 р. А.А. Формозов у статті, що була присвячена кам'яним скарбам виказав припущення про те, що великі крем'яні платівки були основою обміну кременю в цілому [Формозов 1958, с. 644]. У визначенні питання ролі сировини велике значення почала відігравати петрографія, яка давала можливість визначити місця родовищ, звідки був взятий кам'яний матеріал для продукування знарядь праці. Розробки з цієї проблематики у трипільознавстві належать В.Ф. Петруню [Петрунь 1967].

В 1967 р. К.К. Черниш у статті «Трипольские мастерские по обработке кремня» слушно зауважила, що починаючи з раннього Трипілля, поселення розташовувались неподалік від виходів кременю. На основі матеріалів з поселень Ленківці, Незвисько (шар етапу VI), Поливанів Яр було зроблено припущення про існування «колективних майстерень». Відмічено, що такі майстерні з'являються з того часу, як почалось виготовлення крем'яних рублячих знарядь. При чому, однією з причин освоєння нових земель (вгору по Дністру і далі на Волинь) стали пошуки якісної крем'яної сировини. Наступним «етапом» у розвитку майстерень автор статті називає накопичення запасів кременю, появу скарбів, які в подальшому йшли на обмін [Черныш 1967].

У 1969 р. С.М. Бібіков поставив питання про общинне та домашнє виробництво [Бибиков 1969]. У 1970-му році Т.Г. Мовша опублікувала крем'яні матеріали з пізньотрипільського поселення Цвіклівці. Дослідниця виділила лише одне житло як майстерню і поставила питання про поділ праці. Вчена припустила, що у трипільському суспільстві існувала спеціалізація в галузі виробництва [Мовша 1970, с.139]. До такого висновку вона прийшла завдяки тому, що у цвіклівському житлі було виявлено велику кількість крем'яних свердл, а раніше (у 1959 р.) – скарб прикрас зі свердленими отворами.

У 1980 році, Т.О. Попова висунула припущення про існування житла майстра. Так, на поселенні Поливанів Яр було досліджено двокамерне житло, у якому зафіксовано спеціальний майданчик, де проходило розщеплення кременю. Тут виявлені оббиті жовна, велика кількість відходів виробництва та знаряддя [Попова 1980]. Ряд майстерень було також виділено на поселенні Незвисько, де місцями для розщеплення слугували глиняні підвищення [Черныш 1967, с.63].

В.М. Конопля та Василенко у 80-х рр. минулого століття дослідили у Івано-Франківській обл. кілька пізньотрипільських поселень та провели стаціонарні дослідження на Дністрі (Сокіл I, Вікторів, Грушів, Марківці та інші), виявивши ряд виходів кременю та «виробничі поселення», що розташовувались неподалік від виходів (Коржова). Ознакою для виділення т.зв. «виробничих поселень» або «спеціалізованих поселень» слугувала наявність вкрай малої кількості керамічних матеріалів – менше 3% від всіх виявлених артефактів [НА ІА НАНУ ф.64, 1985/168; Василенко 1986; Василенко 1989; Василенко и др. 1986;]. Ними було відкрито та досліджено значну кількість «майстерень» за межами поселенських пам'яток, де проводилась первинна та вторинна обробка кременю, а також місця, де проходив видобуток крем'яної сировини (дослідники зафіксували більше 200 штолень).

Цікаве дослідження було проведене Н.В. Риндіною та А.В. Енговатовою під час розкопок трипільського поселення Друци I (у відносній хронології віднесено до періоду Трипілля VI – Кукутені A3). Було виявлено рештки 5 наземних споруд. Одним із методів фіксації стало використання планіграфічного аналізу для кам'яних артефактів [Рындина, Энговатова 1990]. Для аналізу були відібрані всі вироби із вторинною обробкою, а також нуклеуси та відбійники (інші відходи виробництва не були включені до роботи). За допомогою нівелювання, авторам вдалось встановити, до якого з поверхів жител належали артефакти. Крім того, з особливою ретельністю фіксувався характер залягання вістер дистанційної зброї – їхнє місцерозташування та напрямок залягання. Оскільки всі вістря були обернуті в одному напрямку, автори дослідження припустили можливість військового нападу на поселення.

Отже, в другий період дослідження технології обробки кременю трипільських поселень, дослідники займались розробкою питання про типологічні та технологічні особливості. Так, було визначено, що в ранньому Трипіллі існувала мікролітична техніка, а на середньому етапі розвитку культури відмічається збільшення ширини платівчастої заготовки та відмова від мікролітичних вістер. Розробляється питання способів видобутку кременю та піднімається питання місця кременеобробки в трипільській культурі. Останні дослідження дали можливість поставити питання про виникнення спеціалізації кременеобробного виробництва.

З 90-х рр. минулого століття і до сьогодні продовжується розробка поставлених вище питань із певною конкретизацією. Високою якістю опрацювання матеріалу виділяються публікації В.Я. Сорокіна, А.В. Енговатової, М. Пелещишина, В.М. Коноплі, Є.В. Пічура, П.С. Шидловського, С. Коваленко, С. Бодяна та ін. В цих роботах характеристика крем'яних комплексів здійснювалась із точними підрахунками кількості типологічно стійких категорій інвентарю та відсотковими співвідношеннями між ними.

Знаковим моментом початку останнього періоду став захист двох дисертаційних досліджень В.Я. Сорокіна та А.В. Енговатової, що були присвячені розробці питання кременеобробки в трипільській культурі. У 2012 р. відбувся ще один захист дисертації Д.-М. Ворніку стосовно кам'яної індустрії Прекукутені у Східній Румунії.

У 1987 р. В.Я. Сорокін захистив дисертацію «Орудия труда и хозяйство племен среднего Триполья Днестрово-Прутского междуречья» [Сорокин 1987; Сорокин 1991]. В роботі були досліджені кам'яні комплекси середнього Трипілья, серед яких лише одне поселення належало до етапу VI. В першому розділі дослідник розглянув техніко-морфологічні особливості комплексів, а в другому – ті ж самі комплекси в аспекті функціональної належності із застосуванням трасологічного методу. Так, дослідник визначив, що у середньому Трипільлі, крем'яне виробництво було орієнтоване на отримання широких платівок, в деяких випадках із переважанням відщепових знарядь. Третій розділ був присвячений господарству. Розглянуто, окрім землеробського аспекту (про що мова йшла вище), скотарство, рибальство, полювання, кременеобробку, металообробку, гончарство тощо. Останні види діяльності були виділені окремо з підзаголовком «Общинное и домашнее производство».

Друге дисертаційне дослідження А.В. Енговатової було написане в 1993 р. під назвою «Кремневая индустрия Трипольской культуры (по материалам памятников Днестро-Днепровского междуречья)» [Энговатова 1993]. Розглядалися кам'яні артефакти в контексті виявлення їх у різних типах пам'яток. Також піднято питання імпортової сировини на поселеннях трипільської культури. Один з розділів був присвячений техніці розщеплення. Авторка з'ясувала, що у розвиненому Трипільлі збільшується відсоток платівок. У пізньому ж Трипільлі, кількість платівок знову падає. Орієнтація виробництва (технологічна орієнтація) визначалась наступним чином: використання пластинок та пластин в ранньому Трипільлі; пластин та макропластин – в

середньому; широкі, макропластини та відщепи – у пізньому. З періодом ВІ дослідниця пов’язує початок виробництва великих знарядь (мались на увазі рублячі знаряддя та «вістря дротиків»). Ще один розділ присвячений типології знарядь із відсотковими співвідношеннями для раннього, середнього та пізнього Трипілля. Зазначається, що для раннього Трипілля вкладні до серпів не мають чітко вираженої типологічної форми (виготовлялись на платівках), а з’являються такі лише в середині розвиненого Трипілля. Проте, метричні показники вкладнів (як і вістер) також можуть слугувати своєрідним типологічним показником, при чому часто-густо останні не піддавались вторинній обробці, але дослідниця цього не враховувала. Піднято питання про кременеобробні майстерні та організацію виробництва.

І в першому, і в другому дисертаційних дослідженнях вказаних вище авторів, розглядались технологічний аспект розщеплення, уникалось питання техніки сколювання. Це був скоріше типологічний аналіз (із детальним визначенням типів ретуші, знарядь тощо). В той же час, в обох роботах зазначено збільшення ширини платівчастої заготовки у середньотрипільських комплексах, відсутність на пам’ятках цього часу мікролітів тощо. Нез’ясованими залишились питання про час, характер та механізм змін у кременеобробці раннього та середнього періодів трипільської культури. В цьому контексті важливе значення відіграє питання не тільки типологічних відмінностей між різночасовими комплексами, а й використання окремих технік та весь технологічний процес загалом. Адже, в мідно-кам’яну добу могли практикуватись всі відомі техніки – і удар (із використанням як м’якого, так і твердого відбійника), і посередник, і відтиск (ручний/посилений).

У авторському дослідженні румунського археолога Д.-М. Ворніку (2012 р.), розглянуто прекукутенські кам’яні комплекси районів Тиргу Фрумус та Ісаія у Східній Румунії [Vornicu 2012]. Проведені петрографічні аналізи артефактів дали можливість співвіднести відсоток місцевої та імпорної

сировини по відношенню до артефактів. Були розглянуті техніко-типологічні особливості індустрій Прекукутені II і Прекукутені III та відмічене використання відтискної техніки. На основі цього аналізу та залучення матеріалів з інших регіонів (Північно-Західної Молдови, Подністров'я, Побужжя) були виділені незначні відмінності в індустріях двох послідовних періодів та засвідчена значна уніфікація в технології виробництва та знаряддєвому інвентарі. Також звернена увага і на те, що на поселеннях періоду Прекукутені III в значній кількості присутні імпорти (частіше це добруджанські платівки), які на думку авторки потрапляли внаслідок контактів із носіями культури Гумельниця. Було зроблено припущення, що регіон поширення пам'яток Стоікані-Болград-Алдені був контактною зоною для обміну сировиною. В той же час дослідницею не було виявлено жодного вістря виготовленого з «балканського», добруджанського кременю. Також зазначається наявність спеціальних місць, де проводилась обробка каменю. Порівнюючи матеріали періоду Прекукутені III та Кукутені А, Д.-М. Ворніку вбачає наслідування у технологіях кременеобробки та поступовість розвитку індустрій.

Д.Ю. Нужний зазначав, що у пізньому неоліті простежується зміна морфології мікролітів, що характеризується збільшенням розмірів та появою плаского ретушування. При цьому він підкреслює, що технологія кременеобробки, зокрема мікролітична, деградує [Нужний 2004, с. 97-98]. Ця теза цілком слушна і для початку розвитку трипільської культури.

При останніх дослідженнях поселення Бернашівка I для раннього Трипілля було визначено техніку сколювання як відтискну, а у продукуванні мікролітів зазначається використання мікрорізцевої техніки [Слесарев и др. 2014; Шидловський, Слесарев 2015 а, б]. Д.В. Кіосак, полемізуючи з авторами, зауважив на тому, що, скоріше, при розщепленні застосовувався посередник [Киосак 2016]. Проте, необхідно зауважити, що тут мається на увазі

використання не однієї техніки, а основної в контексті технології розщеплення характерного для раннього Трипілля.

Так, на основі техніко-типологічних особливостей кременеобробки, в межах раннього та початку середнього періодів трипільської культури, визначаються два варіанти, або два модуси індустрій [Шидловський, Слесарєв 2015 а, б; Кіосак 2016; Shydlovskiy et al. 2017].

Значний внесок у дослідження техніки розщеплення був зроблений Є.В. Гірею, який, розглянувши матеріали з поселення Бодаки, дійшов висновку про використання посиленого відтиску у виробництві платівчастих заготовок [Гиря 1997, с. 83-86]. Якщо до цього зазначалось, що заготовки знімалися за допомогою відтиску або удару, то тепер з'являються спроби уточнити спосіб отримання сколів. За Є.В. Гірею, Н.М. Скакун, під час подальших досліджень поселення Бодаки, також схилялась до думки про використання посиленого відтиску для отримання платівчастих заготовок [Скакун 2005].

Є.В. Пічкур, заперечуючи цим дослідникам, зауважив, що цілком імовірним є використання не важеля при знятті платівок, а удару з використанням м'якого відбійника. Автор навів приклади розщеплення з пам'яток кам'яної доби і поставив відповідне питання [Пічкур 2008]. До того ж, неодноразово фіксувалось використання посередника для розщеплення [Пічкур, Шидловський 2003, с. 122; Овчинников 2014, 125-126]. Особливо гостро питання посиленого відтиску було підняте при розгляді скарбів із крем'яних платівок. Останні були виявлені в різних регіонах України (Івано-Франківщина, Вінниччина, Черкащина, Київщина). Розглядаючи скарб платівок з Івано-Франківська, В.М. Конопля також прийшов до висновку про використання посиленого відтиску [Конопля 2006]. Якщо думка про використання важеля для продукування платівок у середньотрипільський та пізньотрипільський час все частіше доводиться за допомогою різних методів досліджень [Pelisiak et al. 2016], то для початку середнього Трипілля це питання залишається відкритим.

Разом з цим, неодноразово піднімалось питання про характер виробництва та обмін крем'яними платівками. Велике значення в цьому контексті, безумовно, має в першу чергу стратегія вибору сировини, чим успішно займається В.М. Конопля [Конопля 1998]. В.Я. Сорокін, розглядаючи питання про роль кам'яного виробництва, зробив припущення, що лише на етапі ВІІ-С/І з'являються общини, які спеціалізувались у цій галузі. Ним зазначено, що у майстернях на поселеннях (напр. Незвисько) відбувалось виробництво знарядь, а у житлах їх до кінця вже доопрацьовували та утилізували [Сорокин 1991].

М.Ю. Відейко, в узагальнюючих працях, торкаючись питання кременеобробки, розглядає крем'яну індустрію на широкому тлі Південно-Східної Європи, і аналізуючи процеси, що проходили не тільки в середовищі Кукутень-Трипілля а й у сусідніх культурах, підтримує ідею обмінів крем'яними виробами [Відейко 2015, с. 49, 71]. Дослідник слушно зазначає, що деякі категорії інвентарю, як от «великі пластини», займають значну частку у системі престижних цінностей. На думку дослідника, становлення такого виробництва у культурі Кукутень-Трипілля відбувалось впродовж V тис. до н.е.. Необхідно відзначити, що у питанні появи нових технологічних принципів (відтиску із використання важеля та мідного відтискника) в ареалі Кукутень-Трипілля, дослідник вбачає найвірогіднішим джерелом запозичень технологій – культурний комплекс Коджадермен-Караново-Гумельниця [Відейко 2015, с. 68-73].

Питанню сировинних ресурсів та процесів обміну крем'яними виробами в трипільських спільнотах присвячена низка публікацій Є.В. Пічура та П.С. Шидловського. Дослідники відзначають значну цінність для населення буго-дніпровського межиріччя виробів з якісного волинського та дністровського кременю з одного боку та розвиток місцевих традицій кременеобробки в Побужжі та Середньому Подніпров'ї. Такі висновки були

зроблені на основі вивчення свідчень використання родовищ кременевої сировини, аналізу картографії скарбів з крем'яними платівками та вивченням крем'яного інвентарю з пам'яток Середнього Подніпров'я [Пічкур, Шидловський 2003; Пічкур, Шидловський 2005; Шидловський та ін. 2004; Овчинников та ін. 2005].

А.В. Енговатова зазначала, що на середньому етапі Трипілля фіксуються майстерні з обробки кременю. Масовий видобуток сировини призвів до того, що у пізньому Трипіллі з'являються спеціалісти-ремісники з кременеобробки. Зазначається, що фіксується «професійний та дилетантський рівні в кременеобробці» [Енговатова 1993].

Думку про існування поселень-майстерень підтримала і Н.М. Скакун, яка проводячи багаторічні дослідження в Бодаках, висунула припущення про експортування готових платівок на великі відстані [Скакун 2005; Скакун и др. 2012].

О.В. Цвек, досліджуючи ряд поселень у Кіровоградській області, зокрема Рубаний Міст, також почала займатись питанням кременеобробки. Характеризуючи місця та способи видобутку кременю в регіонах Подністров'я, Волині, Південного Бугу, Подніпров'я зробила припущення про існування не тільки поселень майстерень, які «випускали» продукцію для внутрішніх потреб та на обмін, а й зазначила виникнення культів та обрядів навколо цього виробництва [Цвек 2005; Цвек 2012].

Д.В. Кіосак, розглядаючи «модуси» трипільської культури, запропонував їхню соціально-економічну інтерпретацію. Модус 1 – із збереженням архаїчних рис (ранньотрипільських) був виключно утилітарним, модус 2 – із виготовленням платівок та їх імпортом (при чому імпорт як сировини, так і платівок). На думку автора, другий модус повною мірою розкрився лише на наступних етапах розвитку культури [Кіосак 2016].

Отже, в історіографії питання кременеобробки в трипільській культурі розглядалось під кутом вивчення техніко-типологічних особливостей, генези ранньо-, середньо- і пізньотрипільських традицій, ролі кременеобробки в господарстві давнього суспільства. Виходячи з цього, можна прослідкувати три перспективних напрямки у вивченні кременеобробки періоду VI:

- техніко-типологічні особливості кременеобробки періоду VI. Окрім поселень Поливанів Яр III1 та Незвисько (розкриті частково), інші комплекси крем'яних знарядь з поселень Середнього Подністров'я не були достатньо опрацьовані, хоча і деякі окремі типи знарядь (як-то вкладні до землеробського інструментарію, різці тощо) періодично фігурують в дослідженнях;
- генеза техніки обробки кременю. Враховуючи те, що питання появи в середньому періоді розвитку культури макропластин, широких вкладнів до серпів та біфасіальних вістер неодноразово піднімалось у літературі, невирішеними лишились проблеми часу появи та механізму передачі інновацій [Энговатова 1993]. В цьому відношенні, період Трипілля VI виявився недостатньо вивченим. Складність питання визначається ще й тим, що територія Середнього Подністров'я була своєрідною контактною зоною, де фактично сформувалось західно- та східнотрипільське населення. Цей аспект також був пропущений (окрім останнього дослідження Д.В. Кіосака, який виділив два модуси в періоді VI, що може дотично свідчити про відповідні напрямки розвитку двох ареалів культури);
- значення кременеобробки у господарсько-економічному аспекті розвитку культури. Хоча дослідники і приходять до думки про появу спеціалізованих майстерень, відкритим залишилось питання «поселень-майстерень» та ролі общинного виробництва у суспільстві трипільської культури.

1.3. Методика дослідження

Під терміном «крем'яна індустрія» автор розуміє сукупність технічних та типологічних рис, що були притаманні певній археологічній культурі чи групі пам'яток. В індустрії може прослідковуватись використання певного набору технік, які відображають сталий технологічний процес виробництва закінчених знарядь праці.

Автор використовує метод технологічного аналізу крем'яного матеріалу. Дослідження поділяється на 6 послідовних технологічних стадій кременеобробки, а саме:

- 1) відбір сировини;
- 2) первинна обробка – від оформлення пренуклеусів до отримання потенційних заготовок із використанням певних технічних прийомів (відходи виробництва та можливі заготовки: пренуклеуси, нуклеуси та сколи, які не несуть вторинної обробки);
- 3) оформлення знарядь (вторинна обробка) – фрагментація, створення преформ, доведення їх до кінцевого виробу/знаряддя;
- 4) використання в певних робочих операціях;
- 5) переоформлення знарядь;
- 6) викид (зламани, неякісні крем'яні продукти, що частіше всього потрапляють в археологічні колекції).

Деякі вироби могли проходити стадію використання і без вторинної обробки, інколи з фрагментацією заготовок. Визначити функціональну приналежність можна на основі трасологічного та експериментального аналізів, за допомогою спеціалізованих мікроскопів слабкого, середнього та сильного збільшення. Інколи нам вдається визначити функцію знарядь на макрорівні – коли сліди від використання помітні неозброєним оком (вкладні землеробського інструментарію зі слідами макрозносу у вигляді блискучої заполірованості). Проте, типологічно до жодної категорії знаряддевого набору їх неможливо

віднести. У роботі не використовується функціональний аналіз, тому у типолого-статистичних таблицях такі знаряддя розглядаються як заготовки (вироби без вторинної обробки).

Дослідження базується на типологічному та частково технологічному аналізах. Перший передбачає визначення морфологічно стійких категорій інвентарю (типів), другий – метод виробництва (технічні прийоми у розщепленні, техніка сколювання тощо).

В основу типологічної класифікації крем'яних виробів лягли розробки вивчення крем'яних комплексів пам'яток доби неоліту та енеоліту Г.Ф. Коробкової, В.Я. Сорокіна, Д.Я. Телегіна, Д.Л. Гаскевича, Т.А. Попової, П.С. Шидловського, Є.В. Пічура та ін. В деяких випадках таблиці доповнювались певними категоріями інвентарю, або ж прибирались зайві. Артефакти ділились на класи: «невикористана крем'яна сировина», «відходи виробництва та заготовки», «вироби із вторинною обробкою» та «немодифіковані знаряддя». Класи містять певні групи артефактів. До перших потрапили жовна, подекуди із «тестовими» сколами; до других увійшли відщепи, платівки та нуклеуси; до третіх – ретушовані платівки, ретушовані відщепи, тронковані платівки, скребки, виїмчасті знаряддя, проколки/свердла, різці, вістря та їх преформи, рублячі знаряддя. Останній клас містить знаряддя для обробки кременю – відбійники та ретушери які спеціально не піддавались вторинній обробці, але мають характерні забитості. В середині груп виділялись види, типи та підтипи. Кожен клас має кількісні та відсоткові показники, вираховані від загальної кількості артефактів. Для кожної групи відсоток вираховувався від загальної кількості виробів класу, в якій він знаходиться. Відсоток видів вираховувався від кількості виробів в середині групи. В колекціях де кількість артефактів не перевищує ста одиниць, для уникнення похибки, відсоткові показники не вираховувались.

Для визначення техніко-типологічної специфіки комплексів нуклеуси, поділені на пренуклеуси, нуклеуси для платівок, для відщепів та нуклевидні уламки, аналізувались наступним чином. Визначення виду сировини. Для пренуклеусів встановлювалась наявність ребер, їхня кількість, спосіб формування (уніфасіальні, біфасіальні), а також присутність сформованої площадки для розщеплення. Серед нуклеусів для платівок та відщепів на основі кількості площадок виділяються наступні види: одноплощадкові, двоплощадкові, триплощадкові, багатоплощадкові, дископодібні. На основі метричних та морфологічних показників виділяються нуклеуси: кругові (в яких $\frac{2}{3}$ і більше площини розщеплення були зайняті у продукуванні заготовок); однобічно-сплощені (в яких робоча площа знаходилась лише з одного боку, а ширина в 1,5 рази більша від товщини); торцеві (в яких сколювання, зачасту, проходило на торцевій частині виробу, а товщина в 1,5 рази була більшою від ширини). Розміри нуклеусів, що подаються в тексті дисертації, вказують максимальні розміри довжини – ширини – товщини у см.

Відщепи та платівки поділені на первинні та вторинні в залежності від присутньої кірки. Серед вторинних виділяються технічні сколи (реберчасті, авіважі, сколи підправки площини розщеплення тощо).

Інколи, як підтип, виділялись серед платівок (без вторинної обробки), ретушованих відщепів, ретушованих платівок та тронкованих платівок зняття із наявними слідами від використання і позначались «із заполірованими краями». Традиційно їх називають «вкладнями до серпів» або «вкладнями жнивних ножів». Без наявних макрозносів у вигляді дзеркальної заполірованості типологічно вони не вирізняються серед іншого масиву виробів. Але оскільки вони несуть важливу інформацію для розуміння господарсько-економічної спрямованості, ми вважаємо за доцільне винесення їх окремо з кожного типу. Відсотковий показник для цих знарядь не вираховувався. Ми вважаємо недоцільним використання відсоткових показників для таких виробів, оскільки

вони могли залишатись на місцях їхнього використання (у полях), та через відсутність чіткої типологічної варіабельності в середині цих артефактів.

Ми дотримуємось положень висунутих Д.Ю. Нужним про те, що мікроліт є вкладнем металевий мисливської зброї, а мікролітична техніка є «сукупністю способів та прийомів виготовлення морфологічно визначеної категорії невеликих за розміром вкладених знарядь, виготовлених шляхом поєднання притуплених ретушню поверхонь із гострим лезом призматичної скалки» [Нужний 2008, с.7, 20-22]. Враховуючи це, вкладні землеробського інструментарію ми не відносимо до мікролітів.

Вивчаючи вироби із вторинною обробкою приймалися до уваги морфологічні особливості знарядь, тип та кут ретуші. Кути ретушування вказувались за наступним принципом: вертикальна (затуплююча) – 70-90°; стрімка – 45-70°; напівстрімка – 10-45°; пласка – до 10°. Виділяються різні типи ретуші: крайова (маргінальна) – та, що нанесена виключно по краю виробу, часто дуже дрібна; лускоподібна – з вигнутими фасетками сколів; паралельна – негативи фасеток, що тягнуться паралельно одна одній (заходить менше ніж на третину вглиб виробу); субпаралельна – негативи фасеток, розташовані дещо неправильно одна до одної; струменева – довгі фасетки, розташовані паралельно одна одній, заходять більше ніж на третину вглиб виробу); ступінчаста – «багаторівневе» ретушування; зубчаста – із рядом дрібних виїмок, що створюють нерівний край виробу. Увага приділялась регулярності ретушування, з якого боку наносилась ретуш тощо.

Окремо розглядаються біфасіальні трикутні вістря та преформи до них. Преформи виділялись на основі морфологічних та метричних показників. Так, якщо біфасіальним ретушуванням були підготовлені підтрикутні обриси заготовки або товщина заготовки (зокрема основи) мала значні розміри і не мала загострених ріжучих країв, або на бічних гранях преформи присутні підготовлені площадки для зняття сколів стоншення, то такі вироби відносились

до преформ. Увага приділялась сировині, наявності кірки, характеру нанесення ретуші тощо.

У класифікації біфасіальних вістер за метричними показниками нами використані параметри ширини їх основи, а не прийнятої дослідниками класифікації вимірів параметрів довжини [Попова 2003, с.23; Скакун 2006, с. 25]. Це зумовлено тим, що ширина основи вістер залежала від ширини та довжини древка, в яке наконечник вставлявся. Приймаючи до уваги функціональне призначення кожного окремо взятого вістря, була розроблена інша система вимірів, де за основу беруться параметри ширини основи вістер, оскільки вони є більш прийнятними для визначення функціональної приналежності. Так, для прикладу, діаметр древка стріл у скіфів був не більший за 0,9 см, діаметр списів – в межах 2,0-3,5 см, а діаметр втулок дротиків був близьким до діаметру втулок списів – 2-3 см [Мелюкова 1964, с. 42; Черненко 1981, с. 23]. Так само товщина давньоруських древок стріл коливалась в межах 0,7-1,0 см, діаметр древок списів – 2,5-3,5 см, втулок сулиць (дротиків) – 1,5-2,0 см [Медведев 1966, с. 32; Кирпичников, Медведев 1985, с. 309].

На основі аналізу наконечників дистанційної зброї з поселення Ожеве-Острів були виділені наступні групи: вістря стріл, в яких ширина основи виробів сягає до 1,8 см; вістря дротиків із шириною основи 1,9-3,1 см; вістря списів, де ширина основи складає 3,2 см і більше [Черновол, Радомський 2015, с. 381-382].

Для класифікації платівок використані метричні показники максимальної ширини медіальних частин напівфабрикатів. Якщо ж цей фрагмент не зберігся, бралась максимальна ширина тієї частини, що була наближена до середини виробу. У випадку ретушованих платівок, там де це було можливо, схема вимірювання була наближеною до системи вимірювання напівфабрикатів. За можливості визначалась ширина тієї частини, де платівка не мала ретуші. Якщо ж ретуш була нанесена вздовж всього краю виробу, то бралась максимальна

ширина платівки. Хоча, у вітчизняній літературі домінуючою є класифікація платівок, що була запропонована Г.Ф. Коробковою [Коробкова 1987], нами використаний дещо інший поділ платівок, який в більшій мірі відображає технологічний аспект отримання напівфабрикатів¹: 0,5-0,7 см – мікропластини; 0,8-1,1 см – пластинки; 1,2-2,0 см – пластини; 2,1 см та більше – макропластини. Останнім часом, саме такої класифікації дотримуються дослідники при вивченні крем'яних комплексів трипільської культури та її сусідів [Шидловський, Слесарев 2015 а, б; Киосак, Субботин 2016; Киосак 2016].

При визначенні техніки сколювання платівчастих виробів ми спирались на результати аналізу продуктів розщеплення отриманих дослідниками в експериментальних умовах [Волков, Гиря 1990; Гиря 1997; Gallet 1998; Inizan et al. 1999; Pelegrin 2000; 2006; Киосак, Субботин 2016; Pelisiak et al. 2016]. Для визначення техніки отримання платівок, останні аналізувались за наступними ознаками: розміри цілих платівок та фрагментованих (довжина – ширина – товщина в см та ширина – товщина в см відповідно); частина платівки; вигляд у профілі (вигин у медіальній, дистальній частинах, рівні); тип та розміри площадки; механічні сліди (вираженість та розташування ударного горбка та ударної хвилі, кільцеві тріщини, складка-«губа»); тип площадок (або підготовка площадки – природна, гладка, двогранна, фасетована); розміри площадок (ширина-глибина см та їхня площа); зовнішній кут сколювання (між площадкою та дорсальною поверхнею); співвідношення ширини до товщини, при можливості співвідношення довжини до ширини сколів.

¹ Наприклад, відтиск стоячи (ручний відтиск) передбачає отримання платівок із максимальною шириною до 2 см і лише як виключення, під час експериментів, отримувались платівки із максимальною шириною 2,4 см [Киосак, Субботин 2016].

РОЗДІЛ 2. КРЕМ'ЯНА ІНДУСТРІЯ ПОСЕЛЕННЯ ОЖЕВЕ-ОСТРІВ

2.1. Загальна характеристика поселення та комплексу крем'яних артефактів

У 2009 р. Дністровською комплексною експедицією було виявлено трипільське поселення, що знаходилося на острові р. Дністер на схід від с. Ожеве Сокирянського р-ну Чернівецької обл. (рис. 2, 3) [Черновол та ін. 2010, с. 463].

В 2012 – 2013 рр. були проведені стаціонарні дослідження одношарового поселення, що було датоване другою половиною етапу VI ($\approx$ Кукутені A4). Поселення розташовувалось на першій надзаплавній терасі. На розкопаній площі виявлено залишки 7-ми наземних споруд. Східна та західна частини поселення були затоплені водами Дністра. Розкоп було розбито на два сектори – північний та південний, із сіткою квадратів 2x2 м (рис. 4). У 2012 р. були досліджені залишки 1-го, 3-го, 6-го, 7-го жител, три комплекси рівчачків та більшість ям. У 2013 р. продовжувались дослідження 3-ї, 4-ї та 5-ї «площадок», повністю розкопане 7-ме житло та досліджено ще один комплекс рівчачків між третьою та сьомою спорудами. Отже, в результаті досліджень надводної частини поселення, відкрито залишки шести глинобитних споруд (№№ 1, 3, 4, 5, 6, 7), чотири комплекси рівчачків, окремі частини затоплених об'єктів (житло № 2), господарські ями тощо.

В результаті розкопок, Д.К. Черновол зробив спробу реконструювати планування давнього поселення [Черновол 2015]. Так, споруди №№ 1, 3 та 6 були зорієнтовані в різних напрямках, площадки №№ 4, 5, 7 розміщувались перпендикулярно до вище згаданих будівель і входом орієнтовані на схід (на малюнках входи показано стрілками). У випадку поселення Ожеве-Острів,

частіше за все, вхід маркували залишки печі, що розташовувались праворуч від входу [Черновол 2015, с. 278].

З культурного шару поселення Ожеве-Острів було отримано 10102 крем'яних артефактів (без підйомного матеріалу) (табл.1). З них 29 екз. (0,3%) – невикористана сировина, 8291 од. (82,1%) віднесені до відходів виробництва та заготовок, 1589 од. (15,7%) – до виробів із вторинною обробкою та 193 од. (1,9%) – немодифіковані знаряддя. З усього комплексу 6379 екз. або 63,2 % були виявлені у наземних (житлових) об'єктах. Ще 591 артефакт було зібрано при розчистці чотирьох комплексів рівчачків та 3132 екз. виявлено у міжжитловому просторі (5,8 % та 31,0 % відповідно). В загальній статистичній таблиці не враховувались показники підйомного матеріалу, що був зібраний на сучасній поверхні та в процесі зняття верхнього горизонту, що лежав над культурним шаром.

2.2. Розповсюдження артефактів на площі поселення

С.М. Бібіков у статті «О ретроспективном восстановлении археологических остатков на местах залеганий» вперше застосував просторовий аналіз для визначення характеру розповсюдження знахідок у житлах трипільських поселень. Дослідником була описана методика роботи, яка на той час стала новою віхою у дослідженні інтер'єрів трипільських жител та їхньої структури [Бибиков 1960]. Цей метод використовується і до сьогодні. Фактично, у кожному звіті, що стосується стаціонарних досліджень трипільських жител, археологи вдаються до інтерпретацій, які були б неможливими без просторового аналізу. Так, наприклад, тарний керамічний посуд (піфоси) у спорудах томашівської локальної групи західнотрипільської культури В.О. Шумова визначила стаціонарним, який можна вважати елементом інтер'єру [Шумова 1985].

Незважаючи на часте використання цього методу, просторовий аналіз кам'яних матеріалів в середині споруд є рідкісним явищем. Чи не єдиним винятком стали дослідження поселення Друци I (басейн Пруту) [Рындина, Энговатова 1990].

Нами використано поквдратний аналіз знахідок на площі всього поселення. Артефакти були поділені на декілька груп. У першу ввійшли всі відходи та вироби без вторинної обробки, а також знаряддя для отримання заготовок: відщепи, платівки, пренуклеуси, нуклеуси, жовна, ретушери, відбійники, відтискники тощо. Друга група складається з виробів із вторинною обробкою – ретушовані відщепи, платівки, вістря та їхні преформи, скребки, скобелі, різці, проколки/свердла, рублячі вироби, їхні уламки, преформи тощо. Третя група – група дистанційної зброї, виокремлена із знарядь з огляду на їх значну кількість. До таких відносяться власне вістря, їхні фрагменти та заготовки до них. Четверта група складається з виробів з інших порід каменю (окрім відбійників). Група допоміжна складена для підсилення результатів поквдратного аналізу розповсюдження виробів із кременю. Сюди були віднесені зернотерки, абразиви, рублячі знаряддя, їхні уламки тощо. Таких знахідок налічується 647 од.

Розглянемо перший, загальний графік, де вміщені всі без виключення вище перелічені групи артефактів (рис. 5). Звернімо увагу на житла. Майже у всіх спорудах неподалік від входу (на відстані близько 1-2 м) є великі скупчення матеріалів. Нагромадження артефактів на площадках №№ 1, 7, 4 локалізуються праворуч від входу (кв. 3-14; С-9; Ц-20). У третій та шостій спорудах концентрації матеріалів зміщуються до лівої стінки житла (кв. Р/С/Т-18; Щ-33). При чому, у третьому житлі п'ять великих нагромаджень – перше і друге ліворуч від входу (кв. Р-18 та Т-18), три інших – в середині будівлі (кв. Н-15; П/Р-15 – Р-16; Т-14). Лише на п'ятій площадці матеріали розтягнуті вздовж

лівої довгої стінки із найвищою концентрацією в торці будівлі (кв. Ф/Х-25 – У/Ф/Х/Ц-26).

Прослідковується закономірність у розповсюдженні всіх категорій кам'яних артефактів у житлах – поруч із входом (або ліворуч, або праворуч) були місця, де проходило виробництво знарядь та їхня утилізація. В той же час виникає питання, чи існує різниця у розповсюдженні артефактів в залежності від категорій інвентарю, адже в одній частині споруди могли виготовити знаряддя, а в іншій частині його утилізувати, або, можливо, якісь операції проводились за межами жител тощо. Тобто, одного, загального графіку для всіх категорій крем'яного інвентарю недостатньо – результат потребує доповнення.

Відходи виробництва (рис. 6). В цілому, ситуація не змінюється в порівнянні з попереднім графіком. Більше того, складається таке враження, що відходи більш чітко окреслюють межі скупчень, які ми бачили на загальному графіку. В тих самих місцях прослідковується накопичення відходів виробництва. У спорудах №№ 1, 4 локалізація праворуч від входу; у сьомому житлі – найбільша концентрація праворуч від входу (кв. С-9) та невелике нагромадження ліворуч (кв. С-10); у будівлі № 3 п'ять скупчень – два поруч із входом навколо ями (кв. Р-18; Т-18 – через близькість одне до одного концентрації майже злились), три у середині; у споруді № 6 скупчення ліворуч від входу; житло № 5 – так само має розтягнуту концентрацію відходів, але з двома однаковими піками вздовж лівої стіни – біля входу (кв. Ц-26) та біля торцевої стіни, де була виявлена яма (кв. У/Ф-26). Натомість, виокремлюються скупчення поруч із входом до першого (кв. И-12/13 – Е-12), третього (кв. Т-20) та шостого (кв. Ц-35) жител.

Чи є скупчення, які ми бачили на першому (загальному) графіку, виключно відходами? Відповідь шукаємо у наступному графіку.

Вироби із вторинною обробкою (рис. 7). Одразу привертає увагу повторюваність у розповсюдженні знарядь праці по відношенню до відходів –

скупчення незмінно зберігають свою локалізацію на тих самих квадратах, що і відходи. Щоправда, змінюється ситуація із п'ятою площадкою – ліворуч від входу (на відстані близько 2 м – кв. Ц-26) помічаємо більшу концентрацію матеріалів, ніж у торці. Так, прослідковується подібність у використанні внутрішнього простору в третій, п'ятій та шостій спорудах – в усіх випадках концентрації знарядь ліворуч від входу. Додамо, що у першому житлі, в середині споруди (кв. Ж/3-16) локалізується нечисленна за кількістю група знарядь (в порівнянні із кількістю виробів біля входу), а у третьому проявляється ще одна концентрація біля північної, торцевої стінки (кв. П-12).

Наступна група – *вістря, преформи та уламки* (рис. 8). Перша, третя, четверта та сьома площадки залишаються незмінними (цифрами позначено кількість готових вістер). Ба більше – на сьомій площадці вістря чітко локалізуються вздовж правої стіни житла, а у першому житлі локалізація вістер повторюється із локалізацією знарядь – більше знахідок поруч із входом, менше артефактів в середині споруди. Зазначимо і те, що готове вістря тут розташовувалось в торці житла, праворуч по відношенню до входу.

При огляді третьої площадки складається враження, що ми зафіксували момент виготовлення зброї навколо ям (позначено пунктиром). До того ж, готові вістря локалізуються вздовж стін житла. Фактично, в жодному випадку готові вироби не вкладаються у межі скупчень, що були виділенні при огляді відходів.

Стосовно п'ятого та шостого жител ситуація змінюється. Вістря концентруються в торці жител, як преформи так і готові вістря (кв. Ф/Х-25; Ч-28). При чому у споруді № 6 знаходилося всього одне закінчене знаряддя. Нагадаємо і те, що у першому житлі готове вістря мало таку ж локалізацію. Компактне розташування готових знарядь біля стін (чи то торцевих, чи то бокових), може свідчити на користь того, що у спорудах вони зберігались у спеціально відведених для цього місцях.

На останок звернімось до інших *кам'яних артефактів* з поселення (рис. 9). Концентрації цієї групи артефактів зберігають свою локалізацію і мало чим відрізняються від попереднього графіку із вістрями. У п'ятому та шостому житлах вироби в більшій кількості локалізуються в центрі та торці жител (кв. Ф/Х-25/26; Ц/Ч/Ш-29 – Ш-30). В житлах №№ 1, 3, 4 та 7 ця категорія матеріалів розповсюджена або праворуч від входу, або по всій площі житла, з піками біля входу.

Так, на основі отриманих результатів з першого, третього четвертого, п'ятого, шостого та сьомого жител, можемо стверджувати про існування у спорудах «рухомих елементів інтер'єрів». Це були місця, де проходило виробництво та утилізація знарядь (або «робочі місця»). Такі місця розташовувались на відстані близько двох метрів від входу до житла – або праворуч (житла № 1, 4, 7), або ліворуч (житла № 5, 6). На користь цього свідчать графіки розповсюдження відходів та виробів із вторинною обробкою, де ці групи співпадають у просторі. Виключенням є споруда № 5, де скупчення відходів хоча і тяжіє до вхідної частини, але розтягнуто вздовж лівої довгої стіни, чого ми не бачимо на графіку зі знаряддями, де вони чітко локалізуються поруч із входом.

Якщо ми звернемо увагу на графіки розповсюдження зброї та кам'яних артефактів, то побачимо, що локалізації цих категорій інвентарю в декількох житлах змінюється. Так, у житлах № 1 та 7 артефакти зберігають свою локалізацію поруч із входом (хоча готове вістря все ж розташовувалось з протилежного від входу боку). У житлах № 5 та 6 концентрації зміщується до торцевої стінки жител (у цьому контексті площадка № 4 може належати як до першої, так і до другої груп жител).

Відтак, ми можемо стверджувати про існування двох різних способів використання внутрішнього простору жител в контексті крем'яної індустрії та використання знарядь праці. В першому варіанті (споруди № 1, 4, 7) «рухомі

елементи інтер'єрів» включають у себе всі категорії артефактів (відходи, знаряддя, зброя, зернотерки) і локалізуються праворуч від входу до житла. Виключенням все ж є житло № 1, де можна виділити два «робочих місця» – поруч із входом та в центрі споруди. Розміщення робочих місць в центрі пояснюється зручністю їхнього використання, адже можна було підійти з будь-якої зручної сторони [Черновол 2013, с. 81]. У другому варіанті (споруди № 5, 6), різні категорії інвентарю розташовуються в різних частинах споруди – «робочі місця» з виробництва та утилізації знарядь концентруються ліворуч від входу, зернотерки встановлювались ближче до торцевої стіни, де, в тому числі, виявлена зброя.

Окреме місце, у контексті «робочих місць», займає третя площадка. За вище проведеним аналізом, ми спостерігаємо, що в середині споруди є декілька скупчень кам'яних артефактів. Доволі велика яма, яка знаходилась в середині споруди, була заповнена не тільки відходами, але і знаряддями. В житлах, що розглядались вище, знаходилось по одному, максимум по два (площадка № 1) робочих місця. Тут їх як мінімум п'ять (рис. 6). Якщо ж звернутись до графіка розповсюдження знарядь, то виділяється ще одне робоче місце. Цікаво, що в більшості випадків готова зброя локалізується не в середині цих концентрацій, а поруч. Вище наведені факти свідчать про роботу декількох майстрів у споруді. Більше того, з цієї споруди походить 43,1 % (!) артефактів з культурного шару всього поселення. З огляду на розміри самої площадки, локалізації декількох робочих місць та значну за обсягом кількість матеріалів всередині, можемо зробити припущення, що ця споруда була, зокрема, і майстернею по обробці кременю. Проте, більшість із виготовлених знарядь тут же і утилізувалась. Це свідчить і про виробничий характер споруди (майстерня), і про її господарське призначення. Робота із іншими категоріями інвентарю зі споруди (кістка, ріг, кераміка) дасть більше інформації з приводу особливостей використання будівлі та її значення в системі інших жител.

За межами споруд відмічаються невеликі концентрації артефактів. Показники по відходах виробництва та виробам із вторинною обробкою тут збігаються. Зауважимо, що кількість зброї за межами жител є незначною. В Північному секторі виявлено 8 вістер, в Південному – 6.

2.3. Техніко-типологічна характеристика артефактів із житлових об'єктів

Сировина. В комплексі артефактів виділяються кілька груп крем'яної сировини, що нею послуговувались давні мешканці поселення (рис. 10-11). Сировина різниться за структурою, кількістю включень, кольором тощо. Відповідно до раніше виокремлених дослідниками родовищ дністровського кременю [Петрунь 1998; Петрунь 2004, с. 204; Конопля 1998] сировина з поселення Ожеве-Острів визначається наступними видами (далі: група 1, 2 або 3):

Група 1 – кремінь нижньосеноманського ярусу забарвлений у сірий та світло-сірий кольори із плямистою структурою (рис. 12: 1,2). Був виділений В.Ф. Петрунем як «осадові діагенетичні силіцити черт-газової групи в басейнах Середнього Дністра і Пруту» [Петрунь 2004, с. 204]. В.М. Конопля, спираючись на петрографічні особливості кременю, визначив цю сировину як менш придатну для розщеплення, а відповідно не «популярну» серед давнього населення [Конопля 1998, с. 146]. На це звертає увагу і В.Ф. Петрунь [Петрунь 2004, с. 208], зазначаючи, що гірша сировина, через великий вміст піску, могла використовуватись як абразив. Зустрічається така сировина як на лівому, так і на правому березі Дністра, а також у багатьох його притоках. Нами були виявлені поклади цього кременю навпроти поселення Ожеве-Острів на схилах лівого берега Дністра, неподалік від ранньотрипільського поселення Бернашівка І. Такі поклади було виявлено і у печерах в с. Нагоряни (рис. 10). Це дуже крихка сировина з багатьма вадами. Має потужну крейдову кірку, жовна

невеликих розмірів, рідко досягаючи 10 см у діаметрі. На поселенні виявлено 2647 виробів з цього кременю, включаючи жовна (26,1 %). Така сировина активно використовувалась населенням Ожеве-Острів для продукування відщепів (всього 4 платівки знайдено на поселенні). В культурному шарі поселення значна частина крем'яних жовен отримана з таких родовищ. В той же час, на більш ранньому поселенні Бернашівка I артефакти, що були б виготовлені з цієї сировини, не були виявлені (обидва поселення знаходяться у відносній близькості до родовищ).

Група 2 – кремень верхньосеноманського ярусу (рис. 12: 3-6; 13) Колір трапляється світло-сірий, сірий, темно сірий та чорний, часто із білими вкрапленнями, плямистий, рідко смугастий. Виділений В.Ф. Петрунем як «середньодністровський верхньосеноманського віку серед мергелистих вапняків» [Петрунь 2004, с. 204]. С.М. Бібіков зазначав, що така сировина зустрічається у вигляді плиточних блоків, «розсипів» перевідкладеного кременю або галечників чи валунів [Бібіков 1953, с. 78-80]. В.М. Конопля називав таку сировину найбільш вживаною серед давнього населення [Конопля 1998, с. 146]. Зустрічається така сировина як на лівому, так і на правому березі Дністра, а також у багатьох його притоках. С.М. Бібіков, К.К. Черниш, Н.Н. Гурина та ін. дослідили описали низку пунктів, де відбувався збір та видобуток сировини від Могилів-Подільського до Кам'янця-Подільського [Бібіков 1966; Черныш 1967; Гурина 1976]. Біля села Ожеве, в урочищі Щовб, біля виходів зазначеної сировини була виявлена кременеобробна майстерня. Хоча К.К. Черниш відносить початок розробки родовищ до пізньотрипільського часу, припускаємо, що видобуток кременю почався раніше – в часи існування поселення Ожеве-Острів [Черныш 1967, с. 65].

Дисертантом були оглянуті виходи такого кременю у лівій притоці Дністра – Жванчик, у селах Ожеве та Волошкове на правому березі Дністра (рис. 10). Зустрічається ця сировина у вигляді жовен, великих брил, плиток

(рис. 13). Характерною особливістю такого кременю є те, що деякі конкреції ззовні можуть мати темне забарвлення, а при розломі, в середині, світло-сірий колір. Інколи, зокрема і на поселеннях, трапляються відщепи та уламки кременю з подібними змінами кольору. Абсолютна більшість крем'яних артефактів з комплексу крем'яних знахідок Ожеве-Острів була виготовлена саме з такої сировини (7123 од./70,1 %). Серед артефактів присутні жовна невеликих розмірів (7 од.) та пренуклеуси, що досягають у висоту 19-22 см. Така сировина використовувалась для продукування плівчастих заготовок. Верхньосеноманські поклади давали можливість виготовляти плівки різного гатунку, різних пропорцій (від мікропластинок до макропластин), в залежності від потреб населення. Зазначимо і те, що більшість готових вістер стріл також була виготовлена з цієї сировини.

Група 3 – кремінь туронського ярусу (рис. 14). Представлений димчастим та димчасто-смугасто-сірим, чорним кременем волино-подільського зразка із тонкозернистою структурою [Петрунь 2004]. Ця сировина має гарні властивості для розщеплення і була основною в індустріях багатьох поселень трипільської та синхронних культур Волині (Бодаки, Листвин, Острог тощо). Проте, ця сировина активно видобувалась та використовувалась не тільки на території Західної Волині, але і у Подністров'ї. Так, В.М. Конопля виділяє поклади туронського ярусу у Північно-Покутському районі [Конопля 1998, с. 154]. Вченим, разом із Б.А. Василенко було досліджено ряд штолень та майстерень по розробці цієї сировини [Василенко 1986; Василенко 1989, с. 38-39]. У Івано-Франківську було знайдено скарб із крем'яних пластин такого гатунку [Конопля 2006]. Дещо нижче від вказаного району, неподалік від багатошарового поселення Поливанів Яр, В.Ф. Петрунь виявив поклади цього геологічного горизонту [Попова 2003, с. 21]. За даними В.О. Шумової, найближчі родовища цієї сировини, знаряддя праці з якого були виявлені на поселенні Василівка, розташовані за 130 – 150 км від пам'ятки у Верхньому Подністров'ї – в районі

розповсюдження т. зв. північно-покутського туронського кременю [Шумова 1993]. У поясненнях до державної геологічної мапи України зазначається, що туронські відклади (озаринецька свита) залягають в Ушицькій та Могилів-Подільській структурно-формаційних (фаціальних) зонах на лівому березу Дністра (на мапі виходи позначені «K2oz» (рис. 11) [Державна геологічна..., 2008 с. 52-53]. Хоча в культурному шарі Ожеве-Острів було виявлено 3,8 % (409 од.) виробів з цієї сировини, поклади поруч із поселенням поки не виявлені. Знахідки представлені відщепами, платівками, і в незначній кількості рублячими знаряддями та уламками. Нуклеусів з кременю туронського часу не виявлено. Подекуди на виробах присутні залишки вапнякової кірки.

Виходи кременю туронського ярусу, на думку С.О. Гусєва, на етапі Трипілля ВІІ стали однією із причин переселення середньобузьких общин у цей регіон [Гусєв 1995, с. 238-239]. Висновок про імпорт або контакти із племенами, які знаходились вище за течією Дністра в період Трипілля ВІ, видається логічним. Дисертант схильний підтримувати тезу про те, що туронська сировина, в зазначений час, потрапляла на поселення у вигляді заготовок через контакти із племенами, що мешкали вище за течією, або внаслідок експедицій самих поселенців. Проте, необхідно зазначити і те, що при огляді колекції крем'яних виробів із найдавнішого поселення трипільської культури на території України – Бернашівка І були виявлені платівки виготовлені із сировини такого ж гатунку. Отже, залишається відкритим питання про походження туронських пластин на трипільських поселеннях раннього та початку середнього етапів в районі існування поселення Ожеве-Острів. Чи були поклади цього геологічного горизонту в безпосередній близькості від поселень, або ж вироби з цієї сировини потрапили внаслідок мобільності поселенців – відповідь на ці питання можна буде отримати після детальних петрографічних та літологічних досліджень.

Отже, індустрія поселення Ожеве-Острів, характеризується використанням різної сировини в залежності від потреб виробництва. Так, основний інструментарій (знаряддя на платівках та відщепях, в тому числі біфасіальні вістря) виготовлявся із якісного верхньосеноманського кременю, поклади якого відомі неподалік від самого с. Ожеве. Нижньосеноманська сировина нижчої якості застосовувалась в більшій мірі для продукування відщепів та навчання. Вироби з кременю туронського горизонту є малочисельними, представлені знаряддями на платівках, рідше на відщепях.

2.3.1. Крем'яні артефакти із житла № 1

Колекція кам'яних артефактів з першого житла складає 433 од. (4,3 % від знахідок з усього культурного шару поселення). Відходи виробництва становлять 80,8 % (350 екз.), знаряддя – 15,5 % (67 екз.).

З колекції цього житла походять 2 жовна 1-ї групи. *Пренуклеуси* представлені також двома екземплярами, виготовленими із сировини 2-ї групи. Максимальна довжина першого сягає 11,3 см, ширина – 9,8 см, товщина 10,1 см; другого – 9,4 – 7,3 – 5,5 см відповідно. В обох випадках збережена природна кірка та підготовлені площадки. Останні готувались широкими сколами, що заходили на середину площадки, самий же край, що мав стати майбутньою робочою зоною, подекуди підправлявся невеликими, лускоподібними сколами. На більшому із пренуклеусів сформоване однобічне біфасіальне ребро. Тут же наявні поперечні (до площадки) сколи, які відкрили внутрішні вади, в наслідок чого його підготовка була припинена. На другому пренуклеусі ребро відсутнє.

Нуклеуси. Представлені декількома варіантами, серед яких виділяються нуклеуси для платівок: одноплощадкові (2 екз.) (рис.15); для відщепів: багатоплощадкові (20 екз.), триплощадкові (1 екз.) (рис.16). В тому числі присутні нуклевидні уламки (14 екз.).

Одноплощадкові нуклеуси для платівок представлені двома підтипами: кругового сколювання та торцевого розщеплення. Вони мають наступні метричні показники: 12,4х5,6х5,8 та 11,6х9,3х5,9 см відповідно. Нуклеуси були виснажені до кінця. В першому випадку (рис. 15: 2) зняття заготовок проходило по колу. Для кращого контролю за робочою площею було знято кілька сколів із протилежного від площадки боку нуклеусу, а також створено біфасіальне ребро. Останнє оформлене поруч із кіркою – природною вадю конкреції кременю, з неробочого краю. В процесі розщеплення сколи ставали дедалі меншими, відщепоподібними. Площадка, сформована кількома сколами, постійно підправлялась. Кут сколювання становив 84-87°. Проксимальна частина знаходилась під постійним контролем. В разі залому чи знятті петлеподібного сколу площина підправлялась поперечними та зустрічними зняттями.

Заготовки з другого нуклеусу (що був переоформлений у відбійник) знімалися з його торцевих боків (рис. 15: 1). Вся інша площина нуклеусу підправлялась широкими сколами.

Багатоплощадкові нуклеуси досить великих розмірів (рис. 16: 2). Виключенням є два екземпляри, один з яких має максимальні розміри 4,2 см, другий 4,9 см. Сировиною в 11 випадках слугував кремінь низької якості сіро-білого кольору (група 1) (рис. 16: 4), а у 7 випадках кремінь 2-ї групи. Площина розщеплення інколи займає 2/3 конкреції кременю. В рідкісних випадках зберігалась природна кірка. Площадками для сколювання слугували поверхні від попереднього розщеплення. З таких нуклеусів знімалися відщепові заготовки. Але є і виключення – в рідкісних випадках отримувалися платівчасті сколи.

Серед останніх присутній *дископодібний нуклеус* виготовлений на відщепоподібному уламку (рис.16: 3). Бічні краї несуть негативи від різноспрямованих сколів. Подекуди виступають природні вади в середині конкреції. Нуклеус має радіальне зняття заготовок.

З триплощадкового нуклеусу знімалися як платівчасті, так і відщепові заготовки. Сколи займають 3/4 поверхні жовна. На іншій частині конкреції збереглась природна кірка. Для розщеплення використовувались площадки від попередніх сколів.

Серед продуктів первинного розщеплення найбільшу кількість артефактів складають **відщепи** – 298 екз. (85,1 %). Наявні як первинні (20,5 %) так і вторинні (79,5 %). Серед вторинних переважають повздовжні відщепи. До останніх відносяться і сколи підправки площадки (рис. 19: 6-7). Відщепи слугували заготовками для виготовлення значної кількості знарядь. Так, відсоток виробів на відщепах в цьому житлі складає 67,2 %.

Платівки, що не мають вторинної обробки, виявлено в незначній кількості – 13 екз. (3,7 %). Первинні платівки складають 7,7 %, вторинні – 92,3 %. Серед вторинних наявні дві реберчасті платівки (рис. 19: 5). За метричними показниками поділяються на пластинки – 1 од., пластини – 10 од. та макропластини – 2 од. Майже половина всіх знарядь з житла була виготовлена на платівчастій заготовці (32,8 %). Платівки мають, переважно, правильну огранку. Лише 3 пластини та 1 макропластина несуть нерегулярну огранку.

До знарядь для розщеплення кременю віднесені відбійники та ретушери (13 екз.).

Вироби із вторинною обробкою. Серед знарядь найбільшу кількість становлять *ретушовані відщепи* (25 екз./37,3 %). Серед них виділяються:

- 4 відщепи із 2-стороннім крайовим ретушуванням (рис. 17: 1-2);
- 5 відщепів зі стрімким зубчастим ретушуванням (рис. 17: 10-11);
- 9 відщепів із крайовим ретушуванням на дорсальній поверхні (рис. 17: 4-5, 7);
- 7 відщепів із крайовим ретушуванням на вентральній частині (рис. 17: 3, 6, 8-9).

Ретуш в усіх випадках регулярна. За рідкісним виключенням комбінувалось напівстрімке східчає ретушування із крайовим.

Ретушовані платівки не чисельні – 12 екз. Переважає маргінальне ретушування і лише у двох випадках крайове комбіноване з напівстрімким східчастим (рис. 18: 2-4, 11-12). Серед ретушованих платівок виявлені вироби із заполірованістю – вкладні до землеробського інструментарію. Представлені двома екземплярами. Один вкладень оброблений крайовою ретушшю та має кутову заполіровку (рис. 18: 10). Другий вкладень оброблений за допомогою напівстрімкого паралельного ретушування, що сформувало робочу кромку. По всій довжині останньої прослідковуються залощеність, що утворилась в процесі утилізації (рис. 18: 13). Вкладні виявлені у сусідніх квадратах (Ж-16/Ж17). На нашу думку, вони були складовими частинами одного виробу. При спробі реконструкції складеного інструменту, кут заполірування знарядь зійшовся та продовжив один одного. Ручка виробу скоріше була виготовлена з органічного матеріалу, який не зберігся (рис. 19: 1-2).

Заготовками для *скребків* слугували як платівки (6 екз.), так і відщепи (5 екз.) (рис. 20). Іноді, скребки виготовлялись на спрацьованих знаряддях (ретушованих платівках та відщепах), тобто знаряддя реутилізувались.

Виймчасті знаряддя представлені виробами на відщепах – 5 екз. (рис. 21) та одним на платівці. Робоча частина формувалась з вентрального боку заготовки (4 екз.). В інших випадках ретуш вкриває вироби з дорсальної сторони. Там, де це було можливо, використовувалась «природна» виїмка, яка підправлялась крайовим ретушуванням (1 екз.). Присутнє і комбіноване знаряддя – скребок-скобель на відщепі (рис. 20: 11).

Відщепи стали основною заготовкою для *проколів* (5 екз.). У двох виробих жало формувалось за допомогою ретушування як з дорсального, так і з вентрального боку (рис. 18: 6, 9). В двох інших знаряддях – виключно з боку спинки. Цікаво зазначити, що робочою частиною одного виробу був той край,

що мав природню кірку (рис. 18: 5). Також присутні по одній проколці на платівці та реберчастій платівці зі збереженою природною кіркою (рис. 18: 8). Перша несе ретуш на проксимальній частині, що знесла площадку. Жало ж виробу, сформоване стрімким ретушуванням та має лускоподібну вищербленість, що утворилась в процесі утилізації.

У колекції присутні заготовки до **вістер**, уламки та один готовий виріб (5 екз.) (рис. 19: 3,4). Останній розташовувався в торці житла і виготовлений із сировини 2-ї групи. Процес формування вістер проходив в кілька способів. В одному випадку, в якості заготовки було обрано відщеп із залишками природної кірки. Послідовними зняттями була сформована форма майбутнього виробу. При чому, на першій стадії обробки сколи заходили на спинку виробу. Задля отримання сколів стоншення на ребрах дрібними зняттями підправлялась площина виробів. Отримавши на ребрі широку площадку з неї почали знімали сколи, що стоншували преформу. Заготовка 2-го зразка, менших розмірів, також знаходилась на стадії стоншення преформи. В тому числі, в колекції присутні 2 уламки вістер, один з яких є уламком преформи, другий готового знаряддя. В торці ж житла виявлено готовий виріб.

Первинна обробка кременю. Отримання заготовок для майбутніх знарядь проходило безпосередньо у житлі. Конкреції кременю вивільнялись від кірки широкими сколами. В процесі оформлення майбутніх нуклеусів створювалось ребро та формувалась площадка. Зняття заготовок починалось власне з ребра. Присутність не одного типу нуклеусу для платівчастих заготовок свідчить про те, що конкреція виснажувалась максимально повністю. Переоформлення одноплощадкового нуклеусу у двоплощадковий є тому яскравим підтвердженням. Наявність авіважів свідчить про контроль за площадкою нуклеусів, яка постійно підживлювалась (рис. 19: 6-7).

З найбільшої ж кількості нуклеусів (55,7 %) продукувались відщепові заготовки. Серед останніх найчисельнішими є багатоплощадкові. Необхідно

відмітити те, що придатні для розщеплення масивні відщеповидні уламки кременю також слугували нуклеусами. Таким, наприклад, є дисковидний екземпляр. Відщепи були основною заготовкою до знарядь в цьому житті. Найбільше вирізняються серед останніх біфасіально оброблені преформи та власне вістря до метальної зброї. Відщепові заготовки мали різні розміри, в залежності від конкретної знаряддєвої необхідності.

Для визначення технологічної орієнтації у продукуванні платівчастих заготовок, розглянемо графік співвідношення ширини таких сколів (граф. 1). Загальна кількість вироблених платівок має три пікові позначки – 1,6-1,7; 1,9 та 2,2 см. Для дев'яти знарядь на платівках (з двадцяти одного) були обрані заготовки менше 2-х см завширшки із піковим показником на 1,6-1,7 см. Інші ж виготовлялись на макропластинах із найчастішим значенням ширини в межах 2,2-2,3 см. Так, технологічна орієнтація має два кількісно однакові вектори – пластини та макропластини. Якщо знаряддя мають приблизно однакову кількість у відборі заготовок, то в процесі розщеплення, як це впливає з графіку, отримувались частіше саме пластини.

Техніка сколу. Платівчасті вироби представлені приблизно однаково-пропорційно дистальними, медіальними та проксимальними частинами (10/9/11 відповідно). Виявлено всього 3 цілі екземпляри. Вигин платівок досить сильний у медіальній частині. В чотирьох випадках закінчення сколу пероподібне. Площини сколів мають значні розміри – від 0,8 до 1,4 см в ширині та від 0,2 до 0,6 см в глибину (лише в одному випадку площа має розміри 0,4 см в ширину). Розміри площадок перевищують 10 кв. мм. Кут сколювання варіює в межах від 72° до 87°. Співвідношення ширини та товщини сколів (граф. 2) демонструє досить компакту групу виробів в межах 1,5-2 см ширини, де товщина за рідких випадків не перевищує 0,6 см. При ширині ж більшій за 2 см сколи мають товщину більшу за 0,6 см. Техніка сколу в першу чергу визначається як техніка прямого удару (із використанням м'якого відбійника).

Цьому твердженню не заперечує і присутність нуклеусу із торцевим зняттям заготовок. Проте необхідно наголосити на тому, що в колекції присутні платівчасті вироби, що демонструють і техніку непрямого удару (3 екз.). Це платівки, в яких кут сколювання більший за 87° (рис.18 :12). В профілі платівки мають незначний вигин у медіальній частині. Збережена площадка на одній з цих платівок має площу 12 кв. мм.

Приймаючи до уваги морфологічні та метричні показники платівок приходимо до висновку, що останні отримувались за допомогою прямого удару та посередника. Основними заготовками були пластини та макропластини.

У **вторинній обробці** найбільша перевага надавалась крайовому ретушуванню виробів (ретушовані відщепи, платівки, скобелі) – 46,3 % від виробів із вторинною обробкою. В інших випадках використовувалось зубчасте, субпаралельне стрімке та пласке відтискне ретушування. Останнє використовувалось виключно для продукування біфасіальних вістер. Також фіксується реутилізація знарядь.

2.3.2. Крем'яні артефакти із житла № 3

У третій споруді виявлено найбільшу кількість артефактів, ніж у будь-якому іншому об'єкті. Кількість знахідок, що пов'язана із кременеобробкою нараховує 4341 од. Відходи виробництва складають 82,6 % (3587 екз.), вироби із вторинною обробкою – 15,4 % (667 екз.). Зазначимо, що відсотково обидві групи знахідок не виділяються з поміж інвентарю інших жител.

В комплексі знахідок першої групи присутні 9 жовен. Максимальні розміри жовен коливаються в межах від 4-х до 13,7 см. Шість жовен належать до сировини 1-ї групи, 3 – 2-ї. Чотири конкреції мають по три-чотири «тестових» сколи.

Пренуклеуси представлені шістнадцятьма екземплярами (рис. 22: 1, 3). На семи було створене однобічне біфасіальне ребро. В одному випадку була спроба

отримати платівчасті сколи. Проте, або через недбалий удар, або через певні вади сировини, потрібні сколи не були отримані. На інших сформовано двобічні біфасіальні ребра. Площини скошені в усіх випадках. Максимальні розміри пренуклеусів коливаються в межах від 8 до 17 см. Різні розміри можуть свідчити про навмисну спеціалізацію майбутніх нуклеусів для отримання заготовок менших або більших пропорцій. Всі вони виготовлені із сировини 2-ї групи.

Нуклеуси можна поділити на такі типи: нуклеуси для платівок – одноплощинкові (9 екз.), двоплощинковий (1 екз.); для відщепів – одноплощинкові (28 екз.), двоплощинкові (7 екз.), триплощинкові (2 екз.), багатоплощинкові (249 екз.). Також присутні нуклевидні уламки (255 екз.). У відсотковому відношенні нуклеуси для платівок складають найменший відсоток (1,6 %) в порівнянні з подійними знахідками з інших жител. Натомість нуклеуси для відщепів та нуклевидні уламки складають більшість. На нашу думку це пов'язано з орієнтацією виробництва на відщепову заготовку та високий відсоток «браку».

Одноплощинкові нуклеуси для платівок представлені виробами кругового сколювання (7 од.) (рис.22: 4), однобічно-сплюсненими (1 од.) та торцевим (1 од.) екземплярами. Метричні показники нуклеусів кругового сколювання наступні: 6,8х3,2х3,9; 7,9х4,8х4,3; 8,4х4,7х4,1; 11,1х6,4х4,4; 12,1х5,7х5,0; 13,1х6,2х4,9, 2,6х3,9х1,6. Всі нуклеуси виготовлені із сировини 2-го типу. В трьох випадках площини скошені, ще в трьох – прямі. Формувались кількома сколами (рис. 23). Після кожного зняття підправлялись дрібними фасетками. В чотирьох екземплярах карнизи знімалися, площини знаходилися під постійним контролем, в разі потреби підживлювались (рис. 23: 1, 2). Про це свідчить присутність значної кількості авіважів (69 екз.). Чотири нуклеуси мають паралельну огранку. В разі заломів підправлялись паралельними сколами. Через невдалі удари частини нуклеусів знімалися. В колекції присутні сколи

підправки площини розщеплення, що знімали чи не третину нуклеусу (11 екз.). В одному випадку створено однобічне уніфасіальне ребро (рис.23: 1). Кути сколювання в цих чотирьох нуклеусах варіюють в межах від 87 до 93°. Два найбільших нуклеуси були реутилізовані в якості відбійників, а відповідно були спрацьовані до кінця.

Однобічно-сплощені нуклеуси (рис.24: 1-2) мають наступні метричні показники: 10,5х4,5х2,7 см. Нуклеус виготовлений із сировини 2-го типу. Площадка скошена. Кути сколювання варіюють в межах від 84 до 93°. На нуклеусі, задля підправки площини сколювання, створене однобічне уніфасіальне ребро. Для підправки площини розщеплення з проксимальної частини знімалися зустрічні сколи. Заготовки з торцевого нуклеусу знімалися з одного боку.

Двоплощадковий нуклеус для платівок має наступні розміри: 6,6х3,5х3,4 см. Це нуклеус зустрічного сколювання, з якого заготовки знімалися по всій площині розщеплення поперемінно. Внаслідок постійної підправки площадок, вони були сильно пошкоджені, що і призвело до припинення утилізації нуклеусу (рис. 23: 3).

Одноплощадкові нуклеуси для відщепів (рис.24: 3-4) представлені однобічно сплосченими (11 екз.) та круговими (17 екз.) типами. В усіх випадках це нуклеуси низьких форм, найбільший з яких у висоту досягає максимум 5,7 см. Знімалися відщепи з нуклеусів переважно 2-го типу сировини (19 екз.). Площадки формувалися частіше одним сколом. Карнизи знімалися всього у чотирьох екземплярів.

Двоплощадкові нуклеуси для відщепів (7 екз.) належать до типу ортогональних (рис 25: 3-4). Площадки для розщеплення рідко формувалися спеціально. Частіше такими були або природні кути конкрецій, або сколи від попередньої підготовки площини розщеплення.

Триплощадкові нуклеуси для відщепів представлені у кількості двох екземплярів та були сформовані на конкреціях 1-го типу сировини.

Багатоплощадкові нуклеуси є найчисельнішою категорією артефактів серед нуклеусів – 241 екз. Представлені виробами на невеликих конкреціях з різноспрямованими сколами. На деяких з них збереглась природна кірка, яка не була знята в процесі отримання заготовок (рис. 25: 5-6). Серед останніх присутні *дископодібні нуклеуси* (8 екз.), які мають різні розміри, подекуди оформлювались як біфаси. Рідше нагадують одноплощадкові нуклеуси для відщепів (25: 1-2).

Відщепи без вторинної обробки представлені в кількості 2664 од. і є наймасовішою категорією знахідок житла (79,8 % від відходів). Присутні як первинні (638 екз./22,3 %), так і вторинні (2226 екз./77,7 %). До вторинних, зокрема, відносяться технологічні сколи (92 екз.): авіважі (рис. 26: 1-6), реберчасті відщепи (рис. 26: 11), сколи підправки площини розщеплення (рис. 26: 7) тощо. Вироби на відщеповій заготовці складають 66,8 % від всіх знарядь.

Платівки без вторинної обробки представлені в кількості 159 од. У відсотковому співвідношенні кількість первинних та вторинних платівок не вирізняється з поміж знахідок з інших жител (за виключенням шостої і сьомої споруд). Перші складають 7,5 % (12 екз.), другі – 92,5 % (147 екз.). Серед вторинних присутні 11 реберчастих платівок. Сюди ж віднесена і платівка із дзеркальною заполірованістю, про що мова піде нижче. За метричними показниками платівчасті заготовки поділяються на наступні групи: пластинки – 18 од., пластини – 79 од., макропластини – 62 од. Платівчаста заготовка в комплексі знахідок з житла не є домінуючою. Їхній відсоток складає 32,2 серед виробів із вторинною обробкою.

Серед знарядь для розщеплення виділяються відбійники та ретушери (відтискники?) – 77 екз., серед яких 26 екз. були виготовлені на багатоплощадкових нуклеусах. Внаслідок їхньої постійної експлуатації як

відбійників, забитості вкрили майже всю поверхню колишніх нуклеусів, тому сколи розщеплення ледь помітні, через що вони були віднесені до категорії відбійників.

Вироби із вторинною обробкою представлені всіма категоріями інвентарю, проте з деякими кількісними та відсотковими відмінностями від знахідок із інших жител. Наприклад, кількість скребків виготовлених на платівчастій заготовці тут набагато більше, ніж в інших спорудах.

Найчисельнішою категорією знаряддевого інвентарю є ретушовані відщепи (288 екз./43,2 %). Серед них виокремлюються:

- відщепи з крайовим ретушуванням (рис. 27: 1-5) – 241 екз. Заготовки абсолютно різних розмірів – від масивних, первинних сколів, до мініатюрних вторинних відщепів.
- відщепи з пласкою ретушшю – 12 екз (рис.28: 1-5). З цієї групи цікавими є два відщепи виготовлені з сировини 1-ї групи. Ретуш наносилась з одного боку виробів. В першому випадку – з вентрального боку. Це стоншило основу, надавши знахідці підтрикутних пропорцій. В другому випадку, ретуш нанесена на дорсальній поверхні і сильно нагадує анкош. На останньому збережена природна кірка (рис. 28: 3-4).
- відщепи із напівстрімким субпаралельним та ступінчастим ретушуванням (24 екз.) (рис. 27: 6; 29: 7-8).
- відщепи зі стрімким, затуплюючим ретушуванням (11 екз.) (рис. 28: 6).

Ретушовані платівки (117 екз.) – друга за чисельністю категорія виробів із вторинною обробкою. Найбільшу кількість складають платівки із крайовим ретушуванням (95 од.) (рис. 30). Наступною за чисельністю є група платівок із напівстрімким лускоподібним ретушуванням (7 екз.) (рис. 29: 2-4), зі стрімким лускоподібним – 6 екз. (рис. 29: 5-6) і дві платівки з пласкою ретушшю (рис. 29: 1). Серед ретушованих платівок виділяються 7 екземплярів, на яких наявна

заполіровка – сліди від використання їх в якості складеневого жнивного інструментарію. Це найбільша колекція вкладнів з житлових об'єктів (ще один, без ретуші, буде описаний нижче). Чотири вкладні були реутилізованими (рис. 31: 1-3, 8) – поверх заполірування, на дорсальних поверхнях, наносилась ретуш, яка зняла залощеність. На двох з цих екземплярів (рис.31: 1-2) ретуш наносилась вперше. Ще чотири платівки не були реутилізованими (рис. 31: 4-7). Виділяється, без домінування жодного типу, паралельна, крайова, лускоподібна та ступінчаста ретуш. В одному випадку присутня тронкація проксимальної частини знаряддя.

В групу відходів виробництва та заготовок потрапила платівка без вторинної обробки, але із дзеркальною заполірованістю. Вкладень виготовлений на проксимальній (вставлялась в оправу) та медіальній (робочій) частинах платівки. На вентральній частині платівки присутні три фасетки, що виникли через механічне пошкодження.

Скіснотронковані платівки складають незначний відсоток знарядь – 1,5 % (10 екз.) (рис. 29: 7-10).

Скребки представлені в кількості 113 од., з яких 68 од./60,2 % були виготовлені на платівчастій заготовці (рис. 32: 7-16). Серед скребків на відщеплах (45 екз.) присутній один бокового типу (рис.27:7), всі інші, зокрема на платівках, – кінцеві. Частина скребків (9 екз.) виготовлялась на фрагментах платівок, які мають співвідношення ширини та товщини, що відповідають параметрам відщепів. В цьому випадку ми не можемо достовірно визначити якою була заготовка. З огляду на це, за метричними показниками такі артефакти були віднесені до знарядь на відщеплах (рис. 32: 4). Розміри скребків є абсолютно різними. Найменшими є три знаряддя, виготовлені на відщеплах і які мають наступні розміри: 2,2x2,1, 2,4x2,2, 2,7x2,2) (рис. 32: 5-6). Найбільший скребок виготовлений на відщепі з розмірами 9,2x7,9. Останні, масивні скребки,

виготовлялись за допомогою стрімкого ретушування та мають високий робочий край.

Виїмчасті знаряддя виготовлялись на відщепках (47 екз.) і, як виключення, на платівках (6 од.). Майже у всіх випадках виїмка утворювалась одним-двома стрімкими сколами (рис. 34: 7, 9). У трьох екземплярах такі виїмки утворили навіть «жала» (рис. 33: 6, 8), відповідно виріб міг використовуватись як комбіноване знаряддя – і як скобель, і як проколка. В одному випадку, виїмку знаряддя було утворено крайовим ретушуванням (рис. 33: 4). Скобелі на платівках представлені чотирма виробами із робочою частиною на проксимальному та дистальному кінцях (рідше з одного боку) (рис. 33: 1, 2). Ще на двох платівках робоча частина була утворена в дистальній та медіальній частині заготовки (рис. 33: 3).

В колекції представлені чотири різці. Два виготовлені на відщеповій заготовці, два на платівчастій (рис. 34: 1).

Проколки (25 екз.) виготовлялись переважно на відщепках (15 екз.). Для десятих виробів була вибрана платівчаста заготовка. Ще одна – на реберчастій платівці (рис. 34: 4). Один екземпляр сформовано за допомогою струменевого ретушування (рис. 34: 2). На проксимальній частині декількох виробів наявна підтеска, що мала на меті стоншити основу. Ми схильні вважати, що така операція мала на меті подальше використання знаряддя в оправі (рис. 34: 5).

В межах житла було виявлено 55 біфасіальних *вістер* (рис. 35-36). Якщо в кількісному співвідношенні це найбільша колекція артефактів, виявлених у наземних спорудах, то відсотково (7 %) ця категорія виробів не надто вирізняється з поміж матеріалів інших жител. Серед вістер метальної зброї присутні 22 готових знаряддя. Сировиною для вістер дротиків та списів (11 екз.) слугував кремінь другої групи, і в одному випадку 3-ї. Для вістер стріл, що мають менші пропорції, використовувалась сировина як першої групи (4 екз.), так і другої (6 екз.) групи (тут наводяться дані тільки по цілим, готовим

виробам). Заготовками до вістер слугували відщепи і як виключення, в одному випадку, використано платівку. Інші 33 одиниці – преформи, їхні фрагменти та уламки готових вістер. В одному випадку вдалось зробити ремонт заготовки – одна її частина була виявлена в ямі житла, інша – попід стіною споруди (рис. 35: 7). На нашу думку, останнє місцезнаходження було місцем, де виготовлялось вістря. Коли преформа зламалась, один її фрагмент лишився на місці обробки, другий – викинутий у яму.

Виявлені преформи дають можливість реконструювати кілька варіацій виробництва вістер в залежності від їхньої функціональної спрямованості. Для вістер менших пропорцій (як стріли, дротики) обирались відщепові заготовки, які мали приблизно овальну форму. Обробка таких заготовок починалась зі стоншення субпаралельним, плоским ретушуванням найбільш товстих ділянок відщепи (рис. 37: I). Така операція мала на меті надання заготовці визначеної форми – підготовка основи та надання їй підтрикутних обрисів. Ця процедура здійснювалась лише з двох боків преформи – одного краю та основи. Ретуш дуже рідко заходила на середину заготовки. Якщо відщепова заготовка була вдало підібрана, краї лише загострювались.

На наступному етапі йшло формування ріжучих країв – їх загострення та надання заготовці необхідних морфологічно та метрично правильних пропорцій (рис. 37: II). Стоншення виробів проходило послідовно з дорсального боку (рідко вентрального) по всій площі заготовки. Зняття подібних сколів проводилось з урахуванням необхідної відстані, так щоб сколи не «лягали» один на одного. При таких операціях на ребрі формувались площадки, які в подальшому слугували точками для зняття сколів стоншення з протилежної сторони заготовки (вентральної, рідше дорсальної). В тому випадку, якщо одна сторона (наприклад вентральна, рис. 36: 12) задовольняла майстра і не потребувала на даній стадії виправлення кривизни, стоншення тощо, по ребру

наносилась притупляюча ретуш, що створювала необхідні площадки для сколювання з протилежного боку.

Заготовками до вістер списів слугували частіше масивні відщепи, іноді із залишками природної кірки (первинні відщепи) (рис. 38: I). Оформлення таких вістер починалось, при потребі, із повного вивільнення заготовки від природної кірки. Така процедура проводилась за допомогою зняття широких сколів, що заходили на середину преформи (рис. 36: 6). В тому випадку, коли відщеп був вдало обраний і в цій операції не було необхідності, стоншувалась лише основа та одна (товстіша) сторона преформи, повторюючи операції, що були необхідні при підготовці вістер до стріл та дротиків (рис. 38: II а, б). На останній стадії вістря для всіх без винятків функцій дооформлювалось відтискним ретушуванням, що загострювало різальні краї (рис. 37: III; 38: III).

В колекції зустрічаються преформи (виготовлені з кременю 1-ї групи низької якості) із залишками природної кірки як з вентральної, так і з дорсальної сторони. Подекуди кірка сягає самого жала. З таких заготовок апріорі не могли виготовлятись вістря, оскільки та частина вістря, що має пробити необхідну мішень, була надто крихкою. На нашу думку, такі вироби не є преформами для вістер, але були продуктами тренування або навчання, що мало на меті отримання навичок формування біфасіальних вістер за допомогою специфічних прийомів оформлення їхніх робочих частин, стоншення знарядь тощо (рис. 35: 2-5; 36: 1, 6, 9, 11-13).

Репрезентативною добіркою в комплексі представлені *рублячі вироби* (рис. 39) – 7 екз. Виділяються наступні категорії: одна заготовка, три фрагменти знарядь, по одній сокирі, теслоподібному та долотоподібному виробу. При формуванні майбутніх знарядь використовувалась досить груба оббивка, зняття плоских сколів, що формували рівну поверхню. Прослідковується пришліфовка робочого леза.

Первинна обробка кременю. Оформлення пренуклеусів для отримання платівчастих заготовок починалось із вивільнення конкреції кременю від кірки, формування площадки та створення біфасіальних ребер. Сколювання починалось із зняття ребра. Зона розщеплення знаходилась під постійним контролем. Площадки підживлювались зняттям авіважів та карнизів. Площина розщеплення, в разі необхідності, підправлялась поперечними сколами. З більшості нуклеусів платівки знімалися по колу. Морфологія однобічно-сплосчених нуклеусів свідчить про те, що в деяких випадках конкреція кременю не давала можливість знімати напівфабрикати по колу. Всі без винятку нуклеуси виснажувались до кінця.

Нуклеуси для відщепів займають чільне місце в колекції артефактів із житла (52,3 %). Одноплощадкові нуклеуси формувались з невеликих конкрецій кременю. Спосіб зняття заготовок (по колу чи з одного боку нуклеусу) залежав від форми сировини. При чому, сколи, що вивільняли конкрецію від кірки, досить часто ставали заготовками. В колекції присутні ретушовані первинні відщепи (37 од.). Площадка таких нуклеусів формувалась за допомогою зняття одного, рідше двох сколів. Природні кути конкрецій або кути від попередніх сколів використовувались в якості площадок у дво-, триплощадкових та багатоплощадкових нуклеусах. Карнизи не знімалися. Зняття напівфабрикатів проводилось за допомогою удару. Дископодібні нуклеуси характеризуються радіальним розщепленням, послідовним зняттям напівфабрикатів. За своєю морфологією деякі екземпляри нагадують преформи до біфасів, тож ми не виключаємо можливості того, що подібні типи нуклеусів в подальшому ставали заготовками. В якості напівфабрикатів використовувались відщепи різних розмірів, в залежності від потреб.

Для встановлення платівчастої орієнтації звернімося до графіку співвідношення ширин платівок (граф. 5). Найбільша кількість заготовок була виготовлена з шириною 2,1 см. Ці ж напівфабрикати в найбільшій кількості

використовувались для продукування знарядь. Також у великій кількості представлені знаряддя з шириною 1,6-1,8 см, проте, заготовки в цьому випадку кількісно переважають знаряддя. Виробів із шириною більше 2,3 см більше, аніж виявлених платівок без вторинної обробки. Тож макропластини користувались більшим попитом, незважаючи на те, що їх було менше, аніж пластин.

Техніка сколу. Цілі платівчасті вироби представлені у незначній кількості – 26 од. Їхня довжина варіює в межах від 4,4 см до 13,7 см. Найбільша кількість фрагментів платівок припадає на проксимальні частини (167 од.). Причому 93 екз. мають як проксимальну, так і медіальну збережені частини, в яких лише зламаний дистальний кінець. Представлена 101 медіальна частина. Менше дистальних кінців – 43 од.. З них 17 – разом із медіальними частинами. Невизначених – 35 од. Майже в усіх випадках у профілі платівки рівні або мають вигин у медіальній частині. Рідше зустрічаються сколи із мінімальним вигином на дистальних кінцях. Площинки переважно гладкі (57 од.), рідше фасетовані (18 од.), двогранні (4 од.), лінійні (2 од.) та точкові (9 од.). Площинки мають значну площу – від 3 до 56 кв. мм. Кут сколювання варіює в межах від 66 до 94°. Причому останні розпадаються на дві групи. Більш товстіші та грубіші сколи мають кути розщеплення в межах від 66 до 91°. Тонші ж сколи мають меншу варіабельність – від 81 до 94°. Співвідношення ширини платівок, в межах від 1 до 1,7 см включно, до товщини (граф. 4) характеризується компактними скупченнями в межах від 0,3 до 0,5 см. Причому товщина сколів тяжіє до 0,4 см. Платівки із шириною від 1,8 до 2,1 см мають товщину в межах 0,5-1,4 см із більшими скупченнями на показниках 0,5-0,7 см. В той же час виділяються сколи із товщиною 0,3 см. Платівки ж із шириною 2,1-2,7 см мають скупчення в межах 0,5-0,8 см. Тобто останні, при більшій ширині мають таку ж товщину, що і сколи із шириною 1,8-2,1 см. Платівки із шириною більшою за 2,7 см мають товщину від 0,7 до 1,6 см із групами в межах 0,7-0,9 см. Деякі

платівки мають виражений ударний горбок, який знаходиться ніби під кутом (зсув) до площадок. На противагу цим екземплярам присутні платівки із ледь помітною ударною хвилею та невираженим горбком. Тріщини є досить рідкісним явищем – всього в 21-му випадку зустрінуті. Присутність «губи» також є виключенням – 3 платівки мали останню.

Підсумовуючи все вище наведене, можемо констатувати, що основною технікою сколювання був непрямий удар. Про це свідчать вигини платівок, значна товщина по відношенню до ширини, зсуви ударного горбка, розміри площадок тощо. Деякі платівки в колекції були отримані і за допомогою прямого удару. Частина ж платівок (всього 13 од.) із шириною 1,9-2,7 см та товщиною 0,5-0,7 см мають риси, що є характерними для техніки посиленого відтиску.

Вторинна обробка напівфабрикатів для створення знарядь використовувалась не завжди. В колекції присутні кілька платівчастих знарядь (вкладні до серпів), які за своєю морфологією цілком влаштовували споживача – вони не потребували ані загострення ріжучої кромки, ані затуплення того краю, що вставлявся в оправу. Натомість платівка фрагментувалась, залишаючи лише її потрібну частину.

У вторинній обробці заготовок використовувалось частіше маргінальне ретушування (50,1 % від ретушованих виробів). Відтискна паралельно-струменева ретуш присутня на декількох вістрях, їхніх преформах та проколках (11 екз.). Процес створення біфасіальних вістер проходив кілька етапів виробництва в залежності від обраної заготовки. Фіксується і реутилізація знарядь. Такими є, наприклад, вкладні до серпів.

2.3.3. Крем'яні артефакти із житла № 4

Колекція артефактів з четвертого житла складає 235 одиниці (2,3 % від знахідок з культурного шару цілого поселення). Це найменша кількість

артефактів серед усіх наземних об'єктів. Серед виявлених у житлі артефактів 82,6 % (194 екз.) віднесені до відходів виробництва, 13,6 % (32 екз.) – до виробів із вторинною обробкою.

В житлі були виявлені 2 жовна невеликих розмірів. Обидва жовна відносяться до сировини 2-ї групи. Пренуклеуси представлені трьома екземплярами. В усіх випадках майбутні нуклеуси знаходились на етапі формування ребра та площадки. В одному випадку було створено одне біфасіальне ребро, в двох інших – два біфасіальних.

Нуклеуси представлені в незначній кількості (8 екз. та 10 уламків). Серед нуклеусів присутні: для платівок одноплощадкові однобічно-сплощений (рис. 40: 6) та торцевий; для відщепів – багатоплощадкові (4 екз.) (рис. 40: 5) та двоплощадкові ортогональні (2 екз.).

Одноплощадковий однобічно-сплощений нуклеус має наступні метричні показники: 14,6x5,6x3,3 см. На тильній стороні його збереглась кірка. Площадка скошена, готувалась кількома сколами. Зняття заготовок проходило під кутом 87°. Карнизи знімались. На проксимальній частині нуклеусу збереглись сколи підправки площини розщеплення. Під час кожного зняття дистальна частина ставала дедалі вужчою. Внаслідок цього, заготовка мала дедалі більший вигин у профілі. Одним із способів вирівняти площину розщеплення було формування ребра, сколи від якого зменшували ширину нуклеусу в його медіальній та проксимальній частинах.

Нуклеуси для відщепів представлені екземплярами незначних розмірів. Так, максимальні розміри багатоплощадкових нуклеусів не перевищують 6,6 см, двоплощадкових – 6,1 см.

В колекції представлений нуклеус, який використали як заготовку для рублячого знаряддя. Через недбале розщеплення він був недоопрацьований і кинутий як брак. Також виявлено шість відбійників та три ретушери (два з яких галькові).

Серед відходів виробництва найбільшу кількість складають **відщепи** (158 екз.). Відщепові відходи включають у себе первинні (31 екз.) і вторинні (127 екз.). Серед останніх виявлений один авіаж (рис. 41: 5). Відщепи із вторинною обробкою складають 59,3 %.

Платівки представлені в незначній кількості (15 екз.). В житлі виявлена одна первинна платівка. Серед вторинних виділяються три реберчасті екземпляри. Наявні по одній пластинці та пластині, всі ж інші платівчасті вироби (як заготовки, так і знаряддя) є макропластинами. Знаряддя на платівках в комплексі житла становлять 40,7 %.

Найчисельнішою групою виробів із вторинною обробкою є ретушовані відщепи (12 екз./37,5 %). У способі їхнього ретушування одноманітність відсутня. Вироби представлені із крайовим (5 екз.), стрімким зубчастим (3 екз.), затуплюючим (2 екз.) та пласким ретушуванням (2 екз.). Ретуш регулярна, рідко поперемінна (1 екз.). В трьох випадках наносилась на спинку виробу. У п'яти виробах ретуш наносилась з боку черевця, в чотирьох – з двох боків.

Ретушовані платівки складають другу за чисельністю групу знарядь (7 екз./21,9 %). Зустрічається дрібна, крайова, регулярна ретуш, в одному випадку напівстрімке нерегулярне ретушування (рис. 41: 7-8). Також виявлені дві скіснотронковані платівки. Серед ретушованих знарядь наявний вкладень до серпа. Виріб представлений уламком із крайовою, дрібною ретушшю. Він використовувався двічі, про що свідчить заполіровка на обох робочих лезах платівки. Лоск з двох боків знаходиться під невеликим кутом. Це свідчить на користь думки про те, що вкладень утилізовано в одному й тому самому складеновому знарядді (рис. 41: 6).

Скребки представлені всього шістьма виробами (рис. 41: 1-2). Три виготовлені на відщепках (один сильно обгорів), ще три – на пластинах, із крайовою субпаралельною ретушшю.

Проколки/свердла представлені двома виробами на відщепках та одним на платівці (рис. 41: 4). В обох випадках робоча частина сформована з боку ударного горбка та має легкі сліди залощеності (що утворились в процесі використання). Протилежний бік ретушувався. У випадку проколки на платівці, напівстрімка ретуш утворила підгострений кут у профілі. З цього ж боку чітко простежується легкий «лоск». Можливо, проколка/свердло було вставлене в оправу, що і дало такі сліди.

На платівчастій заготовці виготовлений скобель. Виїмку (анкош) утворено дрібною ретушню (рис. 41: 9).

Також в колекції присутні один різець (рис. 41: 3) та преформа до вістря.

Первинна обробка кременю. Первинна обробка кременю починалась із формування пренуклеусів способом вивільнення жовен від кірки, формування біфасіальних ребер та площадки для сколювання. Однобічно-сплощений нуклеус демонструє залежність розщеплення від форми сировини. Про постійний контроль за площадкою свідчить присутність авіважу в колекції. Карнизи ретельно знімалися. Площина розщеплення підправлялась формуванням ребра та зняттям сколів з проксимальної частини нуклеусу.

Зняття відщепових заготовок проходило з багатоплощадкових та двоплощадкових нуклеусів. В якості площадок використовувались кути від попередніх сколів. Лише в одному випадку зняття заготовок проходило на кшталт біфасіального розщеплення. Відщепи були основною заготовкою для знарядь.

Для визначення технологічної орієнтації у платівчастому розщепленні розглянемо графік №5. Для виготовлення знарядь були відібрані всього дві пластини (з трьох наявних) та більшість макропластин (9 екз.). Так, розщеплення було орієнтоване на виробництво макропластин, які і використовувались в якості знарядь.

Техніка сколу. В колекції представлено 2 цілих платівки. Максимальна довжина останніх сягає 7,1 та 3,6 см. Фрагменти платівок представлені у наступній кількості: проксимальних частин – 13 екз. (зокрема 4 разом із медіальними частинами), медіальних – 7 екз., дистальних – 5 екз., невизначених – 1 екз. Для знарядь відбирались частіше медіальні та проксимально-медіальні частини. В профілі частина платівок рівна із незначним вигином у дистальній частині (4 екз.). В таких виробах ударні горбки мало виражені. Наявні платівки із s-видним вигином та вигином у медіальній частині. Ударні горбки сильно виражені. Площини гладкі (4 од.), двогранні (1 од.), фасетовані (1 од.). Розміри площадок варіюють в межах від 10 до 90 кв. мм (глибина площадок мінімум 0,2-0,3 см, максимум 0,5 см; ширина – 0,5-1,8 см). «Губа» на платівках відсутня. У 2-х екземплярах виявлені тріщини. На графіку співвідношення ширини до товщини видно, що деякі сколи при значних розмірах (2 і більше см) мають незначну товщину – 0,4-0,6 см. Для порівняння, платівки з першого житла при такій самій ширині мають більшу товщину сколів (всього 3 платівки вписуються в ці рамки). Кути платівчастих сколів мають наступні розміри – 72°, 81°, 86°, 89° 92°, 93°. Приймаючи до уваги морфологію одноплощинного сплющеного нуклеусу, дисертант схильний вважати, що в цьому випадку використовувався той варіант використання посередника, коли робоча зона ретельно готувалась до кожного нового зняття [Киосак, Субботин 2016]. Так, основною технікою сколювання був непрямий удар, частина ж сколів отримувалась за допомогою прямого удару із використанням м'якого відбійника.

Вторинна обробка. У вторинній обробці проявляється різноманітність у ретушуванні – крайове, зубчасте, субпаралельне, затуплююче, пласке тощо. Необхідно відмітити, що маргінальне ретушування в цьому комплексі не є домінуючим (34,4 %). Не вдалось виявити слідів реутилізації знарядь.

2.3.4. Крем'яні артефакти із житла № 5

У заповненні житла виявлено 547 крем'яних артефакти. Серед них відходи виробництва становлять 78,6 %, знаряддя – 18,1 %.

В колекції присутні три жовна. Два відносяться до сировини 1-ї групи, ще один – другої. Пренуклеуси представлені двома екземплярами. Мають наступні метричні показники: 13,8x12,5x11,3; 12,4x9,6x9,1. Перший був на початковому етапі розщеплення. Площадка готувалась широкими сколами. Вся поверхня пренуклеусу оброблена широкими поперечними сколами, що вивільняли жовно від природної кірки. Під час цього процесу, інколи, отримувались платівчасті сколи (рис. 42). Послідовним зняттям кірки, визначалась форма і кількість площин для отримання регулярних заготовок. В другому випадку пренуклеус перебував на стадії формування ребра.

Нуклеуси представлені наступними видами: для платівок, серед яких одноплощадковими кругового та торцевого розщеплення; для відщепів – одноплощадковими (кругові та однобічно-сплощені) та багатоплощадковими. В комплексі переважають нуклеуси для відщепів (35,7 %).

Нуклеуси для платівок. *Одноплощадкові кругового сколювання* мають наступні метричні показники: 12,6x7,5x7,0; 10,3x4,5x4,2. Якщо конкреція за своїми параметрами (розміри, наявність природних вад тощо) дозволяла зняття заготовок по колу, то в такому разі вся площа нуклеусу ставала робочою площиною (як у другому випадку рис. 44: 1). В першому ж площина розщеплення охоплювала 2/3 конкреції (рис. 43: 3). На його тильній стороні збереглась природна кірка. Площадка утворювалась кількома сколами і весь час знаходилась під контролем. В колекції серед вторинних відщепів присутні шість авіважів. Площина сколювання знаходиться під кутом 75-85°. На проксимальній частині першого нуклеуса наявні сліди підправки площини розщеплення. Негативи сколів мають правильну, регулярну огранку. Під час останніх кількох

спроб зняти платівку був отриманий залом та знесена частина площадки. Це стало причиною остаточного припинення подальшого розщеплення.

Одноплощадковий торцевий був реутилізований в якості відбійника, тому встановити реальні розміри не можливо. Нуклеус був спрацьований до кінця – останні сколи-заготовки мали незначні розміри (до 1,3 см).

Нуклеуси для відщепів. *Одноплощадкові односторонньо-сплощені* (2 екз.) (рис. 43: 1; 44: 2). Слугували для отримання відщепової заготовки. Мають сплюснену форму. Зняття сколів проходило лише з одного боку. В деяких випадках проксимальна частина нуклеусів підправлялась широкими сколами, що, в свою чергу, унеможливлювало отримати серію великих, масивних заготовок.

Одноплощадковий із круговим зняттям. Довжина і ширина нуклеусу становить 6,1x5,8 см. В якості площадки для розщеплення було використано відносно рівну площину, що утворилась після відокремлення непотрібної частини жовна. Карнизи не знімалися.

Багатоплощадкові нуклеуси (22 од.), серед яких цікавими екземплярами представлені два зовсім малих нуклеуси, з яких отримувались відщепи малих розмірів (рис. 43: 2; 44: 3).

В колекції представлені два уламки нуклеусів, фрагменти конкрецій тощо (44 екз.). Серед знарядь для обробки каменю присутні ретушери, відтискники (7 од.) та відбійники (8 од.).

Відщепи традиційно становлять більшість серед відходів виробництва та заготовок. Первинні складають 14,6 %, вторинні – 85,4 %. Група технологічних сколів складається з шести авіважів (рис. 45: 6-7). Відщеп, як і у інших спорудах, був домінуючою заготовкою для продукування знарядь. Відсоток виробів на відщепах становить 54,5 %.

Серед платівок виділяються вторинні, які домінують над первинними (80,4/19,6 % відповідно). Наявні реберчасті платівки (рис. 45: 4-5) (4 од.). За

метричними показниками поділяються на мікропластини (1 екз.), пластини (21 екз.), макропластини (13 екз.). Вироби із вторинною обробкою на платівках складають 44,5 %.

Серед знарядь праці найбільшу кількість становлять ретушовані відщепи (рис. 46) – 39 екз. Ретуш в усіх випадках крайова. Виділяються відщепи із ретушуванням з вентрального боку (рис. 46: 5, 7) (15 екз.); з дорсальної сторони (рис. 46: 4, 6) (14 екз.); з альтернативним, поперемінним ретушуванням (рис. 46: 1, 3, 8) (10 екз.). Також присутні два первинні відщепи, які піддались ретушуванню.

Ретушовані платівки представлені кількісно значною добіркою – 33 од. (рис. 47). Більшість платівок має крайове регулярне (16 екз.) та нерегулярне (14 екз.) ретушування. Виключенням є три вироби із напівстрімким лускоподібним та стрімким ретушуванням (рис. 47: 8, 11). Серед оброблених платівок наявні 14 од. із ретушшю з дорсального боку; 9 од. – з вентрального; 9 од. – з протилежним ретушуванням. У однієї платівки ретушшю знесено площадку (рис. 47: 5).

Серед ретушованих платівок присутній екземпляр, який виділяється з-поміж інших наявністю залощеності, яка характерна для вкладнів жнивного інструментарію. Дистальний кінець знаряддя зламаний. Необхідно відзначити те, що альтернативна ретуш вкриває той бік, що має лоск. Наявність лоску на самій ретуші вказує на те, що вона з'явилась в процесі утилізації платівки в якості вкладня. Таким чином лезо платівки підгострювалось. Необхідно відзначити і те, що протилежний бік виробу не ретушувався, а вставлявся в оправу із загостреним, незатупленим лезом.

Домінуючою заготовкою для скребків, як і у третьому житті, слугувала платівка (рис. 48: 1-4; 49: 5-6) (9 екз.). Рідше використовувалась відщепова заготовка (2 екз.) (рис. 49: 4, 7). П'ять виробів із першої групи мають ретушування по боках – у трьох випадках крайове, у двох – напівстрімке

лускоподібне, паралельне. Причому останні мають ретуш, що звужує проксимальну частину знаряддя (рис. 48: 1,2; 49: 5,6). Це полегшувало вставляння виробів в оправу. На одному зі скребків на відщепі також присутня ретуш-підправка.

Скобелі представлені двома виробами (рис. 48: 7-8). Один виготовлений на відщепі, другий – на платівці. У останнього площадка знята ретушуванням.

Значною добіркою представлені преформи до вістер (4 екз.) та готові біфаси (2 екз.) (рис. 48: 9; 49: 1-2). Один виріб сильно обгорів (вочевидь, під час згоряння житла) (рис. 49: 3). Сировиною для вістер слугував кремій 1-ї групи (одна преформа) та 2-ї групи (2 преформи та 2 готових вістря). Одна із заготовок була на першій стадії виробництва. Відщеп стоншувався з одного боку як з дорсальної, так і з вентральної сторони. Плaskими, широкими сколами стоншувалась заготовка, підправляючи лускоподібним ретушуванням лезо. Для зняття сколів з обох сторін створювалась площадка, яка слугувала для зняття більших сколів. Жало вістря формувалось з боку точки удару. З протилежного від стоншуючого ретушування боку, знімались видовжені сколи з проксимальної частини вістря для стоншення самого жала. Інші преформи, знаходились на стадії дооформлення вістер шляхом створення рівних країв та загострення лез. Деякі були кинуті як брак, через невдале ретушування, яке відбивало кут знаряддя.

Проколки виготовлялись як на відщепі (рис. 45: 2; 48: 6) (4 екз.), так і на пластині (1 екз.) (рис. 45: 3). Останній виріб виготовлений за допомогою паралельного та лускоподібного напівстрімкого ретушування.

В колекції присутній один різець на відщепі, що є доволі рідкісним явищем для цього поселення (рис. 45: 1).

Виявлена заготовка до рублячого знаряддя (рис. 48: 5). Преформа знаходилась на стадії формування робочого леза за допомогою зняття сколів з

дистального кінця заготовки та паралельної підправки нижче, таким чином стоншуючи майбутнє лезо.

Первинна обробка кременю. Жовна вивільнялись від природної кірки поперечними сколами. Площадка формувалась багатьма широкими зняттями, підправляючись дрібнішими. Після цього готувалось біфасіальне ребро. Нуклеуси для платівок представлені екземплярами кругового зняття та торцевого розщеплення. Площина розщеплення визначалась в залежності від розмірів та форми сировини. Якщо в одному випадку вся площа нуклеусу була робочою, то в іншому лише $2/3$, інша частина не була вивільнена від кірки. Площадки нуклеусів знаходились під постійним контролем, підправлялись дрібними зняттями, інколи знімались авіважі. В одному випадку карнизи знімались в усіх випадках, тобто перед кожним новим зняттям платівки, в іншому – це була необов'язкова операція. Площа розщеплення також знаходилась під постійним контролем. При необхідності підправлялась проксимальна частина нуклеусів зустрічними сколами. В одному випадку поперечними зняттями, створенням уніфасіального ребра контролювалась площина розщеплення. Необхідно відзначити, що один із нуклеусів мав регулярну огранку, тобто отримані платівки були стандартних розмірів, інший – ні. Платівчасті сколи були нерівними, часто траплялись заломы. Ймовірно, що ми маємо справу із двома різними техніками сколювання, про що мова піде далі.

Нуклеуси для відщепів представлені кількома різними типами. В залежності від обраної сировини визначався характер розщеплення. Так, в комплексі присутні нуклеуси однобічно-сплощеного, кругового зняття та багатоплощадкові. Площадки для розщеплення рідко спеціально готувались, частіше використовувались кути від попередніх сколів чи рівні площини, що утворились в процесі відокремлення частини кременю від жовна. Враховуючи

незначні розміри нуклеусів, перевага надавалась отриманню невеликих відщепових заготовок.

Технологічна орієнтація у виробництві платівок визначається наступним чином – на графіку співвідношення ширини (граф. 7) видно три піки у продукуванні платівчастих заготовок – 1,5, 1,9 та 2,4 см. Якщо в комплексі більше заготовок розмірами 1,5 та 1,9, то більша кількість знарядь припадає на макропластини. Останні користувались більшим попитом у виробництві знарядь.

Техніка сколу. Цілі платівки представлені в кількості семи одиниць. Найменша платівка має довжину 3,9 см, інші ж коливаються в межах від 8,4 до 9,3 см. Платівки із регулярною огранкою та мінімальною кривизною, із легким вигином у медіальній частині (4 екз.) та на дистальному кінці (3 екз.). Мабуть, через це фрагментація платівок була пов'язана із відділенням лише дистального кінця. Так, проксимально-медіальних частин в колекції налічується 31 од. Проксимальних частин – 14 од., медіальних – 7 од., дистальних – 19 од. Деякі екземпляри у профілі рівні. Фактично всі платівки мають регулярну огранку, із односторонньо направленими негативами. Лише в семи випадках трапляються платівки із зустрічними негативами та в п'яти випадках різнонаправленими. Збережені площадки сколів переважно рівні (12 екз.), рідше двогранні (5 екз.), фасетовані (3 екз.), точкові (1 екз.). Розміри площадок варіюють в межах від 0,4 до 1,3 см в ширину та від 0,1 до 0,8 см в глибину. Так, площа точки удару варіює в межах від 8 до 104 кв. мм. Присутні платівки із вираженим, виступаючим ударним горбком та яскраво вираженими ударними хвилями. На графіку співвідношення ширини до товщини платівчасті сколи утворюють дві досить компактні групи виробів – платівки із шириною 1,3-2,0 см мають товщину в межах 0,4-0,5 см, 2,1-2,9 – 0,6-0,8 см. Кути сколювання варіюють в межах від 79° до 93°, при чому всього дві платівки мають кут сколювання менший за 87°. На трьох платівках присутні складка на ударному горбку. В

п'яти випадках ударний горбок знаходиться під кутом до точки удару. Площа перерізу платівок коливається в межах від 43 до 117 кв. мм. Зважаючи на вище наведені особливості платівчастих сколів, основною технікою сколювання був непрямий удар. Цьому твердженню не заперечує присутність нуклеусу із регулярним зняттям платівок. Хоча в комплексі і присутні кілька тонких платівок, з малим вигином у медіальній частині та невираженим ударним горбком, ми не маємо підстав для визначення техніки як посиленій відтиск. Скоріше, це є той випадок сколювання через посередник, коли зона розщеплення ретельно готувалась. А зважаючи на присутність досить грубих, нерегулярних сколів та нуклеусу із негативами від нерегулярних платівчастих сколів, приходимо до висновку про часткове використання техніки удару із використанням м'якого відбійника.

Вторинна обробка. Заготовки піддавались обробці частіше із використанням природних гострих кутів і лише частково ретушуючись. Ретуш в цьому комплексі переважно крайова (72,7 %), рідше стрімка паралельна, лускоподібна, пласка. Правильність форм платівок та відщепів давала можливість використовувати їх із мінімальною маргінальною підправкою. Серед біфасів присутні браковані преформи, які не були доведені до кінця.

2.3.5. Крем'яні артефакти із житла № 6

З житла походить 556 артефакти. Відходи виробництва становлять 82,7 % (460 екз.), вироби із вторинною обробкою – 15,6 % (87 екз.).

Жовна в цьому житлі не виявлені. **Пренуклеуси** представлені виробами великих розмірів (17 та 14 см в довжину) (рис. 50). В першому випадку майже вся площина була звільнена від природної кірки. Залишки кірки збереглись лише на площині розщеплення та площадці майбутнього нуклеусу. Площадка формувалась широкими сколами і знаходилась під кутом 90° і більше. Для отримання перших заготовок формувались ребра. На одному з пренуклеусів

було сформовано двобічні біфасіальні ребра. Проксимальна частина пренуклеусу опрацьовувалась невеликими сколами. В наслідок такої операції зменшувалась площа розщеплення.

Нуклеуси (рис. 51) представлені одноплощадковими (2 екз.) для платівок та двоплощадковим (переоформленим у відбійник, у типологічні таблиці занесений до останніх), триплощадковим (по 1 екз.), багатоплощадковими (14 екз.) (серед яких 2 екз. – дископодібні) для відщепів.

Одноплощадкові нуклеуси мають розміри 9,5x5,9x5,5 (рис. 51: 1) та 8,5x4,5x4,6 см (рис. 51: 2). Площадки знаходяться або під прямим кутом (в першому варіанті), або були скошені. Утворювались вони трьома-чотирма зняттями. При необхідності площадки підправлялись. Про це свідчать виявлені в житлі авіважі (9 екз.). Перед кожним новим зняттям знімалися карнизи. Розщеплення проходило по колу і негативи платівчастих сколів займають або всю площину, або 3/4 площі сколювання.

Різниця між цими двома нуклеусами полягає у тому, що медіальна частина першого має більші пропорції, ніж його дистальна та проксимальна частини, відповідно заготовки мали сильний вигин у профілі. Другий нуклеус по всій його площині має приблизно однакові пропорції, з невеликим звуженням до проксимальної частини. Така відмінність може бути пов'язаною зі способом отримання заготовок.

Триплощадковий нуклеус слугував для отримання відщепових заготовок. Сколи займають 3/4 поверхні жовна. На іншій частині конкреції збереглась природна кірка. Для розщеплення використовувались площадки від попередніх сколів.

Багатоплощадкові нуклеуси в переважній більшості виготовлені з сировини 1-ї групи (8 екз.). Інші ж (3 екз.) були виготовлені із кременю 2-ї групи. Максимальні розміри нуклеусів не перевищують 7,6 см. Площина розщеплення займала всю поверхню конкреції і лише в чотирьох випадках –

близько $2/3$ поверхні. Площадками для сколювання слугували поверхні від попереднього розщеплення. Зняття заготовок з *дископодібних* нуклеусів (рис. 51: 3-4) відбувалось послідовно по колу. Відщепи отримувались невеликих розмірів, іноді маючи пропорції, що були наближені до платівок. Метричні показники цих нуклеусів наступні: $7,0 \times 6,0 \times 3,4$; $4,9 \times 4,4 \times 2,9$. Враховуючи незначну товщину виробів та послідовність зняття відщепів, цілком імовірно, що у майбутньому такі вироби могли стати преформою до біфасіальних вістер.

З *двоплощадкового* нуклеусу зустрічного сколювання також знімалися відщепові заготовки. Цей екземпляр був переоформлений у відбійник. В якості останнього були використанні дві протилежні сторони нуклеусу.

В групі відходів виробництва та заготовок найбільшу кількість складають відщепи (379 екз./82,4 %). Первинні складають 14,5 %, вторинні – 85,5 %. Серед останніх наявні 9 авіважів (рис. 52: 1-2) та 2 реберчастих відщепи. Значна кількість знарядь (48 екз./55,2 %) була виготовлена на відщеповій заготовці.

В комплексі платівки без вторинної обробки становлять 10 % (46 од.). Серед них первинні складають 19,6 % (9 екз.), вторинні – 80,4 % (37 од.). До вторинних відносяться три реберчасті платівки (рис. 52: 3). За метричними показниками виділяються 6 пластинок, 19 пластин та 21 макропластина.

Знаряддя на платівках складають 44,8 % (39 екз.). Так, основною заготовкою для продукування виробів був відщеп. Серед знарядь для обробки кременю виявлені 7 відбійників (один на *двоплощадковому* нуклеусі) та 1 ретушер (?).

Вироби із вторинною обробкою представлені подібним до інших жител знаряддєвим інвентарем. Найбільшу кількість становлять *ретушовані платівки* (29 екз.). Представлені сім екземплярів із лускоподібним загострюючим, напівстрімким ретушуванням (на одній платівці тронкацією знесена площадка) (рис. 53: 3-4); дев'ятнадцятьма із крайовим нерегулярним ретушуванням (рис. 53: 5-7, 9-13) і трьома із поперемінним ретушуванням. На деяких із зазначених

платівок прослідковуються, зокрема, механічні ушкодження у вигляді дрібної вищербленості, що утворилась в процесі їхньої утилізації.

Така ж вищербленість присутня на зламі платівки без вторинної обробки, але яка використовувалась в якості вкладня до складеневого землеробського інструментарію (*вкладень до серпів*). Виріб цікавий тим, що він використовувався без додаткового ретушування (рис. 54: 1). Заготовкою до вкладня слугувала медіальна частина платівки. Тобто перед використанням платівка фрагментувалась і обиралась необхідна її частина.

В комплексі також представлені три косотронковані платівки (рис. 53: 1-2) (одна з яких має східчасти загострююче ретушування).

Серед *ретушованих відщепів* (27 екз.) переважають ті, які мають крайове ретушування (23 екз.) (рис. 52: 4,5,9). Рідше зустрічається лускоподібна (3 екз.) (рис. 68: 7-8) та загострююча ретуш (в двох випадках) (рис. 52: 10-11). Ретуш наносилась частіше зі сторони спинки. Переважає регулярне ретушування. В 11 випадках ретуш протилежна нерегулярна і в одному випадку поперемінна.

Основною заготовкою для *скребків* (рис. 53: 8; 55) слугував відщеп (9 екз.). За виключенням одного, який по відношенню до ударного горбка є боковим (рис. 55: 5), всі інші кінцевого типу. Шість скребків були виготовлені на платівчастій заготовці. Цікаво зазначити, що на двох екземплярах, що були виготовлені на платівках, в проксимальній частині прослідковується слабка залощеність (рис. 55: 3). В обох випадках протилежна робочій частині сторона піддавалась підправці – тронкації та підтесці. Це може свідчити про використання оправи для скребків.

Виймчасті вироби (рис. 54: 5-6) представлені у невеликій кількості (6 екз.), так само як і проколки (рис. 54: 3-4) (6 екз.). В обох випадках основною заготовкою був відщеп. Лише на одній платівчастій заготовці виготовлена проколка/свердло за допомогою стрімкого ретушування (рис. 54: 3).

Вістря біфасіальне (1 екз.) представлене одним готовим виробом (рис. 54: 2). Вістря було пошкоджено під час пожежі, про що свідчить характерна вищербленість. Воно виготовлено на відщепі. Необхідної форми майбутній виріб набув після ретушування. На першій стадії було стоншено відщеп з одного краю за допомогою плаского ретушування. На другій стадії краї виробу загострювались пласкою, паралельною ретушшю, що не заходила на спинку виробу.

Первинна обробка кременю. Підготовка пренуклеусів, як і в інших комплексах, полягала у вивільненні сировини від кірки, формуванні площадки та оформленні двобічних біфасіальних ребер. Площадки нуклеусів для платівок знаходились під постійним контролем, при необхідності підправлялись дрібними сколами та, при необхідності, знімались авіважі. Карнизи не завжди знімались. Площина розщеплення в разі виникнення заломів підправлялась поперечними та зустрічними сколами. Нуклеуси утилізувались повністю.

Нуклеуси для відщепів традиційно складають більшість. Зняття заготовок починалось з моменту обробки сировини, тобто досить багато первинних відщепів (9 екз.) піддавались вторинній обробці. Дискіподібні нуклеуси опрацьовувались послідовними сколами фактично по всій площі (за виключенням одного екземпляру, де кірка не була повністю знята). Відщепи вибирались відносно невеликих розмірів (максимальні розміри відщепів із вторинною обробкою складають 6,7 см у довжину та 5,6 см в ширину).

Технологічна орієнтація платівчастого розщеплення, судячи з графіку (граф. 9), була орієнтована на отримання пластин та макропластин, з піковими показниками 1,9-2,0 та 2,3-2,4 см. Заготовки з останніми метричними показниками були найбільш прийнятними у відборі. В той самий час заготовки шириною менше 1,9 см залишались фактично поза увагою.

Техніка сколу. Цілі платівки представлені в кількості чотирьох одиниць. Довжина цих платівок наступна: 5,1; 7,8; 9,3; 13,6 см (ширина 2,7; 2,8; 2,3 та

2,3 см відповідно). Перші два екземпляри – нерегулярні макропластини, з негативами від різноспрямованих сколів. Дві наступні цілі платівки – регулярні екземпляри з негативами від поздовжніх сколів. Всі платівки досить товсті (товщина 0,9; 1,1; 0,9 та 1,7 см відповідно). У профілі мають слабкий медіальний вигин, а у двох випадках рівні. Фрагментація платівок відзначається значною кількістю проксимальних частин – 41 екз., з яких у 17-ти збережена і медіальна частина. Дистальні кінці представлені в кількості 17 екз. (6 разом із медіальною частиною). Медіальна фрагментація налічує 19 екз. (невизначених 3 екз.). У профілі переважна більшість платівок рівні (26 од.). 5 екземплярів мають s-видний вигин і ще 11 платівок мають слабкий вигин у медіальній частині. Платівки мають великі розміри площадок від 10 до 42 кв. мм. (лише в одному випадку платівка має площу в 3 кв. мм. – ширина 0,3 см, глибина – 0,1 см). Переважають гладкі площадки (14 од.), рідше трапляються двогранні та фасетовані (по 4 та 3 од. відповідно). Присутні три екземпляри в яких ударний горбок має незначне відхилення від точки удару. Два екземпляри мають складку під ударним горбком. Всього в одному випадку присутня маленька кільцева тріщина. В семи екземплярів на дорсальній поверхні присутні негативи від сильно виражених ударних горбків попередніх сколів. Співвідношення ширини до товщини демонструє стійке скупчення в межах 2-2,5 см та 0,3-0,7 см відповідно. Кути сколювання варіюють в межах 88-94°.

Зважаючи на вище наведені ознаки платівчастих сколів, ми приходимо до висновку про використання посередника при отриманні платівчастих сколів. При чому скоріше використовувались два варіанти цієї техніки – із підготовкою робочої зони та без підготовки. Цьому твердженню не суперечить присутність і двох різних одноплощадкових нуклеусів для платівок, про які йшла мова вище.

Вторинна обробка. Як і у житлі № 3 тут фіксується використання напівфабрикатів без додаткової обробки (вкладень до серпа) і з навмисною

фрагментацією напівфабрикату. Його метричні показники та рівний профіль давали можливість використовувати заготовку без ретушування.

У вторинній же обробці частіше використовувалось маргінальне ретушування (42,4 %). В інших випадках застосовувалось загострююче, лускоподібне, стрімке ретушування. Паралельне, струменеве ретушування не використовувалось. Для виготовлення біфасіальних вістер застосовувалось пласке, загострююче ретушування.

2.3.6. Крем'яні артефакти із житла № 7

Артефакти з сьомого житла представлені в кількості 267 одиниць. Відходи виробництва складають 78,3 % (209 екз.), знаряддя – 19,9 % (53 екз.).

В комплексі присутнє жовно (1-ї групи) із одним тестовим (?) сколом. Пренуклеуси в цьому житлі не були виявлені. **Нуклеуси** представлені одноплощадковим екземпляром для платівок та одноплощадковим, багатоплощадковими (в т.ч. дископодібним) для відщепів.

Одноплощадковий нуклеус для платівок (рис. 56: 1) має наступні метричні показники: 7,6x5,2x4,9 см. Площадка була пошкоджена під час чергової підправки. На площині розщеплення збереглось однобічне біфасіальне ребро. Зняття заготовок проходило по колу. Робоча площа займає приблизно $\frac{3}{4}$ поверхні нуклеусу. На проксимальній частині наявні залишки природної кірки.

З *одноплощадкового нуклеусу для відщепів* (рис. 56: 4) заготовки знімались по колу. Карнизи не завжди знімались. В якості площадки була використана природна, трохи скошена частина жовна із кіркою. Цей нуклеус виготовлений з менш якісної сировини аніж той, що слугував для отримання платівчастих заготовок (сировина першої групи).

Відщепові заготовки отримувались і з *багатоплощадкових нуклеусів* (рис. 56: 2). Сировиною для семи з них став кремій першої групи. Подекуди отримувались платівчасті заготовки. Площадками для зняття слугували кути від

попередніх сколів. Заготовки з *дископодібного (радіального) нуклеусу* (рис. 56: 3) знімалися послідовно по колу. Нуклеус характеризується біфасіальним розщепленням, так що у профілі він має сплюснуту форму. Дуже віддалено нагадує заготовку до вістря на першій стадії. Проте товщина його (3,7 см) є надто великою для таких преформ, а природні вади в середині конкреції не давали можливість продовжувати розщеплення.

Відщепи представлені в кількості 174 екз. (83,3 %). Серед них первинні складають 10,3 % (18 од.), вторинні – 89,7 % (156 од.). Серед вторинних наявні шість авіважів. Відщепова заготовка є основною у знаряддевому інвентарі споруди № 7 (вироби на відщепах складають 54,7 %). При цьому однією з найбільших категорій інвентарю (3-тя за чисельністю) є біфасіальні вістря та заготовки до них. Біфасів налічується 9 од. або 15,8 % – це найбільший відсоток вістер серед матеріалів наземних глинобитних об'єктів. В інших житлах (в тому числі і третьому) відсоток вістер та їхніх преформ не перевищує 7 %.

Платівки (11 екз./7,1 %) співвідносяться між собою наступним чином: первинні складають 18,2 % (2 екз.), вторинні – 81,8 % (9 екз.). За метричними параметрами виділяються пластинки (1 од.); пластини (7 од.); макропластини (3 од.). Серед виробів із вторинною обробкою 37,8 % складають знаряддя, що були виготовлені на платівчастій заготовці.

Вироби, що були пов'язані із крем'яним виробництвом є нечисельними. Серед таких виділяються відбійники та ретушери (3/1 екз. відповідно).

Найбільший відсоток **виробів із вторинною обробкою** складають *ретушовані платівки* (32,1 %/17 екз.). Серед оброблених платівок (рис. 57: 2-9) переважає крайове ретушування (13 екз.). Лише в двох випадках було зустрінуто напівстрімке східчає та лускоподібне ретушування. Регулярним ретушуванням оброблялась дорсальна поверхня виробів (11 екз.). Поперемінне ретушування не є домінуючим (6 екз.).

Серед ретушованих платівок виділяються два вироби, на яких присутня дзеркальна, кутова заполіровка. Такі вироби могли використовуватись в якості складневих частин землеробських знарядь (вкладні до серпів). Вкладні виготовлені на медіальній частині платівки та на цілому напівфабрикаті. В обох випадках мають регулярне, паралельне ретушування (рис. 58: 1-2). На знарядді, що виготовлене на медіальній частині платівки, на її дистальному кінці присутня тронкація. В обох випадках ретушню загострювались робочі краї, протилежна ж сторона, яка вставлялась у оправу, не притуплювалась і залишалась без вторинної обробки. Виявлена і одна *тронкавана платівка* також із дзеркальною заполіровкою одного краю. Виріб виготовлений з медіальної частини. Ріжучі краї залишались без обробки, використовуючи природну загостренність заготовки. Натомість дистальний та проксимальний кінці виробу притуплені тронкацією. Так підготовка обох країв цілком придатна для вставлення знаряддя в оправу між двома (або біля одного) такими ж вкладнями.

Ретушовані відщепи (рис. 59) представлені у незначній кількості – 15 екз. (28,3 %). З них 1 відщеп має пласке ретушування (рис. 59: 4); два – стрімке лускоподібне та притуплююче (рис. 59: 3, 7); 12 знарядь із крайовим, дрібним ретушуванням. З них сім відщепів мають ретуш з дорсального боку, два – з вентрального, 4 – протилежне. У всіх випадках ретушування регулярне.

Скребки представлені виробами на платівці та на відщепі (2 екз.). Для останнього, можливо, в якості заготовки, була обрана зламана платівка. Проте, оскільки його пропорції характерні для відщепів, він був відповідним чином і ідентифікований. Ретуш скребків напівстрімка, похила. (рис. 58: 3-6).

Скобелі представлені двома виробами на відщепах (рис. 57: 1). Робоча поверхня, як і серед матеріалів інших жител, утворювалась анкошами.

Проколки/свердла представлені трьома екземплярами. Два знаряддя виготовлені на відщепах (рис. 58: 8-9). Жало утворювалось стрімким, високим ретушуванням. Одна проколка має пласку ретуш для сплюснення жала виробу.

Проколка на платівці (рис. 58: 7) виготовлена в такий же спосіб. На жалі останньої наявна вищербленість (механічний скол), яка утворилась в процесі використання. Ця вищербленість сплющила жало знаряддя.

Вістря (рис. 58: 10-11) представлені як заготовками, так і готовими виробами (9 екз.). Цікавими є заготовки, що були на перших стадіях виробництва. Так, заготовкою для однієї з преформ став первинний відщеп (сировина 1-ї групи). Два краї преформи формувались на зломах. З найбільш товстого боку, на зломі, з двох боків, пласким ретушуванням було отримано по одному сколу стоншення. Після чого рельєф вентральної поверхні вирівнювався зняттям пласких сколів. Серед всіх виробів цієї категорії три біфаси, виготовлені з сировини 1-ї групи, інша кількість артефактів виготовлена із сировини 2-ї групи.

В колекції представлені заготовка до рублячого знаряддя, уламок шліфованого виробу, долотоподібне знаряддя та сокира. Преформою до рублячого знаряддя стала конкреція, яка була сплющена з кількох сторін широкими сколами (рис. 56: 5). Конкреція вивільнялась від природної корки. Поперечні зняття формували обриси майбутнього виробу. Поздовжні сколи частіше підправляли поверхню виробу. Бічні ж грані формувались поздовжніми зняттями, а підправлялись поперечними.

Первинна обробка кременю. За відсутності пренуклеусів ми не можемо реконструювати процес формування нуклеусів для платівок. Зняття ж напівфабрикатів передбачало кругове розщеплення. Робоча поверхня знаходилась під постійним контролем та в разі необхідності підправлялась поперечними сколами. З одного боку робилось біфасіальне ребро, що надавало підтрикутну в плані форму виробу та сплющуючи цю сторону. Така процедура передбачала в майбутньому продовження зняття заготовок по всій площі нуклеусу. Виявлені авіважі та сильно пошкоджена площадка нуклеусу свідчить

про її постійне підживлення. Для отримання наступної заготовки карнизи знімалися, а площадка підправлялась дрібними сколами.

Одноплощадкові нуклеуси для відщепів виготовлялись із невеликих конкрецій кременю. Площадка могла і не повністю вивільнятися від кірки. Формування ж останньої проходило із радіальним зняттям сколів. Подекуди, при необхідності, перед новим зняттям робились фасетки на площадці, які вирівнювали останню. Зняття проходило без редукування, абразивного шліфування карнизів та ізолювання площадки. Дископодібні нуклеуси характеризуються радіальним зняттям відщепових заготовок. Лише в кількох випадках зустрінуті поодинокі спроби зняття карнизів. Відщепи, як і у матеріалах інших об'єктів, виступали основною заготовкою для знарядь. Розміри відщепів особливої ролі не грали. Зустрічаються знаряддя на масивних напівфабрикатах (максимальні розміри 7,7x8,1 см).

Технологічна орієнтація продукування платівчастих заготовок характеризується максимальною утилізацією тих, в яких ширина сягала 2,1 см (граф. 9). При чому, якщо платівки більших розмірів (за виключенням двох) мають вторинну обробку, то значна частина пластин (63,6 % або 7 од.) не були задіяні у виробництві.

Техніка сколу. В колекції представлені 3 цілих платівки. Їхні метричні показники наступні: 6,1x2,4x0,6; 5,3x2,1x0,5; 6,1x1,2x0,4 см. Платівки в профілі рівні (в одному випадку з ледь помітним медіальним вигином). Площадки в усіх виробках гладкі. Фрагменти платівок представлені в наступній кількості: проксимальні частини – 14 од. (з них 8 – разом із медіальною), медіальні – 5 од., дистальні – 9 од. (з них 4 разом із медіальною). У профілі платівки переважно рівні, іноді із медіальним вигином (7 екз.) і в одному випадку із s-видним вигином у профілі. Площадки переважно гладкі (6 екз.), трапляються двогранні (2 екз.) та фасетовані (1 екз.). Їх площа коливається в межах від 15 до 90 кв.мм. (лише одна площадка має площу у 8 кв. мм). Кут сколювання складає 84-93° (в

одному випадку – 80°). Графік співвідношення ширини до товщини демонструє відсутність платівок із товщиною менше 0,6 см в межах 2-2,5 см ширини. Платівки переважно товсті. Так, за визначеними особливостями розглянутих платівок, техніка сколювання відзначається використанням непрямого удару (посередника). Необхідно зазначити, що серед розглянутих платівчастих виробів присутні 2 екземпляри, що за своїми морфологічними та метричними показниками цілком підпадають під критерії техніки ручного відтиску. Ці екземпляри не мають вигину у профілі (в одному випадку слабкий вигин на дистальному кінці). Вони вузькі, площадка двогранна та гладка (8 та 15 кв. мм), в одному випадку наявна «губа». Так, окрім техніки непрямого удару, фіксується техніка відтиску ручного.

Вторинна обробка. На виробих із вторинною обробкою частіше зустрічається крайове ретушування (43,9 %). В інших же випадках зустрічається паралельне, східчасте, лускоподібне тощо. Відзначимо використання робочого леза вкладнів із загостренням країв та тронкацією. Вістря виготовлялись в кілька етапів із використанням плаского ретушування та відтиску.

2.3.7. Порівняльна характеристика комплексів крем'яних артефактів житлових об'єктів

Якщо у способі використання внутрішнього простору була відмічена різниця між житлами, то техніко-типологічна характеристика є більш одноманітною. Всі житла характеризуються високим відсотком **відходів виробництва**, які складають більшість артефактів (від 78,3 до 82,7 %). Серед них найбільший відсоток припадає на *відщепи* (75,1-85,1 %). Відповідно відсоток *платівок* без вторинної обробки менший і складає до 10 % в усіх житлах. Причому лише у третьому та шостому житлах фіксується використання останніх в якості вкладнів до землеробського інструментарію. На другому за чисельністю місці знаходяться нуклеуси. Серед останніх переважають для

відщепів та нуклевидні уламки (88,9-98,4 %). Лише у третьому, п'ятому та шостому житлах виявлені нуклеуси із круговим розщепленням та однобічно сплюснені екземпляри (в шостому житлі останні відсутні). Дископодібні присутні в усіх об'єктах окрім четвертого та п'ятого жител. *Нуклеуси для платівок* складають меншість (від 1,6 до 11,1 %). Одноплощадкові із круговим розщепленням представлені в усіх об'єктах окрім четвертої площадки. Натомість в останній та в третьому житлі наявні однобічно-сплюснені екземпляри. Так, платівчасте розщеплення в усіх комплексах характеризується круговим зняттям заготовок. У техніці сколювання також фіксується одноманітність – у всіх без винятку житлах виділяється використання посередника. Причому у третьому, четвертому, п'ятому та шостому житлах фіксується використання посередника із підготовкою робочої зони. На основі аналізу продуктів розщеплення, дисертант приходить до висновку про використання рогового посередника. Характерних особливостей, що притаманні для сколів отриманих мідним посередником [Pelisiak et. al. 2016], ми не знаходимо. В третьому житлі фіксується незначний відсоток платівок, що були отримання із використанням посиленого відтиску, в шостому – ручного.

Технологія розщеплення була зорієнтована на отримання двох типів заготовок – відщепів та платівок. При чому відсоток виробів на відщеповій заготовці в усіх комплексах більший за відсоток знарядь на платівках. Цікаво відзначити, що найменший відсоток платівчастих знарядь припадає на житло № 3.

При отриманні платівчастих заготовок виробництво було спрямоване, в основному, на отримання макропластин. Останні є домінуючими в комплексах знаряддевого інвентарю всіх жител. Пластини, хоч і мали менший попит, проте їхнє використання обумовлювалось конкретними знаряддевими потребами (серед останніх проколки, частина скребків, вкладні тощо).

Вироби із вторинною обробкою мають приблизно однаковий відсотковий діапазон у наземних об'єктах поселення Ожеве-Острів: 13,6 – 19,9 %. Відщепи були основною заготовкою для більшості категорій знаряддевого інвентаря в усіх спорудах (скребків, виїмчастих знарядь, проколок/свердл, вістер тощо). Виключення складають лише третє та п'яте житла, де скребки на платівчастій заготовці є домінуючими. Так само і ретушовані відщепи є домінуючими серед виробів із вторинною обробкою (за винятком шостого та сьомого жител).

Відщепи використовувались і для виробництва біфасіальних вістер метальної зброї. Фіксуються преформи, готові знаряддя та уламки біфасів. В кількох випадках зустрінуті браковані вироби. Технологія виробництва біфасів має спільні риси у всіх житлових об'єктах. В третьому ж житлі фіксуються біфасіальні вироби, що були продуктами навчання виробництва біфасіальних вістер. Нагадаємо і те, що в цьому ж об'єкті фіксується кількісно найбільша колекція трикутних вістер (відсотково вони стоять на другому місці).

Серед платівчастих виробів із вторинною обробкою виділяються ретушовані платівки із заполірованими краями. Останні кількісно переважають у третьому житлі (відсотково займають 4-те місце). Відзначається їхня реутилізація, переоформлення у знаряддя іншого призначення.

Маргінальне ретушування виробів як на відщепових так і платівчастих заготовках було домінуючим (винятком є четверте житло). І лише у третьому житлі фіксується використання струменевого, відтискного ретушування (1,6 % від всіх виробів із вторинною обробкою).

При формуванні рублячих знарядь використовувалась оббивка плитчастих конкрецій, пласким ретушуванням формувалась робоча поверхня і в деяких випадках фіксується часткова пришліфовка виробів.

Отже, процес крем'яного виробництва (за виключенням незначних, спорадичних відсоткових відхилень) був стандартизованим у всіх наземних

об'єктах окрім третього житла. Цей об'єкт виділяється і за значною кількістю робочих місць, і за кількісно-відсотковими показниками, і за технологічними прийомами виробництва. Якщо ми подумки відкинемо присутність інших категорій інвентарю в цьому житлі, то тоді можна було б назвати це житло «колективною майстернею з обробки кременю». Проте, дослідження виробів з інших матеріалів (кераміка, кістка тощо) можуть надати інший статус, або інше пояснення функціонування цього об'єкту, що є справою майбутнього.

Різниця ж у кременеобробці 1-, 4-, 5-, 6- та 7-го жител прослідковується в більшій мірі за способом використання внутрішнього простору.

2.3. Техніко-типологічна характеристика артефактів із рівчачків

На поселенні виявлені чотири комплекси рівчачків (три у Північному секторі, один – у Південному, рис. 4), що знаходились у безпосередній близькості до наземних споруд. Крем'яні артефакти були виявлені як у заповненнях рівчачків, так і між ними всередині комплексів. Автором польових досліджень, Д.К. Черновол, було висунуте припущення про використання останніх у виробництві шкіри [Черновол 2015, с. 278]. Враховуючи однаково функціональне призначення рівчачків, крем'яні вироби з цих об'єктів розглядаються як єдиний блок артефактів.

Колекція кам'яних артефактів з рівчачків налічує 591 од., або 5,8 % від всього комплексу культурного шару поселення. Відходів виробництва налічується 486 од., виробів із вторинною обробкою – 96 од. (табл.1).

Відсотково відходи складають 82,5 % комплексу знахідок з об'єктів. Представлені наступними категоріями:

- ***Пренуклеус*** (1 екз). Виготовлений із сировини 2-ї групи. Максимальна довжина становить 8,1 см, ширина – 5,4 см, товщина 5,1 см. Площадка утворена одним широким зняттям сколу. Знаходилась під значним

кутом до майбутньої робочої поверхні. На пренуклеусі присутнє однобічне уніфасіальне ребро. Робоча поверхня готувалась поперечними сколами.

- **Нуклеуси.** Представлені декількома видами, серед яких виділяються нуклеуси для відщепів: одноплощадкові (5 екз.), двоплощадкові (1 екз.), триплощадкові (1 екз.), багатоплощадкові (21 екз.), серед яких дископодібні (2 екз.); для платівок: одноплощадковий (1 екз.).

З *одноплощадкового нуклеусу для платівок* заготовки знімались по колу (рис. 60: 9). Має наступні метричні показники: 7,9х4,4х4,1 см. Площадка сформована кількома сколами і періодично підправлялась. Карнизи знімались, хоча і не в усіх випадках. Кут сколювання становив 87-91°. Проксимальна частина знесена одним сколом, що тягнеться з середини виробу. Вочевидь, це був невдалий скол підправки площини розщеплення (зняття залому). Також наявні кілька негативів від невдалих спроб отримання платівчастої заготовки, що утворили залом (отримавши сколи із петлеподібним, або східчастим профілем дистального кінця).

Одноплощадкові нуклеуси для відщепів із круговим зняттям заготовок (рис. 60: 8) мають наступні розміри: 2,3х5,9х5,5; 6,3х5,7х3,1; 4,1х6,1х5,8. Площадки нуклеусів формувались кількома широкими сколами. Самі ж нуклеуси виготовлені із сировини низької якості (1-ї групи).

Однобічно-сплощені нуклеуси мали по одній робочій площині. Як і попередня група, виготовлені із сировини 1-ї групи. Протилежний робочій поверхні бік нуклеусів залишений із природною кіркою. Метричні показники цих екземплярів наступні: 5,3х7,1х3,2; 4,1х5,3х2,2 см.

З *двоплощадкового нуклеусу (ортогональний)* заготовки знімались спочатку вздовж нуклеусу, потім з бічного гострого кута виробу майстер почав знімати поперечні сколи (розміри: 6,9х5,3х3,6 см).

З *триплощадкового нуклеусу* заготовки отримувались внаслідок використання двох протилежних країв та протилежного бокового (двосторонній

нуклеус) (рис. 60: 7). Сколи займають $3/4$ поверхні виробу. На іншій частині конкреції присутній негатив від одного сколу. Для розщеплення використовувались площадки від попередніх сколів.

Багатоплощадкові нуклеуси різних розмірів (максимальні розміри від 6,1 до 11,4 см. Площина розщеплення лише у семи випадках займає $2/3$ конкреції, інші ж несуть негативи сколів по всій поверхні виробів. Площадками для сколювання слугували поверхні від попереднього розщеплення. *Дископодібні нуклеуси*, товщина яких складає 2,7 та 4,1 см, виготовлені із сировини 2-ї групи. Зняття заготовок мало характер радіального розщеплення.

- **Відщепи** – 401 екз. (82,5 %). Наявні як первинні (89 екз./22,2 %) так і вторинні (312 екз./77,8 %). Серед останніх присутні і технологічні сколи (6 екз.). Відсоток останніх, в порівнянні з відсотком із житлових об'єктів (3,7 %), є надзвичайно малим – 1,9 %. Відщепи слугували заготовками для виготовлення значної кількості знарядь. Так, відсоток виробів на відщепах складає 56,2 %.

- **Платівки** представлені в кількості 44 од. або 9,1 %. Незважаючи на те, що це найбільший відсоток в порівнянні із матеріалами із житлових об'єктів та міжжитлового простору, відсоток первинних платівок з комплексів рівчачків є найменшим – всього 4,5 %, або 2 од. Вторинні складають 95,5 % від усіх платівок. До останніх належать і дві реберчасті платівки (також надзвичайно малий відсоток, в порівнянні із житловими об'єктами (9,2/4,8 відповідно). Платівчасті вироби представлені приблизно в однаковій кількості медіальними (17 екз.) та проксимальними (21 екз., з яких 12 – разом із медіальними) частинами. Дистальні кінці представлені у незначній кількості – 6 екз. Цілих платівок не виявлено. За метричними показниками поділяються на пластинки – 4 од., пластини – 27 од. та макропластини – 13 од.

До знарядь для розщеплення кременю віднесені *відбійники* (виготовлені з багатоплощадкових нуклеусів (2 екз.) і конкрецій кременю (2 екз.), що набули

шароподібної форми) та ретушери (2 екз.). Відбійники мали незначні розміри (до 7 см в діаметрі). Один, внаслідок сильного удару, розбитий.

Вироби із вторинною обробкою. Серед знарядь найбільшу кількість становлять *ретушовані відщепи* (37 екз./38,5 %). Серед них 29 екз. із крайовим, дрібним ретушуванням; 3 – із напівстрімким, східчастим; 3 із лускоподібним; 2 – із зубчастим ретушування. Ретуш в усіх випадках регулярна.

Звертає на себе увагу виявлений відщеп із заполірованим краєм, що традиційно інтерпретується як сліди від використання виробу в якості вкладки до землеробського інструментарію (рис. 60: 1). Протилежний заполірованому краю бік був ретушований. Дистальний кінець також піддавався ретушуванню (підтеска). На дорсальній поверхні, в місці заполірованості прослідковується вищербленість, яка утворилась в процесі утилізації виробу. Сам же вкладень, у його дистальній частині, зламаний (в процесі утилізації), через що і був кинутий. Відзначимо, що це поки єдиний вкладень, що був виготовлений на відщепі. Його значні розміри (6,6x4,0 см) виключають можливість використання у звичайній оправі жнивних ножів чи серпів, які були археологічно зафіксовані [Биби́ков 1962]. Цілком імовірно, що його використовували в іншому типі інструментарію із вкладнями, такому, як наприклад молотильна дошка [Скакун 2001; Скакун 2003]. Достовірну відповідь на це питання може дати трасологічний аналіз. На даному ж етапі досліджень ми можемо лише припустити його приналежність до такого знаряддя.

Ретушовані платівки (рис. 60: 3-5) займають друге місце за кількісно-відсотковим показником серед виробів із вторинною обробкою (32 од./33,3 %). В одному випадку ретуш лускоподібна, інші ж платівки мають крайове, регулярне ретушування. Серед останніх виявлений виріб із заполірованістю – вкладень до землеробського інструментарію. Він оброблений крайовою ретушню та має кутову заполіровку. Через значне пошкодження платівки (злам) встановити з якої частини платівки виготовлений виріб ми не можемо.

За метричними показниками, ретушовані платівки розпадаються на наступні групи: пластинки – 1 екз.; пластини – 13 екз.; макропластини – 18 екз.

В комплексі присутня одна косотронкована платівка, що за метричним показником належить до макропластин.

Виявлені *скребки* в однаковій кількості представлені виробами як на платівках (7 екз.), так і на відщепках (7 екз.). Скребки на платівках виготовлялись на пластинах (4 екз.) та макропластинах (3 екз.). Всі кінцевого типу і виготовлені за допомогою високого, подекуди східчастого ретушування.

Виймчасті знаряддя представлені виробами виключно на відщепках – 4 екз. Робоча частина формувалась з вентрального боку заготовки (3 екз.) та в одному випадку з дорсальної сторони. Виймки утворювались за допомогою анкошів.

Відщепи стали основною заготовкою і для *проколів/свердл* (5 екз.) (рис. 60: 6). У всіх випадках жало формувалось за допомогою ретушування як з дорсального боку, так і з вентрального боку. Ретуш з вентрального боку стоншувала жало. Ретушування ж з дорсального боку (лускоподібне регулярне) мало на меті надати виробу необхідних пропорцій та загострити робочу частину. Також виявлений один *різець* на відщеповій заготовці.

Зокрема, в колекції присутня *заготовка до рублячого знаряддя* (6,3x4,2x2,2 см). Плaskим ретушуванням вирівнювались поверхні майбутнього виробу (рис. 60: 2). Зняття сколів стоншення проходило із використанням зустрічного розщеплення. Причому, перед отриманням кожного нового сколу зона розщеплення підправлялась. Обушкова частина готувалась за допомогою зняття поперечних сколів.

Підсумки. Отже, розглянуті артефакти – це знахідки з чотирьох подібних об'єктів. Такі малочисельні категорії знахідок, як наприклад одноплощадковий нуклеус для платівок, вкладні до серпів, виймчасті знаряддя, преформа до рублячого знаряддя тощо, були виявлені в різних комплексах. Цікавим є і те, що

артефакти були виявлені не тільки біля рівчачків, але і у їхньому заповненні, всередині них.

На основі поквдратного аналізу розповсюдження знахідок (рис. 5-6) фіксуються концентрації з південних країв та незначні за обсягом скупчення з північних країв комплексів (у комплексі рівчачків між третім та четвертим житлом останнє, північне скупчення, взагалі відсутнє). Центральні частини рівчачків мали мінімальну кількість виробів.

Враховуючи те, що функція рівчачків була однаковою, ми мали б бачити і єдиний, або, принаймні, близький знаряддєвий набір. При спробі знайти подібні кількісно-відсоткові категорії артефактів серед чотирьох комплексів рівчачків було встановлено, що артефакти занадто розпорошені. При значній кількості відходів виробництва набір виробів із вторинною обробкою, як цілої групи, так і окремих категорій всередині неї, є стандартним для цього поселення. У відсотковому співвідношенні вони майже не відрізняються від колекції крем'яних знахідок із житлових об'єктів. Виключенням є: 1 – первинні платівки та технологічні сколи, відсоток яких у рівчачках менший, що може свідчити або про зведене до мінімуму виробництво, або про навмисне винесення відходів; 2 – повна відсутність біфасіальних вістер – ані преформ, ані уламків, ані цілих екземплярів. Це може свідчити про приділення значної уваги поселенців до цієї категорії знарядь і які виготовлялись у спеціально відведених для цього місцях.

На нашу думку, в певний момент існування поселення, рівчачки перестали виконувати свою функцію і були кинуті, в той час як житлові споруди ще використовувались. Це може пояснити присутність крем'яних артефактів у заповненнях рівчачків, малий відсоток технологічних сколів (що свідчить про принаймні непостійне, або зведене до мінімуму виробництво), присутність значної кількості відходів, утилізованих знарядь (якими, наприклад, є зламані вкладні) та кинуті преформи до рублячого знаряддя. Цілком імовірно, що у вирішенні питання функціонування рівчачків допоможуть

дослідження некам'яних знахідок та трасологічні обстеження як крем'яних артефактів, так і виробів із інших порід каменю («зернотерки», «абразиви» тощо).

У *техніко-типологічному* контексті, знахідки із рівчачків, в порівнянні із комплексами із житлових об'єктів, мають ряд особливостей. Найбільша кількість нуклеусів (65,9 %) слугувала для отримання відщепових заготовок. Серед останніх найчисельнішими є багатоплощадкові. Присутні одноплощадкові нуклеуси кругового сколювання, однобічно-сплощені, двоплощадкові ортогональні, триплощадкові та дископодібні нуклеуси є абсолютно подібними до нуклеусів із житлових об'єктів.

Аналогії одноплощадковому нуклеусу для платівок, з якого заготовки знімалися по колу, також знаходимо у житлових об'єктах (споруди №3, 5, 6).

Відщепи були основним типом заготовки для виготовлення знарядь – 51,4 %, на противагу 39 % знарядь на платівках. У відборі платівок до знарядь прослідковується використання більшої кількості макропластин, аніж пластин (22 та 17 екз. відповідно). Подібний відбір заготовок був зафіксований і серед матеріалів жител.

Характеризуючи *техніку сколювання* відзначимо наступні особливості: у профілі платівки рівні (17 од.), подекуди з вигином у медіальній частині (13 екз.). Площадки сколів мають значні розміри – від 0,5 до 1,1 см в ширині та від 0,3 до 0,8 см в глибину. Площадки переважно гладкі (7 екз.), рідше двогранні та фасетовані (2 та 3 екз. відповідно). Кут сколювання варіює в межах від 82° до 91°. Карнизи, подекуди, не знімалися. «Губа» зустрінута в одному випадку. Ширина сколів варіює в межах від 1,0 до 3,5 см, товщина – від 0,3 до 1,2 см. Так, приймаючи до уваги метричні показники платівок та їхні морфологічні особливості, техніку сколювання можна охарактеризувати як удар через посередник.

У вторинній обробці, як і у випадку матеріалів з жител, перевага надавалась крайовому ретушуванню. Значно доповнили матеріали з житлових об'єктів знахідка вкладня до землеробського інструментарію, що був виготовлений на відщеповій заготовці. Виріб, хоча і виявлений в одиничному екземплярі, проте дає можливість припустити використання на поселенні не тільки жнивних ножів чи серпів, а й молотильних дощок.

Відтак, техніко-типологічні особливості артефактів з комплексів рівчачків є подібними до матеріалів з житлових об'єктів.

2.4. Техніко-типологічна характеристика артефактів із міжжитлового простору

Артефакти у міжжитловому просторі розповсюджуються досить рівномірно (рис. 5). Відмічається п'ять невеликих за площею скупчень (серед яких одна яма), з більшою концентрацією матеріалів. Такими є скупчення у квадратах Північного сектору Е-12, С/Т-23/24 (яма), Х-28, та у квадратах Південного сектору Д-6 та І-11. Це могли бути або винесені за межі наземних об'єктів робочі місця (враховуючи малу кількість знахідок – до 200 од., в якості «точків» – робочих місць для обробки кременю, вони використовувались не часто), або були місцями, куди скидались залишки виробництва («зони евакуації» [Кіосак 2016, с. 69]). Підтвердженням першої тези може бути те, що в цих об'єктах виявлені відбійники та ретушери. Проте, мала чисельність таких виробів свідчить на користь другої тези. Так, у ямі С/Т-23/24 виявлено всього три відбійника та один ретушер, у скупченнях Е-12 та І-11 – по три і одному відбійнику відповідно та один ретушер з концентрації у кв. Д-6, в скупченні ж кв. Х-28 ці категорії інвентаря взагалі відсутні. Цікаво відзначити, що лише в трьох скупченнях (кв. Е-12, Х-28, І-11) фіксується концентрація не тільки відходів, а й виробів із вторинною обробкою. Враховуючи малу кількість

артефактів в середині скупчень, на нашу думку, прийнятним буде розглядати їх не як окремі об'єкти, а в системі знахідок з усього міжжитлового простору.

Загальна кількість знахідок складає 3132 од. З них 2572 артефакти – це відходи виробництва та заготовки, 488 од. – вироби із вторинною обробкою.

Відходи виробництва та заготовки. В різних частинах поселення було виявлено 11 жовен. Максимальні розміри жовен коливаються в межах від 7 до 11 см. Сім жовен належать до сировини 1-ї групи, чотири – 2-ї.

Пренуклеуси представлені в кількості семи одиниць. Сировиною слугував кремій 2-ї групи. Всі екземпляри мали однобічне біфасіальне ребро. В одному випадку, з протилежної від ребра сторони почалось формування ще одного ребра. На інших сформовано двобічні біфасіальні ребра. Площини формувались кількома сколами. Максимальні розміри пренуклеусів коливаються в межах від 9 до 13 см.

Нуклеуси можна поділити на такі види: нуклеуси для платівок – одноплощинкові (8 екз.); для відщепів – одноплощинкові (19 екз.), двоплощинкові (6 екз.), триплощинкові (1 екз.), багатоплощинкові (145 екз.) серед яких присутні дископодібні (7 екз.).

Одноплощинкові нуклеуси для платівок представлені виробами кругового сколювання (7 од.) та однобічно-сплюсненими (1 од.) екземплярами. Площини формувались кількома сколами. В двох екземплярах карнизи знімались. В разі заломів підправлялись паралельними сколами (рис. 61).

Одноплощинкові нуклеуси для відщепів представлені виробами кругового зняття заготовок (7 екз.) та однобічно-сплюсненими (12 екз.). В усіх випадках нуклеуси низькі. Площини формувались одним-двома зняттями.

Двоплощинкові нуклеуси для відщепів (6 екз.) належать до типу ортогональних (рис 46: 3-4). *Триплощинковий нуклеус* представлений в одиничному екземплярі. Площинками слугували кути від попередніх сколів.

Багатоплощадкові нуклеуси (138 екз.). Представлені виробами на невеликих конкреціях з різноспрямованими сколами. На деяких з них збереглась природна кірка, яка не була знята в процесі отримання заготовок (рис. 62: 3). Частина з таких нуклеусів реутилізувалась в якості відбійників (17 екз.). *Дископодібні нуклеуси* (7 екз.) мають радіальне зняття заготовок.

В колекції наявні і уламки нуклеусів (рис. 62: 2).

Відщепи без вторинної обробки представлені в кількості 2097 од. (81,5 % від відходів). Присутні як первинні (411 екз./19,6 %), так і вторинні (1686 екз./80,4 %). До вторинних, зокрема, відносяться технологічні сколи (52 екз.).

Платівки без вторинною обробки представлені в кількості 183 од. У відсотковому співвідношенні кількість первинних та вторинних платівок не вирізняється з-поміж знахідок з житлових об'єктів. Перші складають 10,9 % (20 екз.), другі – 89,1 % (163 екз.). За метричними показниками платівчасті заготовки поділяються на наступні групи: пластинки – 10 од., пластини – 96 од., макропластини – 77 од.

Серед знарядь для розщеплення виділяються відбійники – 36 екз., а відтискники та ретушери виявлені в кількості 27 од. (всього 63 од.)

Вироби із вторинною обробкою представлені наступними типами:

Ретушовані відщепи (189 екз./38,7 %; рис. 63: 8). Серед них виділяються: відщепи з крайовим ретушуванням (147 екз.); відщепи з пласким ретушуванням (13 екз.); відщепи із напівстрімким субпаралельним та ступінчастим ретушуванням (8 екз.); відщепи зі стрімким, затуплюючим ретушуванням (21 екз.); із зубчастим ретушуванням (13 екз.).

Ретушовані платівки (134 екз.; рис. 63: 1-5; 64: 4-7, 10-12) – друга за чисельністю категорія виробів із вторинною обробкою. Найбільшу кількість складають платівки із крайовим ретушуванням (103 од.). Наступною за чисельністю є група платівок із напівстрімким лускоподібним ретушуванням

(13 екз.), з пласким ретушуванням (11 екз.), та із зубчастим ретушуванням (7 екз.). Серед ретушованих платівок присутні три екземпляри на яких наявна кутова заполіровка – сліди від використання їх в якості вкладнів, частин складених знарядь землеробського інструментарію (рис. 64: 4, 5, 11). Ретуш у цих виробів крайова, паралельна, регулярна. Крім того, в одному випадку присутня тронкація дистальної частини знаряддя. За метричними показниками виокремлюються пластинки (9 екз.), пластини (47 екз.), макропластини (79 екз.).

Скребки (рис. 65) представлені в кількості 85 од., з яких 55 од. були виготовлені на платівчастій заготовці. Серед скребків на відщепі (30 екз.) присутній один кінцево-бокового типу, всі інші, зокрема на платівках, – кінцеві. Виготовлялись за допомогою напівстрімкого ретушування і, як виняток, високого, стрімкого. За метричними показниками скребки на платівках поділяються на пластини (29 екз.) та макропластини (27 екз.).

Виїмчасті знаряддя виготовлялись на відщепі (42 екз.) і, як виняток, на платівках (2 од.). Майже у всіх випадках виїмка утворювалась одним-двома стрімкими сколами, хоча присутні є вироби із регулярним ретушуванням (рис. 63: 6). Два екземпляри були скомбіновані разом із скребками кінцевого типу. Скобелі на платівках представлені двома виробами із робочою частиною у медіальній та проксимальній частинах.

В колекції представлені два різці, що були виготовлені як на відщепі, так і на платівці.

Проколки/свердла (31 екз.; рис. 64: 1-3, 8-9) виготовлялись переважно на відщепі (21 екз.). Для десятих виробів була вибрана платівчаста заготовка. На проксимальній частині декількох виробів наявна підтеска, що мала на меті стоншити основу.

На площі поселення за межами об'єктів виявлено 14 біфасіальних трикутних вістер. Серед них присутні 9 готових знарядь, 3 уламки та дві

преформи (рис. 66). На останніх стадіях виробництва вістря доопрацьовувались паралельним ретушуванням.

Також виявлені фрагмент *рублячих виробів*, дві сокири та два теслоподібних знаряддя із частковою пришліфовкою леза.

Підсумки. Кількісно-відсоткові показники артефактів із міжжитлового простору майже повністю збігаються із даними, отриманими в результаті дослідження матеріалів із житлових об'єктів та рівчачків. Серед виробів з групи відходів виробництва та заготовок присутні аналогічні типи нуклеусів, оформлення яких є подібним до артефактів з інших об'єктів. Відсоткові показники відщепів та платівок також збігаються. Відсоток виробів на відщепових заготовках традиційно лишається більшим за відсоток знарядь на платівках – 49,6 та 35,5 % відповідно. В орієнтації платівчастого розщеплення прослідковується відбір, в більшій мірі, саме макропластин (53,7 %). Пластини ж використовувались у 42,9 %, пластинки – всього у 3,5 % випадках.

Цілі платівчасті вироби представлені у незначній кількості – 11 од. Їхня довжина варіює в межах від 5,7 см до 14,1 см. Вигин платівок прослідковується у їх медіальній та дистальній частинах. В одному випадку платівка має s-видний профіль. Ударні горбки не сильно виражені, хоча і трапляються екземпляри із сильно виступаючими та з рельєфною хвилюю. В семи випадках зустрічається «губа». Тріщини не виявлені. Найбільша кількість фрагментів платівок припадає на їхні проксимальні частини (171 од., з них 81 платівка разом із медіальними частинами). Представлені 116 медіальних частин. Менше дистальних кінців – 86 од.. З них 9 – разом із медіальними частинами. Майже в усіх випадках у профілі платівки рівні або мають вигин у медіальній частині. Площини переважно гладкі (41 од.), рідше двогранні (11 од.), фасетовані (9 од.) та точкові (3 од.). Площини мають значну площу – від 4 до 96 кв. мм. Кут сколювання варіює в межах від 71 до 93°. Співвідношення ширини платівок до товщини демонструє збільшення товщини із відповідним збільшенням ширини.

Так, із шириною платівок від 1-го до 2-х см, щільність показників товщини зростає від 0,3 до 0,9 мм; при ширині ж 2,1 і вище товщина платівок коливається в межах від 0,5 до 1 см. Незрозумілим є стрибок товщини на позначці 2,1 см ширини – тут товщина сягає від 0,6 до 1-го см, а на позначці 2,2 см – знову падає (граф.13). Вище наведені особливості сколів вказують на використання посередника для отримання платівчастих напівфабрикатів. Використання непрямого удару, як основної техніки сколювання, відзначається і для житлових об'єктів, і для продуктів розщеплення з комплексів рівчачків.

У *вторинній обробці* також прослідковується подібність до інших об'єктів – переважає маргінальне ретушування виробів, використання біфасіальної техніки для продукування трикутних вістер металльної зброї тощо.

Отже, матеріали із міжжитлового простору демонструють подібність та доповнюють результати дослідження техніко-типологічних особливостей із житлових об'єктів та рівчачків. Суттєвих відхилень у морфологічних особливостях артефактів, їх кількісно-відсотковому співвідношенні чи у техніці розщеплення не прослідковується.

2.5. Загальний огляд індустрії поселення Ожеве-Острів

В результаті опрацювання колекцій з шести наземних споруд, чотирьох комплексів рівчачків та між житлового простору поселення Ожеве-Острів ми можемо стверджувати про подібність: а) типів артефактів; б) технічних рис у крем'яному виробництві – як у первинній обробці, так і у вторинній. Виходячи з цього ми можемо об'єднати отримані результати в системі єдиної *індустрії Ожеве-Острів*.

Індустрія має наступні особливості. Виробництво базувалась, в основному, на місцевих виходах кременю, що були розташовані у відносній близькості до поселення. Виявлені на території поселення жовна (0,3 %) дають можливість стверджувати, що сировина потрапляла сюди у вигляді цілих

конкрецій, іноді з кількома «тестовими» сколами. Ми маємо всі підстави вважати, що на поселенні проходив повний цикл кременеобробки від первинного розщеплення до виготовлення знарядь та їх переоформлення. Незначна кількість реутилізованих знарядь та невиснажені, а переоформлені у відбійники нуклеуси дають можливість говорити про забезпеченість населення Ожеве-Острів кременевою сировиною.

Комплекс артефактів характеризується значним відсотком *відходів виробництва та сколами без вторинної обробки (заготовками)* – 82,9 % (8291 од.). Серед відходів найбільшу кількість складають відщепи – 80,7 %. Нуклеуси та їх уламки складають 13,2 %, а платівки – 6,1 %. Вище зазначені факти, присутність значної кількості первинних відщепів (20,2 % від відщепів), первинних платівок (9,9 % від платівок), нуклеусів (разом із пренуклеусами) а також результати поквдратного аналізу виявлених артефактів дають можливість стверджувати про те, що виробництво проходило безпосередньо всередині споруд у спеціально відведених для цього місцях. При чому, у способі використання корисної площі жител [Дяченко, Черновол, 2009], в контексті кременеобробки, прослідковуються три варіанти заповнення внутрішнього простору робочими місцями.

Нуклеуси представлені як призматичними екземплярами для отримання платівчастих заготовок (2,7 %) так і нуклеусами для відщепів (51,6 %). Відсоток платівчастих сколів з усього комплексу становить 10,8. З них 5,8 % – це знаряддя. Відповідно прослідковуються дві лінії індустрії поселення, що були направлені на отримання платівчастих напівфабрикатів та відщепових. Обидві лінії мали на меті виробництво конкретного цільового продукту.

Відщепові заготовки отримувались з одноплощадкових нуклеусів (характерними є екземпляри низьких форм із круговим зняттям та однобічно-сплощені вироби), двоплощадкових (зустрічаються виключно ортогональні),

дископодібних біфасіальних із радіальним розщепленням та багатоплощадкових. Як виключення трапляються триплощадкові нуклеуси.

Заготовками для переважної більшості знарядь слугував відщеп. Відсоток таких виробів складає 61,3 %. На нашу думку, основною метою відщепового розщеплення були біфасіальні вістря, відсоток яких складає 5,7 від всіх знарядь. Серед останніх наявні преформи, уламки та готові вироби. Лише 1 вістря, серед 91 екз., було виготовлено на платівці. На основі аналізу преформ та вже виготовлених вістер прослідковується кілька варіацій виробництва в залежності від обраного напівфабрикату:

1) оформлення напівфабрикату (при необхідності зняття кірки та надання заготовці необхідних підтрикутних обрисів) → підготовка до зняття сколів стоншення (площадки формувались на ребрі преформи кількома способами: а) крайовим ретушуванням по одному довгому краю преформи, часто з одного боку та основи виробу; б) поперемінним зняттям сколів з двох боків від ребра так, щоб була створена площадка на самому ребрі; в) зняттям кількох сколів з одного боку так, щоб між сколами була створена площадка на ребрі. Два останніх варіанти передбачали одночасно стоншення напівфабрикату, самі ж площадки часто піддавались абразії) → стоншення заготовки (за допомогою плаского ретушування, що часто заходило на середину заготовки) → загострення країв заготовки (паралельним, тонким ретушуванням, іноді трапляється струменеве ретушування) (рис. 67);

2) оформлення напівфабрикату (надання підтрикутних обрисів заготовці пласким ретушуванням, яке могло і не заходити на середину виробу. Така ретуш, одночасно, загострювала краї → оформлення жала виробу (його загострення) (рис. 68: I). Інколи, якщо заготовка дозволяла, виробництво вістер зводилось лише до загострення ріжучих кромek та жала (рис. 68: II)

В залежності від функціонального призначення майбутнього виробу (вістря списа, дротика чи стріли) обиралась відповідних пропорцій заготовка,

що впливало на варіант виробництва. Перша варіація біфасіального розщеплення є характерною для виробництва списів, друга - для виробництва вістер дротиків та стріл.

В деяких випадках прослідковується пришліфовка жала. Інша ж частина виробу лишалась гострою, іноді з дрібними зубцями [Черновол, Радомський 2015]. Це може свідчити про спосіб кріплення вістер у деревко. Як слушно зазначав Д.Ю. Нужний, обмотка використовувалась в тому випадку, якщо ребра були затупленими, відповідно, не різалась і сама обмотка [Нужний, 2008, с. 123]. Отже, цілком можливо, що вістря з поселення закріплювались у деревках за допомогою смолоподібних речовин.

Пренуклеуси, для призматичного розщеплення, оформлювались за допомогою однобічного, біфасіального ребра. Рідше трапляються екземпляри, на яких були підготовлені двобічні ребра, або уніфасіальні.

Платівчасті заготовки отримувались переважно з одноплощадкових нуклеусів із круговим зняттям. Як виключення трапляються одноплощадкові із однобічним (однобічно-сплощені) і торцевим зняттям, та двоплощадкові. Відсоток нуклеусів для платівок незначний – 2,7 %. Основною технікою сколювання був удар через посередник і як виключення використовували відтискні техніки. Хоча в процесі розщеплення кількісно більше отримувалось пластин, максимальний відбір заготовок для продукування знарядь припадає на макропластини.

Платівки були необхідною складовою сільськогосподарського інструментарію – вкладнів до вкладневих серпів, жнивних ножів тощо. Типологічно ці вироби не виокремлюються з поміж інших артефактів. Ідентифікуються такі знаряддя на основі фіксації заполірованих країв на макрорівні. На поселенні виявлено 20 таких платівок. Два екземпляри не були ретушованими. В кількох випадках фіксується переоформлення цих виробів – поверх люстру наносилась нова ретуш. Судячи з того, що ці фасетки більше не

залошувались, приходимо до висновку про використання таких платівок в інших операціях (таких виробів налічується всього чотири екземпляри). Відзначимо ще й те, що було виявлено 1 ретушований відщеп, який також мав кутову заполіровку. Ми зробили припущення про використання вкладнів такого гатунку у молотильних дошках.

Знаряддевий набір (або вироби із вторинною обробкою) включають у себе: ретушовані платівки та відщепи (24,0 / 39,8 % відповідно), скребки (16,2 %), виїмчасті знаряддя (5,9 %), проколки/свердла (5,4 %), різці (0,6 %), рублячі знаряддя та їхні проформи (1,1 %). Якщо майже для всіх вище перелічених категорій інвентарю обиралась переважно відщепова заготовка, то для скребоків, основним напівфабрикатом стала платівка. В основному прослідковується маргінальне, дрібне ретушування виробів. Цікаво відзначити, що струменеве, паралельне ретушування також мало місце серед матеріалів поселення, хоча і з дуже низьким відсотком (0,6 % від всіх виробів із вторинною обробкою).

Формування рублячих знарядь проходило шляхом оббивання конкрецій та зняттям пласких сколів, так, щоб була сформована відносно гладка поверхня. Інколи фіксується часткова пришліфовка робочих частин знарядь.

В цілому, розглянуті технологічні та типологічні особливості, ми можемо приймати за середньостатистичний характерний набір (в середині якого, безумовно, можуть бути незначні відхилення) крем'яної індустрії поселення Ожеве-Острів. Для того, щоб визначити, чи можемо ми сприймати виділені особливості, як еталонні для періоду Трипілля VI, ми розглянемо в наступному розділі матеріали з інших поселень цього часового відрізка, що існували на території Середнього Подністров'я.

РОЗДІЛ 3. КРЕМЕНЕОБРОБКА ПЕРІОДУ ТРИПІЛЛЯ VI У СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І (В КОНТЕКСТІ ІНДУСТРІЇ ОЖЕВЕ- ОСТРІВ)

3.1. Фізико-географічні умови розташування пам'яток Трипілья VI в Середньому Подністров'ї та їхні сировинні ресурси

Відповідно до прийнятих меж Середнього Подністров'я, в означеному регіоні розташовані поселення періоду Трипілья VI-1 (Озаринці, Городниця-Городище, Патринці, Нижній Олчедаєв) та Трипілья VI-2 (Ожеве-Острів, Василівка, Кадіївці ур. Бавки, Гирнчуки) (рис. 1). Згідно із сучасним фізико-географічним районуванням території України, басейн Дністра розташований в межах лісостепової та степової зон на територіях Волино-Подільської плити (Подільська височина), Східно-Європейської платформи та Карпатської складчастої області [Маринич та ін., 2003] (рис.3). Відтак, різноманітність рельєфу в різних частинах Дністра (та й в межах окремої частини) вимагає розглянути кожен окрему ділянку басейну річки, в межах якої розташовані поселенські пам'ятки, про які буде йти мова далі.

Територія від с. Незвисько на правобережжі Дністра і до с. Озаринці на лівому березі належить до лісостепової зони на межі Західно-Української та Дністровсько-Дніпровської фізико-географічних провінцій. В межах першої знаходяться поселення Городниця-городище, Гирнчуки, Кадіївці тощо (Пруто-Дністровська фізико-географічна область). Територія характеризується утворенням каньйонів долин Дністра та складною схемою терас. Деякі райони (як от Хотинська височина) утворені неогеновими вапняками, пісковиками та конгломератами. Характерною особливістю ландшафтів є наявність крутих схилів долин з виходами різних порід. Заплави вкривають галечники, пісковики та суглинки [Хільчевський та ін., 2013, с. 30-36; Чижов, 1961].

Поселення Ожеве-Острів, Озаринці, Патринці тощо розташовані у Дністровсько-Дніпровській провінції Придніпровсько-Подільської фізико-географічної області. Тут ландшафти поєднують різні типи вододільних та долинних місцевостей. Великі площі займають яружно-балкові місцевості. Значний нахил території зумовив досить бурхливий поверхневий стік. Це, в свою чергу, призводить до сильного змиття ґрунтів, через що часто оголюються корінні породи [Хільчевський, 2013, с. 30-36; Чижов, 1961].

Неодноразово відмічалось, що пам'ятки періоду VI прив'язані до різних топографічних умов. Проте переважає їхнє висотне положення. За підрахунками дослідників, на території Румунії 70 % поселень розташовані на високих мисах, що часто сприймається як природні укріплення [Monaș, Cusos 1985: 42; Дергачев 1999 с.189]. Рідше поселення зустрічаються в низинах на берегах річок. Це стосується і пам'яток, що розглядаються нижче. Так, поселення *Озаринці* займає територію невисокого плато на лівому березі р. Немія (лівий доплив р. Дністер). Поселення *Городниця-Городище* розташоване на високому плато над долиною Дністра і обмежене крутими схилами, що спускаються до нижніх терас Дністра та його притоки Ямгорів. Поселення *Василівка* розташоване на високій терасі правого берега р. Кобалчі, у місці її впадіння у Дністер. Трипільське поселення *Гринчуки* виявлене на високому плато лівого берегу Дністра (у верхніх шарах пам'ятки досліджувались залишки давньоруського городища). Поселення *Кадіївці* виявлене на невисокому схилі лівого берега р. Жванець, притоки Дністра. Поселення *Нижній Олчедаєв* також було виявлено на мисі, обмеженому крутими схилами, що спускаються до лівої притоки Дністра р. Лядова (у верхніх шарах пам'ятки досліджувались залишки скіфського городища). Серед цих пам'яток виділяється розташування поселення Ожеве-Острів, яке, нагадаємо, розташовувалось на першій надзаплавній терасі Дністра.

Дослідники відзначають в період Трипілля VI збільшення кількості фортифікованих поселень та швидке просування носіїв культури на північ та північний-схід [Дергачев, 2007, с. 36-42]. Цим пояснюється і висотне положення поселень – на мисах над берегами річок.

Відповідно до виділених у другому розділі груп сировини, розглянемо сировинні ресурси запропонованих пам'яток.

Група 1 – кремій нижньосеноманського ярусу. Вироби з цієї сировини виявлені лише на поселенні Озаринці в кількості 2-х од..

Група 2 – кремій верхньосеноманського ярусу. Як вже зазначалось, виходи цієї сировини зустрічаються як на лівому, так і на правому березі Дністра, а також у багатьох його притоках. Зустрічається така сировина як на лівому, так і на правому березі Дністра, а також у багатьох його притоках. Абсолютна більшість крем'яних артефактів з досліджених поселень (за винятком Городниці-Городище та Гринчуків, де основною сировиною був кремій третьої групи) була виготовлена саме з такої сировини.

Група 3 – кремій туронського ярусу. До покладів цієї сировини, найближче знаходились поселення Городниця-Городище та Гирнчуки, які активно використовували ці поклади у виробництві. На поселеннях Озаринці, та Василівка зустрінуто три та дві одиниць виробів з цієї сировини відповідно.

3.2. Техніко-типологічна характеристика комплексів крем'яних артефактів початку періоду Трипілля VI (VI-1)

Історія досліджень. До початку періоду VI відносяться пам'ятки Озаринці, Городниця-Городище, Нижній Олчедаєв та Патринці. На перших двох поселеннях проводились стаціонарні дослідження, інші відомі за матеріалами розвідкових робіт.

Поселення Озаринці (ур. Попів Город) розташоване біля однойменного с. Озаринці Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Відкрите у 1919 р.

геологом О. О. Кривицьким. В 1926 р. Д. Щербаківський, під час досліджень фортеці в Озаринцях, зібрав невелику колекцію керамічних та кам'яних виробів [Щербаківський 1927, с. 167-168, 172]. Поселення було повторно обстежене в 1927 р. М. Я. Рудинським. Під час розвідок дослідник виявив в урочищі Попів город матеріали «культури мальованої кераміки». Місцева школа передала вченому значну колекцію випадкових знахідок з околиць села. В 1929 р. дослідник провів стаціонарні розкопки на поселенні, під час яких було виявлено культурний шар трипільського часу на глибині до 1 м. Імовірно, ним були відкриті залишки житла. Вчений зазначав, що в культурному шарі, окрім інших артефактів, траплялись фрагменти обмазки [Рудинський 1930, с. 235-236]. Подальші обстеження місцезнаходження, що проводила Т.С. Пассек, не дали результатів [Пассек 1961, с.34]. Враховуючи однорідність керамічного комплексу, пам'ятка вважається одношаровою.

Після досліджень на Дністрі, М. Я. Рудинський, маючи перед собою велику кількість кам'яних матеріалів, на основі типологічних ознак, виділив знаряддя типу кампініє («кампінієнська індустрія»), що характеризується макролітизмом в техніці виготовлення знарядь. До пам'яток, що мають знаряддя типу кампініє, М.Я. Рудинський відніс Озаринці, Стару Ушицю тощо [Рудинський 1931, с.175-176]. На макролітичні знаряддя звертає увагу і Є.Ю. Кричевський. Так само, як і М. Я. Рудинський, відносить такі вироби до неолітичного часу і зазначає, що ці знахідки були виявлені в тих самих топографічних умовах, що й трипільські поселення. Такий стан речей пояснює тим, що трипільська культура розвивається на основі «кампінієнського періоду» [Кричевський 1940, с.5-6].

З цього приводу в 1950 р. висловились Т.С. Пассек. Розглядаючи матеріали поселення Поливанів-Яр, вона висунула припущення, що знаряддя, які виділив М.Я. Рудинський, слід відносити не до неолітичного часу, а саме до трипільської культури [Пассек 1950, с.53-54].

В 1979 р. Т.А. Попова, аналізуючи матеріали поселення Поливанів Яр, запропонувала поділ етапу VI на три фази [Попова 1979, с.70] і співставила їх з кукутенськими фазами A1-4. Озаринці дослідниця віднесла до перехідного часу між Трипіллям А та VI [Попова 1979, с.71]. Через шість років ці дані були уточнені і на основі керамічних комплексів та типів орнаментації (столовий посуд із заглибленим та канельованим орнаментом, іноді з дрібними штампами) поселення було віднесено до початку VI (Кукутень A1) [Колесников 1985, с.52]. Н.Б. Бурдо, базуючись на висновках радіовуглецевого аналізу та стилів орнаментації, віднесла поселення до борисівської групи кінця етапу VI – Кукутень A4 [Бурдо 2001, с.443; Бурдо, 2018, с.24]. Проте, С.М. Рижов та І.В. Палагута, на основі відомостей керамічних комплексів поселення, відносять поселення Озаринці до початку періоду VI [Рижов 2007, с.449, Палагута 2016 с.146-147, рис.90]. Дисертант схильний відносити поселення до початку періоду VI. Матеріали з пам'ятки зберігаються у Національному музеї історії України (фонд доби каменю-бронзи № а-41).

Поселення Городниця-Городище розташоване неподалік від с. Городниця Городенківського р-ну, Івано-Франківської обл. були відкриті та досліджувались польськими археологами Я. Коперницьким та В. Пшебиславським у 1877-82 рр. Ними було оглянуто ряд пунктів, серед яких і поселення періоду VI. Періодичні розвідки в околицях села призвели в подальшому до проведення повномасштабних розкопок М.Ю. Смішком у 1938-39 рр., в ході яких були відкриті житла початку середнього періоду. Результати публікувались неодноразово, але найбільш повний огляд зробила В.П. Кравець в 1954 р. [Kozlovsky 1924, с. 133; Kozlovsky 1939, с.22-25; Кравець 1954]. На основі аналізу керамічних комплексів, вчені одностайно відносять поселення до початку періоду VI – Кукутень A1-2 [Колесников 1985, с.51-52; Попова 1979, с.71; Рижов 2007, с.449, Палагута 2016 с.118; Бурдо, 2018, с. 26]. Колекція

кам'яних виробів зберігаються в наукових фондах Львівського історичного музею.

Поселення Патринці відкрив К. Голоскевич, який передав до Кам'янець-Подільського музею зібрані ним матеріали. Колекція містила невелику кількість керамічних матеріалів. В 1927 р. М.Я. Рудинський провів повторне обстеження пам'ятки. Ним була зібрана невелика колекція керамічного посуду та кам'яних артефактів. За відносною хронологією це поселення було датоване початком періоду VI [НА ІА НАНУ ф. ВУАК. 116/42, с. 4]. Матеріали зберігаються в наукових фондах ІА НАНУ (р. VI, к.: № 21) та НМІУ (к.: № а 39).

Поселення Нижній Олчедаєв було відкрите в 1946 г. М.І. Артамановим в ході розвідкових робіт в околицях однойменного села [НА ІА НАНУ ф. 64, 1946/12]. На основі результатів дослідження керамічних виробів поселення у відносній хронології датується початком періоду VI. Матеріали зберігаються у Наукових фондах Інституту археології (р. VI, к.: № 31).

3.2.1. Крем'яні артефакти з поселення Озаринці ур. Попів город

Колекція крем'яних виробів з поселення, що зберігається у фондах НМІУ складається з 319 од. В збірку потрапили матеріали як розвідкових робіт, так і стаціонарних досліджень. Артефакти мають відповідне до місцезнаходжень маркування, що виявлені в ході розвідок, а на деяких позначався автор розвідкових робіт (як то «Кр» – знахідки зібрані О.О. Кривицьким, що були передані місцевою школою). У статистичних підрахунках такі артефакти не враховувались. Далі розглядаються тільки ті матеріали, що були отримані в результаті стаціонарних розкопок М.Я. Рудинського, загальною кількістю 187 од. (табл.3) Серед них відходи виробництва складають 47,6 % (89 од.), вироби із вторинною обробкою – 51,9 % (97 од.).

Відходи виробництва та заготовки представлені нуклеусами, відщепами та платівками. Жовна та пренуклеуси не були виявлені.

Нуклеуси представлені одноплощадковими та двоплощадковими екземплярами для отримання платівчастих заготовок (3 екз.), багатоплощадковим для продукування відщепових напівфабрикатів (1 екз.) та нуклеовидними уламками (3 екз.).

Одноплощадкові нуклеуси представлені двома екземплярами кругового розщеплення та однобічно-сплющеним (рис. 69: 1-2). Метричні показники нуклеусів наступні: 8,1x5,7x3,9; 9,2x4,9x3,3. В першому варіанті зняття заготовок проходило по колу. В разі залому підправлялась площа розщеплення зустрічними зняттями. Прослідковується підправка дистальної частини нуклеусу. Площадка скошена, формувалась кількома сколами. Зняття карнизів було епізодичними. Кут сколювання варіює в межах від 78° до 85°. Судячи з негативів сколів та характеру оформлення площини розщеплення, можемо зробити припущення про те, що заготовки з цього нуклеусу знімалися за допомогою удару.

Однобічно-сплющений нуклеус має рівну площадку, сформовану кількома сколами. Перед кожним новим зняттям карнизи знімалися, підправлялась робоча поверхня, інколи знімалися дрібні фасетки на площадці, що утворювали виїмку. Про постійний контроль за площиною розщеплення свідчить присутність авіважу, зняття зустрічних сколів на дистальному кінці (що давало можливість отримувати рівні в профілі платівки). Першочергово заготовки знімалися по колу, але через залом площа підправлялась зняттям поперечних сколів, що формували ребро в тильній частині нуклеусу тим самим сплющивши виріб. Кут сколювання варіює в межах від 89° до 92°. На нашу думку, зняття заготовок з цього нуклеусу проходило із використанням посередника.

Значний інтерес представляє двоплощадковий нуклеус (рис. 69, 3). Його метричні показники наступні: 13,2x4,7x4,1. Обидві площадки скошені, оброблені кількома сколами. Перед новим зняттям заготовки, карнизи могли і не зніматися. На перших стадіях отримання напівфабрикатів, нуклеус був

одноплощадковим. Але внаслідок залому, що відбувся при знятті останніх пластин, він був перевернутий, створено другу площадку та знято дві пластини. Після цього подальша утилізація не продовжувалась. Поперечними сколами майстер намагався вирівняти площину розщеплення сформувавши однобічне біфасіальне ребро.

Серед відходів виробництва **відщепи** складають найбільший відсоток – 52,8 % або 47 од. З них наявні 2 первинних відщепи та 45 вторинних. Серед останніх присутній один авіаж. Вироби із вторинною обробкою на відщеповій заготовці складають 41,8 %.

Платівки представлені у кількості 35 од. (39,3 %). Серед них 3 первинні та 32 вторинних. Серед останніх присутні дві платівки із заполіровкою краю платівки, що є свідченням використання цих виробів в якості вкладнів (рис. 70: 1,4). За метричними показниками платівки поділяються на: пластинки – 1 екз.; пластини – 19 екз.; макропластини – 15 екз. Знаряддя на платівчастій заготовці, з колекції поселення Озаринці, є домінуючими – 53,1 %.

До знарядь для обробки кременю віднесений відбійник, що був виготовлений на нуклевидному уламку.

Серед **виробів із вторинною обробкою** найбільший відсоток мають ретушовані платівки (23,5 % / 23 екз.). Ретуш, що формувала робочий край виробу, дрібна, крайова (9 екз.), затуплююча (4 екз.), ступінчаста (2 екз.), напівстрімка паралельна (3 екз.) пласка (2 екз.) та лускоподібна (1 екз.), зубчаста (2 екз.). В одному випадку зустрінуто вертикальне ретушування.

Серед ретушованих платівок присутні вироби із заполіровкою (13 екз.), що вкриває частково або повністю одну, рідше дві сторони виробу. Цю категорію можна умовно поділити на дві групи: пластини з заполіровкою, що вкриває один кут виробу (вочевидь, такі вкладні використовувались у набірних серпах «каранівського типу») [Бибиков 1962, с.4-8] (рис. 70, 3,7); та пластини з заполіровкою по всій довжині робочого леза (рис. 70, 2,9,12,14).

За допомогою затуплюючого ретушування формувався край, що вставлявся в оправу (рис. 70, 5). Пласким, паралельним (в одному випадку субпаралельним) ретушуванням загострювався робочий край знаряддя (рис. 70: 7, 8, 11). В колекції присутні 2 екз. вкладнів із зубчастою ретушшю (рис. 70: 13). Серед ретушованих вкладнів присутні 4 екз., що були реутилізовані в якості скребків. Люстр частково збитий нанесенням свіжого ретушування. В тому випадку, коли робоча кромка не потребувала додаткової обробки, загострення леза, вкладень використовувалася без вторинної обробки – таких знарядь найменша кількість – 2 екз (про ці вироби згадувалось вище) (рис. 70: 1, 4).

Серед *тронкованих платівок* (6 екз.) також наявні вироби із заполірованими краями (5 екз.). Тут тронкація використовувалася з метою притуплення дистального або проксимального кінця, що вставлявся в оправу (рис. 70, 6). При чому в таких вкладнях прослідковується заполіровка або по всьому довгому краю або під незначним кутом. Так, ми можемо спробувати реконструювати вигляд складеневого серпа.

Ретушованих відщепів менше – 19 екз. Ретуш майже в усіх випадках крайова (16 екз.) (рис. 71: 9-10). Серед цієї категорії виділяється група масивних виробів на багатоплощадкових відщепах ретушованих як зі спинки, так і з черевця (7 екз.). Рідше трапляється стрімке ретушування та лускоподібне пласке (2 та 1 екз. відповідно).

Скребки представлені кінцевими типами на відщепах (8 екз.) та платівках (13 екз.). (рис. 72, 1-3). Робоча частина оброблялась напівстрімким паралельним ретушуванням. Інколи ретушувались бічні сторони виробів.

Незначною кількістю представлені *скобелі* (4 екз.) виготовлені на платівках. Маргінальним ретушуванням формувалась робоча виїмка (рис. 73, 3-5).

Серед матеріалів присутні чотирнадцять *прокол/свердл* на відщепах і платівках (6 та 8 відповідно) (рис. 73, 6-14). Одна проколка на платівці

віднесена до комбінованих знарядь – проксимальна частина використовувалась в якості скребка (рис. 73, 6). Виділяється і двостороння проколка/свердло (рис. 73, 8). Всі оброблені стрімкою, напівстрімкою, рідше пласкою ретушню, що формувала жальце виробу.

В колекції присутні чотири преформи до трикутних *вістер*. Заготовки являють собою різні етапи виробництва. В першому випадку (рис. 72: 6), широкими сколами формувались обриси знаряддя та дрібними паралельними зняттями потоншувалась преформа. Ретуш покривала всю площу виробу. В іншому знарядді, заготовка знаходилась на стадії підготовки до стоншення заготовки (рис. 72: 7). Крайовим ретушуванням по одному довгому краю преформи, формувались площадки для знаття сколів-стоншення з протилежного боку. Основа заготовки була зламана, через що розщеплення припинилось. Ще в двох випадках, паралельним лускоподібним ретушуванням, що не заходило на середину виробу, потоншувався напівфабрикат шляхом формування площадок на ребрі між ретушню одного боку (рис. 72: 4). Основу однієї з цих преформи тільки починали стоншувати з одного боку, основа другої формувалась дрібним ретушуванням, тим самим створивши виїмку.

В колекції присутні чотири рублячих знарядь з яких 2 фрагменти, одна сокира та одне теслоподібне знаряддя. У всіх випадках фіксується майже повна зашліфованість виробів. При чому шліфування відбувалась після того, як пласкими зняттями формувалась рівна робоча поверхня.

Первинна обробка кременю. В ході невеликих стаціонарних робіт жовна та пренуклеуси не були виявлені. Присутні в незначній кількості первинні сколи, нуклевидні уламки та нуклеуси, як власне і відсоток відходів виробництва, який не перевищує 48 %, наразі не дають підстав стверджувати що все виробництво знарядь проходило безпосередньо на території поселення. Для порівняння відсоток первинних відщепів на поселенні Ожеве-Острів складає 20,2 %. В Озаринцях ми маємо менше п'яти відсотків таких виробів.

Натомість співвідношення первинних платівок є близьким – 9,9 та 8,6 % відповідно. Тож питання щодо повного циклу виробництва на території поселення потребує додаткових стаціонарних досліджень.

У первинній обробці зняття платівчастих заготовок проходило з одноплощадкових та двоплощадкових нуклеусів. Нуклеуси не завжди ретельно готувались до розщеплення. Так, в деяких випадках відсутня підправка площадок, редукція карнизів тощо. Натомість прослідковується постійний контроль за площиною розщеплення. Зняття заготовок проходило по колу. Заломи намагались прибирати поперечними сколами. В одному випадку це призвело до сплюснення нуклеусу. Намагання максимально утилізувати нуклеуси та переоформлення одноплощадкового нуклеусу у двоплощадковий свідчить про певну «сировинну економію». Різниця між двома одноплощадковими нуклеусами, що проявляється у характері негативів сколів, відсутністю/наявністю підправок, кутах – може свідчити про використання двох технік розщеплення, про що мова піде нижче.

Багатоплощадковий нуклеус, площадками якого були природні кути та площини від попередніх сколів, слугував для тримання відщепових напівфабрикатів. Нагадаємо, що відсоток виробів із вторинною обробкою на відщепах є значно меншим від відсотка виробів на платівках (41,8 та 53,1 % відповідно).

Технологічна орієнтація у продукуванні платівчастих заготовок, визначається наступним чином. На поселенні в значній кількості представлені пластини без вторинної обробки (із піковими показниками 1,9-2,0 см) та макропластини (із максимальним значенням 2,4 см). (граф. 14). Ретушовані платівки по ширині варіюють в межах від 1,1 до 3,4 см, з піковим значенням 1,9-2 см (по 5 і 6 од. відповідно). Причому, чим більша їхня ширина, тим більше знарядь. Зміна пікового значення помітна для скребків, де їхні розміри коливаються в межах від 1,9 до 3 см, з піковим показником на 2,1-2,6 см.

Проколки, так само як і ретушовані платівки, розкидані по графіку в межах від 1,7 до 2,7 см. Розміри виробів із заполірованими краями коливаються в межах від 1,5 до 1,9 см. Вироби, які сягають 3 см, є поодинокими [Радомський, Якубенко 2016].

В загальному плані одразу помітним стає використання заготовок, що сягають розмірів 2-2,1 см – приймемо їх як параметри «ідеальної» заготовка виробництва пластин Озаринців в цілому. Ще два пікових показники зі значенням 1,5 см – це, в основному, використання вкладнів, а значення 2,5 – це скребки та ретушовані платівки. Використання платівчастих заготовок тяжіє до макропластин (31 знаряддя виготовлене на макропластинах, 21 – на пластинах). Тож технологічна направленість платівчастого виробництва поселення Озаринці може бути охарактеризована як макролітична.

Техніка сколу. В колекції представлено одинадцять цілих платівок. Їхня довжина варіює в межах від 4,7 до 7,8 см і одна платівка має максимальні розміри 11,1 см. Платівки в профілі мають сильний медіальний вигин. Рідше трапляються рівні, або з мінімальним вигином. Збережені площадки виключно гладкі (2 екз.). Фрагменти платівок представлені в наступній кількості: проксимальні частини – 34 од. (з них 15 – разом із медіальною), медіальні – 27 од., дистальні – 15 од. (з них 4 разом із медіальною). У профілі платівки переважно рівні, іноді із медіальним вигином. Площадки переважно гладкі (12 екз.), трапляються двогранні (2 екз.), фасетовані (2 екз.) та точкові (1 екз.). Їх площа коливається в межах від 12 до 77 кв.мм.. Кут сколювання складає 67-91°. Графік співвідношення ширини до товщини демонструє стійкі скупчення товщини в межах 0,5-0,6 см при ширині 1,5-1,8 см та збільшення товщини від 0,5 до 0,9 см при ширині від 1,9 до 2,6 см. Так, за визначеними особливостями розглянутих платівок, техніка сколювання визначається використанням удару м'яким відбійником та удару через посередник.

У вторинній обробці прослідковується значний відсоток паралельного ретушування (17,3 %) і відносно невеликий відсоток маргінального ретушування (29,5 %). Фіксується використання деяких виробів без вторинної обробки, та значний відсоток переоформлення знарядь (5,1 %). Виробництво ж рублячих знарядь передбачало оформлення заготовок шляхом сплюснення плоскими сколами площин заготовки і подальше, майже повне, шліфування виробів.

Порівнюючи отримані результати з поселення Озаринці та Ожеве-Острів можемо відзначити наступні особливості: на поселенні Озаринці фіксується значно менший відсоток відходів виробництва. Натомість прослідковується подібність у присутності нуклеусів із круговим зняттям заготовок. Відсоток виробів на платівчастих заготовках більший за такий самий показник на поселенні Ожеве-Острів. Проте знаходимо подібність у використанні платівок як основного напівфабрикату для скребків. Технологічна направленість у Озаринцях відзначається дещо нижчим показником ніж у Ожеве-Острів (2-2,1 см та 2,2-2,3 см відповідно). Проте, ми все одно можемо стверджувати, що в обох комплексах орієнтувались на отримання макропластин.

У вторинній обробці фіксується низький відсоток виробів із маргінальним ретушуванням (29,5 % на противагу 48,3 % Ожеве-Острів), натомість присутній значний відсоток знарядь із напівстрімким та плоским паралельним ретушуванням (17,3 %), що не є характерним для поселення Ожеве-Острів (за винятком одного наземного об'єкту). Цікаво відзначити, що відсоток тронкованих платівок в Озаринцях значно вищий ніж у Ожеве-Острів – 6,1 та 0,8 % відповідно. Так само і відсоток скребків та проколок більший – 21,4 та 14,3 % на противагу 13,9 та 4,7 % відповідно. Інші ж відсоткові показники є подібними. У виробництві трикутних вістер ми знаходимо повну подібність до біфасіальної техніки продукування вістер в індустрії поселення Ожеве-Острів.

Так, прослідковується відмінність кременеобробки поселення Озаринці від Ожеве-Острів, що відобразились у використанні озаринецьким населенням платівчастої заготовки як основної для продукування знарядь праці; менший відсоток маргінального ретушування та більший відсоток паралельного.

3.2.2. Крем'яні артефакти з поселення Городниця-Городище

Колекція крем'яних артефактів, що була отримана в різні періоди дослідження поселення, зберігається в наукових фондах Львівського історичного музею і налічує 142 артефакти (без виробів з інших порід каменю, яких нараховується близько 150 екз.). З них 107 од. були отримані в результаті стаціонарних досліджень культурного шару поселення. За для уникнення потрапляння інокультурних домішок матеріали, що були отримані в результаті розвідкових зборів, або ті, що були отримані не з культурного шару, до включались у розрахунки. Так, серед матеріалів, що розглядаються далі (табл.3), відходи виробництва та вироби з вторинною обробкою складають приблизно однаковий відсоток з переважанням останніх (49,5 та 47,7 % або 53 та 51 одиниць відповідно).

Серед *відходів виробництва та заготовок* нуклеуси представлені у незначній кількості – 5 екз. (7,7 %). Пренуклеуси не були виявлені. *Нуклеуси* представлені: двома одноплощадковими екземплярами та двоплощадковим, з яких продукувались платівчасті напівфабрикати; двоплощадковим та багатоплощадковим (дископодібним) виробами з яких отримувались відщепові заготовки.

З одноплощадкових нуклеусів заготовки знімалися по колу (рис. 74: 1,3). Обидва екземпляри були переоформлені у відбійники. Забитості, що утворились в процесі реутилізації займають в одному випадку з двох протилежних частин виробів, в другому – робочою частиною відбійника стала площадка нуклеусу. Розміри виробів наступні: 6,1х4,3х4,9 см; 8,1х4,2х3,9 см. В одного екземпляра

на бічних сторонах нуклеусу залишилась природна кірка, яка не була знята при розщепленні. Робоча площа займає $\frac{2}{3}$ поверхні нуклеусу. В другому екземплярі прослідковується підправка площини розщеплення поперечними та зустрічними сколами.

Двоплощадковий призматичний нуклеус (рис. 74: 2) зустрічного сколювання має наступні метричні показники: 8,8x4,4x4,0 см. Площадки нуклеусу не збереглись через його реутилізацію в якості відбійника. Відмічається кругове зняття заготовок. Наявні сліди підправки у вигляді поперечних сколів. Спочатку нуклеус використовувався як одноплощадковий. Тільки після отримання серії сколів з однієї площадки, виріб був перевернутий, підготовлено другу площадку та продовжився процес отримання платівок у зустрічному напрямку. Наявні негативи сколів, що отримувались з другої площадки, свідчать про те, що напівфабрикати мали менші пропорції за ті, що отримувались з першої площадки – вони не заходили навіть до середини нуклеусу. На нашу думку, це стало причиною припинення зняття заготовок з цього виробу.

Двоплощадковий нуклеус для відщепів відноситься до типу ортогональних та має наступні метричні показники: 6,1x4,9x4,4 см. Площадки були сформовані одним сколом. Дискподібний радіальний нуклеус мав одну робочу поверхню. Заготовки знімалися послідовно по колу.

Відщепи традиційно складають більшість серед відходів (26 од. або 50 %). Представлені первинними (2 екз.) та вторинними (24 екз.). Технологічні сколи в колекції не представлені. Вироби на відщепах складають надзвичайно низький відсоток – 14,5 %.

Платівки займають друге місце серед відходів – 42,3 % (22 од.). Наявна одна первинна та двадцять одна вторинна платівка. За метричними показниками виділяються: пластини – 16 екз.; макропластини – 6 екз. Знаряддя на платівчастих напівфабрикатах є найчисельнішими – 69,1 %..

Серед знарядь для обробки кременю присутні два відбійники (невраховуючи ще двох, що були сформовані на одноплощадкових нуклеусах) та один ретушер (рис. 75: 10-11).

Вироби із вторинною обробкою представлені наступними знахідками.

Ретушовані відщепи складають всього 6,8 % від знарядь (4 екз.). У всіх випадках представлено дрібне, крайове нерегулярне ретушування. Відщепи незначних розмірів – максимальні розміри сягають 4,1-3,7 см.

Значним відсотком представлені ретушовані платівки – 30,5 % (15 екз.). Ретуш переважно маргінальна, регулярна і лише в двох випадках поперемінна-напівстрімка (рис. 74: 5; 76: 2-4). Серед цієї групи присутні вироби із кутовою заполірованістю (вкладні). Ці екземпляри також оброблені крайовим, лускоподібним ретушуванням. В одного вкладня ретуш була нанесена з робочого боку (там де присутня заполіровка), а також прослідковується двостороння тронкація (рис. 75: 5). Другий вкладень має ретуш як з робочого краю, так і з протилежного – того, що знаходився в оправі. Цей екземпляр цікавий і тим, що робоча його частина знаходилась на проксимальній частині платівки (з боку точки удару), а з протилежного, дистального кінця, було отримано різцевий скол, що зняв гострий кут виробу (рис. 75: 4). На нашу думку, це була спеціальний технічний прийом, призначений не для використання вкладня в якості різця, а для зручного розташування вкладня у оправі.

Значним відсотком представлені тронковані платівки – 10,2 % або 6 екз. В усіх випадках тронкація йшла наскіс по дистальній частині виробів (рис. 76: 1).

Скребки представлені виробами виключно на платівках (12 од., або 23,7 %). Робоча частина знарядь оформлювалась напівстрімким ретушуванням і у трьох випадках – вертикальним (рис. 76: 5-7).

Скоблів налічується 4 од., серед яких наявні три на відщеповій заготовці і один на реберчастій платівці (рис. 74: 4). Робоча виїмка останнього була

утворена напівстрімким субпаралельним ретушуванням. В інших виробах виїмка виконувалась дрібним, крайовим ретушуванням.

Проколки/свердла представлені знаряддями як на платівках (2 екз.), так і на відщепі (1 екз.). Жало останнього знаряддя утворене за допомогою паралельного ретушування. На дистальному кінці знаряддя присутня вищербленість, що утворилась в процесі утилізації. Проколки на платівках сформовані стрімким ретушуванням, що наносилось на вздовж дистального кінця преформи (рис. 76: 2). Ретуш не заходила на середину знарядь. В колекції представлені два різця на платівчастих заготовках.

Біфасіальні трикутні вістря представлені в кількості двох одиниць. Один біфас (рис. 75: 7) являє собою закінчений виріб (хоча і зі зламаним кінчиком), другий – преформа до вістря (рис. 75: 8). Преформа знаходилась на першій стадії виробництва, коли крайовим ретушуванням формувались обриси заготовки. При чому, в основі сформована виїмка. Готове ж вістря, має струменеве ретушування, яким закінчили оформлення знаряддя. З одного боку струменева ретуш нанесена з одного краю, з протилежного – назустріч від основи та від жала.

Рублячі вироби представлені шліфованим фрагментом знаряддя, преформою та шліфованою сокирою. Преформа оброблена пласкими сколами, що формували прямі площини майбутнього знаряддя. На готовому ж виробі прослідковують недошліфовані негативи від таких самих сколів.

Первинна обробка кременю. Як і у Озаринцях, на поселенні Горордниця-Городище фіксується менший відсоток відходів виробництва – 48,6 %. Наявні нуклеуси дають можливість стверджувати, що призматичне розщеплення передбачало кругове зняття заготовок. Прослідковуються сліди підправки площини розщеплення. Присутній двоплощадковий екземпляр є продуктом переоформлення одноплощадкового нуклеусу з круговим

розщепленням у двоплощадковий. Схожу ситуацію ми бачили і на поселенні Озаринці.

Отримання відщепових напівфабрикатів проходило з нуклеусів, що були аналогічними до нуклеусів Озаринці та Ожеве-Острів.

Технологічна орієнтація платівчастого розщеплення визначається як макролітична. На граф. 16 видно, що при переважанні заготовок в межах метричних параметрів пластин (із піками на 1,7-1,8 та 2,0 см) знаряддя на макропластинах (з піковими показниками на 2,3 та 2,6 см) кількісно переважають знаряддя на пластинах. Прослідковується максимальний відбір більш ширших платівок, що демонструють нам низький показник заготовок при їх ширині від 2,1 см включно. Так, спостерігається подібність у технологічній направленості виробництва Городниці-Городище з одного боку та Озаринців і Ожеве-Острів з іншого.

Техніка сколу. В колекції представлено дві цілих платівки. Їхні розміри наступні: 12,4x2,6x0,8 см та 5,7x1,6x0,8 см. Обидві платівки мають вигин у медіальній та дистальній частинах. Площини сколів: двогранна (макропластина) та фасетована (пластина). Кути сколювання складають 89° та 91° відповідно.

Фрагменти платівок представлені в наступному кількісному співвідношенні: проксимальні частини – 26 екз. (з них 9 разом із медіальними); медіальні частини – 11 екз.; дистальні закінчення – 16 екз. (п'ять з яких разом із медіальними частинами); невизначених – 1 екз. Деякі платівки у профілі рівні. Подекуди прослідковується незначний виступ ударного горбка. Площини платівок переважно гладкі (7 екз.), рідше двогранні (3 екз.) та точкові (1 екз.). Розміри площадок варіюють в межах від 10 до 42 кв.мм. «Губа» виявлена лише в одному екземплярі. В чотирьох випадках прослідковується значний здвиг ударного горбка по відношенню до точки удару. Кути сколювання варіюють в межах від 86° до 93°. Графік співвідношення ширини до товщини платівок

демонструє стійку групу сколів із товщиною в межах від 0,4 до 0,6 см при ширині від 1,2 до 2 см. У більш широких сколів товщина зростає від 0,5 до 0,8 см. Отримання сколів із подібними характеристиками є результатом використання посередника. Так, техніка сколювання на поселеннях Городниця-Городище, Озаринців та Ожеве-Острів є аналогічними.

У **вторинній обробці** присутній малий відсоток виробів із маргінальним ретушуванням (36,3 %). В інших випадках використовувалось паралельне, напівстрімке, пласке, рідше стрімке ретушування. Слідів реутилізації знарядь ми не знаходимо. Біфасіальне виробництво вістер знаходить повну аналогію з вістрями поселень Озаринці та Ожеве-Острів. Готове вістря дооформлене струменевим ретушуванням, яке було зустрінуте в кількох випадках на поселенні Ожеве-Острів. Цікаво відзначити, що відсоткове відношення виробів із такою ретушшю з двох поселень досить близьке – 1,8 та 1,6 % відповідно.

Так, порівнюючи комплекси артефактів Городниці-Городище з матеріалами поселення Озаринці, незважаючи на різну сировинну базу, прослідковуються близькі риси у кременеобробці між двома комплексами. Подібність проявилась у: кількісно-відсотковому співвідношенні груп, категорій, типів інвентарю; первинній обробці; відборі в більшій мірі платівчастої заготовки, як основної для продукування знарядь; схожій технологічній направленості; техніці сколювання; вторинній обробці.

Натомість індустрія Ожеве-Острів має деякі відмінні риси у комплексі крем'яних артефактів. Серед них: більший відсоток знарядь на відщепках та більший відсоток виробів з маргінальним ретушуванням.

3.2.3. Крем'яні артефакти з поселень Патринці та Нижній Олчедаєв

Колекції крем'яних артефактів були отримані в результаті розвідкових робіт, тому є малочисельними. Дослідниками не зазначалась інформація щодо інокультурних матеріалів з цих місцезнаходжень, а керамічні комплекси

свідчать про існування одночасових поселень трипільської культури періоду ВІ на обох пунктах. Кількість знахідок з Патринців та Нижнього Олчедаєва складає 55 та 7 од. відповідно (табл. 4). Серед знахідок з першого поселення наявні відходи виробництва у складі заготовок та нуклеусів (кількістю 24 од.) та вироби із вторинною обробкою (30 од.). Матеріали з другого поселення представлені однією платівчастою заготовкою та виробами із вторинною обробкою (6 од.). Для початку розглянемо матеріали поселення **Патринці**.

Відходи виробництва. Група *нуклеусів* представлена в кількості 12 од. Серед них виділяються нуклеуси для платівок (один одноплощадковий та один двоплощадковий), нуклеуси для відщепів (один одноплощадковий, сім багатоплощадкових) та нуклевидні уламки (2 екз.).

Одноплощадковий нуклеус для платівок має наступні метричні показники: 6,7х5,0х4,7 см (рис. 77: 2). Нуклеус знаходився на стадії зняття перших сколів-заготовок. Робоча поверхня частково зберігала природну кірку, наявне біфасіальне ребро вздовж одного боку нуклеусу. Основа ж нуклеусу була підправлена невеликими сколами. Площадка була недбало сформована одним сколом і знаходилась під значним кутом до площі розщеплення.

Двоплощадковий нуклеус утворений із уламку пришліфованого рублячого знаряддя. Лінія злому та обушок використані як площадки. В процесі розщеплення отримували платівчасті заготовки невеликих розмірів.

Одноплощадковий нуклеус для відщепів мав кругову зону розщеплення, скошену площадку, що була сформована кількома сколами (рис. 77: 1). Судячи з негативів на площині розщеплення, періодично отримувались платівчасті заготовки. Нуклеус подекуди підправлявся поперечними та зустрічними зняттями. Був реутилізований в якості відбійника.

Багатоплощадкові нуклеуси мають незначні розміри – від 4-х до семи см. Мають округу форму, площадками слугували негативи від попередніх сколів. Серед останніх наявні дископодібні нуклеуси, що мають наступні метричні

показники: 6,5х6,1х2,6; 11,2х9,2х4,9 (рис. 77: 3-4). В обох випадках характеризуються послідовним, радіальним розщепленням. При чому перший, менший нуклеус був спрацьований до кінця, тоді як зняття заготовок з більшого нуклеусу, судячи з присутньої кірки з обох боків виробу, тільки починалось. Зняття заготовок, в обох випадках проходило послідовно з кожного боку окремо, отримуючи невеликі відщепові заготовки.

Відщепи представлені в кількості восьми одиниць, серед яких присутні первинні та вторинні екземпляри. Не дивлячись на малочисельність збірки, відсоток виробів із вторинною обробкою, заготовками для яких слугував відщеп, є значним – 77,4 % (24 екз.).

Платівки представлені в кількості чотирьох одиниць. За метричними показниками вони відносяться до пластин (3 екз.) та макропластин (1 екз.). Представлені трьома проксимальними та однією медіальною частинами. Гладка площадка, розмірами 1,7х0,4 см, збережена у одного напівфабрикату. Метричні параметри виробів (ширина-товщина) наступні: 2,1х0,6; 1,7х0,6; 1,9х0,7; 1,9х0,9. Ударні горбки сильно виражені. Відзначимо, що платівки із вторинною обробкою (5 екз.) за параметрами ширини відносяться виключно до макропластин.

Вироби із вторинною обробкою. *Ретушовані відщепи* (рис. 78: 5-6) найчисельніша категорія знахідок з цього комплексу – 16 екз. Ретуш переважно маргінальна, в трьох випадках напівстрімка лускоподібна, і в двох випадках двостороння.

Ретушовані платівки (4 екз.) мають крайове, нерегулярне ретушування і в одному випадку лускоподібне (рис. 78: 1, 3-4). Представлені фрагментами платівок серед яких дві проксимальні частини, одна проксимальна разом з медіальною та медіальною частинами. У профілі вироби рівні (2 екз.), із s-видним вигином (1 екз.) та із медіальним вигином (1 екз.). Ударні горбки слабо виражені. Метричні показники (ширина-товщина) наступні: 2,1х0,5; 2,2х0,6;

3,0x0,7; 3,5x1,1 см. Площинки збережені в двох випадках і мають наступні розміри (ширина-глибина): 1,3x0,3; 1,6x0,4 см. Кути сколювання наступні: 93 та 96°.

Скребки представлені в кількості трьох одиниць. Два екземпляри були виготовлені на відщепках, ще один – на платівці (рис. 78: 2; 79: 4). Сформовані напівстрімким, і в одному випадку вертикальним ретушуванням. Платівка, з якої виготовлений скребок має наступні характеристики: збережені проксимальна та медіальна частини, у профілі має медіальний вигин, сильно виражений ударний горбок, що знаходиться під незначним кутом по відношенню до точки удару. Ширина платівки складає 2,3 см, товщина – 0,7 см. Площинка двогранна розмірами 1,1x0,5 см. Кут сколювання складає 89°.

Проколки/свердла представлені виробами на відщепових заготовках. Сформовані за допомогою крайового дрібного ретушування, напівстрімкого ретушування, напівстрімкого, плаского ретушування, із зняттям сколів підправки з боку черевця. Присутнє і комбіноване знаряддя – *скобель-проколка*.

Цікавою добіркою представлені преформи до вістер (2 екз.). Вироби ілюструють два етапи продукування таких знарядь. В першому варіанті в якості заготовки обраний відщеп трикутноподібної форми (рис. 79: 3). З вентрального боку підправлялись краї паралельним ретушуванням. Крайовим ретушуванням підготували зону для подальшого зняття сколів стоншення з дорсального боку виробу. Основа майбутнього знаряддя також піддавалась обробці, з метою сформувати трикутну форму. Тобто це заготовка на першій стадії виробництва. Друга заготовка знаходилась на стадії стоншення із підготовкою на ребрі площадок для зняття наступних сколів (рис. 79: 2).

В колекції наявна і одна сокира, що була сформована зняттям пласких сколів по всій площі виробу. Радіальним зняттям тонких сколів формувалось лезо виробу. Центр леза підправлений паралельними дрібними зняттями. Саме ж лезо пришліфоване.

Так, на основі вивчення колекції виробів поселення Патринці можемо зробити *попередні висновки* щодо техніко-типологічних особливостей комплексу. Присутність двоплощадкового нуклеусу, що був сформований на уламку рублячого знаряддя, може свідчити про сировинну економію на поселенні. Первинна обробка характеризується зняттям платівчастих заготовок з одноплощадкових нуклеусів кругового розщеплення. Отримання ж відщепових заготовок відбувалось, в основному, з багатоплощадкових та дископодібних нуклеусів, рідше одноплощадкових із круговим зняттям. Подібні типи нуклеусів ми бачили в розглянутих комплексах вище. Судячи з того, що всі знаряддя на платівках були виготовлені з макропластин, технологічна направленість може бути охарактеризована як макролітична. У техніці платівчастого сколювання, на основі отриманих даних, ми не вбачаємо використання відтискних технік. Натомість, судячи зі значних метричних параметрів, можемо стверджувати про отримання довгих, правильних обрисів пластин та макропластин, шляхом використання техніки удару через посередник. У вторинній обробці переважає крайове ретушування (48,4 %). Біфасіальна техніка, що використовувалась для продукування вістер, є аналогічною до техніки отримання таких вістер у Озарницях, Городниці-Городище та Ожеве-Острів.

Матеріали з поселення **Нижній Олчедаєв** містять одну заготовку представлену медіальною частиною платівки із шириною 1,9 см та товщиною 0,5 см. Вироби із вторинною обробкою включають до свого складу три ретушовані відщепи (із крайовим регулярним ретушуванням) (рис. 80: 4), ретушовану медіальну частину платівки (ретуш затуплююча, напівстрімка) (рис. 80: 2), скребок на відщепі (рис. 80: 3) та біфасіальне вістря (рис. 80: 1). Останній виріб є преформою. Плaskими, широкими сколами була створена форма майбутнього виробу, після чого, по краях почалась підготовка напівстрімким

ретушуванням зони для подальшого розщеплення, а точніше для стоншення майбутнього виробу.

3.3. Техніко-типологічна характеристика комплексів крем'яних артефактів другої половини періоду Трипілля ВІ (ВІ-2)

Історія досліджень. До другої половини періоду ВІ відносяться поселення Василівка, Кадіївці та Гринчуки.

Поселення Василівка розташоване в Сокирянському районі Чернівецької області на правому березі р. Коболчі у місці впадіння її у Дністер. Відкрите в 1985 р. Дністровським розвідувальним загonom ІА АН УРСР. В 1987 р. були проведені повномасштабні дослідження Трипільським загonom експедиції «Дністер-ІІ» при ІА АН УРСР [НА ІА НАНУ ф.64. 1987/23]. На момент досліджень поселення знаходилося в зоні будівництва об'єктів Дністровської ГАЕС і було фактично повністю зруйноване. На поселенні було виявлено три культурних горизонти – доби раннього залізного віку, трипільської та буго-дністровської культур.

Так, було відкрито, частково досліджено та зафіксовано 7 будівель наземної конструкції та одну напівземлянку трипільського часу Деякі з об'єктів сильно постраждали внаслідок робіт, пов'язаних із будівництвом ГАЕС [Збеневич Шумова 1989; Шумова 1994; Шумова 2001]. В.Г. Збеневич, В.О. Шумова, С.М. Рижов та Н.М. Бурдо віднесли це поселення до кінця періоду Трипілля ВІ-Кукутеня А4 [Збеневич, Шумова 1989; Шумова 1994; Рижов, Шумова 1999; Шумова 2001; Бурдо, 2018, с. 27]. І.В. Палагута більше схильний відносити поселення до початку періоду ВІ-ІІ – Кукутеня А, хоча і не заперечує можливості життя пам'ятки в кінці ВІ [Палагута 2016]. Наразі матеріали зберігаються у наукових фондах ІА НАН України.

Поселення Кадіївці було відкрито Е. Сіцінським, який зібрав невелику колекцію фрагментів керамічного посуду та передав її до Кам'янецького музею

(Кам'янець-Подільський історико-культурний заповідник). Слід за ним, М.Я. Рудинський вирішив провести тут розвідкові розкопки, з яких було отримано, окрім кераміки, 63 кам'яних артефакти, які зараз зберігаються у НМІУ, кол. №а-42 (ним були проведені розвідки в околицях села і зібрано невелику колекцію артефактів в ур. Буряківка, матеріали також зберігається у НМІУ). Щодо відносної хронології поселення дослідники не дійшли до єдиного висновку. Так, на основі аналізу кераміки Т.С. Пассек та Т.А. Попової, поселення Кадіївці було віднесене до етапу VI [Пассек 1961, с.34, Попова 1979, с.71]. У 1983 р. І.М. Виноградова виділила два культурно-хронологічних горизонти – кінець етапу VI та етап VI-II [Виноградова 1983, с.36]. З висновками перших дослідників погодився і А.Г. Корвін-Піотровський, віднісши пам'ятку до кінця Трипілля VI [Колесников 1985]. Т.Г. Мовша віднесла це поселення до етапу VII [Мовша 1999, с. 59]. Н.Б. Бурдо, базуючись на результатах радіовуглецевого аналізу, схильна датувати поселення етапом VI-II [Бурдо 2001б]. С.М. Рижов та В.О. Шумова вбачають спільні риси поліхромного посуду поселень Василівка та Кадіївці [Рижов, Шумова 1999, с. 52]. І.В. Палагута відніс поселення до самого кінця періоду VI (Кукутені А4). Приймаючи до уваги те, що більшість дослідників вбачають у матеріалах поселення один культурно-хронологічний горизонт (кінець періоду Трипілля VI) колекція розглядається одним комплексом. Наразі матеріали зберігаються у наукових фондах Національного музею історії України (колекція № а42).

Поселення Гринчуки було відкрите та досліджувалось у 1974 – 75 рр. С.П. Пачковою та Є.В. Яковенко [НА ІА НАНУ ф.64. 1974/6-б; Яковенко 1975]. Під час дослідження городища у нижньому шарі було виявлено залишки трипільського поселення. Датується кінцем періоду VI, хоча інколи відносять і до початком періоду VI-II [Колекції... 2008 с.65; Відейко 2004]. Наразі матеріали зберігаються у наукових фондах ІА НАН України.

3.3.1. Крем'яні артефакти з поселення Василівка

Загальна кількість крем'яних артефактів, що були отримані в ході стаціонарних досліджень, складає 475 екз. (з них 6 – некрем'яні вироби). З метою уникнення потрапляння інокультурної домішки в статистичні підрахунки, з загального масиву знахідок були виокремлені знахідки, що були виявлені безпосередньо в культурному горизонті трипільського часу, всередині найкраще збережених, перекритих стерильним прошарком, наземних глинобитних об'єктів. Серед них житла № 1, 2, 3, 6 та 7. Четверте житло було зруйноване спорудою скіфського часу, п'яте – будівельниками ГАЕС. Не брались у розрахунки і деякі заглиблені об'єкти, господарські ями тощо. Це було зумовлено тим, що у певних з об'єктів фіксуються інокультурні домішки. Серед таких, наприклад, яма розташована біля першого житла. На її дні дослідники виявили, серед іншого масиву кераміки та кременю, два фрагменти неолітичної кераміки, що були віднесені до буго-дністровської культури. В тому ж випадку, коли фіксувались матеріали виключно трипільського часу (як от керамічний посуд разом із обмазкою жител), такі об'єкти вносились у статистичні підрахунки. Також, не включались ті матеріали, що були отримані в результаті зняття верхніх шарів, та при прокопці під житлами. Враховуючи незначну кількість артефактів, що були отримані з різних об'єктів, колекція розглядається одним комплексом, в кількості 224 од. артефактів, серед яких присутні одна галька, яка використовувалась в якості ретушера. Кількість крем'яних артефактів – 226 од. (табл. 5). Серед них значний відсоток мають відходи виробництва та заготовки (67,3 % або 152 екз.) і в меншій кількості представлені вироби із вторинною обробкою (31,4 % або 71 екз.).

Відходи виробництва та заготовки. Група *нуклеусів* представлена в кількості 8 од. (5,3 %). Відсоток нуклеусів, з яких отримувались платівчасті заготовки складає 37,5 % або 3 екз. Нуклеуси виключно одноплощадкові.

Меншим відсотком представлені нуклеуси для відщепів – 25 % або 2 екз. В кількості трьох одиниць (37,5 %) представлені нуклевидні уламки.

Серед одноплощадкових нуклеусів для платівок представлені два однобічно-сплощених екземпляри та один кругового розщеплення. Розміри однобічно-сплощених нуклеусів наступні: 7,1х3,6х2,2; 8,7х4,3х3,3 см (рис. 81: 1, 2). Перший екземпляр був сформований з невеликої конкреції, тильна частина якої повністю збереглась. Площадка нуклеусу, після кожного зняття напівфабрикату зменшувалась, залишаючись на сколах-заготовках. Так, на момент повного виснаження конкреції, її глибина складала менше сантиметру. Наявні поперечні сколи підправки площини розщеплення, які наносились на бокові сторони нуклеусу. Сліди редукції площадки відсутні. Другий, більший нуклеус, також мав одну робочу площину. Судячи з того, що бічна поверхня опрацьована поперечними сколами, що створили уніфасіальне ребро, ми схильні вважати, що на початку сколювання нуклеус мав кругову поверхню розщеплення. Внаслідок невдалих сколів підправки площадки та торцевої частини, конкреція була зламана і зняття заготовок продовжилось лише з одного боку. Тобто нуклеус був переоформлений з кругового у одноплощадковий-сплощений. Карнизи періодично знімалися, хоча і не перед кожним сколюванням.

Нуклеус кругового розщеплення мав наступні метричні показники: 7,5х4,3х3,8 см. Площадка сформована кількома сколами. Ретельно готувалась до кожного нового зняття. Присутні сколи підправки площини розщеплення. В колекції наявні три нуклевидні уламки, два з яких є уламками одноплощадкових нуклеусів. Один являє собою фрагмент нуклеусу кругового розщеплення (рис. 81: 3). Другий утворився внаслідок невдалого удару, що призвів до утворення пірнаючого сколу, який зняв близько 2/3 конкреції (рис. 81: 4). Більшість з негативів платівчастих сколів вказують на одноплощадкове зняття заготовок. Проте присутні кілька невеликих негативів зустрічного сколювання.

Нуклеуси для відщепів представлені двома багатоплощадковими екземплярами (рис. 82: 1). Площадками слугували негативи від попередніх сколів. З торцевої частини одного з виробів були зняті платівчасті заготовки. Вся інша площа використовувалась для отримання відщепових напівфабрикатів.

Серед відходів виробництва, в значній кількості, представлені відщепи (116 екз./73,4 %). Серед останніх наявні первинні (7 од.) та вторинні (109 од.) відщепи. До останніх відносяться і три авіважі. Відщепові напівфабрикати використані у вторинній обробці у 40,9 % випадків. Чільне місце у цьому відсотку, після ретушованих відщепів, займають біфасіальні вістря.

Платівки представлені в кількості 28 од. З них 7,1 % (2 од.) складають первинні і 92,9 % (26 од.) – вторинні платівки. За метричними показниками поділяються на: пластинки – 1 екз.; пластини – 18 екз.; макропластини – 9 екз. Відсоток знарядь на платівках складає 55,4 %.

В комплексі представлені знаряддя для обробки кременю, серед яких присутні відбійник та два ретушери.

Вироби із вторинною обробкою. Найбільший відсоток серед знарядь складають ретушовані платівки (43,4 % або 33 екз.). Переважає крайове ретушування, і як виключення присутні 2 екз. із зубчастим ретушуванням, 2 екз. із субпаралельним напівстрімким та 3 екз. із лускоподібним (рис. 83). До цієї групи виробів увійшли ретушовані платівки із заполірованими краями (7 екз.). В чотирьох випадках ретуш присутня тільки з боку заполіровки (напівстрімке лускоподібне, крайове та зубчасте ретушування). У трьох платівок ретуш наносилась як з боку робочої кромки, так і з протилежного боку, що вставлявся в оправу. Серед останніх присутній виріб із ретушуванням основи. На нашу думку, ретуш, нанесена з боку леза, мала на меті загострення ріжучої, робочої частини. В жодному випадку не зустрінуто ретуші з боку леза, яка б затуплювала кромку (рис. 82: 4-8).

Ретушовані відщепи складають 22,4 % (17 екз.) серед виробів із вторинною обробкою. Тут також переважає регулярне крайове ретушування. На другому ж місці використовувалось напівстрімке – 5 екз. (в одному випадку комбіноване із вертикальним), загострююче субпаралельне (3 екз.) ретушування.

Основною заготовкою до скребків була платівка (7 екз.), рідше відщеп (2 екз.). Виготовлені за допомогою напівстрімкого паралельного ретушування і в одному випадку – стрімкого (рис. 84: 1-6).

Знаряддя з виїмкою представлене одиничним екземпляром, заготовкою для якого став відщеп. Робоча виїмка сформована кількома широкими сколами. Протилежний від анкошу край ретушований.

Проколки (рис. 84: 7-8) представлені виробами як на відщепах (3 екз.), так і на платівці (1 екз.). Робоча частина виготовлялась затуплюючим, стрімким ретушуванням.

Біфасіальні вістря представлені в кількості 6 од. Всі виготовлялись на відщепах (рис. 85). Присутні три готових вістря, один уламок сформованого біфасу та дві преформи. Цікаво зазначити, що три вироби (готове вістря, уламок та преформа) мали однакову локалізацію у другому житлі (межа кв. Г/Д-11/12). Інші вироби були виявлені в межах першого та третього жител. Заготовки знаходились на стадії стоншення виробів. На обох екземплярах прослідковується маргінальна підправка, що мала на меті формування площадок для зняття нових сколів. В обох випадках преформи були зламані. Два цілих вістря, що за метричними показниками відносяться до стріл, виготовлені на відщепах шляхом підправки дрібними сколами країв та основи. В одному випадку ретуш нанесена лише з одного краю та основи, лишивши другий бік із природною загостреністю сколу. В іншому випадку один з країв загострений за допомогою паралельного ретушування. Вістря списа сформоване широкими сколами, що вкривають всю площу виробу. На останній стадії

виробництва жало, та в деяких випадках бокові грані, загострені паралельним ретушуванням. Основа виробу має незначну виїмку, що була стоншена з двох боків. Уламок вістря (стріли?) ретушований не повністю. На збереженій частині чітко видно, що ретуш не заходила на середину знаряддя. Натомість жало повністю вкривалось паралельним ретушуванням, яке загостило пробивну частину вістря.

В колекції також наявний уламок рублячого знаряддя (обушкова частина). Бічні грані сформовані зняттям плоских сколів. Робоча ж поверхня була пришліфована, хоча і неповністю – під пришліфовкою прослідковуються чіткі негативи сколів.

Первинна обробка кременю. Незважаючи на те, що жовна та пренуклеуси не були виявлені, ми схильні вважати, що весь цикл виробництва (від первинного розщеплення до виготовлення знарядь) проходив безпосередньо на поселенні. Як впливає з наявності одноплощадкового однобічно-сплющеного нуклеусу для платівок, в конкретно-ситуаційних випадках, конкреція кременю могла повністю не вивільнюватись від кірки. Це залежало від метричних параметрів жовна. Основним же типом нуклеусів для платівок лишались нуклеуси із круговим зняттям. За певних умов, як от сильний залом або знесення частини нуклеусу, в процесі розщеплення, вони могли бути переорієнтовані на однобічне розщеплення. Судячи з наявності кількох уламків нуклеусів, така ситуація була непоодиноким випадком. Зняття платівчастих сколів супроводжувалось постійною підготовкою зони розщеплення. Площадки нуклеусів, в разі необхідності, підправлялись, про що свідчать присутні в колекції авіважі.

Зняття ж відщепових заготовок відбувалось з багатоплощадкових нуклеусів. При чому, в одному випадку, розщеплення комбіноване – торцеве зняття платівчастих заготовок разом із відщеповим багатоплощадковим.

Відщепи, як напівфабрикати, використовувались у значній кількості для продукування біфасіальних вістер (26,1 % від знарядь на відщепах).

Платівчасте розщеплення було зорієнтоване на отримання пластин (із піковим показником 2,0 см). При отриманні в значній кількості пластин (18 напівфабрикатів із піковими показниками 1,6 та 1,9 см), для продукування знарядь відбирались в більшій мірі макропластини із піковими показниками 2,1 та 2,4 см. Знарядь на макропластинах налічується дещо більше ніж на пластинах – 23 та 18 екз. відповідно. Тож, технологічна направленість може бути охарактеризована як макролітична.

Техніка сколу. В колекції представлені п'ять цілих платівок. Їх метричні показники наступні: 5,7x2,2x0,9; 6,2x1,8x0,4; 6,2x2,1x0,9; 7,5x2,2x0,6; 7,5x3,3x0,8. Площинки гладкі (3 екз.) та природні (1 екз.). Розміри коливаються в межах від 0,9 до 1,6 см в ширині та від 0,3 до 0,7 см в глибину. Платівки в профілі рівні (2 екз.), із s-видним, медіальним та дистальним вигинами (по 1 екз.). Кути сколювання варіюються в межах від 84 до 91°. Лише в одному випадку кут складає 73°.

Фрагменти платівок представлені проксимальними частинами – 43 екз. (з них 12 разом із медіальними частинами), медіальними – 11 екз., дистальними – 7 екз. (з них дві разом із медіальними частинами). Невизначених – 2 од. Зазначимо, що довжина деяких фрагментів платівок (проксимальних+медіальних частин), інколи більша за довжину цілих. Так, максимальна довжина одного з виробів без дистального кінця, складає 9,2 см. Площинки переважно гладкі (6 екз.), рідше фасетовані (3 екз.), двогранні (2 екз.), точкові (2 екз.) та лінійні (1 екз.). Розміри коливаються в межах 15-49 кв.мм. Платівки в профілі рівні (14 екз.), медіальна вигнуті (9 екз.), дистально вигнуті (1 екз.), із s-видним вигином (1 екз.), увігнуті (2 екз.). Кільцеві тріщини зустрінуті у трьох випадках. Кут сколювання коливається в межах 81-95°. Співвідношення ширин платівок до товщини (граф. 19) демонструє

збільшення товщини від 0,4 до 0,7 см при збільшенні ширини від 1,2 до 2 см. Платівки, із шириною більше 2 см, мають значну товщину – від 0,6 до 1,3 см. Це досить грубі платівчасті вироби. Вище описані параметри платівок, є характерними для використання техніки удару через посередник.

Вторинна обробка. У вторинній обробці переважає маргінальне ретушування виробів (47,3 %). Вкладні використовувались переважно без обробки того краю, який вставлявся в оправу. Біфасіальна техніка отримання вістер знаходить аналогії у всіх писаних вище комплексах. Звертає увагу використання відтискного паралельного ретушуванням, мета якого було загострення робочих країв вістер. Всі готові вироби піддавались такій доробці.

Так, у первинній обробці кременю, комплекс поселення Василівки є подібним до комплексів артефактів з розглянутих вище поселень. Використання в більшій мірі платівок, як напівфабрикатів, є характерним для комплексів Озаринці та Городниця-Городище. Орієнтація на отримання макропластин є характерним для всіх комплексів періоду Трипілля VI. Натомість відсоткове співвідношення виробів із вторинною обробкою з Василівки (за виключенням ретушованих платівок та відщепів) є близьким до показників поселення Ожеве-Острів. Звертає увагу близький відсоток виробів із маргінальним ретушуванням на обох поселеннях (47,3 та 48,3 % відповідно). Використання вкладнів із вторинною обробкою знаходить аналогії у всіх розглянутих вище комплексах. Так само і біфасіальна техніка обробки вістер є подібною для всіх комплексів. Паралельне ретушування, яке використовувалось для дооформлення біфасів, наближається до струменевого ретушування, що було зустрінуте на поселенні Ожеве-Острів. Отже, у василівському комплексі артефактів прослідковуються риси, що були спільними для поселень періоду VI, та відзначається близькість комплексу виробів із вторинною обробкою до комплексу поселення Ожеве-Острів.

3.3.2. Крем'яні артефакти з поселень Кадіївці ур. Бавки та Гринчуки

Колекції артефактів з обох поселень є нечисельними. Кількість артефактів з поселення Кадіївці налічує 53 артефакти, з яких 17 од. віднесені до відходів виробництва та заготовок, 36 од. – до виробів із вторинною обробкою (табл. 6). Ця добірка складається з матеріалів отриманих виключно з стаціонарних розкопок. Кожен артефакт був підписаний відповідно до того, з якого археологічного квадрату він був отриманий. Матеріали поселення Гринчуки містить всього 15 артефактів, що відносяться виключно до виробів із вторинною обробкою.

Серед **відходів виробництва поселення Кадіївці** присутні 2 одноплощадкових нуклеуси для платівок (рис. 86: 2). Їх метричні показники наступні: 4,7х3,7х2,3; 6,3х4,6х3,9 см. Площадки обох нуклеусів утворені одним сколом. Присутні сліди редукції карнизів. Нуклеуси відзначаються круговим зняттям заготовок. В першому випадку заготовки знімалися з усієї площі розщеплення, в другому площа розщеплення займає 2/3 конкреції. Наявні сліди підправки площини у вигляді поперечних сколів.

Одноплощадковий нуклеус для відщепів (розмірами 3,7х6,3х1,2 см) віднесений до однобічно-сплощених (рис. 86: 1). Тильна, неробоча площина, вкрита природною кіркою та не була задіяна у розщепленні. Площадка скошена. Нижня частина нуклеусу підправлялась поперечними зняттями. На одній боковій, найтоншій частині нуклеусу, наявні негативи від зняття платівчастих напівфабрикатів. В колекції присутній один нуклевидний уламок.

Серед заготовок наявна група вторинних відщепів (8 екз.). Сюди віднесені і два авіважі (рис. 86: 3-4). Платівчасті заготовки представлені в кількості п'яти одиниць. Первинні сколи відсутні. За метричними показниками відносяться до пластинок (1 екз.) та пластин (4 екз.). Цілих платівок не було виявлено. Представлені медіальними (1 екз.) та проксимально-медіальними (4 екз.) частинами. Серед останніх присутня одна реберчаста платівка.

До знарядь, що були зайняті у розщепленні належить відбійник виготовлений з крем'яної конкреції.

Вироби із вторинною обробкою представлені значною добіркою. Найбільшу кількість знарядь складають ретушовані платівки (рис. 87: 3, 5-7). Ретуш поділяється на маргінальну (6 екз.), східчасту лускоподібну (3 екз.) і паралельну (4 екз.). Серед цих виробів виокремлюються два знаряддя із заполірованими краями (рис. 87: 3, 6). В одному випадку лоск простежується по всій довжині платівки, в другому – на її куті. Перший вкладень опрацьований паралельним ретушуванням, дистальний кінець зламаний. На місці залому присутня тронкація. Другий вкладень представлений проксимальною частиною платівки із лускоподібним ретушуванням. В обох випадках ретуш нанесена з боку заполіровки. При чому, у вкладня із кутовим заполіруванням ретуш нанесена виключно з місця де починається лоск. В обох випадках нанесення ретуші мало на меті загострення ріжучої кромки. Протилежні від робочої частини краї залишались неретушованими.

Ретушовані відщепи представлені п'ятьма екземплярами із маргінальним ретушуванням. В одному випадку, в якості заготовки був взятий первинний відщеп.

Скребки представлені виробами на відщепах (3 екз.), які типологічно розділяються на кінцеві (2 екз.) та бокові (1 екз.) та на платівках (7 екз.) (рис. 87: 1). Останні виготовлялись на широких, масивних напівфабрикатах. Виготовлені за допомогою напівстрімкого ретушування. Один із скребків був опрацьований паралельним ретушуванням вздовж двох довгих країв знаряддя.

Виїмчасті знаряддя представлені двома екземплярами на відщепах. В обох випадках робочу виїмку утворено маргінальним, дрібним ретушуванням. В колекції також наявний різець, виготовлений на платівці.

Проколки/свердла представлені виробами виготовленими на відщепових заготовках та на платівці. Проколки на відщепах сформовані напівстрімким

ретушуванням, що виділяло жало виробів. Знаряддя виготовлене на платівці (із шириною 0,7 см) має стрімке ретушування в медіальній та проксимальній частинах, а у дистальній – крайове ретушування, що сформувало жало знаряддя (рис. 87: 4). Сильно затуплений кінець знаряддя може свідчити про його тривале використання у роботі.

Вістря із двосторонньою обробкою в колекції відсутнє, хоча М.Ю. Рудинський і згадує про таке [Рудинский 1927 с.135].

Первинна обробка кременю характеризується використанням одноплощадкових нуклеусів із круговим зняттям для отримання платівчастих напівфабрикатів. Зона розщеплення знаходилась під постійним контролем – карнизи знімалися, площадки періодично підправлялись, про що свідчать виявлені авіважі. Однобічно-сплюснений нуклеус для відщепів знаходить аналогії серед матеріалів поселення Ожеве-Острів.

Судячи з виявлених знарядь на платівках, призматичне розщеплення було орієнтоване на отримання макропластин (граф. 20). З двадцяти двох знарядь на платівчастих напівфабрикатах 9 знарядь виготовлене на пластинах, 11 на макропластинах. Ще одне знаряддя, внаслідок зняття ретушуванням значної площі платівки, отримало параметри мікропластини. Нагадаємо, що серед платівок без вторинної обробки відсутні макропластини, тобто пріоритет у виготовленні знарядь надавався більш широким заготовкам.

Техніка сколу. Цілих платівок в комплексі не представлено. Натомість присутні 13 проксимальних частин (з яких 8 разом із медіальними), 7 медіальних частин, 4 дистальних (дві невизначені). Площадки сколів гладкі (3 екз.), двогранні (3 екз.), фасетовані (1 екз.). Їхня площа коливається в межах від 12 до 24 кв.мм. Лише одному випадку площа становить 8 кв.мм. У профілі платівки рівні (14 екз.), медіально вигнуті (9 екз.), дистально вигнуті (3 екз.), s-видні (1 екз.). В трьох випадках зустрінуто «губа». Ударні горбки, подекуди, сильно виражені. Співвідношення ширини до товщини платівок (граф. 21)

демонструє зростання товщини (від 0,4 до 0,8 см) разом із збільшенням ширини (від 1,1 до 3 см). Це досить масивні платівки, які отримувались, в основному, ударом через посередник.

У вторинній обробці прослідковується значна кількість виробів із крайовим та паралельним ретушуванням. Вкладні, як і у інших комплексах виготовлялись шляхом загострення ріжучої кромки. Протилежний бік, що вставлявся в оправу, не затуплювався.

Артефакти з поселення **Гринчуки** представлені виключно виробами із вторинною обробкою (табл. 6). Серед знарядь чільне місце займають ретушовані платівки (8 екз.). Серед цієї категорії виробів присутні 6 виробів із заполірованими краями – вкладні до серпів (рис. 88: 1-2, 7-8; 89: 2, 5). Ретуш наносилась, частіше, з боку робочого краю. Присутнє крайове, східчає, лускоподібне та паралельне ретушування. і в одному випадку субпаралельне. П'ять вкладнів ретушовані з двох боків – зі сторони ріжучої кромки та зі сторони, що вставлялась в оправу. У чотирьох випадках залощеність вкриває довгу частину платівки. У двох вкладнів лоск простежується тільки на кутах. Серед останніх цікавим є один екземпляр, в якого ретуш з'єднується з двох боків на дистальному кінці платівки. Ріжуча, залощена частина, знаходиться з боку ударного горбка. Ретушована ж частина, що була стоншена, вставлялась у оправу.

Серед знарядь на платівках присутній виїмчастий виріб, виготовлений за допомогою субпаралельного ретушування та тронкацією дистального кінця (рис. 88: 6). Протилежний від виїмки бік підправлений крайовим ретушуванням. Скоріш за все, в роботі використовувались як дистальна частина, так і бокова із виїмкою.

Вироби на відщепях представлені трьома ретушованими знаряддями та кінцевим скребком, утвореним вертикальним ретушуванням (рис. 88: 5; 89: 6).

Також присутній уламок біфасіально обробленого вістря стріли (рис. 89: 1). Паралельним ретушуванням загострено краї знаряддя.

В колекції присутнє шліфоване рубляче знаряддя із пласким ретушуванням бокових граней (рис. 89: 3). Робоча частина виробу майже повністю зашліфоване. Лезо виробу було зламане в процесі утилізації.

Платівки комплексу, за метричними показниками поділяються на пластини (3 екз.) та макропластини (6 екз.). Представлені проксимальними з медіальними частинами – 4 од., медіальними частинами – 2 од., дистальними з медіальними – 3 од. Найдовший фрагмент платівки становить 9,1 см. Прослідковуються незначні вигини платівок. Вироби із шириною до 1,9 см мають товщину в межах від 0,4 до 0,6 см. Значення ж товщини макропластин коливається в межах 0,6-0,9 см. Такі масивні вироби могли бути отримані з допомогою посередника.

Так, прослідковуються спільні риси у технологічній направленості платівчастого розщеплення, техніці сколювання та біфасіальній техніці отримання вістер між матеріалами поселення Гринчуки та розглянутими вище комплексами.

3.4. Техніко-типологічна характеристика комплексів крем'яних артефактів поселень періоду VI

На основі результатів отриманих в ході опрацювання колекцій матеріалів з вище наведених поселень, можемо визначити характерні риси кременеобробки цього періоду. Результати вивчення крем'яних артефактів з інших поселень Середнього Подністров'я та суміжних територій, що були отримані дослідниками в попередні роки, дають можливість доповнити та порівняти комплекси між собою.

3.4.1. Загальна характеристика кременеобробки трипільським населенням етапу VI Середнього Подністров'я

Порівнюючи комплекси артефактів вище наведених пам'яток, прослідковуються **спільні риси у кременеобробці**, що на наш погляд, є притаманними не тільки для цих поселень, а й можуть виступати ознаками, що характеризують період Трипілья VI. Так, всі комплекси характеризуються розвитком платівчастої індустрії з одного боку та відщепової-біфасіальної, характерним маркером якої є виробництво біфасіальних вістер, з іншого.

Призматичне розщеплення характеризується *використанням одноплощадкових нуклеусів із круговим зняттям* заготовок. Однобічно-сплощені та двоплощадкові нуклеуси є рідкісним явищем. Часто, утворення таких нуклеусів було результатом переоформлення/реутилізації одноплощадкових із круговим зняттям, що в силу певних технологічних обставин не давали можливість отримувати необхідні заготовки. *Розщеплення було орієнтоване на отримання макропластин*. У всіх комплексах кількість макропластин, що піддавались вторинній обробці, є більшою за знаряддя, які виготовлені на пластинах. При цьому, простежується максимальна утилізація макропластин. В комплексах пластини без вторинної обробки кількісно переважають макропластини, проте для продукування знарядь відбирались саме останні платівки. Основною технікою сколювання платівок було *використання посередника*.

Одно-, дво-, багатоплощадкові нуклеуси для відщепів представлені приблизно однаковими пропорціями. Одноплощадкові представлені однобічно-сплощеними та круговими екземплярами. Двоплощадкові нуклеуси відносяться до ортогональних. Дискіподібні нуклеуси характеризуються радіальним двостороннім розщепленням. Серед відходів виробництва та заготовок, відщепи займають найбільший відсоток – від 50 % до 80,4 %. Преформи до біфасіальних вістер виготовлялись в кілька етапів в залежності від цільового призначення

майбутнього виробу. Нерідко опрацьовувались широким, пласким ретушуванням, створюючи на ребрах площадки для зняття наступних сколів стоншення. На цих етапах загострення леза відсутнє. Дооформлення ж вістер проводилось частіше за допомогою загострюючого, паралельного ретушування. Необхідною складовою виробництва вістер малих розмірів (стріли), став відбір відповідних пропорцій відщепів. Такі преформи могли виготовлятися за допомогою часткового ретушування, формуючи лише підтрикутні обриси заготовок. Необхідність у відщепах різних розмірів, що слугували заготовками до майбутніх біфасіальних вістер, спонукала до розвитку виробництва відщепових напівфабрикатів.

Знаряддєві комплекси на всіх поселеннях представлені наступними виробами: ретушовані відщепи, ретушовані платівки, скребки, виїмчасті знаряддя, проколки/свердла, біфасіальні вістря. Деякі категорії артефактів зустрічаються рідко (різці, тронковані платівки, комбіновані знаряддя тощо). В різних відсоткових співвідношеннях обирались відщепові або платівчасті заготовки до відповідних категорій знарядь. Характерним є використання в більшій мірі платівок для виробництва скребоків, а відщепів для продукування виїмчастих знарядь, проколок/свердл та вістер. Платівчасті напівфабрикати використовувались і для виробництва вкладнів до серпів. Типологічно вони не вирізняються з поміж інших категорій інвентарю. На функціональну приналежність вказують лише заполіровані краї платівок. Ретуш не була одноманітною (зустрічається зубчаста, загострююча паралельна, субпаралельна, маргінальна). На багатьох вкладнях ретуш вкривала лише ріжучий край знаряддя, натомість протилежний бік, той що вставлявся в оправу, міг не піддаватись обробці. Як виключення зустрічаються не ретушовані вкладні та вкладні на відщепах (однин випадок). Деякі вкладні використовувались і без фрагментації, або частково фрагментувались (наприклад відділення лише дистального кінця, або лише проксимального).

Незначні **відмінності** простежуються між матеріалами поселень Ожеве-Острів, Василівка, Патринці з одного боку та Озаринцями, Городниця-Городище з іншого. Відмінність проявляється суто у відсоткових показниках використання маргінального ретушування (47-48 % та 17-36 % відповідно).

Не заперечують нашим висновкам результати досліджень кременеобробки поселення *Поливанів Яр III* [Попова 2003]. Платівчасті напівфабрикати отримувались з призматичних нуклеусів із круговим розщепленням. Висота нуклеусів досягала максимум 9,5 см. Платівки слугували заготовками для цілком звичайного ранньоземлеробського набору інструментів: скребків, проколок, вкладнів до серпів тощо. Заготовками для таких інструментів слугували частіше макропластини (наприклад, ширина абсолютної більшості скребків не менше 2,5 см). На поселенні була виявлена найбільша колекція вкладнів до серпів, що були виокремлені з іншого масиву артефактів виключно на основі наявності характерної дзеркальної заполірованості [Попова 2003, с.20-24]. Відщепи продукувались з метою виробництва різного інструментарію, але в першу чергу трикутних вістер. У вторинній обробці переважає використання краєвого ретушування.

3.4.2. Кременеобробка періоду Трипілля VI на територіях суміжних до Середнього Подністров'я

Коротко охарактеризуємо особливості кременеобробки синхронних поселень, що були досліджені у Нижньому Подністров'ї, Північній Молдові, в середній течії Пруту та у Побужжі.

Техніко-типологічні особливості поселення *Жора де Сус* були добре описані В.Я. Сорокіним в його дисертаційній роботі [Сорокин 1991, с.9]. Відзначимо лише основні особливості цього техно-комплексу. В колекції представлені нуклеуси як для відщепів (аморфні), так і для пластин (призматичні одно- та двоплощадкові). Відзначимо, що В.Я. Сорокіним було

виділено торцевий одноплощадковий нуклеус для продукування пластин великих і середніх розмірів [Сорокин, 1991, с.12]. Торцеві нуклеуси зустрічаються дуже рідко в комплексах артефактів періоду VI. Техніка була орієнтована на отримання пластин та макропластин. Інструментарій представлений скребками, свердлами, виїмчастими знаряддями. Вкладні до серпів (3 од.) оформлювались зубчастим та загострюючим ретушуванням. В колекції представлені біфасіальні преформи до вістер (3 од.) [Сорокин 1991, 71-81]. У вторинній обробці виділяється використання паралельного (є домінуючим), рідше крайового ретушування [Сорокин 1991, 27].

Комплекс кам'яних виробів поселення *Путінешти II* характеризується призматичним розщеплення, високим відсотком знарядь на відщеплах, обробкою вкладнів до серпів. Переважає крайове ретушування, зрідка ступінчасте та лускоподібне [Сорокин 1997]. В комплексі *Путінешти III* також проходило призматичне розщеплення, інвентар мало чим відрізняється від інших комплексів. Проте, відмічається високий відсоток напівстрімкого, зокрема, паралельного ретушування поряд із маргінальним. У техніці первинного розщеплення, скоріш за все, використовувався посередник. Комплекс виробів з поселення Друци I також є типовим для цього часу, з високим відсотком біфасіальних вістер [Sorochin 2002].

Комплекс кам'яних виробів з поселення *Дрегушені* характеризується використанням посередника та відтискних технік у продукуванні платівчастих знарядь. Знаряддевий набір складався з скребків, скоблів, вкладнів до серпів, трикутних вістер тощо. Відзначається високий відсоток виробів із паралельним (інколи струменевим) ретушуванням. В меншій кількості представлені вироби із маргінальним ретушуванням [Marinescu-Bilcu 2000].

Так, якщо технологічна орієнтація та техніка первинного розщеплення на всіх поселеннях була ідентичною (використання непрямого удару і епізодичне використання відтискних технік), то у вторинній обробці відмічається кількісна

різниця у використанні маргінального ретушування та паралельного. Так, до поселень Ожеве-Острів, Василівка, Патринці долучається група пам'яток де паралельно ретушування не мало місця або використовувалось у виробництві незначного відсотку знарядь. Враховуючи той факт, що на поселеннях Побужжя, наприклад Сабатинівка I (відноситься до південнобузького варіанту східнотрипільської культури), паралельне ретушування було виявлене на одному свердлі та біфасі, можемо припустити, що відсутність цієї ознаки є характерним східнотрипільським елементом у кременеобробці [Kiosak 2009]. Цікаво відмітити, що Д.В. Кіосак вважає індустрію поселення Сабатинівка I «з архаїчними рисами», протиставляючи їй інші поселення періоду VI [Кіосак 2016]. Розвиток струменевого ретушування у Побужжі спеціалісти відмічають лише на етапі VII [Гусєв 1995, с.185].

Наявність же в значній кількості паралельного ретушування серед матеріалів поселень центрального (Жора де Сус) та північно-молдавського варіантів (Кукошешти Век – 23 % загострюючої (в т.ч. паралельної) ретуші на противагу 13 % маргінального ретушування) наводить на думку про те, що це характерна ознака, яка притаманна для індустрій західнотрипільських колективів [Sorochin 2002, с.72]. До цих пам'яток додаються ще Озаринці, Городниця-Городище, Путінешти III, Дрегушені. Необхідно зазначити, що ці відмінності не пов'язані із часовими межами існування поселень.

РОЗДІЛ 4. ТРАДИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ КРЕМЕНЕОБРОБКИ ПЕРІОДУ ТРИПІЛЛЯ VI

4.1. Генеза кременевої індустрії Трипілля VI в Середньому Подністрів'ї

Кременеобробка етапу Трипілля VI-Кукутені А, в загальних рисах, має наступні особливості:

I. Розвиток платівчастої технології: 1) в первинній обробці використання техніки непрямого удару у продукуванні платівок; 2) розщеплення спрямоване на отримання досить масивних платівчастих заготовок (переважно макропластин); 3) збільшується відсоток знарядь на платівчастій заготовці, а в деяких категоріях інвентарю (як-от скребки) платівка є основним напівфабрикатом; 4) серед ретушованих платівок виокремлюються, на основі заполірованих країв, вкладні до жнивного інструментарію.

II. Використання біфасіальної техніки обробки на стадії (етапі) формування заготовок, ретушування і переоформлення (для отримання трикутних вістер метальної зброї). Переважно, в якості заготовок для знарядь праці, майстри використовували відщепи. Це позначилось на значному відсотку нуклеусів для продукування відщепів.

III. Використання паралельного ретушування у вторинній обробці (із різним відсотковим співвідношенням у комплексах пам'яток).

Ці особливості ми схильні приймати як ознаки, які, зокрема, знаменують початок етапу Трипілля VI/1-Кукутені А1, принаймні на території Середнього Подністрів'я. Факт того, що від самого початку періоду техніки виглядають цілком сформованими і усталеними, викликає питання про походження цих технологічних прийомів. Так, ряд дослідників [Бибиков 1953, с. 17; Сорокин 1987; Энговатова 1993, с. 5] неодноразово ставили питання про зміни в

кременеобробці, які особливо яскраво проявилися на етапі Трипілля В. Вони звернули увагу на той факт, що в зазначений час кукутені-трипільське населення переходить від використання вузьких пластин до макропластин, а також змінюється система озброєння – трикутне вістря змінює вкладеневу зброю (мікроліт). Для визначення генези середньотрипільських традицій необхідно порівняти їх з ранніми комплексами та з матеріалами сусідніх культур.

Розглянемо основні риси кременеобробки ранньотрипільського часу. Звернімося до крем'яних колекцій розкопаних поселень в середній течії Дністра етапу Трипілля А/ІІ-Прекукутені ІІ – Окопи; Трипілля А/ІІІ – Прекукутені ІІІ – Кормань (для порівняння використані матеріали з Бернашівки І (А/ІІ) та Луки-Врублівецької (А/ІІІ)).

Технологія кременеобробки і виробничі комплекси раннього Трипілля-Прекукутені. Пропоновані поселення раннього Трипілля були досліджені В.Г. Збеновичем в 70-х роках минулого століття [Збенович 1989, с. 204-207]. За відносною хронологією поселення Окопи датується періодом Трипілля А/ІІ-Прекукутені ІІ [Бурдо 2001а, с. 157; Rassamakin 2012, с. 37]. Поселення Кормань належить до часу Трипілля А / ІІІ – Прекукутені ІІІ [Rassamakin 2012, с. 49].

Розщеплення кременю на цих пам'ятках базувалося на місцевій сировинній базі (група 2). У рідкісних випадках зустрічається димчасто-чорний кремінь гарної якості туронського горизонту (група 3). На ранньотрипільських пам'ятках така сировина в меншості [Петрунь 2004, с. 204-205]. Так само, серед матеріалів поселення Окопи, Лука-Врублівецька і Бернашівка І присутні «імпортні» вироби, виготовлені з добруджанського кременю – на перших двох було виявлено по одній платівці (рис.90: 6).

Колекція кам'яних виробів з розкопок поселення Окопи становить 809 екз. Пренуклеуси відсутні. Натомість, виявлені два жовна, нуклевидні уламки, багатоплощадкові, дископодібні, трьохплощадкові та двоплощадкові нуклеуси

(всього 112 екз.). У переважній більшості, з таких нуклеусів знімалися відщепові (рідше платівчасті) заготовки досить великих розмірів. Зняття сколів проводилось за допомогою удару. Деякі з багатоплощадкових нуклеусів реутилізувалися як відбійники.

Виділяється група одноплощадкових призматичних нуклеусів (9 екз.) невеликих розмірів (до 7 см в довжину). Серед них присутні конічні, олівцеподібні і торцеві (рис. 90: 1-5). З цих нуклеусів знімалися платівчасті заготовки. Судячи з ширини негативів сколювання, а також ширини заготовок, виробництво було орієнтоване на зняття пластин (71 екз.). Рідше отримувалися пластинки (16 екз.) і макропластини (24 екз.). Площадки платівчастих напівфабрикатів рівні, в двох випадках точкові і в одному – фасетовані. При знятті заготовок з таких нуклеусів використовувався ручний відтиск, рідше непрямий удар. Використання ручного відтиску при знятті заготовок не викликає сумнівів, враховуючи незначні розміри площадок платівок, їхній рівний профіль, наявність торцевих нуклеусів. Платівчасті сколи, негативи яких присутні виключно на торці, свідчать про те, що тильна сторона нуклеуса (не зайнята в процесі розщеплення) перебувала в спеціальних «лещатах». Таке кріплення полегшувало використання відтиску, оскільки в такому випадку нуклеус залишався нерухомим. Зона розщеплення готувалась невеликими сколами. Перед кожним наступним зняттям заготовки карнизи знімалися, а площадка підправлялась (в колекції серед вторинних відщепів присутні авіважі). Серед знарядь для сколювання присутні відбійники і відтискники (25 екз.). До відходів виробництва належать також і відщепи без вторинної обробки (всього 217 екз.), серед яких присутні і первинні, і вторинні.

Серед виробів без вторинної обробки присутні вкладні до жнивного інструментарію (14 екз.), виділені за характерною дзеркальною заполірованістю, які виготовлялись на пластинах і в одному випадку на макропластині. Майже всі вони мають кутову заполіровку і тільки три вироби

заполіровані по всій площині виробу. Вкладні використовувались без додаткового ретушування. В колекції наявні три екземпляри, що мають крайову, нерегулярну ретуш, а також вищербленість, яка утворилась під час їхньої утилізації за призначенням (рис. 91: 1-4). Загальна кількість вкладнів становить 17 од..

Серед знарядь праці виділяється група ретушованих відщепів (113 екз.) та ретушованих платівок (29 екз.). Переважає крайова ретуш. Репрезентативною колекцією представлені скребки на відщепах (66 екз.) і платівках (33 екз.). Виймчасті знаряддя виготовлялись частіше на відщепах (14 екз.), рідше на платівках (3 екз.). Свердла і проколки (13 екз.) представлені виробами виключно на платівках, з використанням стрімкого затуплюючого ретушування, яке створювало робочу поверхню. Різці, виготовлені на відщепах, представлені в малій кількості (всього чотири вироби).

Серед матеріалів поселення Окопи було виявлено два мікроліти – один ромбоподібної форми (або паралелограм) і платівка з притупленим краєм (рис. 91: 6-7).

Для знарядь, які виготовлялись на платівках, обирались заготовки розмірами від 1,3 до 1,8 см (53 екз.). Рідше використовувалась заготовка більших розмірів, серед яких скребки, ретушовані платівки (зокрема виріб з добруджанського кременю) і один вкладень.

Так, матеріали з поселення Окопи мають мікролітичний характер і подібні до синхронного поселення Бернашівка I як в техніці первинної обробки, так і в знаряддєвому наборі, характері оснащення землеробського інструментарію та метальної зброї, а відповідно, і в усьому технологічному процесі розщеплення [Збеневич 1980, с. 66-103; Слесарев и др. 2014; Шидловський, Слесарев 2015 а; Шидловський, Слесарев 2015 b].

Колекція крем'яних виробів с поселення Кормань складається з 331 екз. Пренуклеуси представлені трьома екземплярами. На них створено двостороннє

біфасіальне ребро (рис. 92: 1). Площини скошені, а в двох випадках знаходяться під прямим кутом по відношенню до площини сколювання. Серед нуклеусів виділяються багатоплощинкові для отримання відщепових заготовок (16 екз.) і призматичні нуклеуси, з яких знімалися платівки (8 екз.). Останні можна розділити на дві категорії – сплюснені та кругові (рис. 92: 2-3), при цьому сплюснені є скоріше перехідною формою до кругових. У двох випадках сколи знімалися за допомогою удару. Перед кожним наступним зняттям площинки нуклеуса підправлялись, рідше знімалися карнизи. Довжина нуклеусів, з яких отримувалися платівки, коливається в межах від 6,2 до 11,6 см. Ширина негативів сколів варіює в межах 1,5-2,5 см. Також в колекції присутні чотири нуклеовидні уламки. Серед знарядь для сколювання присутні чотири відбійники.

До відходів виробництва належать платівки (51 екз.) та відщепи (93 екз.) без вторинної обробки. Частина платівчастих напівфабрикатів має правильну огранку, в профілі – вигнуту форму. Але переважають в колекції нерегулярні платівки (часто із негативами від різноспрямованих сколів), ширина яких перевищує 2 см. Судячи з сильно вираженого ударного горбка, ширини і товщини сколів, а також великих площадок, знімалися вони із застосуванням посередника. Площинки рівні, в двох випадках тригранні та в одному – двогранні. Ширина регулярних, правильних платівок коливається в межах від 1,1 до 2,8 см. Ширина ж нерегулярних (і такі переважають) сягає 3,3 см. Довжина цілих екземплярів коливається в межах від 4,5 до 9 см. Для знарядь праці були використані майже всі регулярні пластини. В меншій кількості використовувалися макропластини і практично не використовувалися пластинки. Таким чином, техніка розщеплення може бути охарактеризована як удар через посередник і епізодичне використання ручного відтиску. До висновку про використання посередника як основного в техніці розщеплення на етапі Трипілля АІІ-Прекукутені ІІІ приходять і Д.В. Кіосак [Кіосак 2016, с. 155]. В той же час, використання ручного відтиску не викликає сумнівів,

враховуючи особливості платівчастих сколів, а також морфологію деяких нуклеусів.

Серед знарядь праці виділяється група ретушованих відщепів (48 екз.) і ретушованих платівок (16 екз.). Ретуш переважно крайова, регулярна, напівстрімка, рідше стрімка.

Скребки представлені у великій кількості. В якості заготовок використовувались відщепи (46 екз.). Рідше скребки виготовлялись на платівках (22 екз.). Виїмчасті знаряддя представлені чотирма екземплярами на платівчастих заготовках і одним на відщепі. Свердла і проколки виготовлені на платівках (5 екз.) і відщепах (3 екз.) із використанням стрімкого, притуплюючого ретушування, що створювало робочу поверхню. Різці (4 екз.) представлені виробами виключно на платівках. Вироби із заполірованими краями в колекції відсутні.

Відкритим залишається питання оснащення метальної зброї на поселенні. В описі до колекції Кормань зазначено: «1 – мезолітична трапеція». На жаль, при огляді самої колекції з'ясувалось, що трапеція була втрачена.

Звернемося до матеріалів поселення Луки-Врублівецької. На поселенні була виявлена велика кількість вкладнів серпів – це платівки з кутовою заполіровкою. Деякі з цих виробів оброблялись за допомогою дрібної, маргінальної ретуші. Мікроінвентар С.М. Бібіковим не був зафіксований, хоча дослідник і виділяє «пластини зі скошеним краєм» [Бибинов 1953, с. 86]. При огляді ілюстрацій кидається в очі те, що певна їхня кількість – це скіснотронковані вироби, які нагадують мікролітичні вироби ромбоподібної форми (при огляді колекції, що зберігається в Національному музеї історії України, мікроліти не були виявлені). Цікаво, що В.Г. Збеневич, характеризуючи ці знаряддя в роботі присвяченій ранньотрипільським поселенням припустив, що останні могли використовуватись (по аналогії з Бернашівськими мікролітами) в якості складових частин мисливської зброї

[Збеневич 1989, с. 59]. Крім того, серед матеріалів з Луки-Врублівецької дослідник виділяє і трапецію [Збеневич 1989, с. 60]. Таким чином, індустрія цих поселень (Кормань та Лука-Врублівецька) також може бути охарактеризована як мікролітична.

Так, кам'яна індустрія з поселення Кормань, в загальних рисах, аналогічна Окопам. Однак, є відмінності – нуклеуси для зняття платівчастих напівфабрикатів більших розмірів, а розщеплення було спрямоване на зняття не тільки пластин, а й макропластин (збільшується їхній відсоток). Це не могло не відобразитись на способі отримання платівок. Вочевидь, на етапі Трипілля А/ІІІ-Прекукутені ІІ частіше став застосовуватись посередник. Але він не витісняє техніки ручного відтиску. Епізодичне застосування відтиску стосується не тільки Кормані, але і Луки-Врублівецької. Серед невеликої колекції, яка зберігається в Національному музеї історії України (та й судячи з публікації матеріалів С.М. Бібіковим), виділяються, серед інших нуклеусів, торцеві і олівцеподібні (рис. 93). Також присутні платівки з пропорціями, які характерні для техніки ручного відтиску – регулярні і з мінімальним вигином в профілі. Площини платівок точкові, рівні, рідше фасетовані і мають малу площу (рис. 94) [Бибинов 1953, с. 78-124]. Збереження техніки ручного відтиску було необхідністю, що пов'язана з виробничим інвентарем. Для оснащення набірних знарядь (як наконечників, так і жнивного інструментарію) були необхідні стандартизовані заготовки певних розмірів. Д.В. Кіосак пояснює різницю між двома послідовними фазами раннього Трипілля-Прекукутені появою спеціалізації в кременеобробці [Киосак 2016, с. 156]. З цим важко не погодитись, як і з думкою В.Г. Збеневича про те, що такі відмінності слід розглядати як хронологічні ознаки [Збеневич 1989, с. 130]. До цього залишається додати тільки те, що виробничий інвентар на етапі Трипілля А/ІІІ-Прекукутені ІІ не змінився – і Кормань, і Лука-Врублівецька зберігає

мікролітичні традиції і відтискну техніку та тяжіє до попереднього етапу Трипілля А/ІІ-Прекутені ІІ.

Отже, характерні особливості в кременеобробці раннього Трипілля полягають в наступному: 1) переважання олівцеподібних, торцевих і конічних одноплощадкових нуклеусів для отримання платівчастих сколів; 2) використання ручного відтиску для зняття правильних платівок; 3) виробництво направлене на отримання пластинок і пластин; 4) для оснащення метальної зброї використовувались переважно ромбоподібні мікроліти (про що яскраво свідчать нещодавні дослідження поселення Бернашівка І, а також і те, що на більшості пам'яток цього часу зустрічається цей тип мікролітів [Маркевич 1974; Шидловський, Слесарєв 2015 а], рідше трапеції; 5) вкладні до землеробського інструментарію частіше використовувались без вторинної обробки, в рідкісних випадках присутня маргінальна нерегулярна ретуш; 6) для основної маси виробів із вторинною обробкою підбирались відщепові напівфабрикати; 7) переважно маргінальне ретушування.

Таким чином, видається очевидною різниця між технологіями виробництва кінця раннього та початку середнього Трипілля. Відмінності полягають у тому, що на початку періоду VI відбувається переорієнтація на виробництво та використання пластин та макропластин (в переважній більшості останніх) разом зі зміною техніки сколювання. Збільшується кількість виробів на платівчастих напівфабрикатах. Змінюється морфологія вкладнів землеробського інструментарію. Хоча і в ранньотрипільських, і в середньотрипільських комплексах вони не виділяються в окремий тип, проте вкладні з пізніших пам'яток частіше ретушувались (неретушовані вкладні є винятком). Фрагментація таких вкладнів була не обов'язковою, на відміну від ранньотрипільських [Шидловський, Слесарєв 2015 б, с. 350]. Замість мікролітів, що виготовлялись у мікрорізцевій техніці [Шидловський, Слесарєв 2015 б, с. 352] та якими оснащувалась метальна зброя, починають використовуватись

біфасіально оброблені трикутні вістря. Так, мікролітична техніка заміщується біфасіальною. Відтак, прослідковується різка зміна у техніці та технологічній спрямованості цих двох періодів. Звідси виникає питання про шляхи та механізм проникнення нових технік у розщепленні кременю.

Можливість запозичення технік. Вище вже згадувалось про те, що різні дослідники вказували на зміни в техніці обробки кременю, які відбулися в середньому Трипіллі. А.В. Енговатова в своїй дисертаційній роботі поставила питання (хоча і не прямо), яке в історіографії назрівало досить довго – хто вплинув на трипільсько-кукутенські колективи настільки, що були перейняті нові навички в розщепленні каменю [Енговатова 1993, с. 16].

Дослідники бачили два найбільш вірогідних ареали культур, які могли передати традиції трипільсько-кукутенським колективам – Балкано-Дунайський та Степовий. В цей період в першому регіоні розвивались такі культури як Гумельниця-Караново VI-Варна-Коджадермен (далі Г-KVI-B-K) і Болград-Алдені (або Болградський варіант культури Гумельниця). Кременеобробка цих культур характеризується виробництвом макропластин за допомогою посередника і епізодичне використання посиленого відтиску та відтиску ручного [Pelegrin 2006, с. 49-50; Hansen et al. 2012, с. 38-39; Киосак, Субботин 2016]. Знаряддя виготовлялись частіше на платівчастій заготовці. Серед найбільш типових виробів виділяються кінцеві скребки, проколки, різці (які на Дністрі або відсутні, або в меншості), вкладні до серпів різних типів тощо. Також відзначається виробництво трикутних вістрів з прямою, увігнутою основою або з виділеним черешком. Практично у всіх вище перерахованих культурах такі біфаси виготовлялись з початку існування Кукутені-Трипілля. Винятком є Гумельниця, де виробництво трикутних наконечників починається дещо пізніше [Скакун 2006, с. 24-25]. Подібні технологічні аспекти прослідковуються і у Трансільванії, причому дослідники зазначають про присутність «балканського» (добруджанського) кременю у комплексах

артефактів [Biagi 2015, с. 253-254; Hansen et al. 2012, с. 35-40; Відейко, 2015, с. 49].

Для степових культур характерним є виробництво широких, правильних платівок, мабуть, також із використанням техніки посередника та відтиску [Скакун 2012]. Серед знаряддевого набору виділяються трикутні вістря з прямою або увігнутою основою, рідше трапляються «лавролисті» вістря, без виділеного черенка (відомий в одиничному екземплярі) [Телегин 1973; Котова 2006; Котова 2013]. Таким чином, ми бачимо разючу подібність між індустріями двох регіонів. Єдина відмінність, на яку дисертант хотів би звернути увагу, – це степове лавролисте вістря, яке відсутнє в Балкано-Дунайському регіоні.

Вище згадувалося, що подібність технологій в розщепленні кременю серед розглянутих культур дозволило А.В. Енговатовій поставити питання про місце, звідки береться імпульс до змін, а точніше змін в системі озброєння [Энговатова 1993]. Дослідниця справедливо зазначила, що для того, щоб відповісти на це питання, треба звернути увагу на датування – в якій культурі раніше з'являються трикутні вістря. Через кілька років відповідь була отримана – біфаси з'являються в культурі Гумельниця до того, як в Балкано-Карпатський регіон проникають степові культури [Манзура 2000, с. 267]. Але одного цього безумовно недостатньо для повноцінної відповіді. Розглянемо основні особливості контактів Балканських і Степових культур з кукутені-трипільським населенням у вказаний проміжок часу.

Так, В.Я. Сорокін простежує тісні зв'язки трипільської культури з Гумельницею і Болград-Алдені [Сорокин 1997]. Дослідник вважає, що мав місце обмін кам'яною сировиною між носіями Болград-Алденською культурою і Трипільською. Такої ж думки дотримується В.А. Дергачов та М.Ю. Відейко [Дергачев, 1999, с. 184-186; Відейко, 2015, с.49]. Н.Б. Бурдо простежує впливи на керамічні традиції етапу VI виключно з боку Балкано-Дунайських культур

[Бурдо 2005; Бурдо 2012]. У цьому контексті цікавим видається трипільське поселення Олександрівка, де поруч з такими імпортами як гумельницька кераміка і болградська пластика було виявлено трикутне-листоподібне вістря з черешком [Збеневич 1989, с. 60]. Біфаси з виділеним черешком, як зазначалось вище, не характерні для степових культур, отже, виріб може бути «імпортом» з боку культур Балкано-Дунайського регіону.

З огляду на постійні зв'язки кукутені-трипільського населення (з часів його формування) з культурами Балкано-Дунайського регіону [Сорокин 1997], тенденція перейняття традицій у виготовленні кераміки, пластики тощо не викликає подиву. Нагадаємо і про те, що до середини етапу Трипілля VI-Кукутені A3 простежуються тісні контакти з культурами Балкано-Карпатського регіону, серед яких особливе місце займає Гумельниця (культурне коло Г-KVI-B-K), а також Петрешти Закарпатського регіону [Палагута 2016, с. 186-195].

Інакше виглядають зв'язки зі степовими культурами. Лише в кінці Трипілля A-Прекукутені III фіксуються нечисельні імпорти зі степу, представлені невеликою кількістю посуду з подрібненою черепашкою [Мовша 2000], а також кількома фрагментами чорнолощеного гостродонного посуду [Даниленко, Шмаглий 1972, с. 17]. О.В. Цвек вважала період VI-1 початком контактування трипільських племен зі степовими спільнотами [Цвек 2003, с. 179]. Н.Б. Бурдо зазначає, що посуд скелянського (степового) зразка (або «виконаний під скелянським впливом») фіксується лише в кінці етапу VI [Бурдо 2005, с. 179]. Відкритим залишається питання про кам'яні напершки [Дергачев 2007]. Дослідники неодноразово вказували на розвиток в степових культурах «престижного обміну» в зонах контактів із землеробськими культурами Трипілля і Г-KVI-B-K [Рассамакін 2003; Рассамакін 2004; Манзура 2000]. Ми підтримуємо думку про те, що на початку Трипілля VI-Кукутені A зв'язки зі степом були не настільки тісними для наслідування виробництва посуду або ж крем'яних виробів. Степові племена могли підштовхнути до змін в системі

оснащення зброї, але не більше. Ю.Я. Рассамакін зазначає, що в розглянутий нами період відбувалось «знайомство» степових культур з землеробським світом [Рассамакін 2003; Рассамакін 2004]. І.В. Манзура висунув припущення про вплив Балкано-Карпатських культур на степ, що відбилося на поширенні там землеробських культурних елементів. На думку дослідника, навіть, металообробка була орієнтована на виробництво «престижних» речей, виготовлених за «західним зразком» [Манзура 2003]. А Н.С. Котова прослідковує трипільські впливи у скелянському посуді та висуває припущення, про обмінні експедиції з боку степових племен, які проходили через ареал поширення кукутень-трипільської спільності [Котова 2006, с. 71]. Думку дослідників підтримує і М.Ю. Відейко [Відейко 2015, с. 91-94]

Ще раз повернемося до вкладнів землеробського інструментарію. Розглядаючи матеріали поселення Ожеве-Острів згадувалось про знайдений в заповненні одного з «рівчачків» вкладня, заготовкою для якого був відщеп. Ми зробили припущення, що такий вкладень міг використовуватись у молотильних дошках. У більш пізній час (період ВІІ) на Побужжі було трасологічно зафіксовано використання такого інструменту [Гусев 1995, с. 187; Заец, Скакун 1990]. Н.М. Скакун, досліджуючи матеріали культури Варна, неодноразово відзначала використання вкладнів у різних знаряддях – в жнивному інструментарії (серпи, ножі) і молотильних дошках [Скакун 2001; Скакун 2006]. Якщо т.зв. молотильні дошки і були запозичені, то це було можливим тільки з боку культур землеробського кола Балкано-Карпатського регіону.

Таким чином, ми приходимо до висновку, що нововведення в кременеобробці Кукутені-Трипілля приходять на Середній Дністер з боку культур Балкано-Дунайського регіону. Але технології на початку етапу ВІ-Кукутені А виглядають цілком сформованими. Так, дійсно, вплив був безумовним і досить потужним, але це не пояснює різкої зміни в кам'яній

індустрії культури Трипілья. Чи є ще якась сторона, яка стала базою для змін і перетворення культури?

Чи існує можливість того, що зміни в кременеобробці – це наслідок внутрішнього розвитку кукутені-трипільського населення? Чи можливо, що та кам'яна індустрія, яка з'являється на етапі ВІ в Середньому Подністров'ї, розвинулась на більш ранніх пам'ятках в іншому ареалі культури Трипілья А-Прекукутені?

Вище вже зазначалось про збільшення ширини платівчастої заготовки в кінці етапу Трипілья А-Прекукутені, при цьому індустрія залишалась мікролітичною. З початком виробництва біфасів платівка перестала бути залежною від пропорцій мікролітів, про що мова піде далі. Так починається виробництво макропластин. Відповідно, одним з факторів, який призвів до змін в кам'яній індустрії кукутені-трипільського населення, був пов'язаний з оснащенням дистанційної зброї. Так коли ж почалось виробництво трикутних вістер в культурному комплексі Прекукутені-Кукутені-Трипілья?

У вирішенні цього питання автору значно полегшила завдання зведена таблиця по пам'ятках Прекукутені-Кукутені-Трипілья, складена В.А Дергачовим ще в 2000 році і переопублікована в 2007 [Дергачев 2000 (приложение 1); Дергачев 2007, с. 59-66]. Таблиця безпосередньо стосується теми нашого дослідження. Нас цікавить її перша частина – «Прекукутені – Трипілья А» колонка «Наконечники стріл». Серед запропонованих автором 28 пам'яток, в колекціях 14 ранньотрипільських поселень були виявлені наконечники. Зокрема, це були і мікроліти (в таблиці вони позначалися літерою «т» – таких пам'яток вийшло всього 4), і біфасіальні вістря. Відразу внесемо деякі корективи в таблицю (без будь-якої критики стосовно автора, оскільки дані спираються на публікації матеріалів і не завжди дослідники чітко визначали знахідки, до того ж деякі колекції були поповнені нещодавніми розкопками). В Окопах та Кормані було виявлено 2 і 1 мікроліт відповідно. У

Бернашівці I – більше 30 [Шидловський, Слесарєв 2015 б] та у Александрівці I – 1 [Коваленко, Бодян 2006, рис.8: 2]. У Луці-Врублівецькій, як вже зазначалося, швидше за все, також було виявлено мікроліти, так само, як і в Сабатинівці II, Александрівці, Нових Русештах (Русешти Ной) та Тиргу Фрумус [Збеневич 1989, с. 60; Маркевич 1970, с. 58; Boghian, Tudose 1999 Tab.II; Vornica 2012, с. 128-166]. А після останніх досліджень на поселенні Рогожень I до вже відомих шести мікролітів додалися ще два [Коваленко та ін. 2015, с. 149]. Отже, ми маємо мінімум 13 пам'яток зі списку, серед матеріалів яких були виявлені мікроліти ромбоподібної форми (в окремих випадках трапеції) і цей тип озброєння дійсно був основним у питанні оснащення металюї зброї (безумовно, в таблиці представлені не всі пам'ятки раннього Трипілья, до того ж, дуже рідко під час досліджень використовувалась промивка ґрунту, яка дала б, напевно, більше «їжі для роздумів», як це явно сталося під час останніх досліджень поселення Бернашівка I). Цей список можна доповнювати й іншими пам'ятками з інших регіонів (Гайворон, Ісаї – Балта Попії тощо).

Крім мікролітів на ранньотрипільських пам'ятках археологи виявляли трикутні вістря (що також знайшло своє відображення в таблиці В.А. Дергачова – 10 із зазначених 14 пам'яток містили в шарі біфаси, іноді разом з мікролітами) кількість біфасів в ранньотрипільських шарах не перевищує трьох одиниць, за винятком Тиргу Фрумус. С.М. Бібіков згадує про наявність серед матеріалів Луки-Врублівецької двох трикутних вістер [Бибиков 1953, с. 91]. Перше – досить велике знаряддя (довжиною 6,3 см). Поверхня виробу була заполірована до блиску. Друге вістря має увігнуту основу. Однак, встановити чи належить воно до ранньотрипільського горизонту не вдалося. С.М. Бібіков припустив, що знаряддя може належати і до більш пізнього часу. Вістря ж з люстром швидше є уламком серпа, який навряд чи відноситься до часу існування ранньотрипільського поселення. В.Г. Збеневич звертає увагу на трикутні вістря

з пам'яток Трипілля-Прекукутені інших регіонів: Олександрівка, Бернове, Сабатинівка II, Ленківці. Ці знахідки поодинокі. У той же час, на всіх вище перерахованих поселеннях присутні геометричні мікроліти – як ромбоподібні, так і трапеції [Збенович 1989, с. 60]. Деякі з цих поселень багат шарові, відповідно виникає питання щодо культурно-хронологічної інтерпретації біфасів, як у випадку з матеріалами з Луки-Врублівецької. Навіть якщо ми приймемо ці вироби як ті, що відносяться до періоду Трипілля А-Прекукутені, то виготовлені вони були навряд чи майстрами цих же поселень (відзначимо і те, що в колекціях з Окопів, Кормані і Бернашівка трикутні вістря відсутні). Справа в тому, що на відміну від мікролітів, ми не спостерігаємо серійності у виробництві біфасів. Цікавим є й те, що вони з'являються тільки на фазі Трипілля А-Прекукутені III. Винятком є два поселення періоду Трипілля А-Прекукутені II – Флорешть I та Ісаїї – Балта Попії, хоча і вони багат шарові, а відповідно і вістря (а точніше заготовки до вістер) могли потрапити в ранньотрипільські горизонти випадково [Vornicu 2017]. Більш коректно, вочевидь, було б визначати такі наконечники як «імпорт» (як у випадку з вістрям з Олександрівки). На початку згадувалось про наявність серед матеріалів Луки-Врублівецької і Окопів добруджанського кременю. За даними В.Я. Сорокіна, вироби з цієї сировини відомі і серед інших ранньотрипільських поселень: Ісаково II (де виявлено трикутне вістря з цієї сировини!), Солончени I, Рогожень I тощо [Сорокин 1997; Маркевич 1974]. Тобто такий виріб як трикутне вістря і відтиска широка пластина були відомі в ранньому Трипіллі-Прекукутені завдяки контактам з Балкано-Дунайськими культурами. Ми сприймаємо такі знахідки як інновацію, яку використали ранньотрипільські колективи дещо пізніше («відклали на потім»).

Звернімося до матеріалів поселення Тиргу-Фрумус (База Патулє) [Boghian, Tudose 1999]. Це багат шарова ранньотрипільська пам'ятка. У всіх шарах виявлені як мікроліти так і біфасіальні вістря [Vornicu 2012 с.128-165]. 21

трикутне вістря, як і мікроліти (близько 20 одиниць), були виготовлені з місцевої сировини, відповідно, в цьому випадку, навряд чи можна говорити про біфаси як «імпорти». Чи могли біфаси потрапити на поселення внаслідок обстрілу? В комплексі присутні як заготовки, так і готові вироби, проте перші переважають. Відтак виготовлення біфасів відбувалось на місці. Разом із тим, на поселенні відмічається значна кількість імпортів – добруджанських крем'яних платівок (заготовки та знаряддя) (5%), що були принесені з території поширення культур Г-KVI-B-K [Crandell, Vornicu 2015, с. 98].

Досліджуючи матеріали з цієї пам'ятки, О.Н. Кранделл та Д.-М. Ворніку зробили припущення, що населення культури Гумельниця та Стоікані-Болград-Алдені, займались ціленаправленою «торгівлею» крем'яними виробами виготовленими з добруджанського кременю. Дослідники припустили виділення спеціалізації у культурному колі Г-KVI-B-K [Crandell, Vornicu 2015, с. 99-102]. Питання спеціалізацій ми розглянемо нижче, проте зазначимо, що при великій кількості імпортів у Тиргу Фрумус, відбувається самостійне виготовлення різних типів озброєння. Враховуючи це, комплекс поселення Тиргу Фрумус (База Патулє) можемо назвати перехідним – в індустрії поєднуються дві різні техніки (мікролітична та біфасіальна). Якщо ж погоджуватись із Н.М. Бурдо, щодо хронологічної позиції поселення Русешти Ной, як найранішої пам'ятки періоду VI, то це поселення також можна сприймати як перехідне у кременеобробці [Бурдо, 2018, с.25].

Вочевидь, в самому кінці раннього Трипілля-Прекукутені певна кількість населення перейняла від культур Г-KVI-B-K біфасіальний спосіб виробництва наконечників стріл (і, можливо, почалося наслідування виробництва макропластин, шляхом використання посередника, та в рідких випадках посиленого відтиску [Киосак 2016]. На початку ж етапу Трипілля VI-Кукутені А в Балкано-Карпатському регіоні відбуваються глобальні зміни, криза, яка призвела, зокрема, до збільшення кількості зброї, а точніше до зміни її

оснащення, а також збільшилася кількість штучно укріплених поселень, про що неодноразово відзначали дослідники [Дергачев 1999; Дергачев 2007; Манзура 2000]. У цей час, також, набувають поширення «бойові сокири» [Klimscha 2011].

На нашу думку, в кінці Трипілля А – на початку етапу ВІ, до складу Кукутень-Трипілля включається певна частина населення балканських культур (зокрема Г-KVI-B-K). Це пояснює динамічну зміну в техніці кременеобробки, виробничому інвентарі і відсутність поступового переходу до нових технік. До цього додамо, що серед згаданих пам'яток Середнього Подністров'я періоду ВІ-1 (та й більш пізніх – Василівка, Ожеве-Острів, Кадіївці) повністю відсутні «імпорти» добруджанського кременю, який в попередній час надходив з боку культур кола Г-KVI-B -K (винятком є поселення Поливанив Яр, про що йшлося вище). Тобто, з незрозумілих поки причин, відбувається «ізоляція» кукутень-трипільських колективів на Дністрі по відношенню до добруджанських «імпортів».

Натомість, на території Румунії, на деяких пам'ятках (наприклад періоду Кукутені Аз) відмічається збереження мікролітичної техніки, що фіксується наявністю як мікролітів так і мікрорізців [Vornicu 2014 с.45-46]. Це ж стосується, наприклад, пам'ятки Аріушд (шар синхронний періоду ВІ) [Biro, Sztancsuj 2016]. В техніці ж первинного та вторинного розщеплення періоду Кукутені А (території Румунії) прослідковується наслідуваність Прекукутенських традицій [Vornicu 2012 с.203-206].

Підсумки. Отже, нами були виділені кілька особливостей кременеобробки періоду Трипілля А - Прекукутені території Середнього Подністров'я, що характеризують цей період як мікролітичний. Серед таких: 1) для отримання платівчастих заготовок використовувались частіше олівцеподібні, торцеві і конічні одноплощадкові нуклеуси; 2) техніка сколу відзначається використанням ручного відтиску (рідше посередника) для зняття

правильних платівок; 3) виробництво спрямоване на отримання пластинок і пластин; 4) для оснащення метальної зброї використовувались мікроліти (ромбоподібні, рідше трапеції), виготовлені у мікрорізцевій техніці [Шидловський, Слесарєв 2015а,б]; 5) вкладні до землеробського інструментарію використовувались без вторинної обробки.

Ці особливості відсутні на наступному етапі розвитку Кукутені-Трипілля. Натомість, відзначається виробництво макропластин, ретушування вкладнів та виробництво біфасіальних трикутних вістер. Знайти пам'ятки, що відображають обидві індустрії (і мікролітична, і біфасіальна) на Дністрі, поки не вдалося. Але досить часто на ранніх пам'ятках були присутні «імпортні» речі з Балкано-Дунайського регіону. Тобто, трипільське суспільство мало уявлення про біфасіальні вістря і техніки отримання макропластини. Поштовх до самостійних, поступових змін прослідковуються на території Румунії (Тиргу Фрумус – поселення, на якому присутня серія мікролітів і біфасів). Потрібно відзначити, що, можливо, це було наслідуванням самих технологічних принципів, а не перейняття техніки як такої. Однак, темп розвитку технології виявився настільки швидким, що механізм заміщення однієї техніки іншою лишився непомітним на пам'ятках, що поширені в басейні Дністра. Тут відсутній планомірний перехід між пам'ятками раннього Трипілля-Прекукутені і пам'ятками середнього Кукутені-Трипілля А. Цілком можливо, що в кукутені-трипільське середовище включилося інше населення, що і призвело до такого результату. В той же час, з періоду Трипілля А-Прекукутені III, стає помітною нерівномірність розвитку кременеобробки у двох регіонах існування спільності – на Сході Румунії та у Середньому Подністров'ї.

4.2. Зміна технологічної направленості у кременеобробці на межі раннього та середнього Трипілья

Одразу за питанням про відмінності крем'яних комплексів Трипілья раннього етапу з одного боку, і розвиненого з іншого, у дослідників постало питання про причини зникнення мікролітичної техніки в трипільських комплексах та відмінності між ранньо- та пізньотрипільськими технологіями обробки кременю. За Д.Ю. Нужним мікролітична техніка неолітичних культур переживає останній етап у розвитку морфології мікролітів. Це відобразилось в уніфікації типів мікроінвентаря, у збільшенні ширини платівок, в удосконаленні техніки сколювання та плаского ретушування. Це все, дало поштовх до занепаду мікролітичної техніки [Нужний 2008, с. 185]. С.М. Бібіков та В.Я. Сорокін причиною переорієнтації на виробництво пластин та макропластин називають розвиток землеробства, що потребувало масове виготовлення вкладнів до серпів та жниварських ножів. Це, в свою чергу, призвело до відмови виробництва мікролітичних наконечників стріл [Бібіков 1962, с. 10; Сорокін 1987, с. 17]. Такої ж думки дотримувалась і А.В. Енговатова, яка пов'язувала зміни у кременеобробці (а точніше, у робочому інвентарі) зі змінами у способах ведення господарства [Енговатова 1993, с. 17].

На нашу думку, переорієнтація на продукування макропластин стало можливим не тільки внаслідок розвитку землеробства, а й через виокремлення «мисливського» сегменту з цього процесу, тобто через зміну всієї системи господарства. З розвитком відщепової біфасіальної техніки у кукутень-трипільських колективів (за рідкісними виключеннями про які ми згадували вище), виробництво мікролітів припиняється. Платівчастий напрямок розвитку технології перестав орієнтуватись на мікроінвентар. Адже, як цілком слушно зазначав Д.Ю. Нужний, кременеве виробництво у попередні епохи залежало від параметрів мікролітів [Нужний 2008, с.178-182] і цей фактор був важливим серед індустрій кам'яної доби. Розглянемо це питання детальніше.

Категорії інвентарю, що піддались змінам і які мають безпосереднє відношення до землеробства та мисливства – це вкладні до землеробського інструментарію та оснащення метальної зброї.

Вкладні. До кінця *раннього Трипілля* вкладні землеробського інструментарію частіше використовувались без вторинної обробки, в рідкісних випадках присутня крайова нерегулярна ретуш та тронкація, а кутова заполіровка свідчить про використання одного виду серпа «каранівського типу» [Шидловський, Слесарев 2015, б с.350]. Іноді дослідники виділяють «жниварські ножі» [Семенов 1954, Ларина 2013].

Для Бернашівки I характерні вкладні ширина яких коливається в межах 1,1-1,7 см (дані наводяться з результатів досліджень інвентарю житла № 8 та ями – всього 26 од.) [Шидловський, Слесарев 2015 б, с.350]. Вкладні зі споруд № 14-16, цього ж поселення, мають схожі метричні показники ширини: від 1,1 до 1,5 см. Проте виявлені чотири вкладня із шириною 2-2,2 см (всього 15 екз.) (граф. 22). Серед матеріалів поселення Окопи присутні 17 вкладнів. Їхня ширина коливається в межах 1,3-1,7 см. З них 9 од. виготовлені на пластинах розмірами 1,5-1,7 см по ширині і в одному випадку на макропластині – 2,3 см. Всього три екземпляри були підправлені маргінальним ретушуванням. На поселенні Лука-Врублівецька виявлена найбільша колекція артефактів – 144 екз. Судячи з публікацій, ширина вкладнів не перевищувала 2 см. Спеціальні трасологічні дослідження присвячені вкладням, визначають їхнє використання у серпах «каранівського типу» та у жнивних ножах [Биби́ков 1962; 10]. Так, вкладні ранньотрипільського часу типологічно не вирізняються з-поміж іншого інвентарю. Функціональна приналежність визначається на макрорівні, на основі наявності заполірування. Виготовлялись шляхом фрагментації платівок, зрідка підправляючи тронкацією та маргінальним ретушуванням [Шидловський, Слесарев 2015 б, с.350].

Вкладні періоду Трипілля VI часто ретушувались та мають наступні метричні показники: Озаринці (20 екз.) – ширина шістнадцяти виробів коливається в межах 1,5-2,0 см [Радомський, Якубенко 2016, с.102-103], чотири інших є одиничними екземплярами, що мають розміри від 2,1 до 3,1 см; Поливанів Яр (37 екз.) – вкладні із загострюючою ретушшю мають розміри від 1,5 до 1,7 см, а з поперечним ретушуванням – 1,5-2,0 см [Попова 2003, с.22-23]; Ожеве-Острів (21 екз.) – 11 виробів мають розміри від 1,3 до 2,0 см і 10 виробів від 2,1 до 3,7 см (п'ять з яких припадає на 2,1 см); Василівка – серед семи виявлених, п'ять екземплярів мають розміри в межах 1,5-2,0 см, ще два мають розміри 2,1, 2,4 та 2,7 см; Гринчуки – 3 вироби вписуються в межі 1,5-2,0 см, три інші мають розміри 2,2-2,5 см.

Отже, простежується певне наслідування ранньотрипільським традиціям, що проявляється у використанні вкладнів до 2-х см завширшки (з невеликими відхиленнями). Враховуючи те, що у середньотрипільських комплексах вкладні без ретуші (а таких всього чотири – у Ожеве-Острів та у Озаринцях по два) мають розміри до 2-х см, можемо припустити, що певна їхня кількість, піддавалась вторинній обробці не тільки з метою загострення робочої кромки, але й задля зменшення ширини заготовки.

Звертаючись до графіка співвідношення ширини та довжини вкладнів (не враховувались зламані в процесі утилізації), спостерігається наступна тенденція у виборі заготовки: вкладні, ширина яких менша 2-х сантиметрів, були довші, аніж вкладні, ширина яких сягає 2-х і більше сантиметрів. Тенденція до зменшення довжини вкладнів чудово проілюстрована на графіку із експонентною кривою. Виключенням є поселення Василівка, де, навпаки, простежується їхнє зростання.

Типологічно, вкладні періоду Трипілля VI, як і раннього періоду, не вирізняються з-поміж інших артефактів. На їхню функціональну приналежність вказує лише заполірованість країв. Відсутня одноманітність виробництва:

виготовлялись шляхом: «повної» фрагментації платівок (використовуючи лише медіальну частину); «часткової» фрагментації (відділяючи лише дистальну частину, або проксимальну). Якщо ж довжина платівки задовольняла, використовували цілий напівфабрикат. Єдність у ретушуванні також відсутня: ретуш загострююча паралельна, крайова, інколи зубчаста. Наносилась як на ріжучу кромку (в цьому випадку переважає загострююче паралельне, або зубчасте ретушування), так і на той бік, що вставлявся в оправу. Рідко ретушувались обидві сторони одразу. Єдиного прийому у притупленні, чи точніше підправці того краю, що вставлявся у виріб, не прослідковується. Так, наприклад, на поселенні Городниця-Городище гострий край був закруглений зняттям різцевого сколу, інколи трапляється вертикальне ретушування, в деяких випадках напівстрімке тощо.

За характером заполірованості країв виділяються вкладні із кутовою та повздовжньою залощеністю краю виробів. На нашу думку, вкладні вставлялись в оправу таким чином, щоб утворювалось одне суцільне лезо серпа. Цікавою знахідкою став вкладень виготовлений на відщепі. Вже зазначалось, що ми дотримуємось думки про його використання у молотильних дошках [Скакун 2001].

Отже, в хронологічному зрізі, вкладні початку етапу Трипілля VI, подібні ранньотрипільським за метричними показниками. Часто, потрібні пропорції отримувались завдяки ретушуванню, що знімало частину ширини заготовки. Тож, на нашу думку, «землеробський сегмент» був лише однією складовою, що вплинув на зміну технологічної орієнтації у продукуванні платівчастих напівфабрикатів.

Зброя. Оснащення ранньотрипільської метальної зброї характеризується використанням мікролітів ромбоподібної форми (паралелограмів), що виготовлялись у мікрорізцевій техніці (рідше зустрічаються трапеції) [Шидловский, Слесарев 2015 б, с.352].

З кінця раннього Трипілля стають відомими трикутні вістря виготовлені методом біфасіальної обробки, що потрапляють на ранньотрипільські поселенські пам'ятки як одиничні вироби («імпорти») з балканського регіону. При цьому виробництво мікролітів зберігається. Натомість, з самого початку етапу VI мікролітична техніка, як і сам мікроліт (якщо дотримуватись тези про те, що мікроліт є вкладеном *метальної мисливської зброї*, виготовленим шляхом поєднання притуплених ретушню поверхонь із гострим лезом платівки [Нужний 2008 с.7, 20]), заміщується трикутними вістрями, що дало поштовх до розвитку другої, відщепової лінії індустрії із біфасіальною обробкою.

У зазначений час у трипільсько-кукутенському середовищі, на фоні кліматичних змін, відбуваються істотні зміни, що маркуються міграціями на північ і схід, зростанням кількості фортифікованих поселень, поширенням «бойових сокир» та збільшенням кількості вістер [Дергачев 2007, с.30-55; Klimscha 2011, Дяченко 2010; Відейко 2015, с. 89-91; Харпер 2015]. Одним із проявів великого значення «сокир-молотів» в цей час, на думку М.Ю. Відейка, є поява «модельок» - статуєток з сокирами культури Вінча [Відейко 2015, с. 89-90]. Додати до цього можна і те, що в період Трипілля VI, в комплексах пам'яток, фіксується значна кількість мініатюрних сокирок [Бибииков 1953; Радомський, Якубенко 2016].

Щодо тези про збільшення кількості зброї. На нашу думку, її можна перефразувати у зв'язку з тим, що на багатьох ранньотрипільських поселеннях була виявлена незначна кількість вкладнів метальної зброї через недосконалі методи досліджень (наприклад, під час останніх досліджень на поселенні Бернашівка I, виявлено більше 30 мікролітів [Шидловський, Слесарев 2015a]). Одним з маркерів, який би показував зміни (кризу), є не кількість зброї, а зміна її морфології, а відповідно і системи озброєння. Як показали дослідження вістер з поселення Ожеве-Острів, останні можна поділити на три категорії в залежності від виду оснащеної зброї: вістря стріл (з певними відхиленнями),

вістря дротиків та вістря списів [Черновол, Радомський 2015]. Перші і другі види зброї існували і у ранньотрипільський час, оскільки це була легка, металевна зброя. В середині виділених груп присутні невеликі відхилення, що можуть свідчити про цільове призначення наконечника [Черновол, Радомський 2015]. Наприклад, одні використовувались на полюванні, інші – при захисті або нападі. Виділення ж третьої групи – списів, нашоухує на думку про те, що у зазначений час вони стали необхідною складовою системи озброєння. Спис у різні часи використовувався і як металеві зброя (але у полегшеному варіанті), і як ударна зброя. Так, наприклад, вивчаючи кам'яні індустрії неандертальців, дослідники прийшли до висновку про використання обох списів, при чому довжина древок разом із наконечниками *ударних* списів сягала 2,5 м [Schrenk, Muller 2005 с. 80-81]. А у XII-XV ст. н.е. спис був важливою колючою наступальною зброєю (зброєю першого натиску). При тому, що деякі використовувались в якості «списового тарану» для скинення, наприклад, вершника з коня [Кирпичников, Медведев 1985 с.309-310; Возний, Федорук 2013 с. 53-54]. Враховуючи те, що на етапі ВІ збільшується кількість фортифікованих поселень, застосування списа в якості наступальної чи таранної зброї здається цілком ймовірним.

В.А. Дергачев провів порівняння середньостатистичних даних про чисельність дикої палеофауни за періодами з відсотковим співвідношенням чисельності вістер [Дергачев, 2007, с.54-55]. Результати виявились наступними: кількісний розподіл вістер і кількісний розподіл дикої палеофауни продемонстрували дві протилежні тенденції. Особливо це гарно видно на рівні перших двох періодів, коли різке збільшення чисельності вістер на переході від етапу Прекукутень-Трипілля А до Кукутень А-Трипілля В1 супроводжується скороченням чисельності кісток дикої фауни. Відповідно, нова зброя (або її нове оснащення) навряд чи призначалась для покращення полювання.

Відмова від виробництва мікролітів, частково, пов'язана зі зміною системи озброєння від «мисливської» до «наступальної». Зменшення «мисливського сегменту» (що давав важливий продукт харчування) у системі господарства, передбачає заповнення цієї ніші іншими видами господарювання. Спираючись на аналіз співвідношення знарядь праці трипільської культури притаманних для певних галузей господарства, а також кількісного співвідношення фауністичних залишків диких та свійських тварин, Г.Ф. Коробкова виділила шість господарських варіантів культури з переважанням тієї чи іншої галузі: землеробсько-скотарський (при рівнозначності галузей), скотарсько-землеробський (основна роль належала тваринництву та полюванню), скотарсько-мисливсько-землеробський, скотарсько-мисливський (з домінуванням скотарства), скотарський (при допоміжній ролі землеробства і полювання), мисливсько-скотарський [Коробкова 1987, с. 212-215]. При виділенні цих варіантів дослідниця зазначала, що для деяких поселень (серед яких присутні періоду VI), скотарство було або основним типом господарства, або ж було на одному рівні із землеробством. Серед таких пам'яток дослідниця називає Поливанів Яр III1, Березівська ГЕС, Сабатинівка (Трипілля VI) [Коробкова 1987 с.212-213]. В економіці цих поселень мисливство відігравало лише допоміжну роль. Натомість на поселенні Бернашівка I мисливство було домінуючим, а на поселенні Лука-Врублівецька мисливство та скотарство знаходилося на одному рівні [Коробкова 1987 с.213-214]. На нашу думку, це свідчить про те, що зміна типу господарювання, від найдавнішого Трипілля до початку VI, було поступовим.

Відхід від мисливства, разом із припиненням виробництва мікролітів та переходом до виробництва біфасів, дав можливість «вивільнити» платівчасту технологію із мікролітичних пропорцій. Продуктування мікропластин повністю припиняється, а кількість пластинок на етапі VI зменшується до мізерного відсотка.

Зміна у технологічній направленості виробництва платівок раннього та середнього Трипілля, стало наслідком зміни всієї системи господарства – розвиток землеробства, занепад мисливства і вочевидь зростання ролі скотарства. Всі ці процеси були взаємопов’язаними. Зміна у веденні господарства стала проявлятися ще у кінці раннього Трипілля (період А/ІІІ-Прекукутені ІІІ). І хоча виробництво мікролітів вимагало менших пропорцій напівфабрикатів, проте ширина платівчастої заготовки почала збільшуватись. На наступному ж етапі (ВІ), в силу різних причин (головним чином через напругу в середовищі не тільки трипільсько-кукутенських спільностей, але і серед балканських культур в цілому) процес переходу від однієї техніки до іншої прискорився і став ледь помітним (принаймні на території Подністров’я).

4.3. Розвиток кременеобробки в наступний період Трипілля ВІ-ВІІ

Кременеобробка етапу Трипілля ВІ стала основою індустрії наступного періоду – Трипілля ВІ-ВІІ – Кукутені АВ. Середнє та Верхнє Подністров’я в цей час стає зоною розселення людності солонченської та заліщицької локальних груп. Для визначення рівня впливу та наявності подібностей/відмінностей проаналізуємо особливості деяких технокомплексів.

розглянемо матеріали солонченської локально-хронологічної групи на основі. **Поселення Солончени ІІ** розташоване на високому правому березі р. Дністер біля однойменного села у Резинському районі Республіки Молдова. Поселення відкрите у 1952 році Молдавською експедицією під керівництвом Т.С. Пассек та Т.Г. Мовші [Мовша 1965]. Пам’ятка є епонімною солонченському варіанту трипільської культури періоду Трипілля ВІ-ВІІ (Кукутені АВ) [Мовша, 1961; Мовша 1965, с. 98-100; Мовша 1971 с. 167-177; Черныш, 1982 с. 199-200; Виноградова 1983, с. 42-65; Sorochin 2004]. Колекція з фондів Національного музею історії України (далі НМІУ) містить матеріали з розкопок 1955 – 56 та 1959 років досліджень.

Техніко-типологічний аналіз виробів з об'єктів періоду Трипілля VI-VII. До середньотрипільського горизонту належать 239 артефактів. Розщеплення кременю базувалось на місцевій сировині.

Найчисельнішу групу серед відходів виробництва складають нуклеуси – 38 екз.² Пренуклеуси не виявлені. Нуклеуси представлені 34 цілими екземплярами та чотирма нуклевидними уламками (рис. 95-96). В колекції присутні багатоплощадкові (7 екз.) та дископодібний нуклеус – всі для зняття відщепів. Рідко трапляються негативи платівчастих сколів. Наявний один двоплощадковий (сплощений) нуклеус (рис. 95: 5) з розмірами 6,1х2,8х0,5 см. Зняття сколів з його площин відбувалось поперемінно. В процесі утилізації нуклеус був зламаний невдалим ударом. Після цього, на кінці злому, майстер сколов ще одну платівку.

Нуклеуси одноплощадкові, орієнтовані на зняття правильних, ретельно ограних пластин та макропластин. Розміри нуклеусів варіюють в межах від 5 до 13 см у висоту. В процесі утилізації нерідко набували сплюснених форм. Одноплощадкові поділяються на сплюснені (4 екз.), торцеві (5 екз.) та кругові розмірами від 6 до 14 см (16 екз.). У однобічно-сплюснених нуклеусів карнизи перед кожним зняттям заготовки знімались. Площадки знаходиться під прямим кутом. Тильна сторона оброблялась поперечними сколами. За рідкісним виключенням (рис. 96: 3-4), з таких нуклеусів знімали макропластини.

Торцеві нуклеуси слугували для отримання пластин та макропластин (рис. 95: 1). З протилежного від робочої площини боку, підправлялись поперечними сколами. Така підправка мала на меті вирівняти робочу площину для кращого зняття наступних заготовок.

Нуклеуси кругового зняття були спрацьовані до кінця (рис. 95: 2, 4). Судячи з ширини негативів сколів – слугували для отримання пластин та

² З огляду на таке нерівномірне співвідношення відходів, скоріш за все, частина матеріалів 1955-56 та 59 років досліджень, зберігається у Республіці Молдова.

макропластин. Площини знаходяться під прямим кутом. Тильна сторона іноді оброблялась поперечними сколами, але переважають екземпляри, в яких вся площина розщеплення була робочою. Карнизи перед кожним сколюванням заготовки знімалися. В разі заломів підправлялись поперечними сколами.

Відходи виробництва, в тому числі, представлені відщепами та платівками. Відщепи – 32 екз., серед них 3 первинні та 29 вторинних. Наявні фрагменти 18 платівок (10 пластин та 8 макропластин) (первинні відсутні). Серед платівок виокремлюються 4 реберчасті екземпляри. Платівки мають сильно виділений ударний горбок. У профілі майже всі мають вигин у медіальній (8 екз.) та дистальній (2 екз.) частинах (лише у шести випадках рівні). Площини переважно гладкі, рідше фасетовані та точкові. Розміри площадок не менше 16 кв.мм. (максимальні розміри 42 кв.мм.). Такі масивні платівки могли бути отримані із використанням удару через посередник.

Знаряддя праці представлені ретушованими платівками та відщепами, скребками, проколками, вістрями тощо (149 екз.). Ретушовані відщепи представлені 19 екз. (рис. 97: 1-3). Переважає крайове ретушування. Виділяється малочисельна група масивних виробів на безсистемних відщепах, ретушованих як зі спинки, так і з черевця.

Ретушовані платівки (20 екз.) (рис. 97: 4-12) представлені знаряддями із крайовим ретушуванням, рідше затуплюючим вертикальним. В 3-х випадках зустрінуто пласке ретушування. Серед цієї категорії зустрінуті і вкладні до землеробського інструментарію. Представлені незначною кількістю – 2 екз. Виділені за характерним люстром, що вкриває повністю одну або дві сторони виробу. Один вкладень – платівка з заполіровою, що вкриває кут виробу (вочевидь, перший, або верхній вкладень в оправі серпа) (рис. 98: 7). Паралельним ретушуванням загострено лезо виробу. Другий виріб – платівка з заполіровою по всій довжині робочого леза (рис. 98: 8). Залощеність прослідковується з двох протилежних боків, тобто виріб використаний двічі.

Пласким субпаралельним ретушуванням загострювались робочі краї знаряддя. Тронкація, в цьому випадку, мала на меті зручне кріплення в оправу.

В колекції присутні чотири платівки з скіснотронкованими дистальними кінцями. Нерепрезентативною колекцією представлені проколки/свердла (рис. 98: 1-3). Виготовлені на одній платівці та шести відщепах. Оброблені стрімкою або напівстрімкою, рідше пласкою ретушшю, що формувала жальце виробу. Наявний один різець на відщепі (рис. 98: 6). Незначною кількістю представлені виїмчасті знаряддя (3 екз.). Виготовлені на платівці та відщепах. Робочу виїмку, в усіх випадках, сформовано дрібним маргінальним ретушуванням (рис. 98: 9-10).

Скребки складають більшість серед знарядь (56 екз.). Представлені переважно кінцевими на відщепах та платівках (рис. 99) з переважанням перших. Кілька екземплярів були виготовлені на платівках із заполірованим краєм – вкладнів до серпів переоформлені у скребки. Інколи ретушуванням знімався залощений край платівки, через що, заполіровку видно лише з одного боку виробу.

Ширина платівчастих заготовок, що піддавались ретушуванню коливається в межах від 1,1 до 3,5 см з піками на 1,5, 1,9 та 2,2 см. Кількісно вироби тяжіють до збільшення ширини заготовки [Радомський 2017].

Вістря та преформи до них (14 екз.) мають трикутну форму та оброблялись за допомогою плаского (рис. 100) субпаралельного, паралельного і в одному випадку струменевого, ретушування (рис. 100: 7). Ретуш, майже в усіх виробах вкриває всю площину біфасу. Преформи представляють різні етапи виробництва – від формування широкими сколами обрисів знаряддя, до стоншення виробів пласким ретушуванням із підготовленими площадками на бокових гранях. Присутні заготовки свідчать, що виготовлення трикутних наконечників відбувалось безпосередньо на поселенні. В цілому, такі вістря та

преформи є характерними для періоду VI [Коробкова 1987; Дергачев 2007; Попова 2003; Черновол, Радомський 2015]

Привертає увагу біфасіальне вістря ромбоподібної форми (рис. 100: 7). Основа зламана. Простежується спроба виділити черешок. Це єдиний виріб, що вибивається з загального комплексу біфасіальних вістер зброї не тільки матеріалів Солончени II, а й з інших поселень середньотрипільського часу. Ромбоподібні вістря з виділеним черешком відомі у пам'ятках середньостогівської спільності [Телегин 1973; Котова 2013; Скакун 2012]. Відтак, підтверджується думка Т.Г. Мовші про зв'язки солонченського населення зі степовими культурами [Мовша 2000].

Ще одна категорія знарядь, що представлена в комплексі – відбійники та ретушери – представлені реутилізованими багатоплощадковими нуклеусами та уламками сировини із характерними забитостями.

Отже, у техніці кременеобробки, солонченські матеріали є типовими для середнього етапу трипільської культури. Технологічна орієнтація, використання посередники при отриманні платівчастих заготовок, знаряддєвий інвентар та біфасіально оброблені вістря є яскравим підтвердженням цього. У вторинній обробці домінує маргінальне ретушування. Кременеобробка є подібною до індустрії Ожеве-Острів.

Для подальшого аналізу використані дані щодо **поселення Поливанів Яр II**. Типологічні викладки матеріалів пам'ятки були опубліковані у 2003 р. Т.А. Поповою [Попова 2003, с. 88-90, 115-120]. За даними, які наводить авторка, індустрія Поливанового Яру, також базувалась на місцевій (середньодністровській) сировині. Нуклеуси одноплощадкові, із довжиною, в середньому, 10 см, з правильною паралельною огранкою. Розщеплення направлене на отримання пластин та макропластин. Основний знаряддєвий інвентар є характерним для цього часу, проте, помітними є декілька відмінностей: в Поливановому Яру з'являються довгі вкладні до серпів

(однолезові за С.М. Бібіковим 1962), а вістря мають увігнуту основу. Прослідковується великий відсоток виробів із паралельним (інколи струменевим) ретушуванням. Все це зближує індустрію до матеріалів поселення Озаринці.

В.Я. Сорокін у своїй дисертаційній роботі наводить детальну характеристику технокомплексів Гура-Кеїнарь та Яблону XV.

Поселення Гура Кеїнарь характеризується використанням двоплощадкових нуклеусів з яких продукувались пластини та макропластини. Також присутній один клиноподібний торцевий нуклеус. Судячи з усього, тут використовувалась техніка непрямого удару при продукуванні платівок. Як підтвердження цієї тези автор зазначає, що 55% платівок мають вигини. Серед знарядь виділяються скребки, виїмчасті знаряддя, різці, проколки та біфасіальні вістря. Ретуш переважає крайова затуплююча, лускоподібна, напівстрімка та паралельна (остання представлена в кількості 15%). Цей комплекс, у вторинному розщепленні, є подібним до індустрії поселення Поливанів Яр II.

Серед артефактів з поселення **Яблону XV** нуклеуси не були виявлені. Не зважаючи на це, ми можемо, хоча б частково, реконструювати технологію обробки кременю. Так, платівки представлені пластинами та макропластинами. Платівки достатньо товсті, мають сильний вигин у профілі. Імовірно використовувався непрямий удар. При схожих знаряддєвих комплексах (із попередніми поселеннями), можна виділити вкладні значних розмірів, які дослідник відносить до типу однолезових серпів. Техніка вторинного розщеплення характеризується використанням переважно маргінального ретушування і в 11 % – загострюючого, напівстрімкого (в т.ч. паралельного).

Як відмічає ряд авторів, серед крем'яних артефактів Побужжя (Білозірка, Біликівці, Кліщів), продовжує використовуватись призматичне розщеплення, що характеризується продукуванням пластин та макропластин. Серед знарядь праці зберігається типовий набір інструментів [Засць, Ришов 1992; Гусєв 1992].

С.О. Гусєв зазначає, що паралельне (в тому числі і струменеве) ретушування тут з'являється виключно в період ВІІ (Гусєв 1995 с.166). Проте, епізодично, відтискна паралельна ретуш, як і у багатьох комплексах, все ж мала місце. Така ретуш часто наявна на вістрях.

Отже, в період Трипілля ВІ-ВІІ на території Середнього Подністров'я ті особливості кременеобробки, які були відмічені в попередньому розділі, збереглися і стали більш яскраво вираженими. Стає краще помітною різниця між пам'ятками Побужжя та Північної Молдови і Попруття, яка полягає у способах нанесення ретуші (паралельне/струменеве ретушування). Без більш детального аналізу кременеобробки в середині кожного мікрорегіону, ми поки не можемо стверджувати про більш значні відмінності індустрій в середині різних локальних варіантів. На основі вище наведених фактів, можна стверджувати про те, що у басейні річки Дністер (тобто фактично в одному регіоні) продовжують існувати поселення з різними індустріями. В той час як Солончени здебільшого подібні до індустрії Ожеве-Острів, в Поливановому Яру присутні ті ознаки техніки розщеплення, що були притаманні для пам'яток Попруття. Серед таких, зокрема, можна виділити використання однолезових серпів [Сорокин 1991, с. 114]. Останні, за даними С.О. Гусєва, у Побужжі з'являються тільки на етапі ВІІ [Гусєв 1995]. Нагадаємо, що в Солончених ІІ, такі вкладні відсутні.

4.4. «Поселення-майстерня» чи майстерня на території поселення?

З відкриттям та дослідженням шахт по видобутку кременю на Дністрі, та таких пам'яток як Незвисько, Поливанів Яр, Бодаки тощо, точаться дискусії з приводу спеціалізації виробництва, або «общинного ремесла» [Черныш 1967; Бибигов 1969; Попова 1980; Цвек 2013; Цвек 2005]. Часто висловлювалась думку про існування поселень, що спеціалізувались на кременеобробці («поселення-майстерні»). Особливо гостро це питання було поставлене у другій

половині минулого століття під час досліджень поселення Бодаки, яке знаходиться поруч із виходами якісного кременю [Cyncalowsky 1969; Скакун 2005; 2012; 2013]. Домінуючою стала думка не тільки про спеціалізовані майстерні та експортування сировини за їхні межі, а й про спеціалізацію цілих поселень [Василенко 1989; Скакун 2012].

Під час досліджень деяких пам'яток як у Середньому Подністров'ї так і в інших регіонах, вчені неодноразово виділяли «майстерні» за межами жител, і «житла майстрів» в системі поселень [Пассек 1952; Пассек 1961; Попова 1980; Попова 2003, Сорокин 1991 с.134; Цвек 2005; Пічкур, Шидловський 2003]. Чи можемо ми прийняти це за ознаку спеціалізації всього поселення?

На думку Н.М. Скакун та О.В. Цвек, інтенсивний видобуток сировини призвів до появи майстерень, що в свою чергу дало поштовх до утворення спеціалізованих поселень [Скакун 2012, Цвек 2004, Цвек 2005]. О.К. Черниш на основі результатів досліджень поселення Поливанив Яр, висунула припущення, що у місцях видобутку сировини влаштовувалась велика майстерня де проводилось виробництво «заготовок та нуклеусів»; придатні заготовки переносились у житла, де у спеціально відведених для цього місцях («робочі місця») продукувались знаряддя. Дослідниця стверджує, що поява подібних робочих місця фіксується ще у ранньому Трипіллі, проте великі «общинні майстерні» виникають лише з періоду VI [Черныш 1966, с.104].

Спеціалізація в обробці каменю, на думку Д.В. Кіосака, виникає ще в кінці раннього Трипілля [Киосак 2016, с.156; Кіосак 2016, с.75], коли відбувається перехід від мікролітичної техніки до макролітичної – від ручного відтиску до техніки отримання пластин за допомогою посередника, а в подальшому і посиленого відтиску. На нашу думку, більш прийнятною є саме така теза, адже не мікролітичні техніки не мали на меті «економію сировини». В цьому контексті згадаємо поселення періоду VI Ожеве-Острів.

На основі отриманих результатів просторового аналізу з першого, третього, четвертого, п'ятого, шостого та сьомого жител, були виділені «рухомі елементи інтер'єрів». Це були місця, де проходило виробництво та утилізація знарядь (або «робочі місця»). Такі місця розташовувались ліворуч, або праворуч на відстані близько двох метрів від входу до житла. На користь цього свідчать графіки розповсюдження відходів та виробів із вторинною обробкою, де ці групи співпадають у просторі (рис. 5, 6, 7). Якщо ми звернемо увагу на графіки розповсюдження зброї та зернотерок (рис. 8, 9), то побачимо, що локалізації цих категорій інвентарю, в декількох житлах, змінюються. Так, у житлах № 1, 7 артефакти зберігають свою локалізацію поруч із входом. У житлах № 5, 6 концентрації зміщується до торцевої стіни. Виокремлюються чотири скупчення, що не вкладаються у межі об'єктів: у північному секторі – одне (кв. Е-12), у південному – два (кв. Б-2; І-11). Також, чітко локалізуються межі ям, що знаходяться між площадками (кв. С/Т-23/24; Х/Ц/Ч-27/28).

Зазначимо, що не тільки на Ожеве-Острів фіксується подібна ситуація. Так, на одночасних поселеннях Незвисько, Бернове-Лука, Поливанів Яр ІІІ, були зафіксовані компактні скупчення кременю біля печі та навпроти неї – також біля входу (таке розташування робочих місць збереглося і у пізніших нашаруваннях Поливанового Яру). Так само, на цих і на багатьох інших поселеннях фіксуються скупчення кременю між площадками. Д.В. Кіосак справедливо називає такі скупчення «зонами евакуації» [Кіосак 2016 с.69].

«Житло майстра», яке виділила Т.А. Попова на поселенні Поливанів Яр ІІІ, має аналогію і у Ожеве-Острів в контексті «робочих місць». Це третя площадка поселення Ожеве-Острів. Якщо у житлах, що розглядались вище, знаходилося по одному, максимум по два робочих місця, то на третій площадці їх як мінімум п'ять (рис. 5). Якщо ж звернутись до графіка розповсюдження знарядь, то виділяється ще одне робоче місце (рис. 7). Вище наведені факти свідчать про роботу декількох майстрів у споруді.

Треба відзначити, що схожі риси у способі використання внутрішнього простору будівлі притаманні і для інших поселень трипільської культури, серед яких Ленківці, Копанка, Кринички, Ломачинці, Василівка та ін.

Мешканці кожної із споруд, незалежно один від одного, забезпечували власні потреби у виробництві знарядь. Використовуючи прості прийоми обробки кременю у межах власного дому, населення не потребувала спеціалізованої підтримки. Виключенням може бути лише видобуток сировини.

Якщо говорити про виробництво як ремесло («общинне виробництво»), то дисертант звертає увагу як на третій площадці поселення Ожеве-Острів розповсюджуються вістря. Вони розміщувались по колу. Тобто, ми бачимо беззаперечне підтвердження того, що був не один майстер. В цьому контексті автор під терміном «общинне виробництво» розуміє обробку каменю кількома групами жителів поселення, за для забезпечення власних потреб, а не як спеціалізацію і ні в якому разі не на обмін. Продукція отримана в цьому житлі забезпечувала потреби «майстрів» або, усієї громади. Так, частина виробів, скоріш за все, йшла на функціонування «власного» господарського комплексу. Інша частина продукувалась для усього колективу. Як приклад наведемо розповсюдження вістрів – вони не концентруються в одній частині споруди, а зафіксовані по всій її площі, відтак їхнє виробництво було зумовлене потребою не однієї конкретної сім'ї, а всієї громади. Навряд чи «майстри» експортували вироби, що були необхідними у власних господарських комплексах.

Відтак, третє житло – житло майстерня, було невід'ємною частиною життя поселення Ожеве-Острів та необхідним лише в його межах і не мало на меті експортування.

За А.Е. Матюхіним, майстерні були «пов'язані зі специфічною діяльністю, що носила вузьконаправлений, конкретно-цільовий, виключно виробничий характер», при чому майстернею може бути як окрема пам'ятка, так і окреме виробниче місце в межах пам'ятки [Матюхин 1995, с.31-32]. Отже, виявлені

«робочі місця» або «рухомі елементи інтер'єрів», що були пов'язані з кременеобробкою, ми сприймаємо як *майстерні на території поселень*, а готова продукція була необхідна лише в межах цих поселень.

По іншому, вочевидь, виглядала ситуація із сировиною. На думку О.В. Цвек крем'яна індустрія складається з двох складових: видобуток сировини та обробка кременю [Цвек 2012 с. 212]. Під видобутком сировини мається на увазі шахтний спосіб видобутку (як приклад наводяться печери Білої Гори, Вишневої, Коробчине тощо), та розробки відкриті (Бодаки). Інтенсивне, неекономне використання ресурсів (яке почалось зі зміною технік – мікролітичної на макролітичну та біфасіальну) передбачало швидке виснаження родовищ, що виходили на поверхню та неглибоких покладів. Т.А. Попова, на поселенні Поливанив Яр III, зафіксувала скупчення крем'яних жовен, що були втиснуті у глину. Виявлені жовна мали по декілька сколів – пробні зняття для перевірки якості сировини та задля впевненості, що жовна всередині мають мінімум вад. Дослідниця пояснила це технічним прийомом, який передбачав збереження сировини у гарному (непересушеному) стані. Хоча О.В. Цвек і дає цьому явищу оцінку ритуального характеру, ми схильні погоджуватись із думкою Т.А. Попової.

Приблизно 2/3 виявлених жовен на поселенні Ожеве-Острів мають подібні до жовен Поливанового Яру тестові сколи. Це свідчить про те, що була певна група людей, яка займалась видобуванням сировини. На користь цієї тези, пригадаємо ще одну особливість. В другому розділі зазначалось, що виходи світло-сірого крейдяного кременю із білими вкрапленнями (група 1), виходи якого були зафіксовані на березі Дністра, місцевим ранньотрипільським населенням Бернашівки I не використовувались. Натомість, на поселенні Ожеве-Острів, що знаходиться навпроти вище згаданої пам'ятки, активно використовувались поклади цього кременю. Це передбачало, що необхідно було подолати шлях через Дністер, виявити необхідні виходи сировини, перевірити

на якість, отримати необхідну кількість, а також визначити її цільове призначення (в основному така сировина використовувались для продукування біфасів, а точніше для навчання) тощо. Вірогідно саме з цього моменту (фінал Трипілля А) починається утворення крем'яної, або краще кременедобувної спеціалізації. Але у цьому процесі була зайнята лише невелика частина громади поселення.

Цікаве спостереження провів Б.А. Василенко, досліджуючи штольні з видобутку сировини біля с. Буківне, Тлумацького р-ну, Івано-Франківської обл. Він називає поселення неподалік виходів кременю «спеціалізованими», проте є одна цікава особливість. Біля штолень були виявлені «майстерні-майданчики», де проводилась первинна обробка сировини. А між штольнями та поселеннями дослідник виявив 6 майстерень («відкритого типу»), на яких проводилась вторинна обробка: «виготовлення пластин напівфабрикатів та самих знарядь» [Василенко 1989 с.38]. На нашу думку, це є свідченням того, що невелика група мешканців поселень працювала у «фаховому» напрямку – видобутку якісної сировини і за певних умов у її обробці. Як порівняння можна навести приклад мідних копалень Аї-Бунар, де у добуванні сировини брала участь лише невелика обізнана група спеціалістів.

Правий Д.В. Кіосак, стверджуючи, що перехід до продукування широких платівчастих виробів призвів до виокремлення спеціалізації у кременеобробці. Проте, на нашу думку, пріоритетним у процесі спеціалізації виступає саме видобуток сировини. Використання «шахт» із видобутку кременю дослідники фіксують з періоду VI, а ті виробки, що вважалося, почали розроблятися в пізньому Трипіллі, також могли існувати вже раніше. Це, наприклад, стосується поселення Ожеве-Острів. Поруч із с. Ожеве, в ур. Щовб, були зафіксовані виробки віднесені до пізнього Трипілля. Проте, цілком імовірно, що частину сировини населення періоду VI вже брало звідти.

Перейдемо тепер до питання «спеціалізованих поселень». На Дністрі відомий ряд як синхронних так і різночасових поселень, що знаходились у відносній близькості від кременедобувних шахт (штолень) та виходів кременю. Наприклад, біля с. Студениця було зафіксовано 8 штолень, біля с. Буківна 277 штолень [Василенко 1989 с.38]. На багатьох з цих поселень, як і у Бодаках, відомо по декілька тисяч кам'яних артефактів, що відображають повний цикл виробництва знарядь [Скакун 2005; 2012]. Навряд чи всі ці поселення спеціалізувались на видобутку та виробництві кам'яних заготовок, які в подальшому експортували в інші регіони. Зрозуміло, що мова йде про різну сировинну базу – середньодністровський кремінь дуже строкатий, абсолютно різний за якістю та властивостями, проте трапляється не гірший за волинський кремінь (особливо у верхів'ях Дністра). Досі побутує думка про експорт дністровської сировини та знарядь не тільки у Побужжя [Гусев 1995, Kiosak 2009], а й на територію Румунії [Paunesku 1970 p.54; Comsa 1976, p.245]. Іноді, подібність крем'яної сировини Пруту та Дністра призводила і до помилкових суджень, щодо експорту кременю з Дністра. Дослідники відмічають необхідність проведення петрографічних аналізів для визначення регіону, звідки потрапляла на поселення відповідна сировина [Crandell, Vornicu 2015].

Дослідження Є.В. Пічкура та П.С. Шидловського яскраво свідчать проти твердження, що імпортований кремінь міг задовольнити нормальне існування господарства, в тому числі і на поселеннях гігантах. Дослідники слушно звертають увагу на те, що у кожному регіоні, де існували трипільські поселення, у відносній близькості були виходи «власного» кременю [Пічкур, Шидловський 2005; Пічкур 2015; 2016]. Хоча, в багатьох випадках і виокремлюється імпортована сировина [Беленко 2010, с.17; Киосак 2015].

Н.М. Скакун, характеризуючи господарські комплекси поселення Бодаки зазначає: «Количество кремневых орудий, собранных на поселении, отсутствие следов использования на них, находки изделий из волинского кремня на многих

трипольских поселениях ... позволяют рассматривать Бодаки, как один из крупнейших кремнеобрабатывающих центров энеолетического времени» [Скакун та ін. 2012, с.216]. В той же час, дослідниця відмічає що у житлах «имелся полный набор орудий типичных для обычных поселений трипольской культуры, включавший земледельческие инструменты, орудия по обработке шкур, кожи, дерева, кости, рога, камня, краски и других материалов. Эти данные говорят о том, что население поселка полностью обеспечивало себя пищей и другими необходимыми бытовыми вещами...» [Скакун та ін. 2012, с.216].

Виникає питання, за яким критерієм визначається спеціалізація поселення:

- за близькістю до виходів сировини? – але майже всі поселення розташовувались у відносній близькості до них [Василенко 1989; Конопля 2006]. В той же час і відстані інтерпретуються по різному – О.В. Цвек вважає що ряд поселень знаходився досить далеко від родовищ, пояснюючи це певними заборонами, тоді як Є.В. Пічкур дотримується думки про близькість поселень до виходів [Цвек 2005, с. 164; Пічкур, Шидловський 2005; Пічкур 2016; Пічкур 2017]. На нашу думку, вибір розташування поселень залежав, головним чином, від наявності необхідних ресурсів для існування поселення: придатні землі для її обробки та пасовиськ, водні ресурси та, для раннього Трипілля, судячи з мисливського інструментарію, ще й зручні місця для полювання;

- за кількістю артефактів? – тоді поселення і раннього Трипілля можна сприймати як поселення-майстерні. Якщо сировина приносилась безпосередньо на поселення, ми будемо мати повний цикл виробництва, якщо ж на відповідних виходах кременю відбувалась його первинна обробка (що і було зафіксовано в Буківні Б.А. Василенком) ми будемо мати на поселеннях певні заготовки. Необхідно враховувати і те, що кремень, на етапі VI починають «прибирати». Так, на поселенні Жури, були виявлені залишки крем'яного

виробництва, що були складені у біноклеподібну посудину. На площу ж самого житла, крем'яні артефакти були малочисельними. Це при тому, що кремій в Подністров'ї не є рідкістю. С.М. Бібіков пов'язав знахідку із ритуальними діями трипільського населення [Бибиков 1954, с. 108]. Схожі матеріали були зафіксовані і у інших поселеннях [огляд див. Пічкур 2017, с.208-209];

- за співвідношенням кам'яних артефактів та, наприклад, керамічного посуду? – відходи від крем'яного виробництва можуть сягати кількох тисяч, а то і десятків тисяч одиниць (і вони є зазвичай найчисельнішими в колекціях). Проте відходи не є показником того, скільки знарядь було виготовлено та використано, відходи показують технологію розщеплення, тому на наш погляд порівнювати ці дві категорії інвентарю – кераміки та каменю, є дещо некоректним;

- за співвідношенням окремих категорій кам'яного інвентарю з основним масивом знарядь? – той набір знарядь, який наводить Н.М. Скакун, за словами самої ж дослідниці є цілком звичайним.

- чи можемо ми приймати наявність «робочих місць» чи значну кількість «майстерень» на поселенні як критерії для виділення «поселень майстерень»? Судячи з усього, як було показано на прикладі поселення Ожеве-Острів та Поливанів Яр, це є показником існування власне «майстерень», а не спеціалізованого поселення.

Велика кількість нуклеусів на поселеннях (зокрема Бодаки) може пояснюватись тим, що конкреція утилізувалась не до кінця. Тобто надлишок платівчастих заготовок був мінімальним.

Можливо розробка крем'яних «шахт» була орієнтована не на експорт, а на задоволення власних потреб мешканців окремо взятого поселення чи регіону, в якому знаходилось поселення. Лише невелика частина йшла на «імпорт». Хоча до даного висновку прийшли В.Я. Сорокін та О.В. Цвек, проте, все одно часто наполягають на існуванні спеціалізації поселень [Сорокин 1991 с.134; Цвек

2005 с.89]. Є.В. Пічкур запропонував альтернативу спеціалізованим поселенням – спорядження експедицій [Пічкур 2017 с.38-39]. Дослідник виокремив «ближній» та «дальній» радіуси поширення отримання сировини. В першому випадку мова йде про спорядження експедицій на невеликі відстані з метою отримання кременю для потреб поселення. «Дальній» радіус передбачає масштабне виробництво (видобуток та обробка) для експорту. Остання теза потребує більшої доказової бази, але ідея спорядження спеціальних експедицій для розробки покладів кременю не позбавлена сенсу.

Вважаємо, що лише невелика група населення, займалась видобутком та цілеспрямованим експортом якісної сировини (чи готових виробів). І саме петрографічні дослідження дадуть можливість встановити на яку відстань розповсюджувалась така продукція.

На нашу думку, спеціалізація розвинулась наступним чином: в момент переходу до виробництва макропластин (кінець раннього Трипілля – початок середнього) гостро постало питання про сировину, адже виробництво великих платівок та біфасіальних вістер вимагало нуклеусів потрібних пропорцій та відповідних конкрецій кременю. Це призвело до активної розробки покладів кременю і дало поштовх утворенню шахтних виробок. Останні вимагали чималих зусиль, часу та навичок. Так, утворюється невелика група людей з поселення (чи з групи поселень в окремо взятому мікрорегіоні – як це реконструює В.М. Конопля та О.В. Цвек), яка спеціалізувалась на видобутку сировини. Цей процес розпочався в кінці Трипілля А та на початку VI. В кожному регіоні, де проживали трипільські колективи, відмічаються «центри кременеобробки» на кшталт Бодаків. Проте, на нашу думку, виділення спеціалізованих поселень є дещо передчасним.

ВИСНОВКИ

В результаті опрацювання артефактів з поселення Ожеве-Острів, на основі технологічного та типолого-статистичного аналізів, охарактеризовано основні техніко-типологічні особливості індустрії поселення Ожеве-Острів та кременеобробку періоду Трипілля VI. На основі цього вдалось прослідкувати витоки індустрії та її подальший розвиток.

В історіографії дослідження кременеобробки трипільської культури археологи займались розробкою питань про типологічні, техніко-технологічні особливості обробки кременю, форми ведення господарства (із залученням експериментально-трасологічного аналізу), способів видобутку кременю, генези кременеобробних традицій та роль кременю в господарстві давнього суспільства.

Серед розглянутих аспектів історіографічних питань прослідковано перспективні напрямки дослідження, що лягли в основу вибору теми: 1) питання технології розщеплення в період VI; 2) генеза та розвиток технік; 3) значення кременеобробки в рамках соціально-економічного розвитку культури.

Крем'яна індустрія поселення Ожеве-Острів базувалась на місцевих виходах кременю. На поселенні проходив повний цикл кременеобробки від первинного розщеплення до виготовлення знарядь та їх переоформлення. На основі результатів поквдратного аналізу виявлених артефактів визначено, що виробництво проходило безпосередньо всередині споруд у спеціально відведених для цього місцях. У способі використання корисної площі жител в контексті кременеобробки, прослідковуються три варіанти заповнення внутрішнього простору робочими місцями.

Нуклеуси представлені призматичними екземплярами для отримання платівчастих заготовок та нуклеусами для відщепів.

Відщепові заготовки отримувались з одноплощадкових нуклеусів, двоплощадкових (зустрічаються виключно ортогональні), дископодібних біфасіальних із радіальним розщепленням та багатоплощадкових. Відзначається значний відсоток нуклеусів, метою яких було продукування відщепів – 51,6 % від пренуклеусів, нуклеусів та їх уламків. Заготовками для переважної більшості знарядь слугували відщепи. Основною метою відщепового розщеплення були біфасіальні вістря.

В залежності від функціонального призначення майбутнього виробу (вістря списа, дротика чи стріли) обиралась заготовка відповідних пропорцій, що впливало на варіант виробництва. Для першої варіації біфасіального розщеплення є характерними значні сировинні витрати для виробництва списів. Другий варіант, де напівфабрикатами слугували відносно тонкі та невеликі відщепи, був характерним для виробництва вістер дротиків та списів.

Платівчасті заготовки отримувались переважно з одноплощадкових нуклеусів із круговим зняттям. Основною технікою сколювання був удар через посередник, а як виняток використовували відтискні техніки. Максимальний відбір заготовок для продукування знарядь припадає на макропластини.

Платівки були необхідною складовою сільськогосподарського інструментарію. Використовувались вони в якості вкладнів. Типологічно останні не виокремлюються з-поміж інших артефактів. Ідентифікуються такі знаряддя на основі фіксації заполірованих країв на макрорівні. За винятком двох екземплярів, всі вироби ретушувались. Одноманітність у типах ретушування вкладнів відсутня.

В іншому знаряддєвий набір (або вироби із вторинною обробкою) є цілком звичайним для енеолітичних культур (ретушовані платівки та відщепи, скребки, виїмчасті знаряддя, проколки/свердла, різці, рублячі знаряддя). Якщо майже для всіх вище перелічених категорій інвентарю обиралась переважно

відщепова заготовка, то для скребків основним напівфабрикатом стала платівка. В основному прослідковується маргінальне, дрібне ретушування виробів.

При порівнянні індустрії поселення Ожеве-Острів з матеріалами, що були здобуті на інших поселеннях цього ж регіону, нами виділені основні риси кременеобробки (незалежно від хронологічної позиції пам'яток), що на наш погляд характеризують період вцілому. Серед таких: 1) використання техніки непрямого удару у продукуванні платівок; 2) розщеплення направлене на отримання переважно макропластин; 3) значний відсоток знарядь на платівчастій заготовці, а в деяких категоріях інвентарю (як-от скребки) платівка є основним напівфабрикатом; 4) вкладні до жнивного інструментарію додатково оброблялись ретушуванням; 5) комплекси характеризуються значним відсотком нуклеусів для продукування відщепів; 6) розвиток біфасіальної техніки, що була направлена на отримання трикутних вістер до метальної зброї, виготовлених на відщепах; 7) переважно маргінальне ретушування, але й фіксується використання паралельного ретушування у вторинній обробці (із різним відсотковим співвідношенням у комплексах пам'яток).

Якщо техніка первинного розщеплення на всіх поселеннях була майже ідентична, то у техніці вторинного розщеплення відмічається кількісна різниця між видами ретуші, а відповідно і способі її нанесення – група пам'яток, де паралельне ретушування займає низький відсоток (домінуючим є маргінальне ретушування) або, навпаки, активно використовувалось у виробництві необхідних знарядь. Відсутність паралельного ретушування може бути характерним східнотрипільським елементом у кременеобробці. Наявність же паралельного ретушування серед матеріалів поселень центрального (Жора де Сус) та північно-молдовського варіантів (Куконешти Век) крупної загострюючої (в т.ч. паралельної ретуші на противагу 13 % крайової) наводить на думку про те, що це характерна ознака, яка притаманна для індустрій західнотрипільських колективів.

На основі аналізу матеріалів з ранньотрипільських комплексів було встановлено, що індустрії характеризуються наступними особливостями: 1) переважання олівцеподібних, торцевих і конічних одноплощадкових нуклеусів для отримання платівчастих сколів; 2) використання ручного відтиску для зняття правильних платівок; 3) виробництво направлене на отримання пластинок і пластин; 4) для оснащення метальної зброї використовувались переважно ромбоподібні мікроліти; 5) вкладні до землеробського інструментарію частіше використовувались без вторинної обробки, в рідкісних випадках присутня маргінальна нерегулярна ретуш; 6) для основної маси виробів із вторинною обробкою підбирались відщепові напівфабрикати; 7) переважно маргінальне ретушування.

Ці особливості відсутні на наступному етапі розвитку трипільсько-кукутенської індустрії періоду Трипілля VI-Кукутені А. Поштовх до самостійних, плавних змін прослідковується на території Румунії. Темп розвитку технології був настільки швидким, що механізм заміщення однієї техніки іншою виявився непомітним на пам'ятках, які поширені на території Середнього Подністров'я. Цілком можливо, що в трипільсько-кукутенську середу включилося інше населення, що і призвело до такого результату. Також висловлено припущення, що продукування макропластин було результатом не тільки розвитку землеробства, а й поступового відходу від мисливського устрою та інтенсифікації скотарства.

При подальшому розвитку кременеобробки (в період VI-VII) на території Середнього Дністра ті особливості, які були відмічені в другому та третьому розділах, збереглися і стали більш яскраво вираженими. Стає помітнішою різниця між пам'ятками Побужжя та Північної Молдови і Попруття. У питанні спеціалізації кременеобробки ми прийшли до наступних висновків: в момент переходу до «макролітичної» техніки гостро постало питання про сировину, адже виробництво широких платівок вимагало чималих сировинних витрат. Це

призвело до активної розробки покладів кременю. Останнє вимагало чималих зусиль, часу та навичок. Ми вважаємо, що спеціалізація виробництва почалась із видобутку сировини. Цей процес розпочався в кінці Трипілля А та на початку В/І.

Отримані результати з поселення Ожеве-Острів дають можливість не тільки розглядати ці матеріали як еталонні для періоду ВІ, але й використовувати їх для порівняння із пам'ятками інших мікрорегіонів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губ. / В.Б. Антонович // Труды IV Археологического Съезда. – Одесса, 1886. – Т.І. – с. 86-102.
2. Артаманов М.И. Югоподольская экспедиція / М.И. Артаманов // КСИИМК. Вип.ХХІ. – 1947 – с.74-76.
3. Беленко М.М. Крем'яний матеріал з поселення Небелівка / М.М. Беленко // Археологія і давня історія України. – Вип.3. – К.2010. – С.15-17.
4. Бибилов С. Н. Древние кремневые выработки в Среднем Поднестровье / С.Н. Бибилов// Sbornik narodního musea v Praze. – Svazek XX. – No. ½. – 1966 – Р. 3-6.
5. Бибилов С. Н. Из истории каменных серпов на Юго-востоке Европы / С.Н. Бибилов // СА. – 1962. №3. – С.3-25.
6. Бибилов С. Н.. О ранних формах ремесленного производства / С.Н. Бибилов // Домашние промыслы и ремесло. Л. 1969, С. 3-11.
7. Бибилов С.Н. О ретроспективном восстановлении археологических остатков на местах залеганий / С.Н. Бибилов // КСИА УРСР. – 1960. – вып. 9. – С. 43-46.
8. Бибилов С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре (к истории ранних земледельческо-скотоводческих обществ на Юго-Востоке Европы) / С.Н. Бибилов // МИА СССР. – № 38. – М.-Ленинград, 1953. – 460 с.
9. Богаевский В.Л. Орудия производства и домашние животные Триполья / В.Л. Богаевский – Л.: Соцэкгиз 1937. – 312 с.

- 10.Бурдо Н.Б. К проблеме выделения культур в общности Триполья-Кукутень / Н.Б. Бурдо // Земледельцы и скотоводы древней Европы: проблемы, новые открытия, гипотезы. – Киев-СПБ - 2012. – С.9-13
- 11.Бурдо Н.Б., Особенности керамического комплекса Прекукутень-Триполье А и проблема генезиса трипольской культуры / Н.Б. Бурдо // Stratum plus 2. – 2001 а. – С. 141-163.
- 12.Бурдо Н.Б. Новые данные для абсолютной датировки неолита и раннего энеолита на территории Украины / Н.Б. Бурдо // Stratum plus 2. – 2001 б. – С. 431-446.
- 13.Бурдо Н. Б. Історія дослідження проблеми походження Трипілья–Кукутені у світлі нових даних / Н. Б. Бурдо // Археологія. – 2003. – № 4. – С. 5–18.
- 14.Бурдо Н.Б. Трипільське населення і оточуюче населення. Моделі взаємодії / Н.Б. Бурдо // Кам'яна доба. – вип.7. – 2005. – С.177.
- 15.Бурдо Н.Б. Структура и социальные модели культуры Кукутень А – Триполье VI / Н.Б. Бурдо // Stratum plus 2. – 2018. – С. 17-34.
- 16.Василенко Б. А. Работы в Галичском районе / Б.А. Василенко // АО 1984 года. – 1986 – С. 221.
- 17.Василенко Б.А. Видобування і обробка кременю на правобережжі Верхнього Подністров'я в енеоліті / Б.А. Василенко // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX Республіканської конференції. – Київ: Наукова думка - 1989 – С. 38-39.
- 18.Василенко Б.А Работы Верхнеднестровской экспедиции / Б.А. Василенко, И.Т. Кочкин, В.М. Конопля // АО 1984 года. – Москва: Наука – 1986. – С.222
- 19.Виноградова Н.М. Племена Днестровско-прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры / Н.М. Виноградова. – Кишинев, 1983. – 193 С.

- 20.Відейко М. Ю. Організаційний експеримент: Трипільська комісія / М. Ю. Відейко // Археологія і давня історія України. Випуск 9. – К., 2012. – С. 84 – 92.
- 21.Відейко М.Ю. Гринчук / М.Ю. Відейко // ЕТЦ. – К.2004. – Т.2. – С.137-138.
- 22.Відейко М.Ю. Південно-Східна та Центральна Європа у V-IV тис. до н.е. / М.Ю. Відейко. – КНУ ім. Т. Шевченка. – Київ, 2015. – 240 с.
- 23.Возний І.П. Ударна зброя XII – першої половини XIII ст. з території Верхнього Прута та Середнього Дністра / І.П. Возний, А.В. Федорук // Вісн. ін-ту археол. Львів. ун-т Proc. Inst. Archaeol. Вип. 8 – Lviv. Univ. 2013. – С. 53–64
- 24.Волков П.В. Опыт исследования технологии скولا / П.В. Волков, Е.Ю. Гиря // Проблемы технологии древних производств. – Новосибирск СО АН СССР - 1990. – С.38—56
- 25.Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909-1913 рр. / С.С. Гамченко // Трипільська культура на Україні. Київ, 1926. – Вип. 1. – С. 31-42.
- 26.Генинг В.Ф. Археология древностей – период зарождения науки (конец XVIII – 70-е годы XIX в.) / В.Ф. Генинг В.Н. Левченко– К., 1992. – 65 с.
- 27.Гиря Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий / Е.Ю. Гиря– СПб., - 1997. – 198 с.
- 28.Гурина Н.Н. Древние кремнеобрабатывающие шахты та территории СССР / Н.Н. Гурина.– Л.:Наука, 1976. – 178 с.
- 29.Гусев С.М. Трипільська культура Середнього Побужжя / С.М. Гусев. Вінниця: Антекс, 1995. – 304 с.
- 30.Даниленко В.Н. Энеолит Украины / В.Н. Даниленко. – К.: Наукова думка. 1974. – 176 с.

- 31.Даниленко В.Н. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи / В.Н. Даниленко, М.М, Шмаглій // Археологія. – Вип.6. – 1972. – С.3-20.
- 32.Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья (опыт классификации). – Кишенев: 1980. – 204 с.
- 33.Дергачев В.А. Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья (к проблеме взаимодействия древних обществ Средней, Юго-Восточной и Восточной Европы) / В.А. Дергачев // Stratum plus 2, 1999, С. 169–221.
- 34.Дергачев В.А. Два этюда в защиту миграционной концепции / В.А. Дергачев // Stratum plus 2, - 2000. – С.188-236
- 35.Дергачев В.А. О скипетрах, о лошадях, о войне. Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас / В.А. Дергачев. Санкт-Петербург 2007. – 486с.
- 36.Державна геологічна карта України. Волино-Подільська серія. Аркуші М-35 XXVIII (Бар) М-35 XXXIV (Могилів-Подільський). Пояснювальна записка / за ред. В.Я. Веліканова. – Київ-2008. – 205 с.
- 37.Дяченко А.В. Эвстатические колебания уровня Черного моря и динамика развития населения Кукутень-Трипольской общности // Stratum Plus. – 2010. – № 2. – С. 37-48
- 38.Дяченко А.В. Склад сім'ї населення західнотрипільської культури / А.В. Дяченко, Д.К. Черновол // Археологія. – №3. – 2009. – С.3-12.
- 39.Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-ІІ) / Гол.ред. В. Кубійович. — Париж, Нью-Йорк, 1957. — Т. 2. — С. 405-800
- 40.Заец И.И. Результаты исследования производственного инвентаря поселения Ворошиловка / И.И. Заец, Н.Н. Скакун // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: тез.докл. первого полевого семинара. – К., 1990. – С.69-72.

- 41.Захарук Ю.М. Проблеми археологічної культури / Ю.М. Захарук // Археологія. – Т. XVII. – К.: 1964. – с.12-42
- 42.Збенович В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре (к происхождению трипольской культуры) / В.Г. Збенович. – К.:Наукова думка. – 1980. – 179 с.
- 43.Збенович В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / В.Г. Збенович. – К.: Наукова думка, 1989. – 224 с.
- 44.Збенович В.Г. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований / В.Г. Збенович, В.А. Шумова // Первобытная археология. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 97-106.
- 45.Кандиба О. Старша мальована кераміка в Галичині / О. Кандиба // Збірник Українського Інституту в Америці. – Сент Пол, Міннесота; Прага. 1939. – С. 1-29.
- 46.Киосак Д. О технике скола пластин болгарского варианта культуры Гумельница / Д. Киосак, Л. Субботин // Культурные взаимодействия. Динамика и смыслы. – Кишенев 2016. – С. 93-106.
- 47.Киосак Д.В. К интерпретации кремнеобработки Прекукутени - Триполья А / Киосак Д.В. // *Tyragetia* 1. – 2016, С. 147-163.
- 48.Кирпичников А. Н., Вооружение / А.Н. Кирпичников, А.Ф. Медведев // Древняя Русь. Грод, замок, село. – М., 1985. – С. 298–363
- 49.Киосак Д.В. Крем'яні вироби з поселення Небелівка // Археологія. – №1. – 2015. – С.61-70.
- 50.Киосак Д.В. Модуси трипільської кременевої індустрії етапу В1 / Д.В. Киосак // Записки історичного факультету. – 2016. – Вип. 27. – С. 66-82.
- 51.Коваленко С. Кремневий інвентарь раннетрипольского поселения Александровка I / С. Коваленко, С. Бодян // *Revista arheologică*, vol. II, nr. 1-2, 2006, с.198-212

- 52.Коваленко С. Кремневые изделия из раскопок раннетрипольского поселения Рогожень I в 2013 г. / С. Коваленко, С. Бодян, В. Бикбаев // Revista arheologică, vol. XI, nr. 1-2, 2015. С.143-153
- 53.Колесников А.Г. Памятники трипольской культуры этапа VI в среднем Поднестровье / А.Г. Колесников, В.А. Колесникова // Археология. 1987. – С. 26-28.
- 54.Колесников О.Г. Деякі питання історії населення трипільської культури в Середньому Подністров'ї /етап VI/ // 1990
- 55.Колесников О.Г. Нові поселення середнього Трипілля в Подністров'ї / О.Г. Колесников // Археологія. – 1985. – №49. – С. 49-53.
- 56.Конопля В.М. Класифікація крем'яної сировини заходу України / В.М. Конопля // Львівський історичний музей. Наукові записки. Вип. VII. – Львів, 1998. – С.139-157.
- 57.Конопля В.М. Скарб крем'яних виробів з Івано-Франківська / В.М. Конопля // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 10. – 2006. – С.201-208
- 58.Корвін-Піотровський О.Г. Багатошарове трипільське поселення Березова, ур. Берг / О.Г. Корвін-Піотровський, С.О. Гусєв // Археологія 4. 2000, 35-40
- 59.Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР / Г.Ф. Коробкова. Л., 1987. – 320 с.
- 60.Котова Н.С. Дереевская культура и памятники Нижнемихайловского типа / Н.С. Котова. – Киев-Харьков "Майдан" 2013. – 485с.
- 61.Котова Н.С. Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья / Н.С. Котова. – Луганск: Вид-во СНУ ім. В. Даля. 2006. - 327 с.
- 62.Кравець В.П. Ранньотрипільське поселення в Городниці на Дністрі / В.П. Кравець // Наукові записки. Інститут суспільних наук АН УРСР. – Т.2.– Л.1954. – С. 49-66.

63. Кричевський Є.Ю. Древнее население Западной України в эпоху неолита и ранней бронзы / Є.Ю. Кричевський // КСИИМК. – 1940. – вип.. III. – С.3-13.
64. Ларина О. Жатвенные орудия Ближнего Востока как начальный этап становления древнейшего земледелия / О. Ларина // Revista arheologica IX. – 2013. – С.5-15.
65. Магура С. Питання побуту на підстав залишків Трипільської культури / С. Магура // Трипільська культура на Україні (за ред. Козловської В. Та Курінного П. – В. 1. – Київ 1926. – с. 97-112
66. Манзура И.В. Владеющие скипетрами / И.В. Манзура // Stratum plus 2, 2000, С. 237-295.
67. Манзура И.В., Северное Причерноморье в энеолите и в начале бронзового века: ступени колонизации / И.В. Манзура // Stratum plus 2, 2003, 63-85.
68. Маринич О.М., Пархоменко Г.О., Петренко О.М., Шищенко П.Г. Удосконалена схема фізико-географічного районування України / ОМ. Маринич, Г.О. Пархоменко, О.М. Петренко, П.Г. Шищенко // Укр. географ. журн. – 2003. – №1. – С.16-21.
69. Маринеску-Былку С. Новые свидетельства влияния прекукутенских традиций в развитии культуры Кукутень / С. Маринеску-Былку // Stratum plus. 2. – 2001. – С. 164-169.
70. Маркевич В.И., Исследования Молдавской неолетической экспедиции / В.И. Маркевич // Археологические исследования в Молдавии (1972 г.). – 1974. – С. 26-51.
71. Маркевич В.И., Многослойное поселение Новые Русешты 1 / В.И. Маркевич // КСИА АН СССР 123, 1970, С.56-68
72. Матюхин А.Е. К вопросу о происхождении и природе палеолетических мастерских / А.Е. Матюхин // Археологический альманах. – №4. – Донецк-1995. – С.31-40

- 73.Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII-XIV вв. / А.Ф. Медведев. – М.: Наука - 1966
- 74.Мелюкова А.И. Вооружение скифов / А.И. Мелюкова. – М: Наука 1964\
- 75.Мовша Т.Г. Трипольское жилище на поселении Солончены II (раскопки 1955 г.) / Т.Г. Мовша // ЗОАО. – О.1961. – Т.1. – С.231-247.
- 76.Мовша Т.Г. Многослойное трипольское поселение Солончены II / Т.Г. Мовша // КСИА АН СССР. – Вып.105. – 1965. – С. 91-100.
- 77.Мовша Т.Г. Две параллельные линии в развитии трипольской этнокультурной общности (этапы VI-CI) / Т.Г. Мовша // Новейшие открытия советских археологов. – Тез.докл.конф. Часть 1. – Киев: 1975. – с. 65-66.
- 78.Мовша Т.Г. Пізньотрипільське житло-майстерня в с. Цвіклівці / Т.Г. Мовша // Археологія, вип. XXIII. – 1970 – С. 129-141
- 79.Мовша Т.Г. Проблемы связей Триполье-Кукутени с племенами культур степного ареала / Т.Г. Мовша // Studia Praehistorica 5-6. София 1981. – с. 61-72
- 80.Мовша Т.Г. Середній етап трипільської культури / Т.Г. Мовша // Археологія Української РСР. – Т.1. – Київ 1971. – С.165-177
- 81.Мовша Т.Г., К проблеме взаимодействия древних земледельцев трипольско кукутенской общности с носителями культур понтийских степей / Т.Г. Мовша // Проблеми археології Подніпров'я. – 3. Дніпропетровськ 2000. – С. 29-53
- 82.Мовша Т.Г. Взаємодії Кукутень-Трипілья з населенням Карпатського регіону та Центральної Європи / Т.Г. Мовша // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. Тези доповідей ювілейної конференції Національного музею історії України. Київ 1999.
- 83.Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Каменный век. / А.Л. Монгайт – Т. 1. – М.: Наука, 1973. – 355 с.

- 84.Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців / Д.Ю. Нужний. – Київ 2008 – 306 с.
- 85.Овчинников Е.В. Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи ВІІ-СІ) / Е.В. Овчинников – К.: Вид-ць Олег Філюк. – 2014. – 406 с.
- 86.Палагута И.В. Трипольская культура в начале развитого периода (ВІ): относительная хронология и локальные варианты памятников / И.В. Палагута. Киев 2016. – 409 с.
- 87.Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений / Т.С. Пассек // МИА. – № 10. – М.-Л. 1949 а – с.
- 88.Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья / Т.С. Пассек // МИА.– № 84. – 1961. – 228 с.
- 89.Пассек Т.С. Розкопки Трипільського поселення коло с. Володимирівка в 1946 р. / Т.С. Пассек // Археологічні пам'ятки УРСР. Т. II, Київ, 1949 б
- 90.Пассек Т.С. Типольские поселения на Днестре / Т.С. Пассек // КСИИМК.– 1050. – вып. XXXII. – С.40-56.
- 91.Петрунь В.Ф. Використання мінеральної сировини населенням трипільської культури / В.Ф. Петрунь // ЕТЦ. –2004. – Т. 1.– С. 199-218.
- 92.Петрунь В.Ф. К петрографическому определению состава и районов добычи минерального сырья раннеземледельческими племенами Юго-Запада СССР / В.Ф. Петрунь // КСИА. – вып. 111. – 1967. – с.50-59
- 93.Петрунь В.Ф. Малиновецька, гринчуківська та незвиська кремениста сировина в енеолітичній техніці Придністров'я / В.Ф. Петрунь // Наукові матеріали міжнародної археологічної конференції «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз /до 120-річчя відкриття/» - Заліщики. – 1998. – С.38-41
- 94.Пічкур Є.В. Комплекс кременеобробки поселення Пекарі II / Є.В. Пічкур, П.С. Шидловський // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – К.: Корвін Пресс, 2003. – С. 121-128.

- 95.Пічкур Є.В. Виготовлення довгих кременевих пластин в трипільській культурі (до питання про технологію розщеплення) / Є.В. Пічкур // Кам'яна доба України. До 90-річчя О.П. Черниша. – Київ: Шлях, 2008. – Вип. 11. – С. 197-204.
- 96.Пічкур Є.В., Шидловський П.С. До питання про роль місцевого та імпортного (волинського) кременю в кременеобобці трипільських племен Буго-Дніпровського межиріччя / Є.В. Пічкур, П.С. Шидловський // Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. – К. – СПб.: ИА НАН Украины, ИИМК РАН, - С. 109-123.
- 97.Пічкур Є.В. Кременеві скарби трипільської культури / Є.В. Пічкур // Археологія і давня історія України. – Вип. 3 (16). – К.2015. – С.65-76
- 98.Пічкур Є.В. Реконструкція процесу видобутку кременю трипільськими племенами розвиненого етапу (ВІІ-СІ) / Є.В. Пічкур // Інтерпритація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених. – К.2017а. – С.36-39.
- 99.Пічкур Є.В. Индикаторы «импортов» в трипильской культуре (по материалам «кладов» кремневых пластин) / Е.В. Пічкур // Vita antiqua+. – №9. – К.2017. – С.206-221.
100. Попова Т. А. Хронология Поливанового Яра и ее значение для периодизации трипольской культуры / Т.А. Попова // КСИА. – № 157. – 1979. – С. 69-72.
101. Попова Т.А. Древнейшие земледельцы Среднего Подестровья в IV-III тыс. до н.э. (по материалам многослойного поселения Поливанов Яр). – Автореферат дис. ... канд. Ист. Наук – Ленинград 1972. – 19 с.
102. Попова Т.А. Кремнеобрабатывающее производство трипольских племен (по материалам поселения Поливанов Яр) / Т.А. Попова // Первобытная археология – поиски и находки. Киев: наукова думка 1980. – с. 145-163.

103. Попова Т.А. Хронология Поливанова Яра и ее значение для периодизации трипольской культуры / Т.А. Попова // КСИА. – вып.159. – 1979. – с.69-72
104. Попова Т.А. Многослойное поселение Поливанов Яр. К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье / Т.А. Попова. Санкт-Петербург 2003.
105. Радомський І.С. Кам'яний інвентар з поселення трипільської культури Солончени II на Дністрі / І.С. Радомський // Магістеріум. Археологічні студії. – Вип.67. – 2017. – С.19-24.
106. Радомський І.С. Кам'яні матеріали з поселення Озаринці / І.С. Радомський, О.О. Якубенко // Археологія. – №1. – 2016. – С.97-104
107. Рассмакін Ю.Я. Між Трипіллям, Кавказом та Східною Анатолією: проблеми хронології степових пізньонеолітичних пам'яток / Ю.Я. Рассмакін // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – К. 2003. – С.132-139.
108. Рассмакін Ю.Я. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств / Ю.Я. Рассмакін // Археологія 2. – 2004. – С. 3-26.
109. Рижов С. М. Спадщина О. Кандиби (Ольжича) / С.М. Рижов // Магістеріум. Археологічні студії. Вип 27. – 2011 – С. 19-26
110. Рижов С.М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля на території України / С.М. Рижов // О. Ольжич. Археологія. – Київ. Вид-тво Олени Теліги 2007. – С. 437-477.
111. Рижов С.М. Поселення Жури і його місце серед пам'яток розвинутого етапу трипільської культури Середнього Подністров'я / С.М. Рижов, В.О. Шумова // Археологія. - 1999. - №. 3. - С. 41-55
112. Рудинський М. Досліди на Кам'янецьчині / М.Я. Рудинський // Коротке звітання ВУАК за 1926 рік (з каталогом звітної виставки). – Київ, 1927. – С. 123-143.

113. Рудинський М. Поповгородський вияв культури мальованої кераміки. З повідомлення про наслідки дослідного сезону р.1929. / М.Я. Рудинський // Антропологія. – 1930. – Т. III. – С. 235-259.
114. Рудинський М.Я. Деякі підсумки та ближчі завдання палеонтологічних вивчень у межах УСРР. Палеоліт. Епіпалеоліт. Ранній неоліт / М.С. Рудинський // Антропологія. Річник Кабінету за р. 1930. – Т.IV. – К., 1931. – С. 145–184.
115. Рындина Н.В. Опыт планиграфического анализа кремневых орудий трипольского поселения Друцы-I / Н.В. Рындина, А.В. Энговатова // Тезисы докладов 1-го полевого семинара: Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.. – 1990. – С. 108-114
116. Семенов С. А. Жатвенные кремневые ножи из поздненеолитического поселения Лука-Врублевецкая на Днестре / С.А. Семенов // Советская археология. Т.XI. 1949. – С. 151-154
117. Семенов С.А. Древнейшие каменные серпы / С.А. Семенов // СА. – Вип.XXI. – 1954. – с.355-367
118. Семенов С.А. Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и изделий последам работы) / С.А. Семенов // МИА №54, 1957. – 239 с.
119. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии / Е.И. Сецинский // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1889 г. – Т. 1. – М., 1901. – С.
120. Сіцинський Ю. Й. Матеріали до археології Західного Поділля / Ю.Й. Сіцинський // Записки всеукраїнського археологічного комітету. – т. I. – 1930. – С. 25-44.
121. Скакун Н.Н. Бодаки – один из центров кремнеобрабатывающего производства на Волыни / Н.Н. Скакун // Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. – Киев-СПб. - 2005. – С. 64-80.

122. Скакун Н.Н. Древние молотильные доски Закавказья / Н.Н. Скакун // Петербургская трасологическая школа и изучение древних культур Евразии. – СПб-2003 С. 229-240
123. Скакун Н.Н. Новые данные о земледельческих орудиях эпохи энеолита в Юго-Восточной Европе / Н.Н. Скакун // *Stratum plus* 2, - 2001. – С. 295-307.
124. Скакун Н.Н. Орудия труда и хозяйство древнеземледельческих племен Юго-Восточной Европы в эпоху энеолита (по материалам культуры Варна) / Н.Н. Скакун. – Санкт-Петербург 2006
125. Скакун Н.Н. Техничко-морфологический и трасологический анализы макропластин из Луганского погребения / Н.Н. Скакун// *Земледельцы и скотоводы древней Европы: проблемы, новые открытия, гипотезы.* – Киев-СПБ – 2012. – С. 202-215
126. Скакун Н.Н. Специализированный жилищно-производственный комплекс на поселении Бодаки / Н.Н. Скакун, Е.Г. Старкова, Л.М. Яковлева, А. Самзун // *Земледельцы и скотоводы древней Европы: проблемы, новые открытия, гипотезы.* Киев-СПБ – 2012. – С. 216-224
127. Слесарев Е.С. Новые исследования Бернашевского поселения. Анализ производственного инвентаря подъёмного материала / Е.С. Слесарев, И.С. Радомский, П.С. Шидловский // *Верхнедонской археологический сборник. Вып 6. Мат-лы межрегиональной научной конф. «Археология восточноевропейской лесостепи: поиски, находки, проблемы».* – Липецк: ВПО «ЛГПУ», 2014. – С. 209-217.
128. Сорокин В.Я, К проблеме генезиса культуры Кукутень / В.Я. Сорокин // *Revista arheologica.* 1. – 1993. – с. 83-92.
129. Сорокин В.Я. К проблеме культурных связей прекукутенско-раннетрипольских племен с обществами культур Балкано-Дунайского региона / В.Я. Сорокин // *Vestigii arheologice din Moldova.* – Chisinau 1997. – С. 138-154.

130. Сорокин В.Я. Культурно-исторические проблемы племен среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья / В.Я. Сорокин // Известия АН Молдавской ССР. Серия общественных наук, №3. – 1989. – с.45-54
131. Сорокин В.Я. Орудия труда и хозяйство племен Среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья / В.Я. Сорокин. – Кишинев, 1991. – С. 70.
132. Сорокин В.Я. Памятники яблонского типа // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. Доповідей XX респ. Конф., Одеса, жовт. 1989. – Київ. 214-215
133. Сорокин В.Я., Орудия труда и хозяйство трипольских племен (по материалам среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья): автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.06 – археология (Ленинград 1987).
134. Сорокин В.Я. К проблеме хронологии памятников среднего Триполья Молдавии / В.Я. Сорокин // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. I Полевой семинар. Тальянки – Веселый Кут – Майданецкое, 1990, с.94-101
135. Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді-бронзи / Д.Я. Телегін. – К.1973. – 172с.
136. Формозов А.А. Клады каменных орудий на территории СССР / А.А. Формозов // Archeologické rozhledy. – series 5. – 1958. – С.644
137. Харпер Т.К. Вплив змін клімату на популяційну динаміку Кукутень-Трипільського культурного комплексу і формування західнотрипільських поселень-гігантів / Т.К. Харпер // Вісник рятівної археології (Acta archaeologiae conservativae). – 2015. – Вип. 1. – С. 44-66
138. Хвойка В.В. Каменный век Среднего Поднепровья / В.В. Хвойка // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г. – Т. 1. – М., 1901. – С. 736-812.
139. Хвойка В.В. Начало земледелия и бронзовый век в среднем Приднепровье / В.В. Хвойка // Труды XIII археологического съезда. – Т.1. – М. 1908. С. 2-28

140. Хвойка В.В. Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры / В.В. Хвойка // Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического о-ва. – Т. 5. Вып. 2 – СПб 1904. – С.
141. Хільчевський В.К., Гідрохімічний режим та якість поверхневих вод басейну Дністра на території України / В.К. Хільчевський, О.М. Гончар, М.Р. Забокрицька, Р.Л. Кравчинський, В.А. Сташук, О.В. Чунарьов Київ. Ніка-Центр – 2013. – 255 с.
142. Цвек О.В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності / О.В. Цвек // Археологія. – №51. – К.1985. – С.31-45.
143. Цвек О.В. До питання виділення виробничих культів у населення трипільської спільноти / О.В. Цвек // Кам'яна доба. – вип. 7. – 2005. – С.160-167
144. Цвек Е.В. Памятники борисовского типа в системе восточного ареала триполье-кукутенской области / Е.В. Цвек // Областная научно-практическая конференция посвященная 100-летию со дня рождения М.Я. Рудинского. Тезисы докладов и сообщений /26-28 марта 1987 г./ - Полтава.1987. – с. 36-38
145. Цвек Е.В. К вопросу об индустрии кремня у населения трипольской общности / Е.В. Цвек // Stratum plus №2. – 2012. С.211-224
146. Цепенда М.М. Регіон «Середнє Придністров'я» як об'єкт оцінки рівня господарської освоєності водноресурсного потенціалу / М.М.Цепенда // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць. – Вип. 434: Географія. – Чернівці: Рута, 2009. – С.21-27.
147. Черненко Е.В. Скифские лучники / Е.В. Черненко. К.:Наукова думка. 1981
148. Черновол Д. К. Постройки петренской локальной группы / Д.К. Черновол // Revista Archeologică. – 2013. – Вып. IX. – № 1. – С. 72 – 87

149. Черновол Д. К. Розкопки поселення Трипільської культури Ожеве-острів / Д.К. Черновол // Археологічні дослідження в Україні 2014 р. – 2015. – С. 277-279.
150. Черновол Д.К., Рятівні роботи поблизу с. Бернашівка / Д.К. Черновол, Є.В. Пічкур, О.В. Дяченко, А.О. Корвін-Піотровський, О.С. Кириленко // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. — К.: ІА НАН України, 2010. — С. 463-465.
151. Черновол Д.К. Крем'яні вістря з трипільського поселення Ожеве-Острів / Д.К. Черновол, І.С. Радомський // Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. – Л.: Астролябія – 2015. – С.367-383.
152. Черныш Е.К. К истории населения енеолитического времени в Среднем Приднестровье (По материалам многослойного поселения у с. Незвисько) / Е.К. Черныш // Неолит и энеолит Юга Европейской части СССР. – МИА. – №102. – М.: 1962. – с. 5-85.
153. Черныш Е.К. Место поселений борисовского типа в периодизации трипольской культуры / Е.К. Черныш // КСИА. – вып. 142. – 1975. – с.3-10
154. Черныш Е.К. Орудия труда трипольских племен / Е.К. Черныш // Доклады и сообщения археологов СССР. VII международный конгресс доисториков и протоисториков. – Москва «Наука». – 1966. – с.100-105.
155. Черныш Е.К. Резцы с трипольских поселений / Е.К. Черныш // КСИА. Вып.59. – 1955. – 140-144
156. Черныш Е.К. Трипольские мастерские по обработке кремня / Е.К. Черныш // КСИА. – вып. 111. – 1967. - С. 60-66.
157. Черныш Е.К. Трипольские орудия труда с поселения у с. Владимировка / Е.К. Черныш // КСИИМК. Вып.40. 1951 – с. 85-95
158. Черныш Е.К. Формирование локальных вариантов трипольской культуры / Е.К. Черныш // Всесоюзная конференция «Новейшие достижения советских археологов». Тезисы пленарных докладов. – Москва 1977. – с.18-21

159. Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии / Е.К. Черныш // Энеолит СССР. – М., 1982. – С. 166-347.
160. Черныш Е.К. Формирование трипольско-кукутенской культурной общности / Е.К. Черныш // Studia Praehistorica 5-6. София 1981. – с. 5-47
161. Чижов М.П. Український лісостеп. Фізико-географічний нарис / М.П. Чижов. К.: «Рад школа». – 1961. – 204 с.
162. Шидловський П.С. Крем'яний інвентар з господарської споруди на поселенні Бернашівка / П.С. Шидловський, Є.С. Слесарев // Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірка наук. праць пам'яті Володимира Круца. – Львів: Астролябія, 2015а – С. 337-355.
163. Шидловський П.С. Технологічні особливості крем'яного комплексу ранньотрипільського поселення Бернашівка I / П.С. Шидловський, Є.С. Слесарев // Кам'яна доба України. – К.: В-ць О. Філюк, 2015б – Вип. 16. – С. 204-224.
164. Шидловський П.С. Археологічні дослідження поблизу с. Аполянка на Уманщині / П.С. Шидловський, Є.В. Пічкур, Д.К. Черновол // Археологічні дослідження в Україні 2002-2003 рр.: Збірка наукових праць. – Вип. 6. – К.: ІА НАН України, Шлях, 2004. – С. 361-365.
165. Шумова В.О. Житлові комплекси трипільського поселення Василівка та його місце серед пам'яток Середнього Подністров'я / В.О. Шумова // Магістеріум. Археологічні студії. – вип. 6. – 2001. – С. 112-120.
166. Шумова В.О. Майстерня по обробці кременю поселення трипільської культури біля с. Василівка на Середньому Дністрі / В.О. Шумова // Трипільська культура України (до 100-річчя відкриття). – Львів, 1993. – С. 74-76.

167. Шумова В.О. Про одну з категорій кераміки пізньо-трипільських пам'яток межиріччя Південного Бугу та Дніпра / В.О. Шумова // Тези доповідей III Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – 1985. – С. 45-46.
168. Шумова В.О. Трипільське поселення Василівка на Середньому Дністрі / В.О. Шумова // Археологія. - 1994. - № 1. - С. 82-86.
169. Щербаківський Д. Пам'ятки мистецтва на Правобережжі / Д. Щербаківський // Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 р. – К.: УАН ВУАК 1927. – С.167-172
170. Энговатова А.В. Кремневая индустрия Трипольской культуры (по материалам памятников Днестро-Днепровского междуречья): автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.06 – археология (Москва 1993). – 21 с.
171. Яковенко Э.В. Трипольский слой городища Гринчук / Э.В. Яковенко // АО 1974 года. – М. Наука. 1975. – С. 377-378
172. Biagi P. The Middle Neolithic and Chalcolithic Chipped Stone Assemblages of Transylvania: Their Exploitation, Manufacture and Trans-Carpathian Trade / P. Biagi // Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea. Chronologies and Technologies from the 6th to 4th Millennium BCE. International workshop Budapest 2012. – Archaeologie in Eurasien. 31. – 2015. – P.243-262.
173. Bilcze Zlote. Materials Of the Tripolye culture from the Werteba and the Ograd sites / Ed. Slawomir Kadrow – Krakow, 2013. – 323 p.
174. Biro K.T. Dynamism in the Lithic Industry: Changes in the Chipped Stone Assemblage of the Ariuşd Settlement / K.T. Biro, S.J. Sztancsu // Cucuteni culture within the European Neo-Eneolithic context. Proceedings of the International Colloquium “CUCUTENI – 130” 15-17 October 2014, Piatra-Neamţ, Romania. – 2016. – P.461-484.
175. Boghian D. Considerati preliminare asupra utilajului litic din asezarea precucuteniana de la Targu Frumos / D. Boghian, S. Tudose // Arheologia Moldovei. – XVII. – 1994. – P.147-157.

176. Crandel O.M. Aspects of long distance trade by the Precucuteni Culture / O.M. Crandel, D.-M. Vornicu // *Tangensies. TRANSYLVANIAN REVIEW*• VOL. XXIV, NO. 2, 2015. – p.85-108
177. Cyncalowsky A. Osiedle kultury trypolskiej w Bodakah nad Horyniem / A. Cyncalowsky // *Wiadomosci Archeologiczne* – T.34. – Warszawa-1969. – P.221-227
178. Dumitrescu Vl. Originea si evolutia culturii Cucuteni-Tripolie / Vl. Dumitrescu // *SCIIV.* – T.XIV,1. – 1963. – p.51-78.
179. Gallet M. Pour une technologie des débitages lami-naires préhistoriques / M. Gallet. Paris: CNRS Editions 1998
180. Gimbutas M. The FirSt Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age Europe / M. Gimbutas // *JIES.* 5:4. – 1977. P. 277-338.
181. Gimbutas M. Old Europe c.7000-3500 B.C.: The Earliest European Civilization Before the infiltration of the Indo-European Peoples / M. Gimbutas // *JIES*, 1: 1-2. – 1973. – S.2-20
182. Gimbutas M. 1979: The Three Waves of the Kurgan People into Old Europe, 4500-2500 B.C. / M. Gimbutas // *Archives suisses d'antropologie generale.* 42: 2. – Geneve-1979. – P. 113-137.
183. Hadachek K. Osada Przemyslowa w Koshylowcach z epoki eneolitu / K. Hadachek // *Studia do pochatkow cywilizacyi w polud.- wscod. Europie.* – T. VII., zesz. II. – Lwow 1914 – 73 str.
184. Hansen et al. Pietrele an der Unteren Donau. Bericht uber die Ausgrabung im Sommer 2011 / S.Hansen, M.Toderaş, A. Reingruber, J. Wunderlich, N. Benecke, I. Gatsov, E. Marinova, M. Muller, C. Nachev, P. Nedelcheva, D.Nowacki, A. Ropke, J. Wahl, S. Zauner // *Eurasia Antiqua* 18. – 2012. P. 1-68.
185. Kandyba A. Kamne nastroje neolithicke malovane keramiky v Halici. / A. Kandyba // *Obzor prachistoricky.* – Organ spolecnosti ceskych prehistoriku v Praze – r.IX. – 1930-1935. – str. 32-36

186. Kandyba O. Shipenitz Kunst und Gerate eines neolitischen Dorfes / O. Kandyba – Wien, Leipzig, 1937. – s.
187. Kiosak D. The Flint inventory of the Sabatynivka 1 site (Trypillja B1) / D. Kiosak // Ten years after: the Neolithic of the Balkans, as uncovered by the last decade of research. – Timisoara. 2009. – P.275-288
188. Klimisha F. Flint axes, ground stone axes and “battle axes” of the Copper Age in the Eastern Balkans (Romania, Bulgaria) / F. Klimsha // Stone Axe Studies III. – 2011. – P.361-382
189. Kopernicki J. PoPoszukiwaniu archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem, spolne z p. Wl. Przybyslawskim w r. 1878 / J. Kopernicki // Zbior wiadomosci do Antropologii Krajowej. – Krakow. 1878. – S. 31-64.
190. Kozlowski L. Chaty kылtury Cheshy-Wysocko odkryte w Niezviskach w pow. Horodenski. / L. Kozlowski. Poznan. 1939. – 98 s.
191. Kozlowsky L. Młodsza epoka kamienna w Polsce (neolit) / L. Kozlowsky. – T. II, zesz. 2 – Lwow. 1924. – 242 str.
192. Inizan M.-L. 1999 Technology and Terminology of Knapped Stone / M.-L. Inizan, M. Reduron-Ballinger, H. Roche, J. Tixier. – T.5 1999
193. Marinescu-Bilcu S. Stone Tools / S. Marinescu-Bilcu // Draguseni. A Cucutenian Community. – 2000. – P. 49-58
194. Monah D. Asezarile culturii Cucuteni-Tripolie din Romania / D. Monah, S. Cucus – Iasi 1985
195. Nițu A. Criterii actuale pentru clasificarea ceramicii și periodizarea etapelor Cucuteniene / A. Nițu // Cercetari istorice (s.n.). – №XI. – Iasi, 1980. – P.167 – 169.
196. Palaguta I. Tripolye-Cucuteni Culture in Southeastern Europe: a Reconstruction of Intercultural Relations during the Middle Period / I. Palaguta // European Associations of Archaeologists 6th Annual Meeting. Lisbon. Portugal, 10th – 17th September 2000. Final Program and Abstracts. – Lisbon. – 141

197. Passek T. La ceramique Tripolienne / T. Passek // Сообщения ГАИМК. – вып. 122. – 1935. – С. 130-155
198. Pelegrin J. Les techniques de débitage laminaire au Tardiglaciaire: critères de diagnose et quelques réflexions / J. Pelegrin // L'Europe Centrale et Septentrionale Au Tardiglaciaire. Issue 7. – 2000. – P. 73-86
199. Pelegrin J. Long blade technology in the Old World: an experimental approach and some archaeological results / J. Pelegrin // Skilled Production and Social Reproduction. Aspects on Traditional Stone-Tool Technologies. Proceedings of a Symposium in Uppsala, August 20—24, 2003. Uppsala: SAU Stone studies. – 2006. – P. 37—68.
200. Pelisiak A. Late Tripolye (C2) Chipped Assemblage from Western Ukraine. Technological Aspects of Large Blade Productions / A. Pelisiak, Th. Saile, M. Dębiec // Cucuteni culture within the European Neo-Eneolithic Context. Proceedings of the International Colloquium «CUCUTENI – 130» 15-17 October 2014, Piatra-Neamț, Romania. In Memoriam Dr. DAN MONAH. PIATRA-NEAMȚ 2016. – 819-834
201. Schmidt H. Cucuteni in der Oberen Moldau / H. Schmidt. Berlin – Leipzig 1932, – 131 S.
202. Rassamakin Yu. Absolute Chronology of Ukrainian Tripolian Settlements / Yu. Rassamakin // The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine: Formation, Development and Decline. – Oxbow Books, 2012. – P.19-69.
203. Schrenk F. THE NEANDERTHALS / F. Schrenk, S. Muller in collaboration with Christine Hemm. – 2009. – 113 c.
204. Shydlovskyi P. Lithic Assemblages of Early Agricultural Communities in Western Ukraine / P. Shydlovskyi, I. Radomskyi, D. Zhelaga // Wetland Archaeology and Prehistoric Networks in Europe / NEENAWA International Scientific Conference, September 15th-18th, 2017 - Kyiv-Kaniv, 2017. – P. 58-59.

205. Sorochin V. Asezările cucuteniene de tip Solonceni / V. Sorochin // MA, XXIII. – 2004. – 167-202
206. Sorochin V. Aspectul regional Cucutenian Drăgușeni – Jura / V. Sorochin // Piatra – Neamt, 2002, - 401 P.
207. Vornicu D.-M. Industria litică cioplită a comunităților precucuteni. Studiu de caz: asezările de la Isaiia și Târgu Frumos, Alexandru Ioan Cuza University in Iași, 2012, unpublished PhD thesis
208. Vornicu D.-M. Industria litică cioplită a comunităților Cucuteni de la Costești - Comunități cucuteniene din zona Târgu Frumos / D.-M. Vornicu // Comunități cucuteniene din zona Târgu Frumos. – 2014. – P.38-47
209. Vornicu D.-M. The chipped stone assemblage from the Early Chalcolithic settlement at Isaiia – Balta Popii / D.-M. Vornicu // Materiale și cercetări arheologice. Serie nouă. – Nr. XIII. – 2017 – P. 191-211

Неопубліковані джерела

Науковий архів Інституту археології НАН України

Фонд ВУАК

210. Од. зб. 202/16. Гамченко С. С. Коротке повідомлення про археологічні дослідження на Україні р. 1928, 4 арк.
211. Од. зб. 116/42. Рудинський М.Я. Передісторичні розшуки на Середній Наддністрянщині.– 1927, 11 арк.

Фонд 12

212. Од. зб. 173. Кричевський Е.Ю. Ранній неоліт і походження трипольської культури. 177 арк.

Фонд 63

213. Од. зб. 819. Гаскевич Д.Л. Крем'яний інвентар неолітичних культур України : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук, 2003, 393 арк.

Фонд 64

214. Од. зб. 1946/12. Артаманов М.И. Археологические пам'ятники Южной Подолии
215. Од. зб. 1985/168. Василенко Б.А., Отчет о летних археологических работах в Ивано-Франковской области в 1985 г, 37 арк.
216. Од. зб. 1987/23. Збенович В.Г., Шумова В.О. Отчет о работе трипольского отряда экспедиции «Днестр-II» в 1987 году. 34 арк.
217. Од. зб. 1949/24. Пассек Т. С. Отчет о работах Трипольской (Днестровской) археологической экспедиции в 1949 году, 45 арк.
218. Од. зб. 1974/6-б. Пачкова С.П., Яковенко Э.В. Отчет о раскопках у с.Гринчуки Каменец-Подольского р-на, Хмельницкой обл. за 1974 год, 19 арк., 37 рис., 21 табл

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

SP — Stratum plus

АА — Археологічний альманах

АДІУ — Археологія і давня історія України

АДУ — Археологічні дослідження на Україні.

АО — Археологические открытия

КДУ — Кам'яна доба України

КСИА — Краткие сообщения Института археологии Академии Наук СССР.

КСИИМК — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях
Института истории материальной культуры.

МАЭ — Музей антропологии и этнографии

МИА СССР — Материалы и исследования по археологии СССР

НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології Національної академії
наук України

СА — Советская археология

СГАИМК — Сообщения Государственной академии истории материальной
культуры

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А
Таблиці

ОЖЕВЕ-ОСТРІВ (таблиця 1)		житлові об		рівчачки		між площ пр		всього	
		<i>кїл</i>	<i>%</i>	<i>кїл</i>	<i>%</i>	<i>кїл</i>	<i>%</i>	<i>кїл</i>	<i>%</i>
I. НЕВИКОРИСТАНА КРЕМ'ЯНА СИРОВИНА									
		17	0,3	1	0,2	11	0,4	29	0,3
II. ВІДХОДИ ВИРОБНИЦТВА ТА ЗАГОТОВКИ									
ВІДЩЕПИ		4196	80,2	401	82,5	2097	81,5	6694	80,7
-первинні		850	20,3	89	22,2	411	19,6	1350	20,2
-вторинні		3346	79,7	312	77,8	1686	80,4	5344	79,8
	технологічні сколи	123		6		52		181	
ПЛАТІВКИ		278	5,3	44	9,1	183	7,1	505	6,1
-первинні		28	10,1	2	4,5	20	10,9	50	9,9
-вторинні		250	89,9	42	95,5	163	89,1	455	90,1
	технологічні сколи	23		2		14		39	
	із заполірованим и краями	2	0,8	-		-		2	0,4
НУКЛЕУСИ		756	14,4	44	9,1	292	11,4	1092	13,2
<i>Пренуклеуси</i>		25	3,3	1	2,3	7	2,4	33	3,0
<i>Нуклеуси для платівок</i>		20	2,6	1	2,3	8	2,7	29	2,7
-одноплощадкові		19		1		8		28	
	кругові	13		1		7		21	
	однобічно- сплощенні	2				1		3	
	торцеві	4						4	
-двоплощадкові		1						1	
<i>Нуклеуси для відщепів</i>		362	47,9	31	70,5	171	58,6	564	51,6
-одноплощадкові		33		5		19		57	
	кругові	19		3		7		29	
	однобічно- сплощенні	14		2		12		28	
- двоплощадкові		9		1		6		16	
- триплощадкові		4		1		1		6	
- багатоплощадкові		319		21		145		485	

ОЖЕВЕ-ОСТРІВ <i>(таблиця 1)</i>		<i>житлові об</i>		<i>рівчачки</i>		<i>між площ пр</i>		<i>всього</i>	
		<i>кїл</i>	<i>%</i>	<i>кїл</i>	<i>%</i>	<i>кїл</i>	<i>%</i>	<i>кїл</i>	<i>%</i>
	дископодібні	13		2		7		22	
<i>Нуклевидні уламки</i>		349	46,2	11	25,0	106	36,3	466	42,7
ВСЬОГО ВІДХОДІВ ВИРОБНИЦТВА ТА ЗАГОТОВОК		5233	82,0	486	82,5	2572	82,1	8291	82,1
ІІІ. ВИРОБИ ІЗ ВТОРИННОЮ ОБРОБКОЮ									
ВІДЩЕПИ РЕТУШОВАНІ		406	40,4	37	38,5	189	38,7	632	39,8
	із заполірованим и краями	-		1	2,7			1	0,2
ПЛАТІВКИ РЕТУШОВАНІ ПО ДОВГОМУ КРАЮ		215	21,4	32	33,3	134	27,5	381	24,0
	із заполірованим и краями	13	6,0	1	3,1	3	2,2	17	4,5
ПЛАТІВКИ ТРОНКОВАНІ		15	1,5	1	1,0	-		16	1,0
	із заполірованим краєм	1	6,7					1	6,3
СКРЕБКИ		159	15,8	14	14,6	85	17,4	258	16,2
<i>на відщепях</i>		66		7		30		103	
	кінцеві	64		7		29		100	
	бокові	2						2	
	кінцево-бокові					1		1	
<i>на платівках</i>		93		7		55		155	
ВИЙМЧАСТІ ЗНАРЯДІЯ		64	6,4	4	4,2	26	5,3	94	5,9
<i>на відщепях</i>		55		4		24		83	
<i>на платівках</i>		9		-		2		11	
ПРОКОЛКИ/ СВЕРДЛА		49	4,9	6	6,3	31	6,4	86	5,4
<i>на відщепях</i>		33		5		21		59	
<i>на платівках</i>		16		1		10		27	
РІЗЦІ		6	0,6	1	1,0	2	0,4	9	0,6
<i>на відщепях</i>		4		1		1		6	

ОЖЕВЕ-ОСТРІВ <i>(таблиця 1)</i>		<i>житлові об</i>		<i>рівчачки</i>		<i>між площ пр</i>		<i>всього</i>	
		<i>кїл</i>	<i>%</i>	<i>кїл</i>	<i>%</i>	<i>кїл</i>	<i>%</i>	<i>кїл</i>	<i>%</i>
<i>на платівках</i>		2				1		3	
КОМБІНОВАНІ		2	0,2			2	0,4	4	0,3
ВІСТРЯ ТА ЇХ ПРЕФОРМИ		77	7,7			14	2,9	91	5,7
РУБЛЯЧІ ЗНАРЯДДЯ ТА ЗАГОТОВКИ ДО НИХ		12	1,2	1	1,0	5	1,0	18	1,1
	заготовки до рублячих знарядь	3		1	-	-	-	4	
	сокири	2		-	-	2		4	
	теслоподібні	1		-	-	2		3	
	долотоподібні	2		-	-	-		2	
	фрагменти	4		-	-	1		5	
ВСЬОГО ВИРОБІВ ІЗ ВТОРИННОЮ ОБРОБКОЮ		1005	15,8	96	16,3	488	15,6	1589	15,7
IV. НЕМОДИФІКОВАНІ ЗНАРЯДДЯ									
ВІДБІЙНИКИ ТА РЕТУШЕРИ (ВСЬОГО)		124	1,9	6	1,0	63	2,0	193	1,9
ВСЬОГО У КОМПЛЕКСІ		6379	100/63,2	591	100/5,8	3132	100/31,0	10102	100

Табл. 1. Ожеве-Острів. Кількісно-відсоткове співвідношення артефактів з різних об'єктів та їх загальна кількість

ОЖЕВЕ-ОСТРІВ <i>(таблиця 2)</i>	<i>Пл. 1</i>	<i>Пл. 3</i>	<i>Пл. 4</i>	<i>Пл. 5</i>	<i>Пл. 6</i>	<i>Пл. 7</i>
---	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

		Кіл.	%	Кіл.	%	Кіл.	%	Кіл.	%	Кіл.	%	Кіл.	%
I. НЕВИКОРИСТАНА СИРОВИНА													
		2	0,5	9	0,2	2	0,9	3	0,5	-	-	1	0,4
II. ВІДХОДИ ВИРОБНИЦТВА ТА ЗАГОТОВКИ													
ВІДЩЕПИ		298	85,1	2864	79,8	158	81,4	323	75,1	379	82,4	174	83,3
-первинні		61	20,5	638	22,3	31	19,6	47	14,6	55	14,5	18	10,3
-вторинні		237	79,5	2226	77,7	127	80,4	276	85,4	324	85,5	156	89,7
	технол огічні сколи	7		92		1		6		11		6	
ПЛАТІВКИ		13	3,7	159	4,4	15	7,7	34	7,9	46	10,0	11	7,1
-первинні		1	7,7	12	7,5	1	6,7	3	8,8	9	19,6	2	18,2
-вторинні		12	92,3	147	92,5	14	93,3	31	91,2	37	80,4	9	81,8
	технол огічні сколи	2		11		3		4		3			
	із заполіро ваними краями			1	0,7					1	2,7		
НУКЛЕУСИ		39	11,1	564	15,7	21	10,8	73	17,0	35	7,6	24	11,5
<i>Пренуклеуси</i>		2	5,1	16	2,8	3	14,3	2	2,7	2	5,7	-	-
<i>Нуклеуси для платівок</i>		2	5,1	10	1,8	2	9,5	3	4,1	2	5,7	1	4,2
- одноплощадко ві		2		9		2		3		2		1	
	кругові	1		7		-		2		2		1	
	однобі чно- сплощ енні	-		1		1							
	торцеві	1		1		1		1		-		-	
- двоплощадко ві				1									
<i>Нуклеуси для відщепів</i>		21	53,8	286	50,7	6	28,6	26	35,6	15	42,9	11	45,8
- одноплощадко ві		-		28		-		4		-		1	
	кругові	-		17		-		1		-		1	
	однобі чно- сплощ енні	-		11		-		3		-		-	
- двоплощадко ві		-		7		2		-		-		-	

ОЖЕВЕ-ОСТРІВ <i>(таблиця 2)</i>		Пл. 1		Пл. 3		Пл. 4		Пл. 5		Пл. 6		Пл. 7	
		<i>Кіл.</i>	<i>%</i>	<i>Кіл.</i>	<i>%</i>	<i>Кіл.</i>	<i>%</i>	<i>Кіл.</i>	<i>%</i>	<i>Кіл.</i>	<i>%</i>	<i>Кіл.</i>	<i>%</i>
- триплощадко ві		1		2		-		-		1		-	
- багатопола дкові		20		249		4		22		14		10	
	дископ одібні	2		8		-		-		2		1	
<i>Нуклевидні уламки</i>		14	35,9	255	45,2	10	47,6	42	57,5	16	45,7	12	50,0
ВСЬОГО ВІДХОДІВ ВИРОБНИЦТВА ТА ЗАГОТОВОК		350	80,8	3587	82,6	194	82,6	430	78,6	460	82,7	209	78,3
III. ВИРОБИ ІЗ ВТОРИННОЮ ОБРОБКОЮ													
ВІДЩЕПИ РЕТУШОВА НІ		25	37,3	288	43,2	12	37,5	39	39,4	27	31,0	15	28,3
	із заполіро ваним и краями	-		-		-		-		-		-	
ПЛАТІВКИ РЕТУШОВА НІ ПО ДОВГОМУ КРАЮ		12	17,9	117	17,5	7	21,9	33	33,3	29	33,3	17	32,1
	із заполіро ваним краєм	2	16,7	7	6,0	1	14,3	1	3,0	-		2	11,8
ПЛАТІВКИ ТРОНКОВА НІ		-		10	1,5	1	3,1	-		3	3,4	1	1,9
	із заполіро ваним краєм											1	100
СКРЕБКИ		11	16,4	113	16,9	6	18,8	12	12,1	15	17,2	2	3,8
<i>на відщеплах</i>		5		45		3		3		9		1	
	кінцеві	4		44		3		3		9		1	
	бокові	1		1									
<i>на платівках</i>		6		68		3		9		6		1	
ВІЙМЧАСТІ ЗНАРЯДІЯ		6	9,0	47	7,0	1	3,1	2	2,0	6	6,9	2	3,8
<i>на відщеплах</i>		5		41				1		6		2	
<i>на платівках</i>		1		6		1		1					
ПРОКОЛКИ /СВЕРДЛА		7	10,4	25	3,7	3	9,4	5	5,1	6	6,9	3	5,7
<i>на відщеплах</i>		5		15		2		4		5		2	

ОЖЕВЕ-ОСТРІВ <i>(таблиця 2)</i>		Пл. 1		Пл. 3		Пл. 4		Пл. 5		Пл. 6		Пл. 7	
		<i>Кіл.</i>	<i>%</i>	<i>Кіл.</i>	<i>%</i>	<i>Кіл.</i>	<i>%</i>	<i>Кіл.</i>	<i>%</i>	<i>Кіл.</i>	<i>%</i>	<i>Кіл.</i>	<i>%</i>
на платівках		2		10		1		1		1		1	
РІЗЦІ		-		4	0,6	1	3,1	1	1,0	-		-	
на відцєпах				2		1		1					
на платівках				2									
КОМБІНОВАНІ		1	1,5	1	0,1								
ВІСТРІЯ ТА ЇХНІ ПРЕФОРМИ		5	7,5	55	8,2	1	3,1	6	6,1	1	1,1	9	17,0
РУБЛЯЧІ ЗНАРЯДІЯ ТА ЗАГОТОВКИ ДО НИХ		-	-	7	1,0	-	-	1	1,0	-	-	4	7,5
	заготовки до рубляч их знаряд ь			1				1				1	
	сокири			1								1	
	теслоп одібні			1									
	долото подібні			1								1	
	фрагменти			3								1	
ВСЬОГО ВИРОБІВ ІЗ ВТОРИННОЮ ОБРОБКОЮ		67	15,5	667	15,4	32	13,6	99	18,1	87	15,6	53	19,9
IV. НЕМОДИФІКОВАНІ ЗНАРЯДІЯ													
ВІДБІЙНИКИ ТА РЕТУШЕРИ (ВСЬОГО)		13	3,0	77	1,8	7	3,0	15	2,7	8	1,4	4	1,5
ВСЬОГО У КОМПЛЕКСІ		433	100	4341	100	235	100	547	100	556	100	267	100
<i>Відсоток від комплексу артефактів всього поселення</i>		4,3		43,1		2,3		5,4		5,5		2,6	

Табл. 2. Ожеве-Острів. Кількісно-відсоткове співвідношення артефактів з житлових об'єктів

<i>(таблиця 3)</i>	ОЗАРИНЦІ	ГОРОДНИЦЯ-ГОРОДИЩЕ
--------------------	-----------------	---------------------------

		кїл	%	кїл	%
I. ВІДХОДИ ВИРОБНИЦТВА ТА ЗАГОТОВКИ					
ВІДЩЕПИ		47	52,8%	26	49,1%
-первинні		2	4,3%	2	7,7%
-вторинні		45	95,7%	24	92,3%
	технологічні сколи	1			
ПЛАТІВКИ		35	39,3%	22	41,5%
-первинні		3	8,6%	1	4,5%
-вторинні		32	91,4%	21	95,5%
	реберчасті				
	із заполірованими краями	2	6,3%		
НУКЛЕУСИ		7	7,9%	5	9,4%
<i>Пренуклеуси</i>					
<i>Нуклеуси для платівок</i>		3	42,9%	3	60,0%
-одноплощадкові		2		2	
	кругові	1		2	
	однобічно-сплощенні	1			
	торцеві				
-двоплощадкові		1		1	
<i>Нуклеуси для відщепів</i>		1	14,3%	2	40,0%
-одноплощадкові		-			
	кругові				
	однобічно-сплощенні				
- двоплощадкові		-		1	
- триплощадкові		-			
- багатоплощадкові		1		1	
	-дископодібні	-		1	
<i>Нуклевидні уламки</i>		3	42,9	-	-
ВСЬОГО ВІДХОДІВ ВИРОБНИЦТВА ТА ЗАГОТОВОК		89	47,6%	53	49,5%
II. ВИРОБИ ІЗ ВТОРИННОЮ ОБРОБКОЮ					
ВІДЩЕПИ РЕТУШОВАНІ		19	19,6%	4	7,8%
	із заполірованими краями				
ПЛАТІВКИ РЕТУШОВАНІ ПО ДОВГОМУ КРАЮ		23	23,7%	15	29,4%
	із заполірованими краями	13	56,5%	2	13,3%
ПЛАТІВКИ ТРОНКОВАНІ		6	6,2%	6	11,8%
	із заполірованими краями	5	83,3%		
СКРЕБКИ		21	21,6%	12	23,5%

(таблиця 3)		ОЗАРИНЦІ		ГОРОДНИЦЯ-ГОРОДИЩЕ	
		кіль	%	кіль	%
на відцечах		8			
	кінцеві	8			
	бокові				
	кінцево-бокові				
на платівках		13		12	
ВИЙМЧАСТІ ЗНАРЯДДЯ		4	4,1%	4	7,8%
на відцечах				3	
на платівках		4		1	
ПРОКОЛКИ/СВЕРДЛА		13	13,4%	3	5,9%
на відцечах		6		1	
на платівках		7		2	
	Двосторонні	1			
РІЗЦІ		2	2,1%	2	3,9%
на відцечах					
на платівках		2		2	
КОМБІНОВАНІ		1	1,0%		
ВІСТРЯ ТА ЇХ ПРЕФОРМИ		4	4,1%	2	3,9%
РУБЛЯЧІ ЗНАРЯДДЯ ТА ЗАГОТОВКИ ДО НИХ		4	4,1%	3	5,9%
	заготовки до рублячих знарядь			1	
	сокири	1		1	
	теслоподібні	1			
	долотоподібні				
	фрагменти	2		1	
ВСЬОГО ВИРОБІВ ІЗ ВТОРИННОЮ ОБРОБКОЮ		97	51,9%	51	47,7%
III. НЕМОДИФІКОВАНІ ЗНАРЯДДЯ					
ВІДБІЙНИКИ ТА РЕТУШЕРИ (ВСЬОГО)		1	0,5%	3	2,8%
ВСЬОГО У КОМПЛЕКСІ		187	100	107	100

Табл. 3. Озаринці, Городниця-Городище. Кількісно-відсоткове співвідношення артефактів

(таблиця 4)	ПАТРИНЦІ	НИЖНІЙ ОЛЧЕДАЄВ
	кількість	кількість
I. ВІДХОДИ ВИРОБНИЦТВА ТА ЗАГОТОВКИ		

ВІДЩЕПИ		8	
-первинні		2	
-вторинні		6	
ПЛАТІВКИ		4	1
-первинні			
-вторинні		4	1
НУКЛЕУСИ		12	
<i>Нуклеуси для платівок</i>		2	
-одноплощадкові	кругові	1	
-двоплощадкові		1	
<i>Нуклеуси для відщепів</i>		8	
-одноплощадкові	кругові	1	
- багатоплощадкові		7	
	дископодібні	2	
<i>Нуклевидні уламки</i>		2	
ВСЬОГО ВІДХОДІВ ВИРОБНИЦТВА ТА ЗАГОТОВОК		24	1
II. ВИРОБИ ІЗ ВТОРИННОЮ ОБРОБКОЮ			
ВІДЩЕПИ РЕТУШОВАНІ		16	3
ПЛАТІВКИ РЕТУШОВАНІ ПО ДОВГОМУ КРАЮ		4	1
СКРЕБКИ		3	1
<i>на відщеплах</i>	кінцеві	2	1
<i>на платівках</i>	кінцеві	1	
ВИЙМЧАСТІ ЗНАРЯДДЯ			
<i>на відщеплах</i>			
<i>на платівках</i>			
ПРОКОЛКИ/СВЕРДЛА		3	
<i>на відщеплах</i>		3	
<i>на платівках</i>			
КОМБІНОВАНІ		1	
ВІСТРЯ ТА ЇХ ПРЕФОРМИ		2	1
РУБЛЯЧІ ЗНАРЯДДЯ ТА ЗАГОТОВКИ ДО НИХ		1	
ВСЬОГО ВИРОБІВ ІЗ ВТОРИННОЮ ОБРОБКОЮ		30	6
III. НЕМОДИФІКОВАНІ ЗНАРЯДДЯ			
ВІДБІЙНИКИ		1	
ВСЬОГО У КОМПЛЕКСІ		55	7

Табл. 4. Патринці, Нижній Олчедасв. Кількісне співвідношення артефактів

(таблиця 5)	ВАСИЛІВКА	
	Кіл.	%
I. ВІДХОДИ ВИРОБНИЦТВА ТА ЗАГОТОВКИ		

(таблиця 5)		ВАСИЛІВКА	
		Кіл.	%
ВІДЩЕПИ		116	76,3
-первинні		7	6,0
-вторинні		109	94,0
	технологічні сколи	3	
ПЛАТІВКИ		28	18,4
-первинні		2	7,1
-вторинні		26	92,9
	реберчасті		
	із заполірованими краями		
НУКЛЕУСИ		8	5,3
<i>Пренуклеуси</i>			
<i>Нуклеуси для платівок</i>		3	37,5
-одноплощадкові		3	
	кругові	1	
	однобічно-сплощенні	2	
	торцеві		
-двоплощадкові			
<i>Нуклеуси для відщепів</i>		2	25,0
-одноплощадкові			
	кругові		
	однобічно-сплощенні		
- двоплощадкові			
- триплощадкові			
- багатоплощадкові		2	
	дископодібні		
<i>Нуклевидні уламки</i>		3	37,5
ВСЬОГО ВІДХОДІВ ВИРОБНИЦТВА ТА ЗАГОТОВОК		152	67,3
II. ВИРОБИ ІЗ ВТОРИННОЮ ОБРОБКОЮ			
ВІДЩЕПИ РЕТУШОВАНІ		17	23,9
	із заполірованими краями		
ПЛАТІВКИ РЕТУШОВАНІ ПО ДОВГОМУ КРАЮ		33	46,5
	із заполірованими краями	7	21,2
ПЛАТІВКИ ТРОНКОВАНІ			
	із заполірованими краями		
СКРЕБКИ		9	12,7
<i>на відщеплах</i>		2	
	кінцеві	2	
	бокові		
	кінцево-бокові		
<i>на платівках</i>		7	

(таблиця 5)		ВАСИЛІВКА	
		Кіл.	%
ВИЙМЧАСТІ ЗНАРЯДДЯ		1	1,4
на відщеплах		1	
на платівках			
ПРОКОЛКИ/СВЕРДЛА		4	5,6
на відщеплах		3	
на платівках		1	
	Двосторонні		
РІЗЦІ			
на відщеплах			
на платівках			
КОМБІНОВАНІ			
ВІСТРЯ ТА ЇХ ПРЕФОРМИ		6	8,5
РУБЛЯЧІ ЗНАРЯДДЯ ТА ЗАГОТОВКИ ДО НИХ		1	1,4
	заготовки до рублячих знарядь		
	сокири		
	теслоподібні		
	долотоподібні		
	фрагменти	1	
ВСЬОГО ВИРОБІВ ІЗ ВТОРИННОЮ ОБРОБКОЮ		71	31,4
ІІІ. НЕМОДИФІКОВАНІ ЗНАРЯДДЯ			
ВІДБІЙНИКИ ТА РЕТУШЕРИ (ВСЬОГО)		3	1,3
ВСЬОГО У КОМПЛЕКСІ		226	100

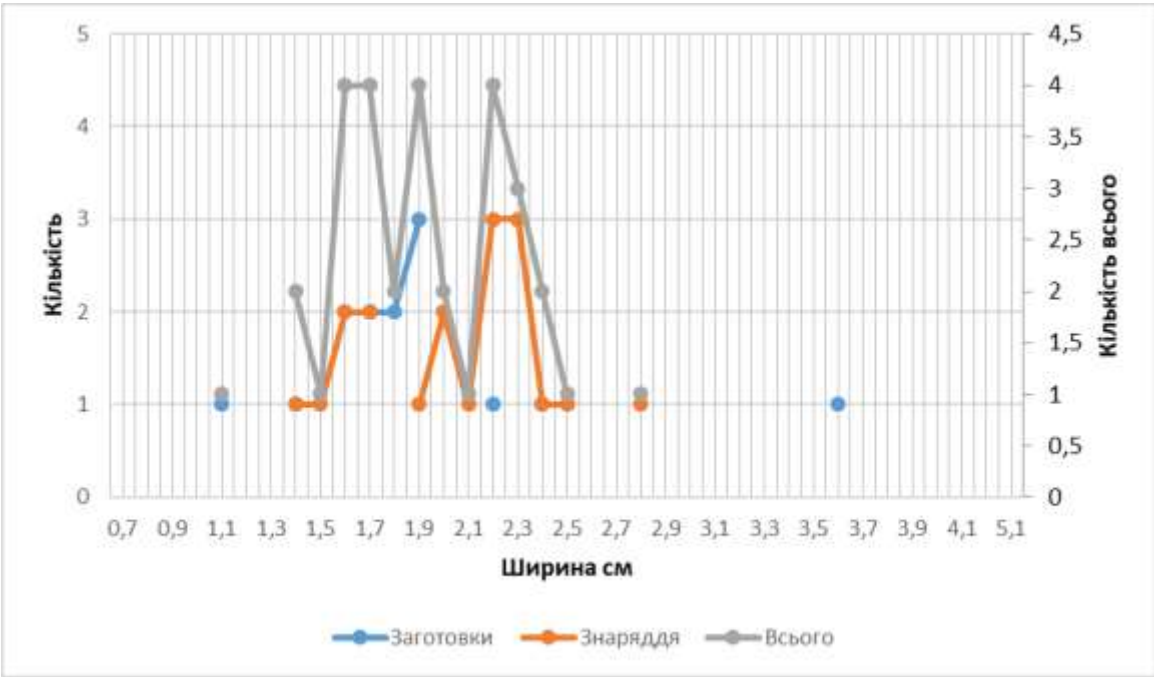
Табл. 5. Василівка. Кількісно-відсоткове співвідношення артефактів

(таблиця 6)	КАДІЇВЦІ	ГРИНЧУКИ
-------------	----------	----------

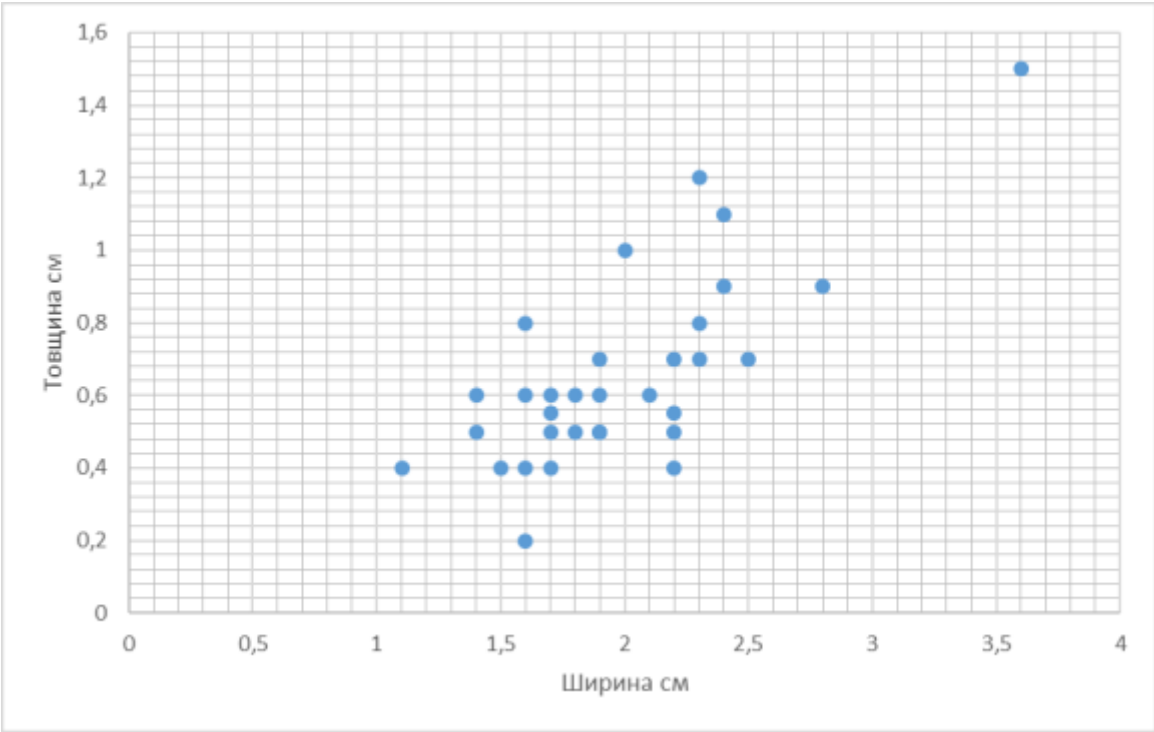
	кількість	кількість
I. ВІДХОДИ ВИРОБНИЦТВА ТА ЗАГОТОВКИ		
ВІДЩЕПИ	8	
-первинні		
-вторинні	8	
	технологічні сколи	2
ПЛАТІВКИ	5	
-первинні		
-вторинні	5	
	реберчасті	1
НУКЛЕУСИ	4	
<i>Нуклеуси для платівок</i>	2	
-одноплощадкові	кругові	2
<i>Нуклеуси для відщепів</i>	1	
-одноплощадкові	однобічно-сплощенні	1
<i>Нуклеовидні уламки</i>	1	
ВСЬОГО ВІДХОДІВ ВИРОБНИЦТВА ТА ЗАГОТОВОК	17	
II. ВИРОБИ ІЗ ВТОРИННОЮ ОБРОБКОЮ		
ВІДЩЕПИ РЕТУШОВАНІ	5	3
ПЛАТІВКИ РЕТУШОВАНІ ПО ДОВГОМУ КРАЮ	13	8
	із заполірованими краями	2 6
СКРЕБКИ	10	1
<i>на відщеплах</i>	3	1
	кінцеві	2 1
	бокові	1
<i>на платівках</i>	7	
ВИЙМЧАСТІ ЗНАРЯДДЯ	2	1
<i>на відщеплах</i>	2	
<i>на платівках</i>		1
ПРОКОЛКИ/СВЕРДЛА	4	
<i>на відщеплах</i>	3	
<i>на платівках</i>	1	
РІЗЦІ	1	
ВІСТРЯ ТА ЇХ ПРЕФОРМИ		1
РУБЛЯЧІ ЗНАРЯДДЯ ТА ЗАГОТОВКИ ДО НИХ		1
ВСЬОГО ВИРОБІВ ІЗ ВТОРИННОЮ ОБРОБКОЮ	35	15
III. НЕМОДИФІКОВАНІ ЗНАРЯДДЯ		
ВІДБІЙНИКИ	1	
ВСЬОГО У КОМПЛЕКСІ	53	15

Табл. 6. Кадіївці, Гринчуки. Кількісне співвідношення артефактів

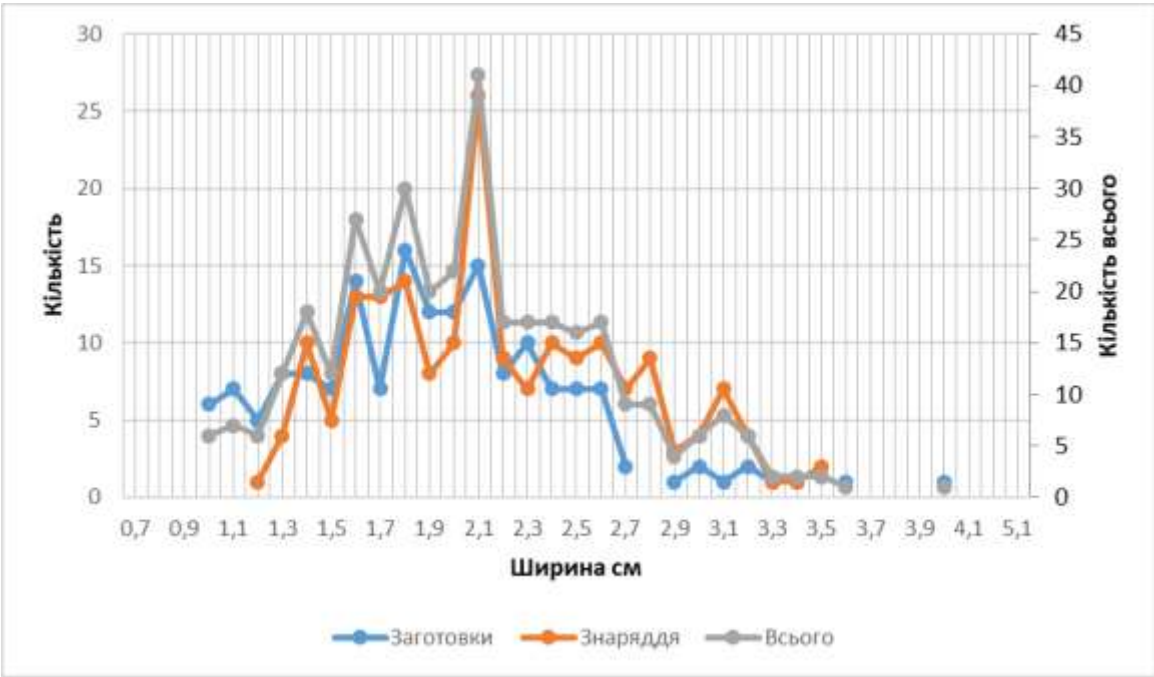
ДОДАТОК Б
Графіки

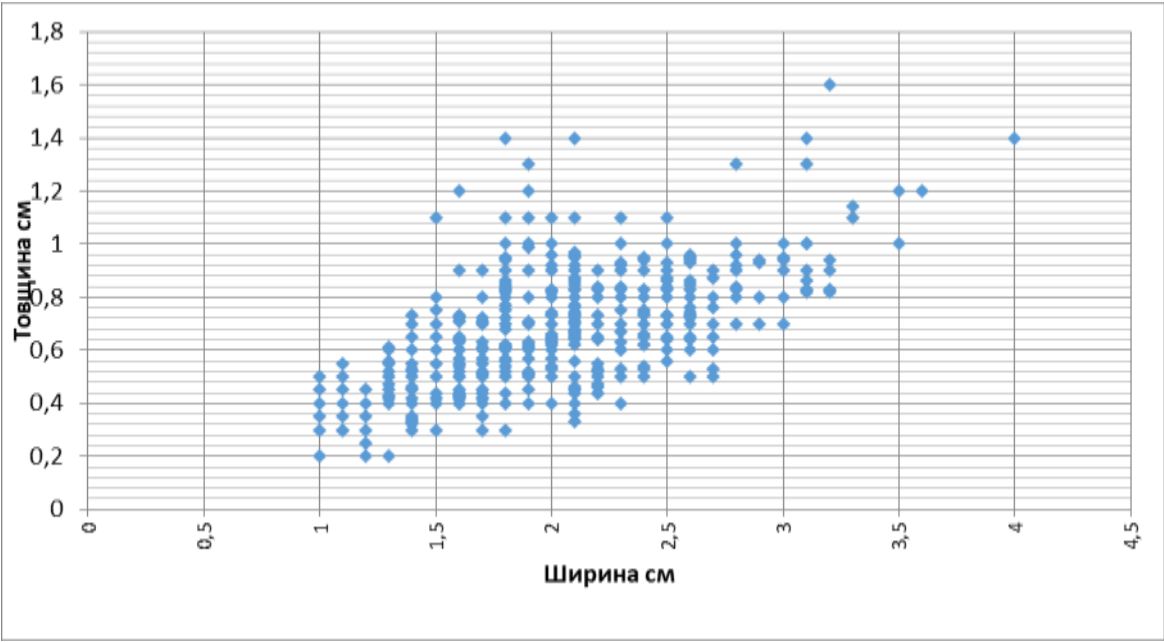
Граф. 1. Ожеве-Острів. Житло № 1. Співвідношення ширини платівок

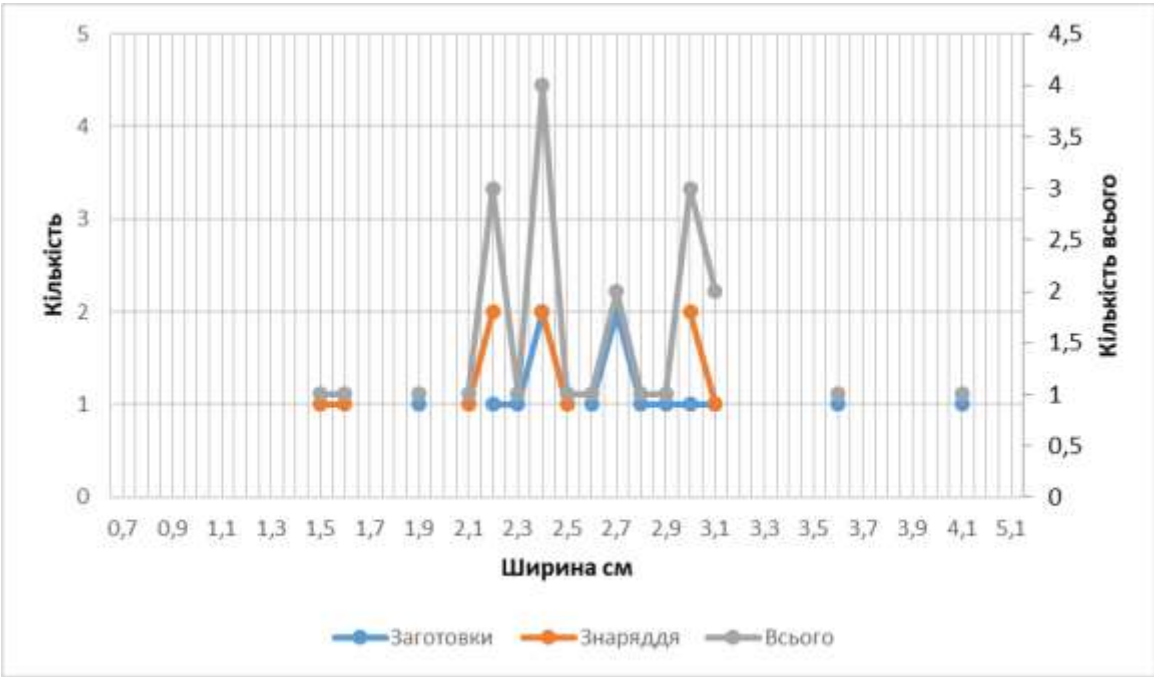
Граф. 2. Ожеве-Острів. Житло № 1. Співвідношення ширини та товщини платівок

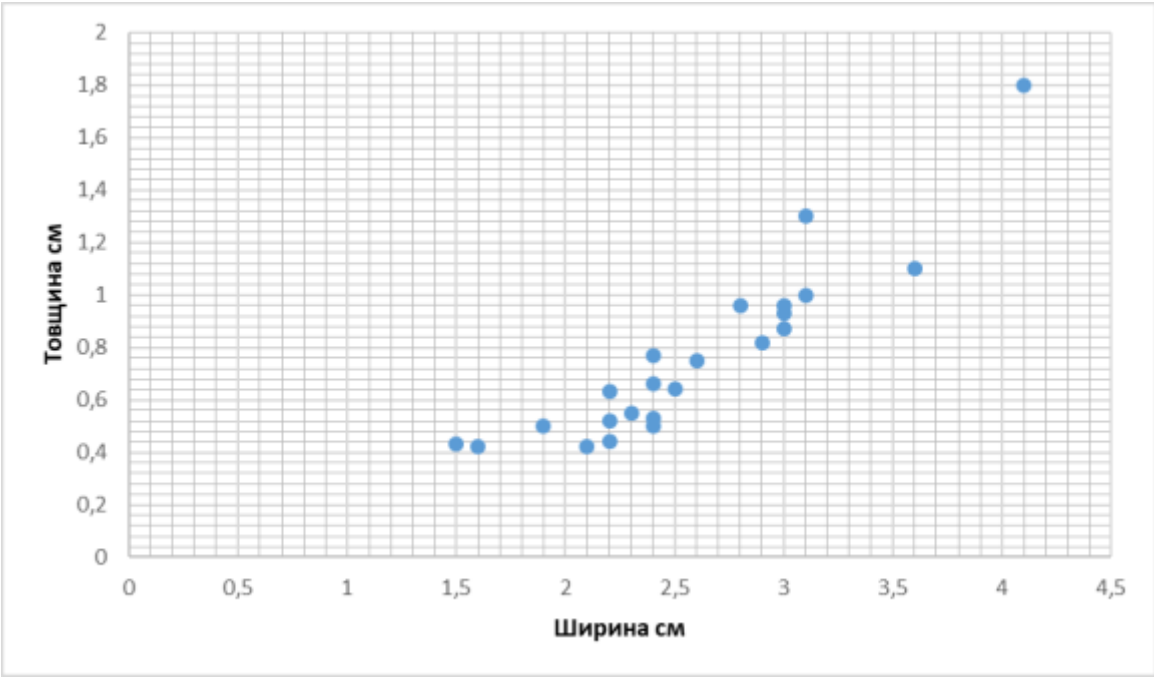
Граф. 3. Ожеве-Острів. Житло № 3. Співвідношення ширини платівок

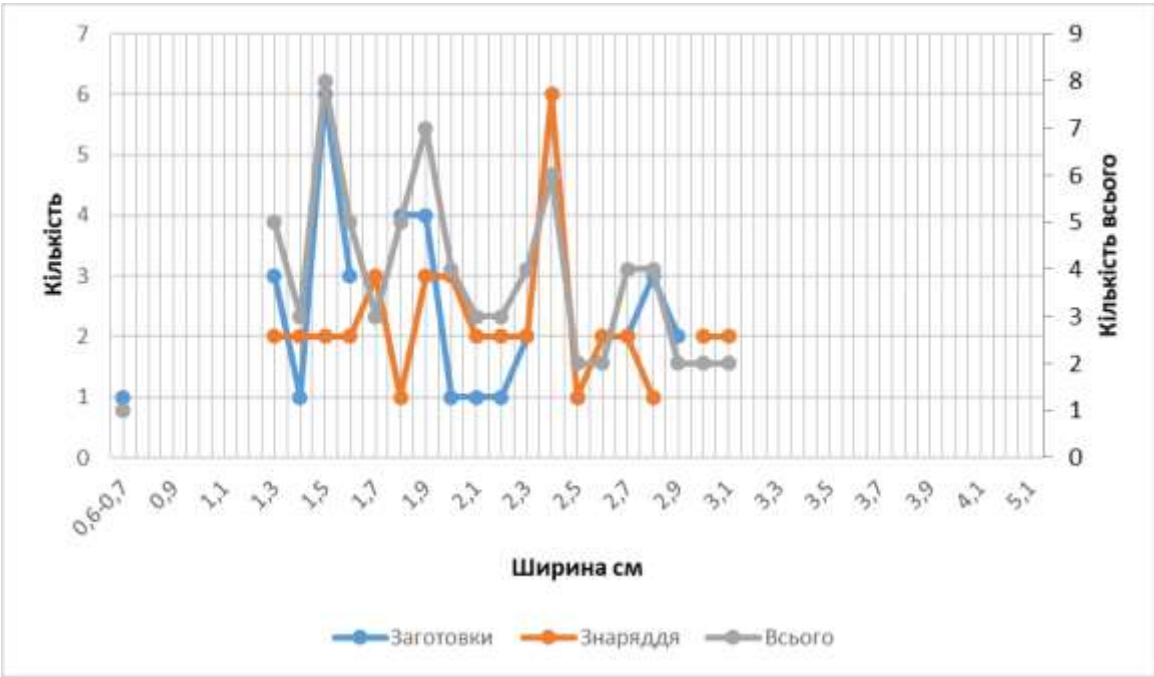
Граф. 4. Ожеве-Острів. Житло № 3. Співвідношення ширини та товщини платівок

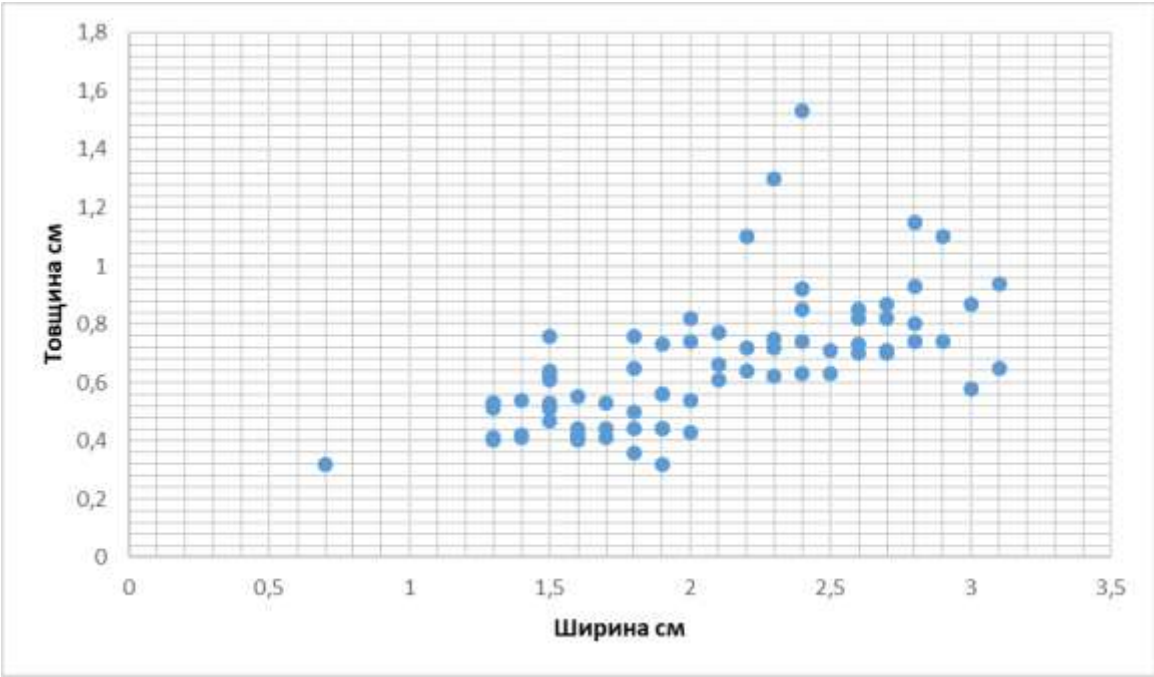
Граф. 5. Ожеве-Острів. Житло № 4. Співвідношення ширини платівок

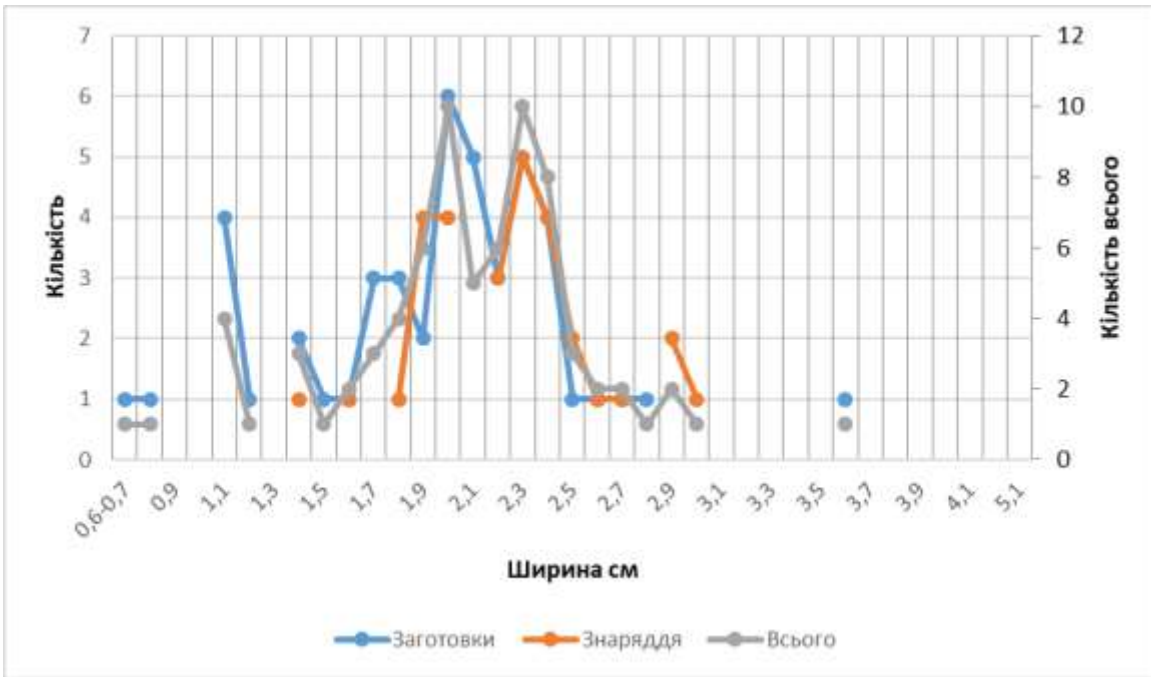
Граф. 6. Ожеве-Острів. Житло № 4. Співвідношення ширини та товщини платівок

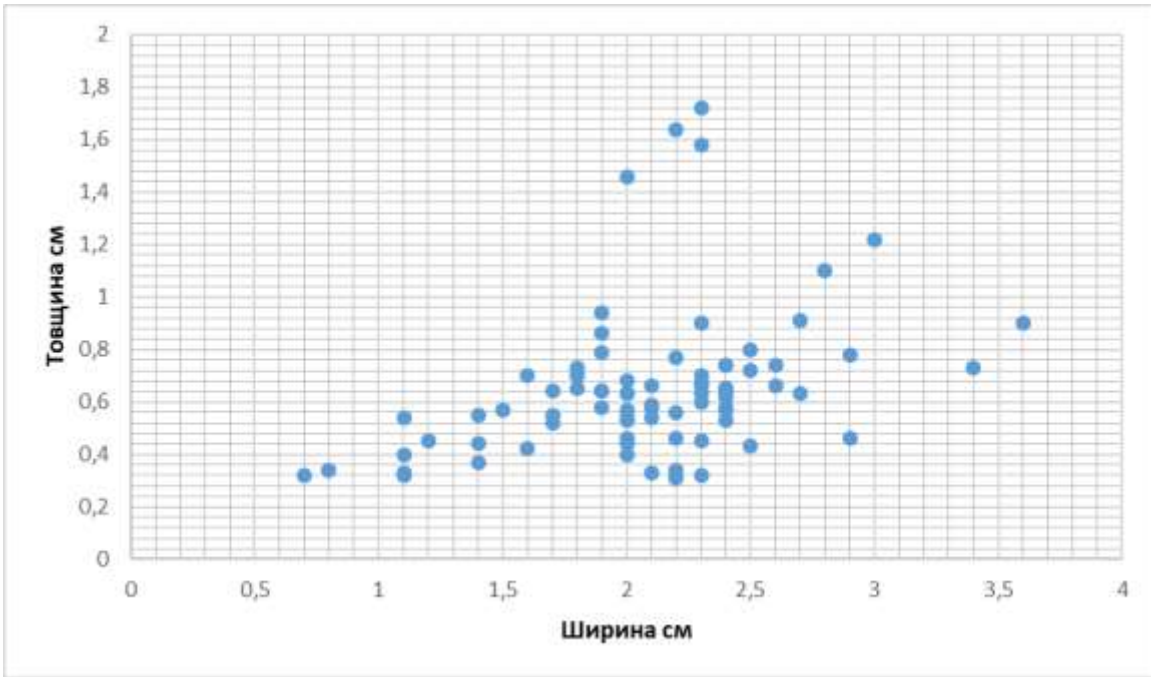
Граф. 7. Ожеве-Острів. Житло № 5. Співвідношення ширини платівок

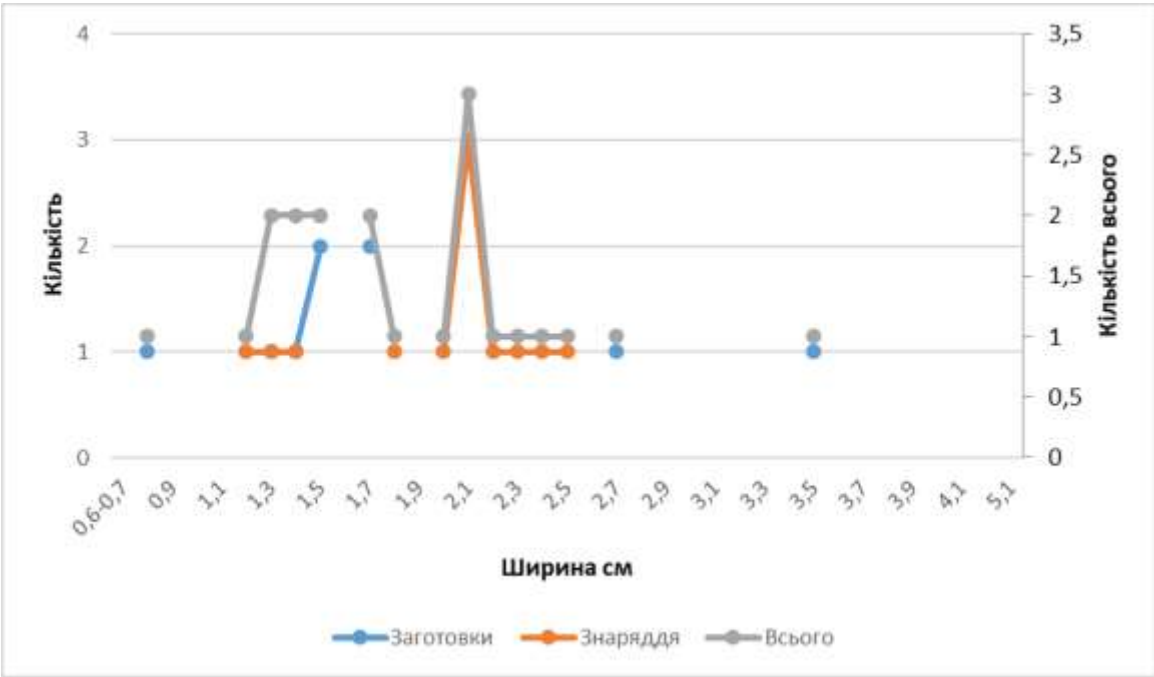
Граф. 8. Ожеве-Острів. Житло № 5. Співвідношення ширини та товщини платівок

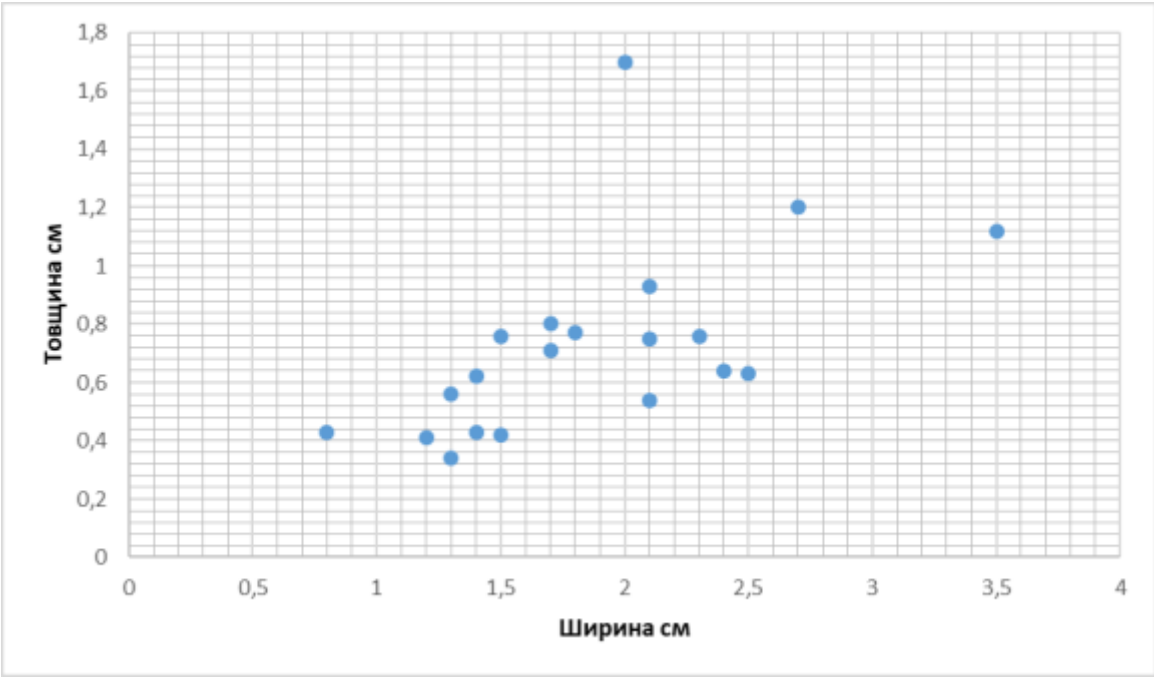
Граф. 9. Ожеве-Острів. Житло № 6. Співвідношення ширини платівок

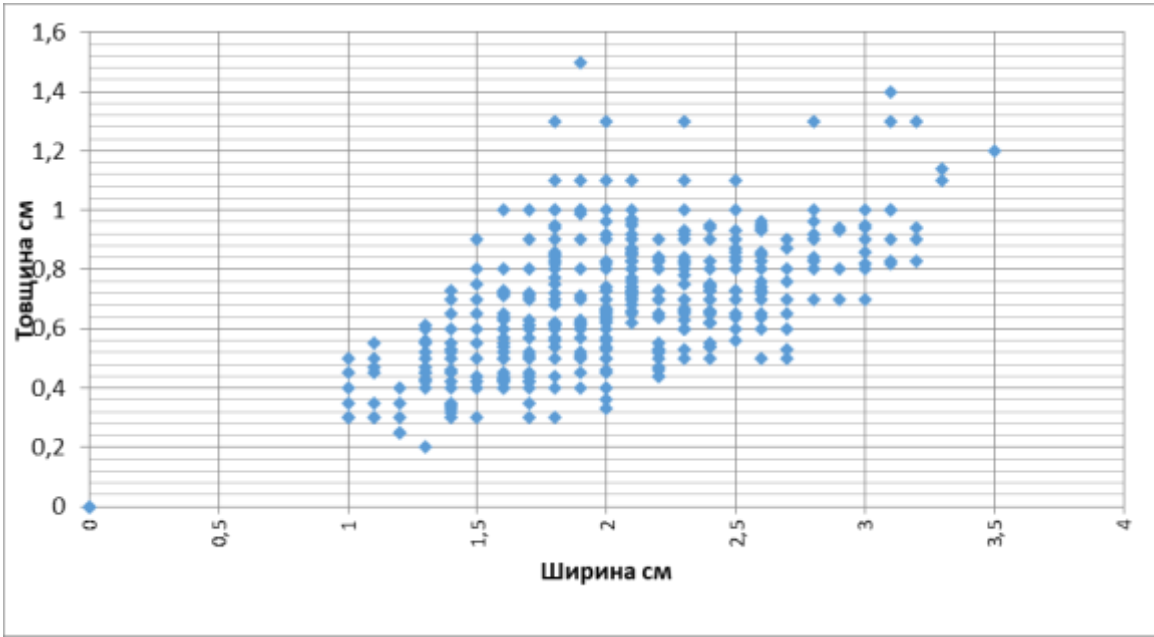
Граф. 10. Ожеве-Острів. Житло № 6. Співвідношення ширини та товщини платівок

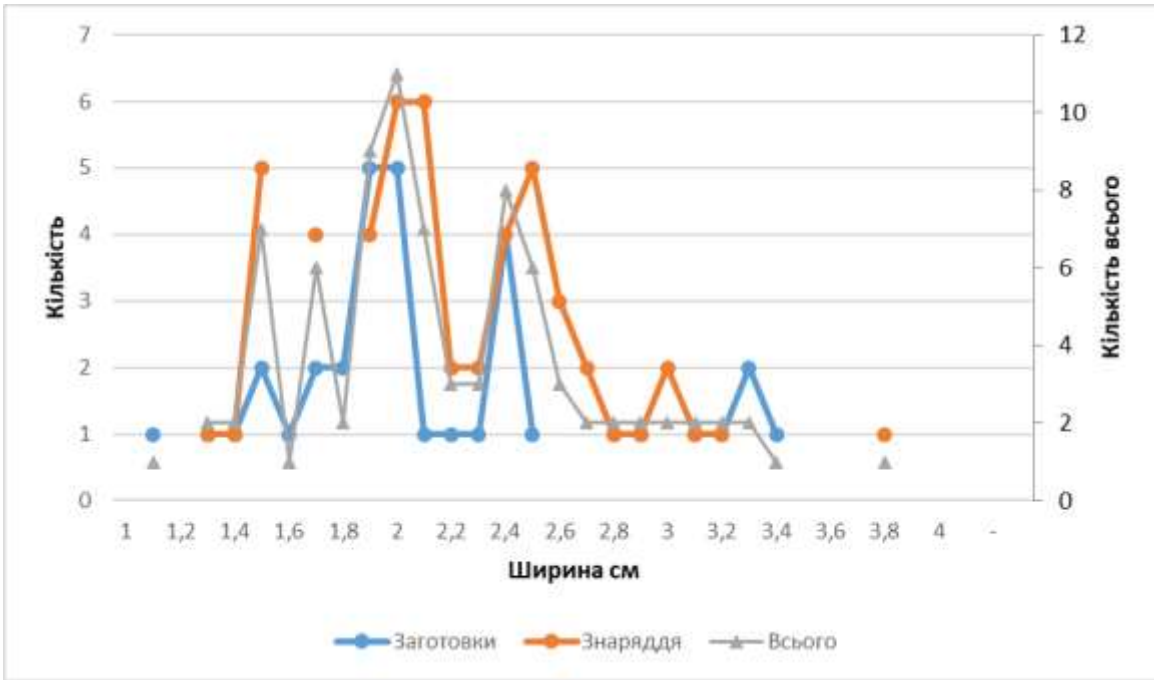
Граф. 11. Ожеве-Острів. Житло № 7. Співвідношення ширини платівок

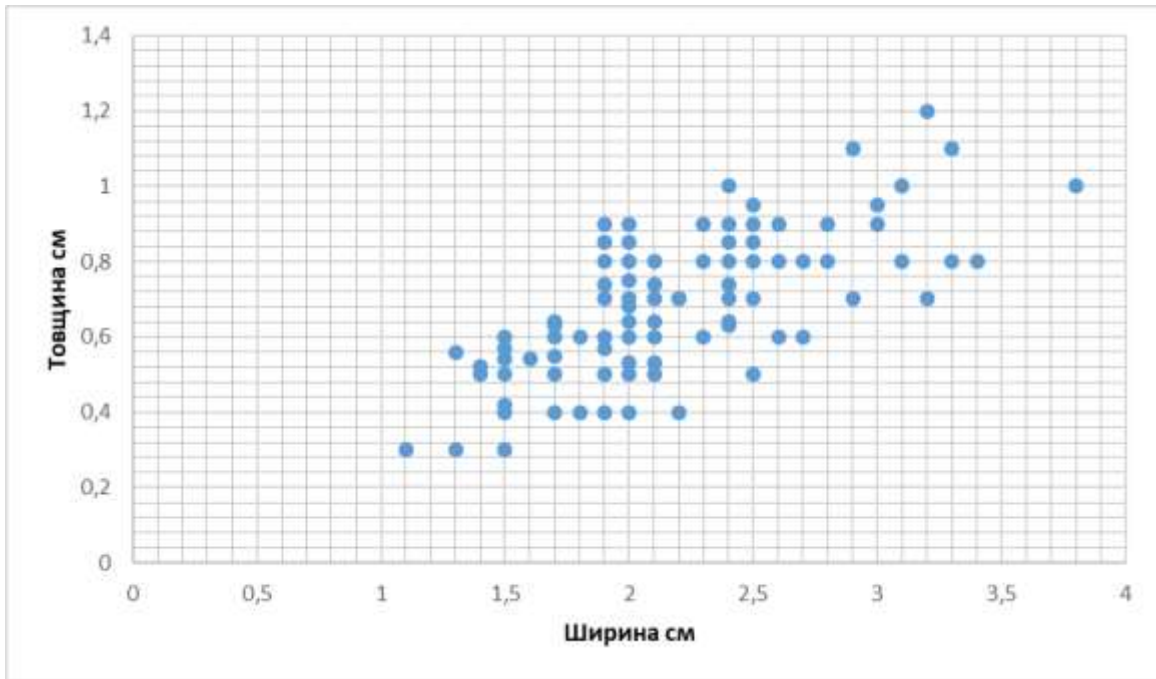
Граф. 12. Ожеве-Острів. Житло № 7. Співвідношення ширини та товщини платівок

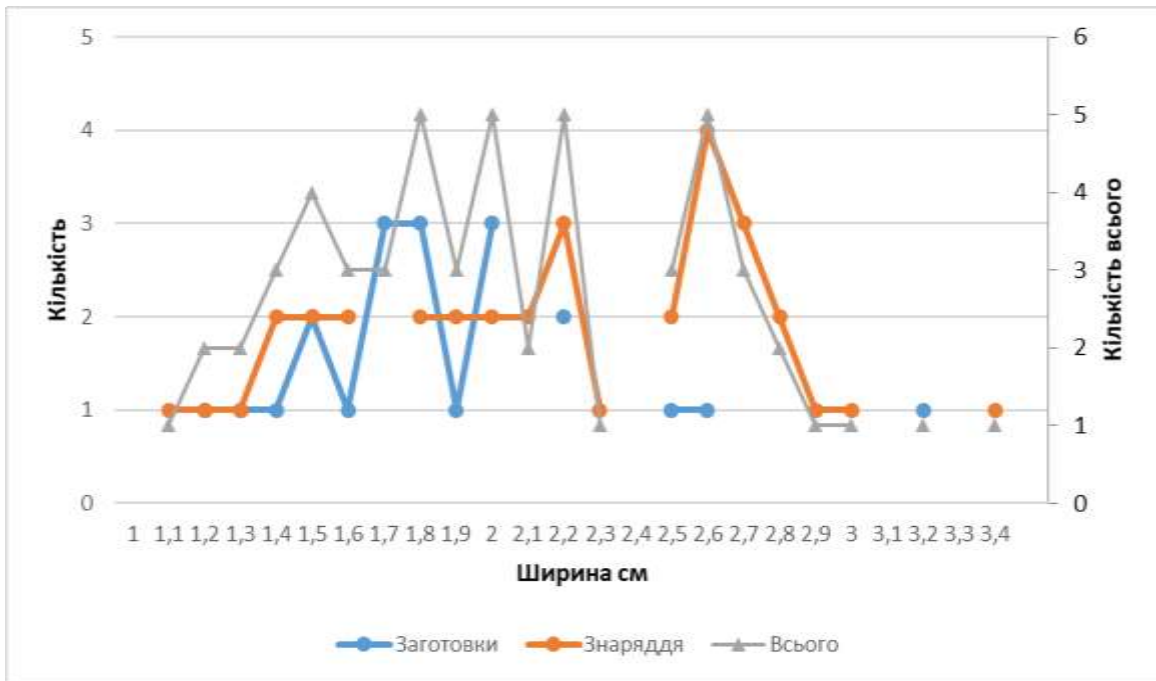
Граф.13. Ожеве-Острів. Міжжитловий простір. Співвідношення ширини та товщини платівок

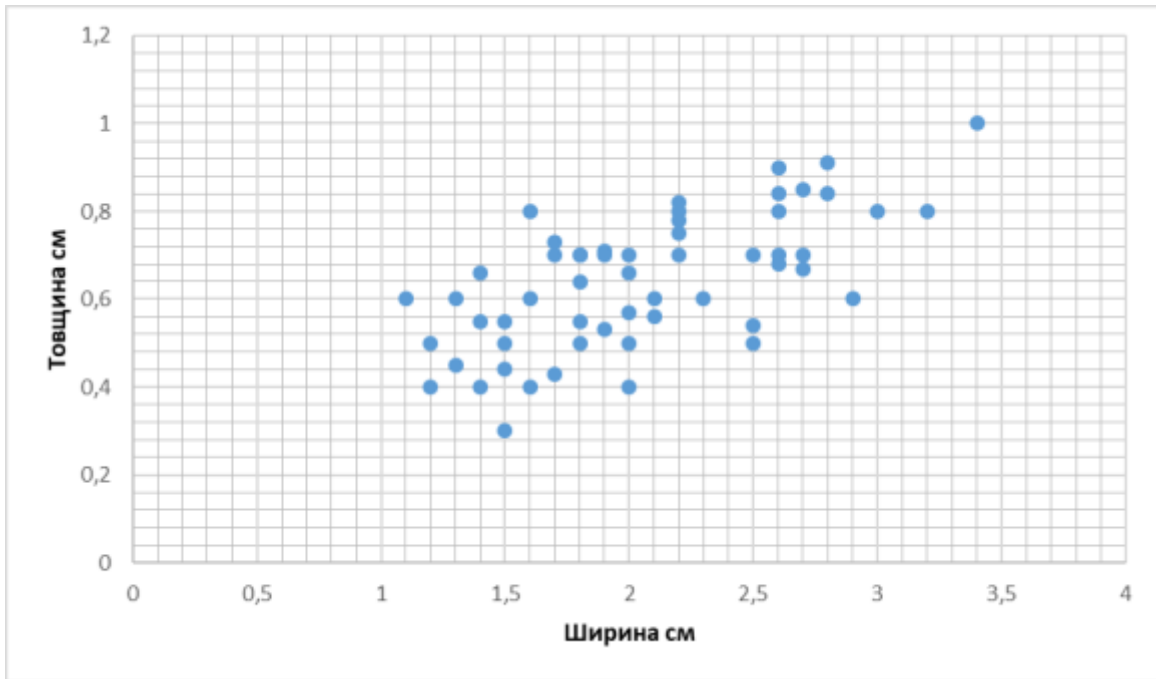
Граф.14. Озарниці. Співвідношення ширини платівок

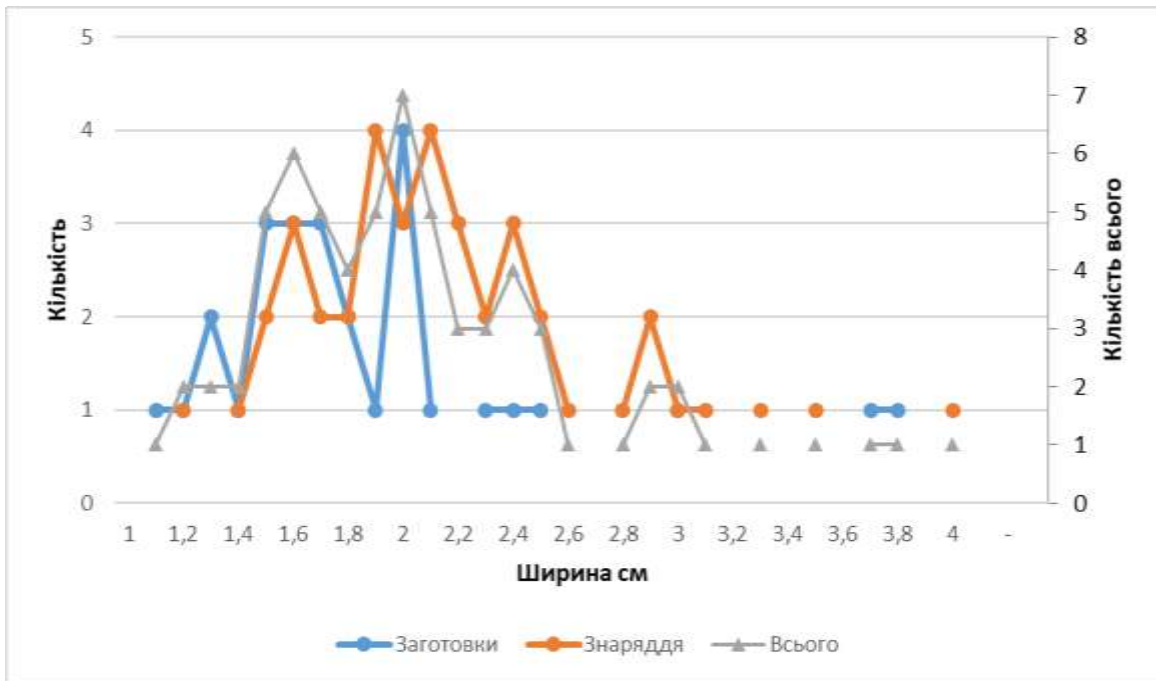
Граф. 15. Озарниці. Співвідношення ширини та товщини платівок

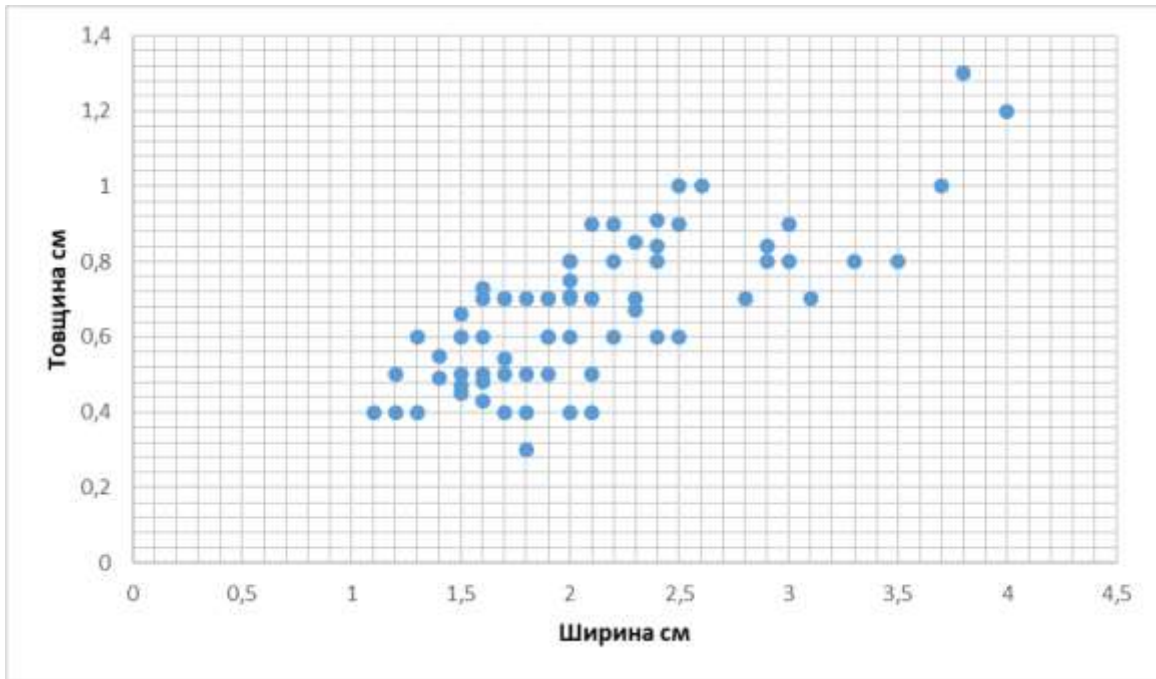
Граф. 16. Городниця-Городище. Співвідношення ширини платівок

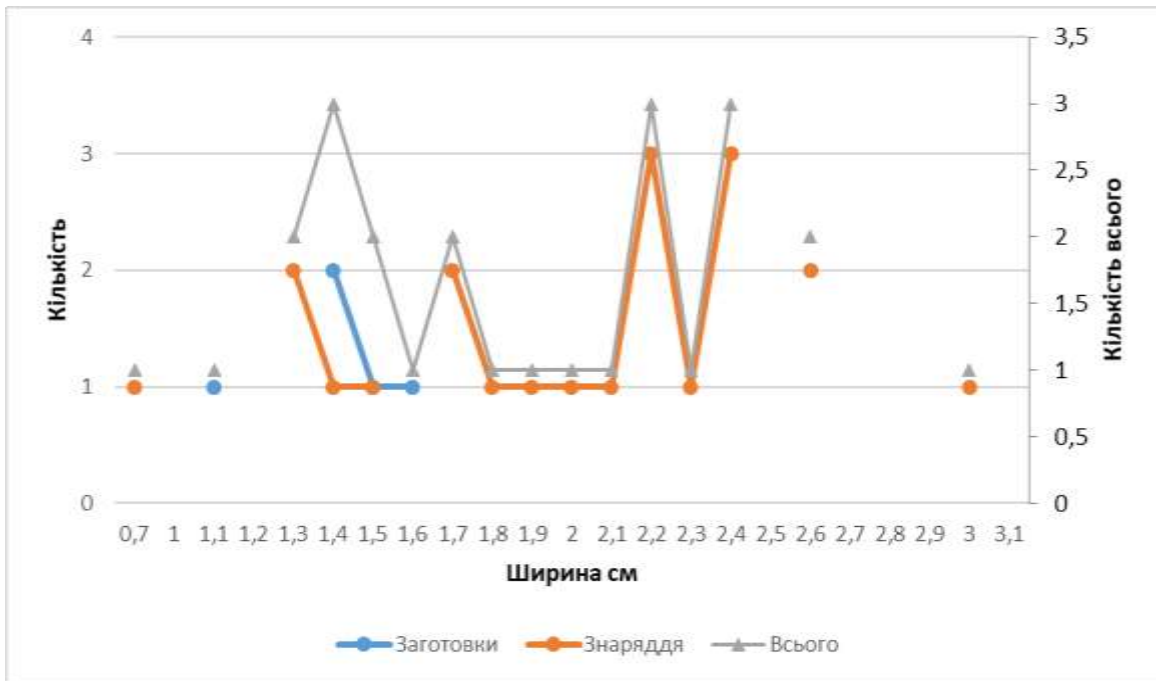
Граф. 17. Городниця-Городище. Співвідношення ширини та товщини платівок

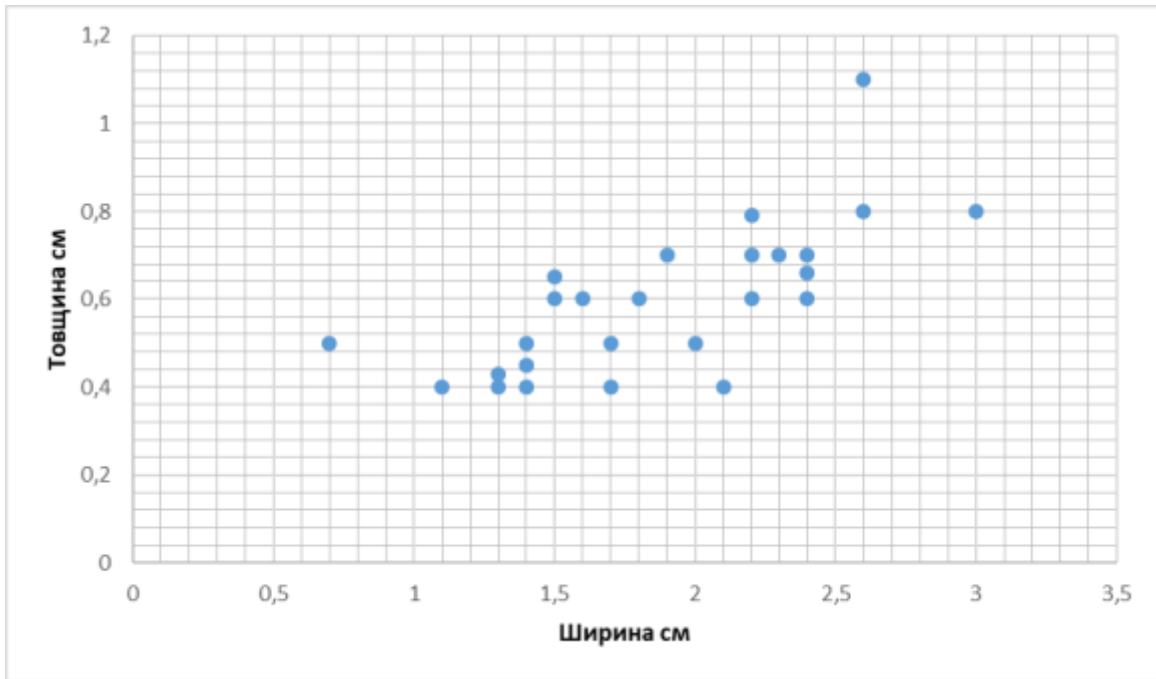
Граф. 18. Василівка. Співвідношення ширини платівок

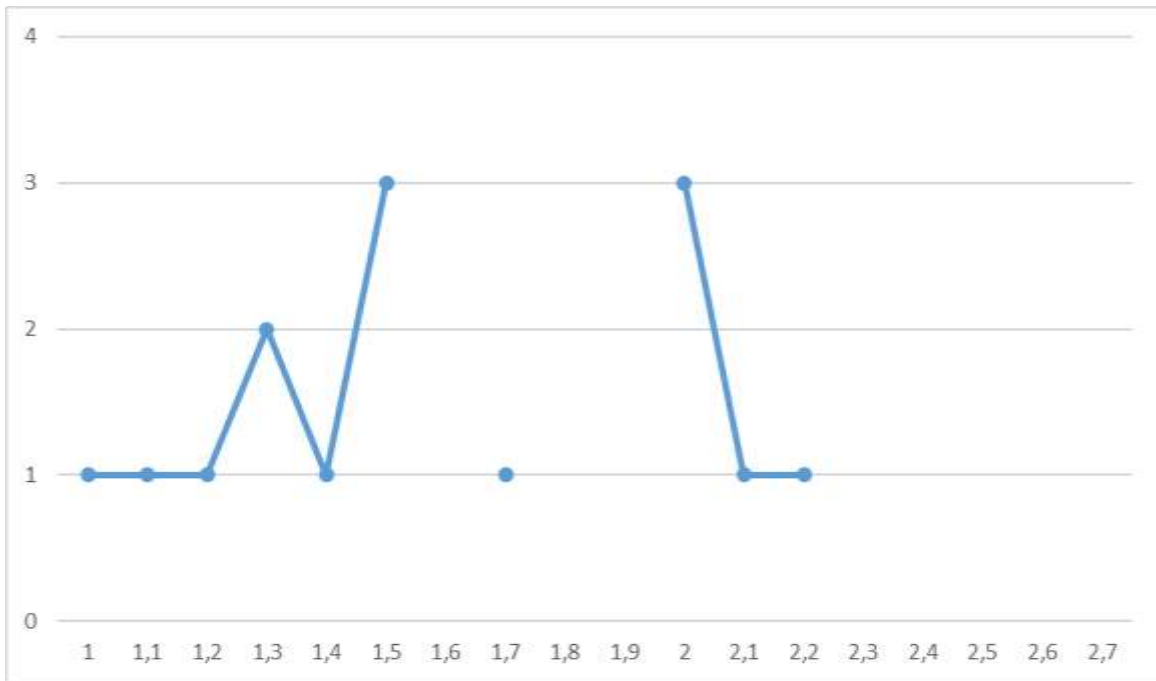
Граф. 19. Василівка. Співвідношення ширини та товщини платівок

Граф. 20. Кадіївці. Співвідношення ширини платівок

Граф. 21. Кадіївці. Співвідношення ширини та товщини платівок

Граф. 22. Бернашівка І. Співвідношення ширин вкладнів з жител №15, 16, 17

Граф. 23. Співвідношення ширини та довжини вкладенів з поселень періоду VI та їхні тенденції росту (по експонентній)

ДОДАТОК В
Ілюстрації

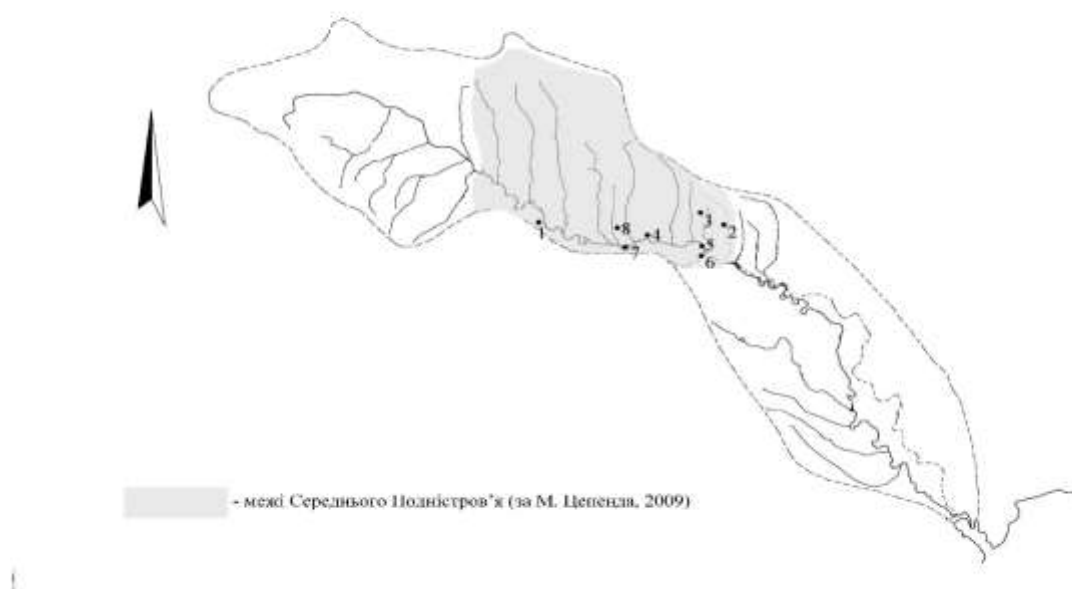

Рис. 1. Схематична мапа басейну річки Дністер та пам'ятки трипільської культури етапу ВІ в межах Середнього Подністров'я:

1. Городниця-Городище, 2. Озаринці, 3. Нижній Олчедаєв, 4. Патринці,
5. Ожеве-Острів, 6. Василівка, 7. Гринчуки, 8. Кадіївці

Рис. 2. Поселення Ожеве-Острів на мапі України (Google maps)

Рис. 3. Ожеве-Острів. Верх – 2010 р. Низ – 2014 р. (Google earth)

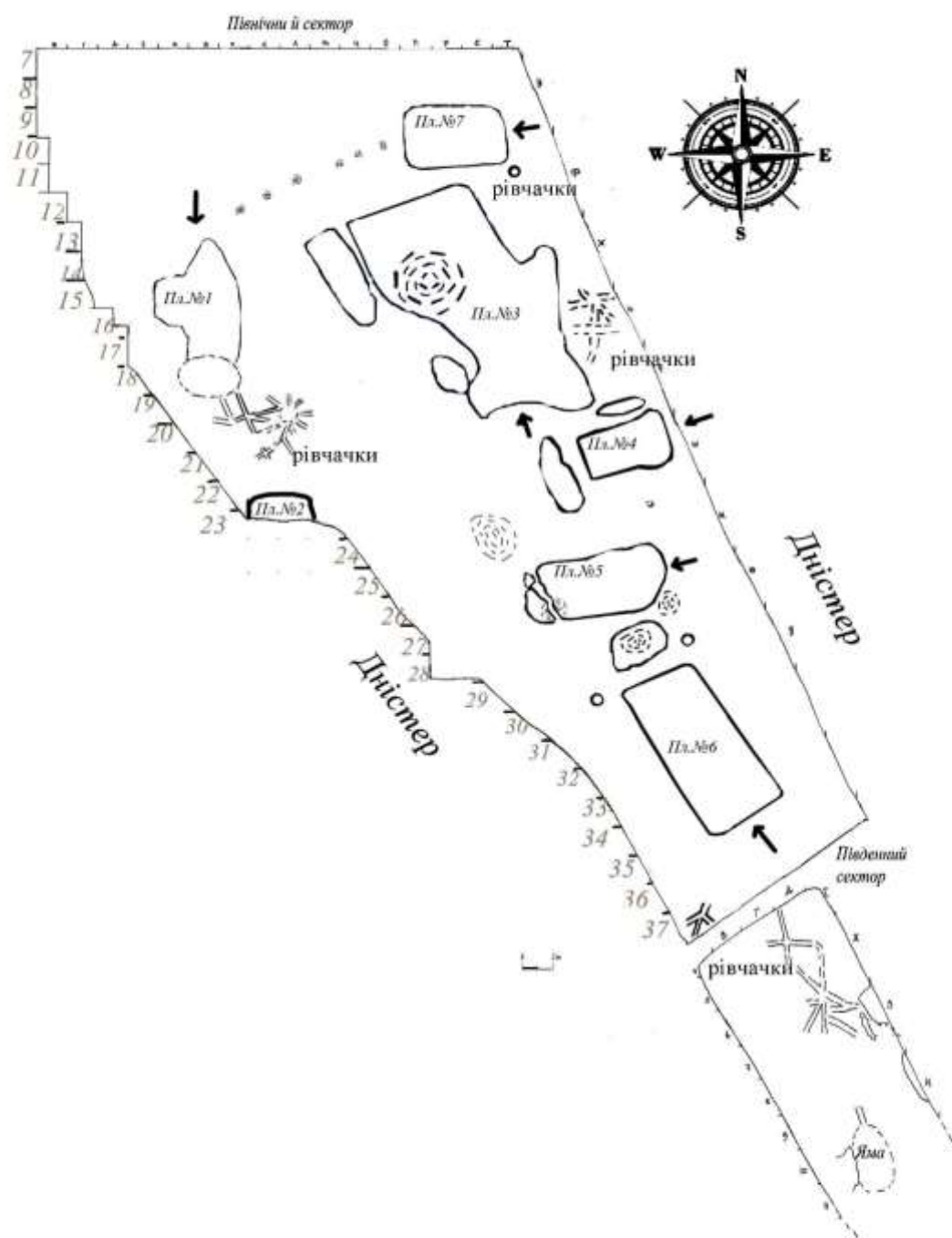

Рис. 4. Ожеве-Острів. План розкопу

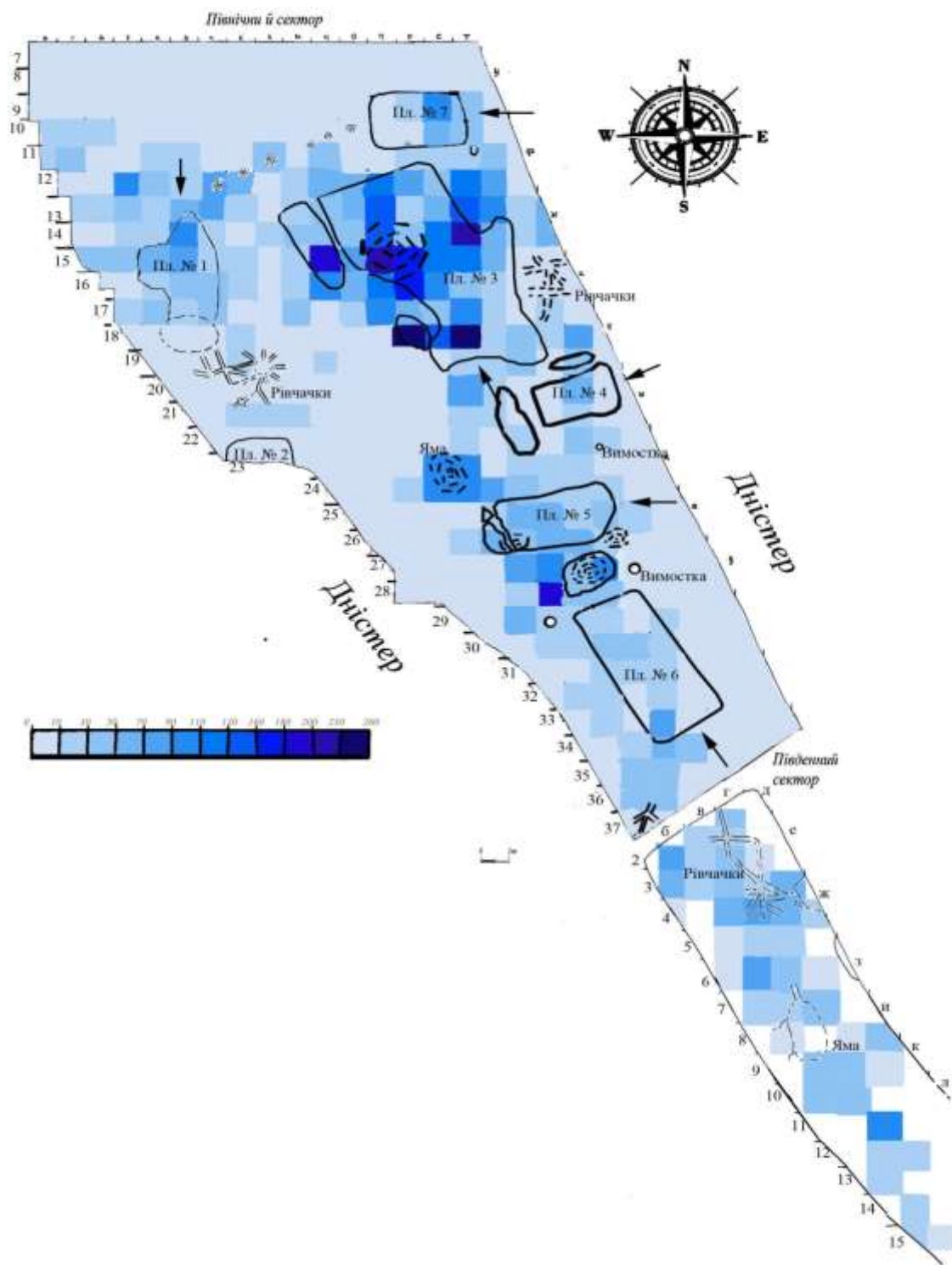

Рис. 5. Ожеве-Острів. Розповсюдження всіх кам'яних артефактів на площі поселення

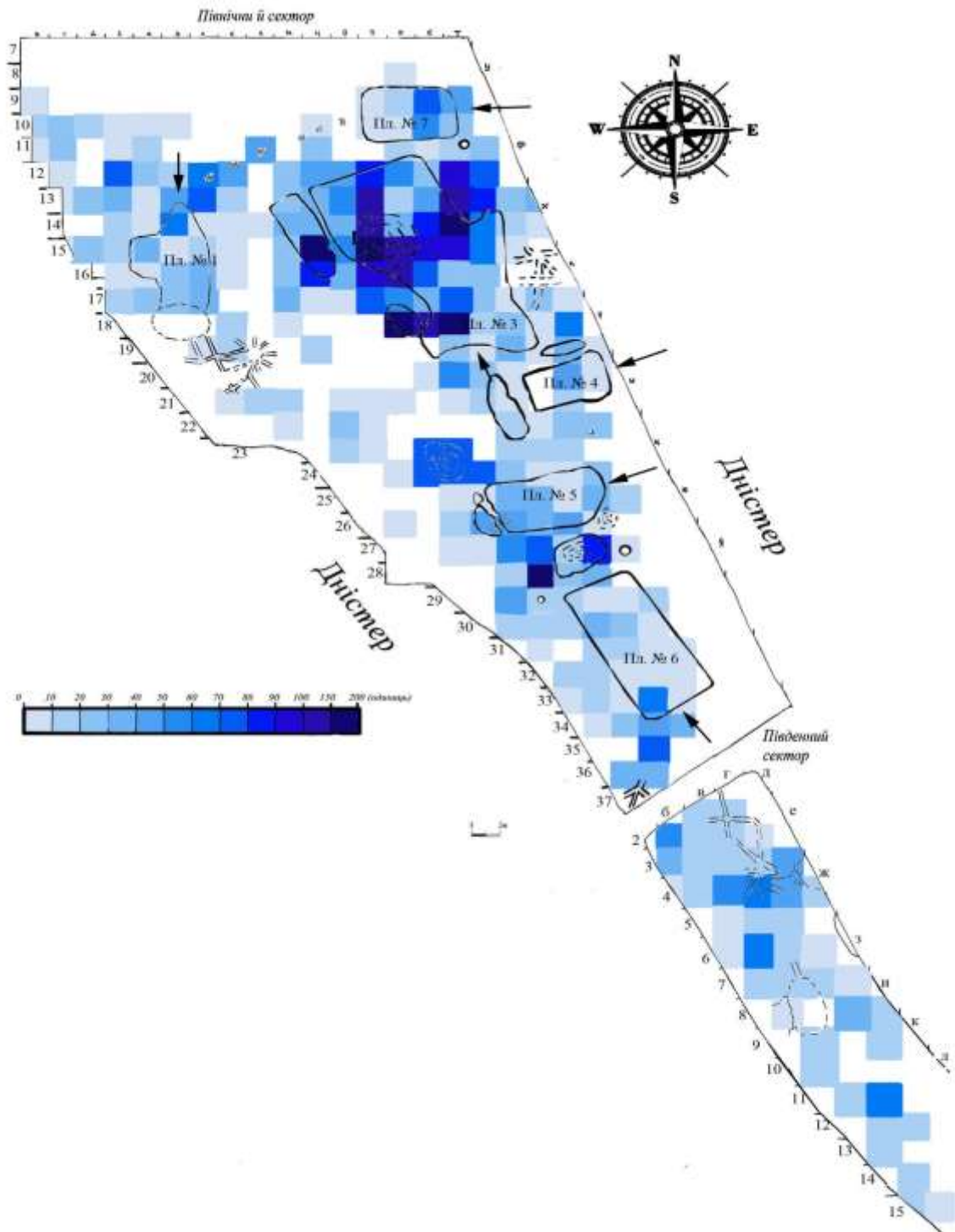

Рис. 6. Ожеве-Острів. Розповсюдження відходів виробництва на поселенні

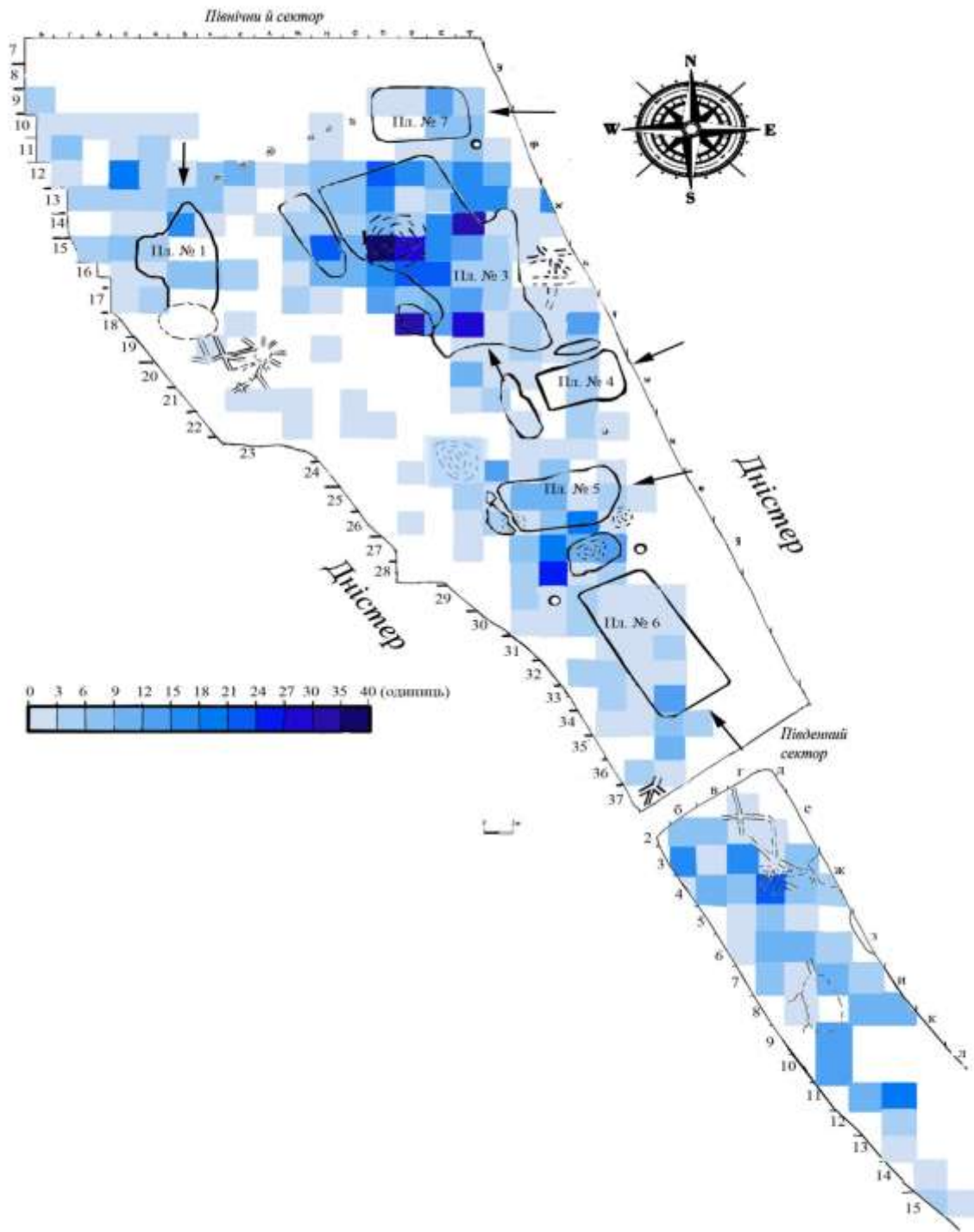

Рис. 7. Ожеве-Острів. Розповсюдження виробів із вторинною обробкою на площі поселення.

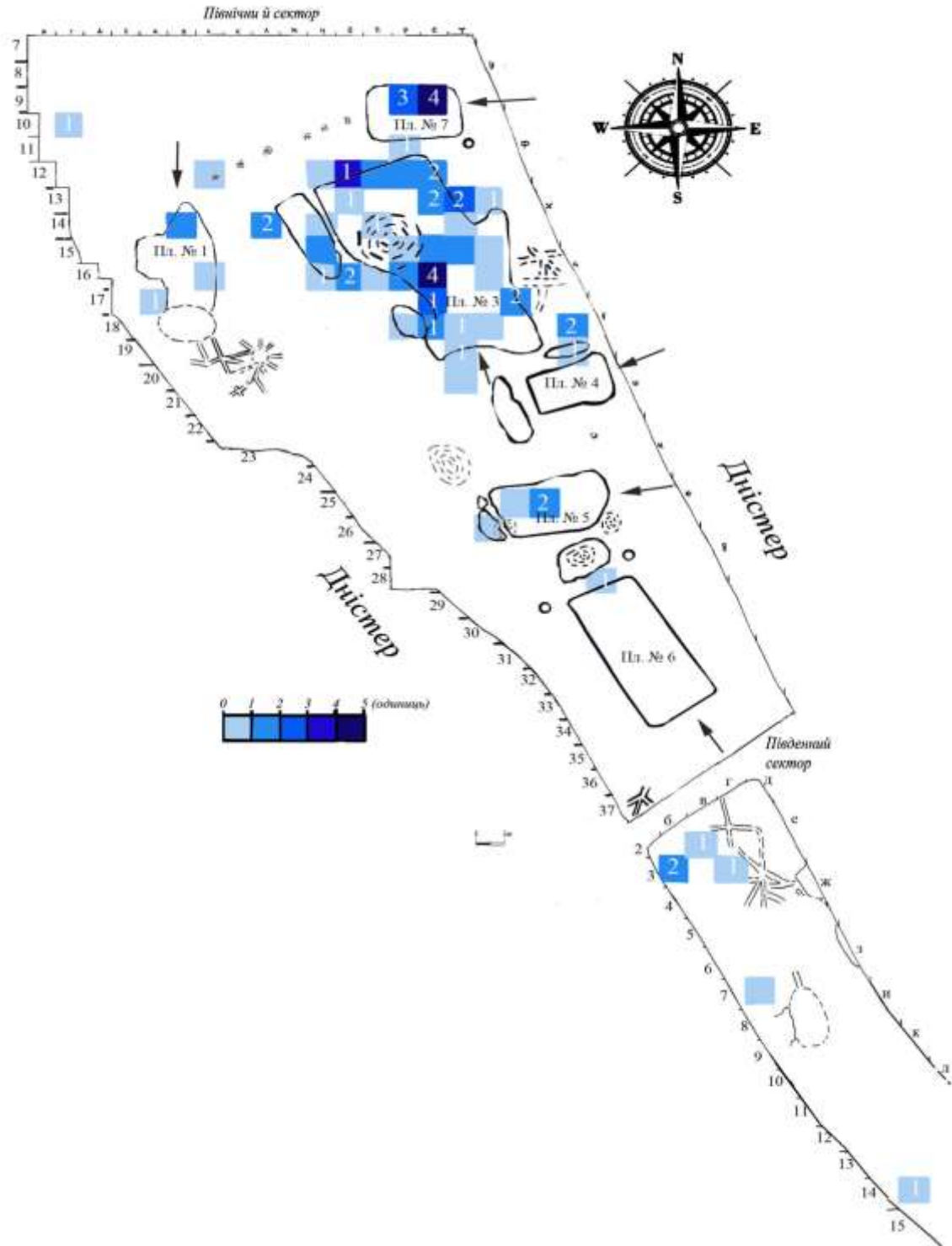

Рис. 8. Ожеве-Острів. Розповсюдження вістер, їхніх преформ та уламків (цифрами позначено кількість готових виробів в кожному квадраті)

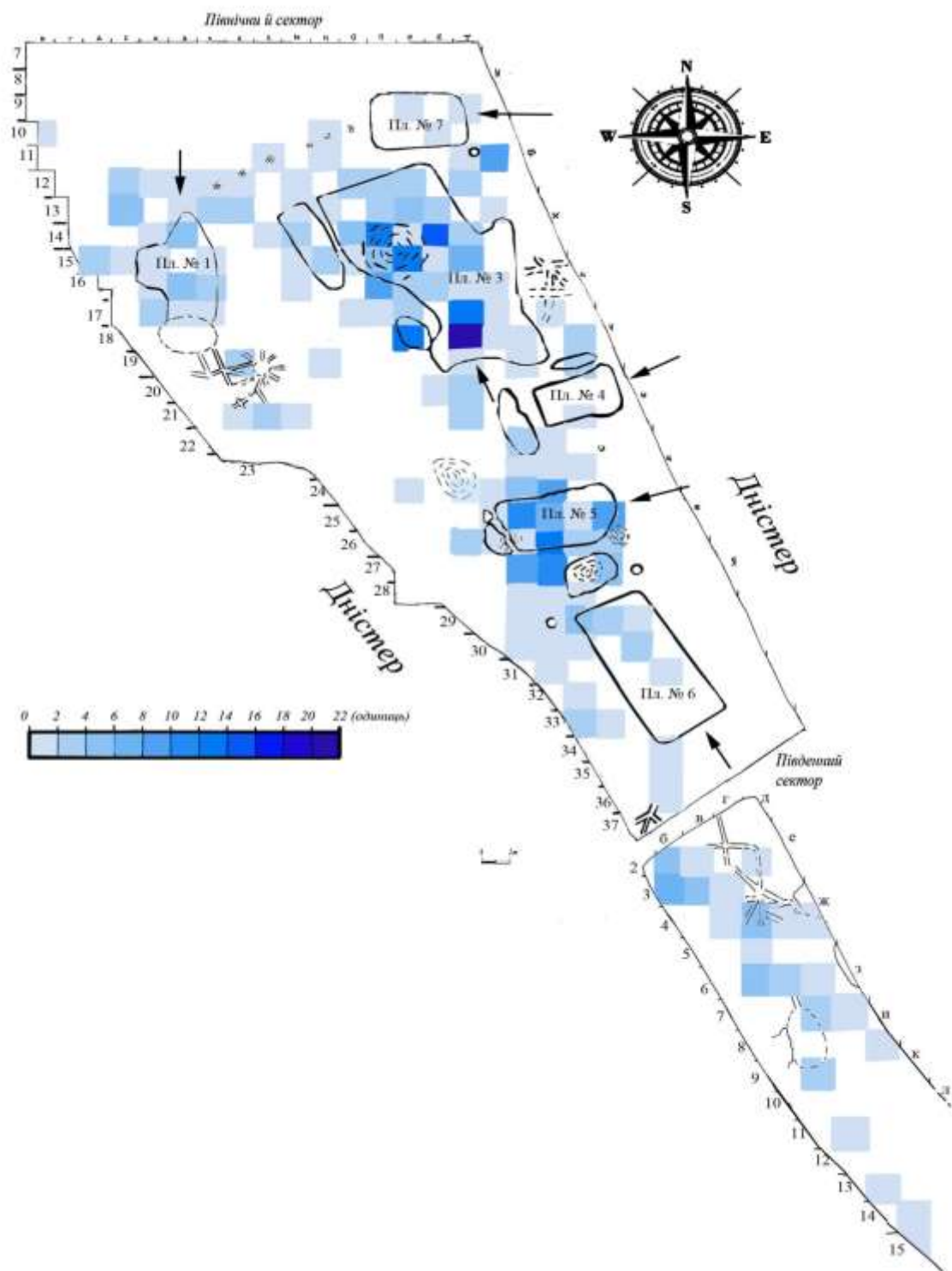

Рис. 9. Ожеве-Острів. Розповсюдження артефактів з різних порід каменю на площі поселення

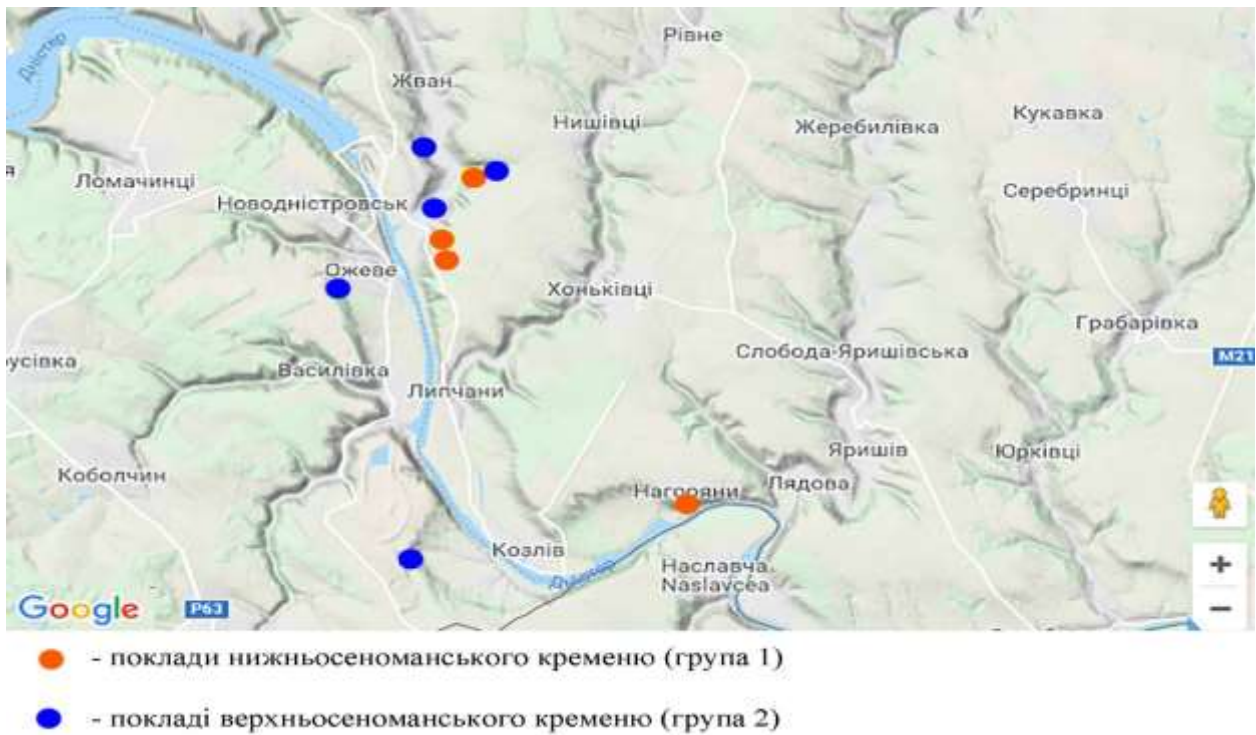

Рис. 10. Поклади кременю нижньосеноманського та верхньосеноманського ярусу (Google maps)

Рис. 11. Поклади кременю туронського ярусу озаринецької світи Могилів-Подільської зони (K2oz) (за «Державною геологічною картою України» 2008 р.)

Рис. 12. Зразки кременю. 1-2 – нижньосеноманський; 3-6 – верхньосеноманський

Рис. 13. Зразки верхньосеноманського кременю

Рис. 14. Зразки виробів із кременю туронського ярусу

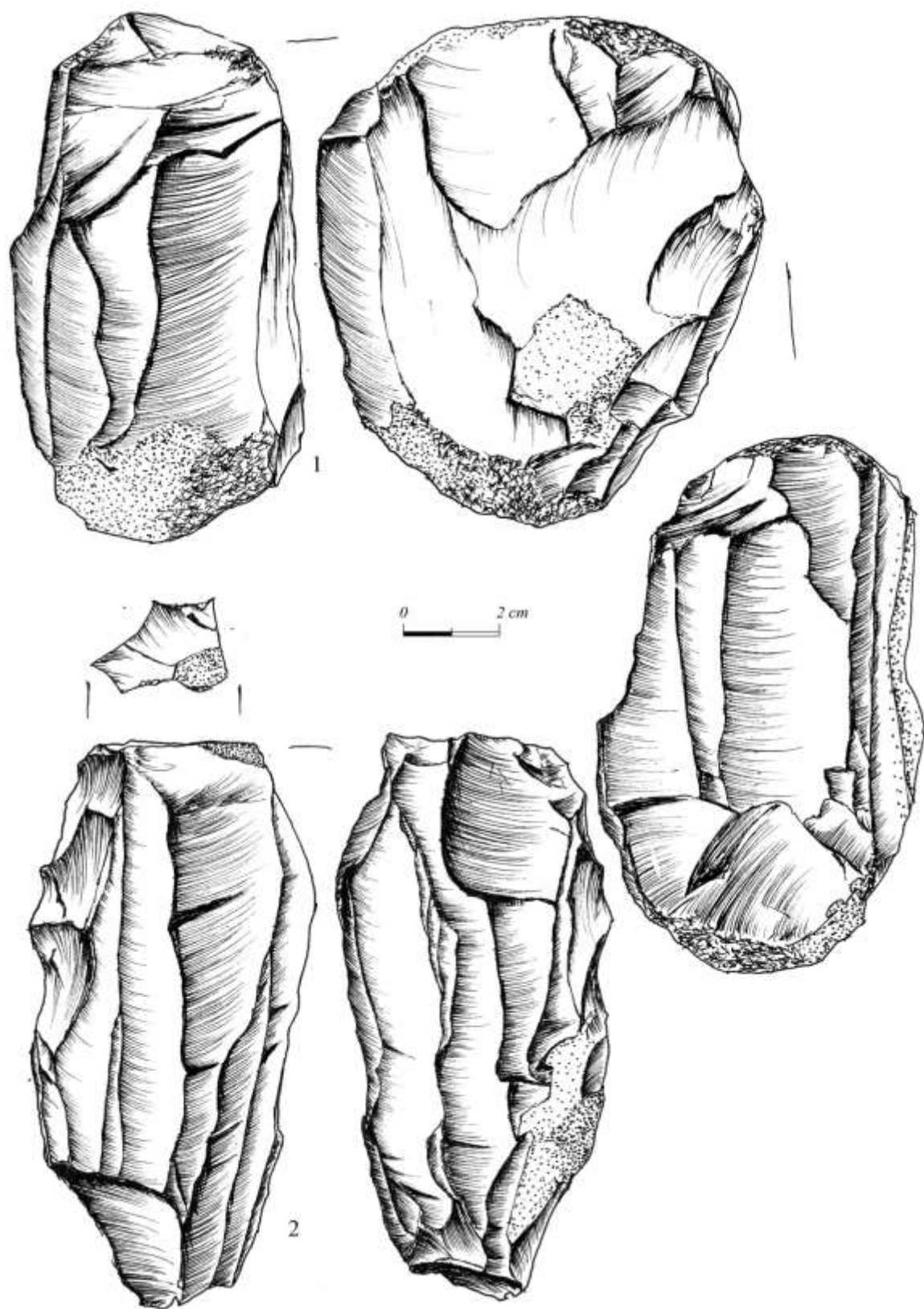

Рис. 15. Ожеве-Острів. Житло №1. Нуклеуси

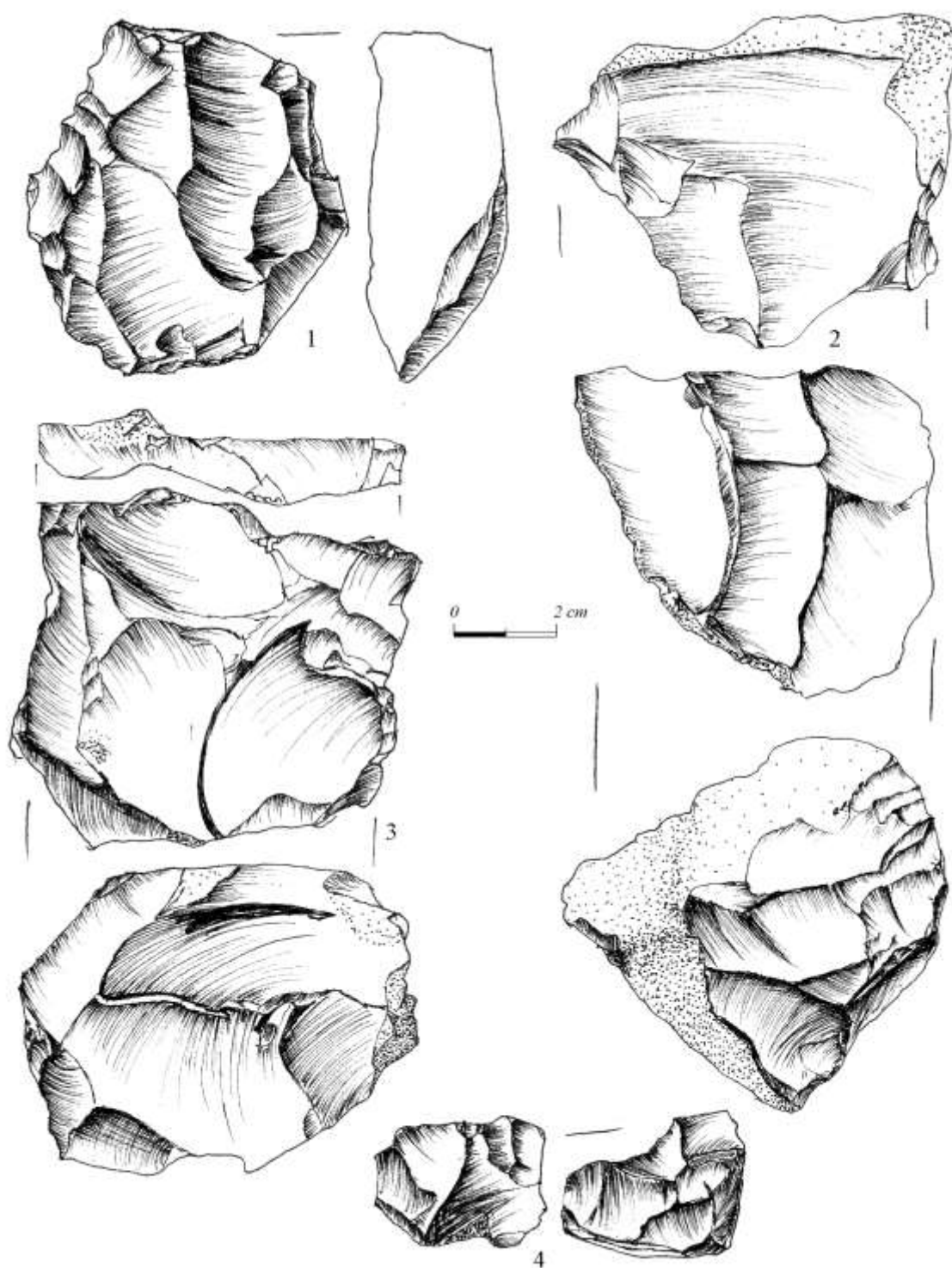

Рис. 16. Ожеве-Острів. Житло №1. Нуклеуси

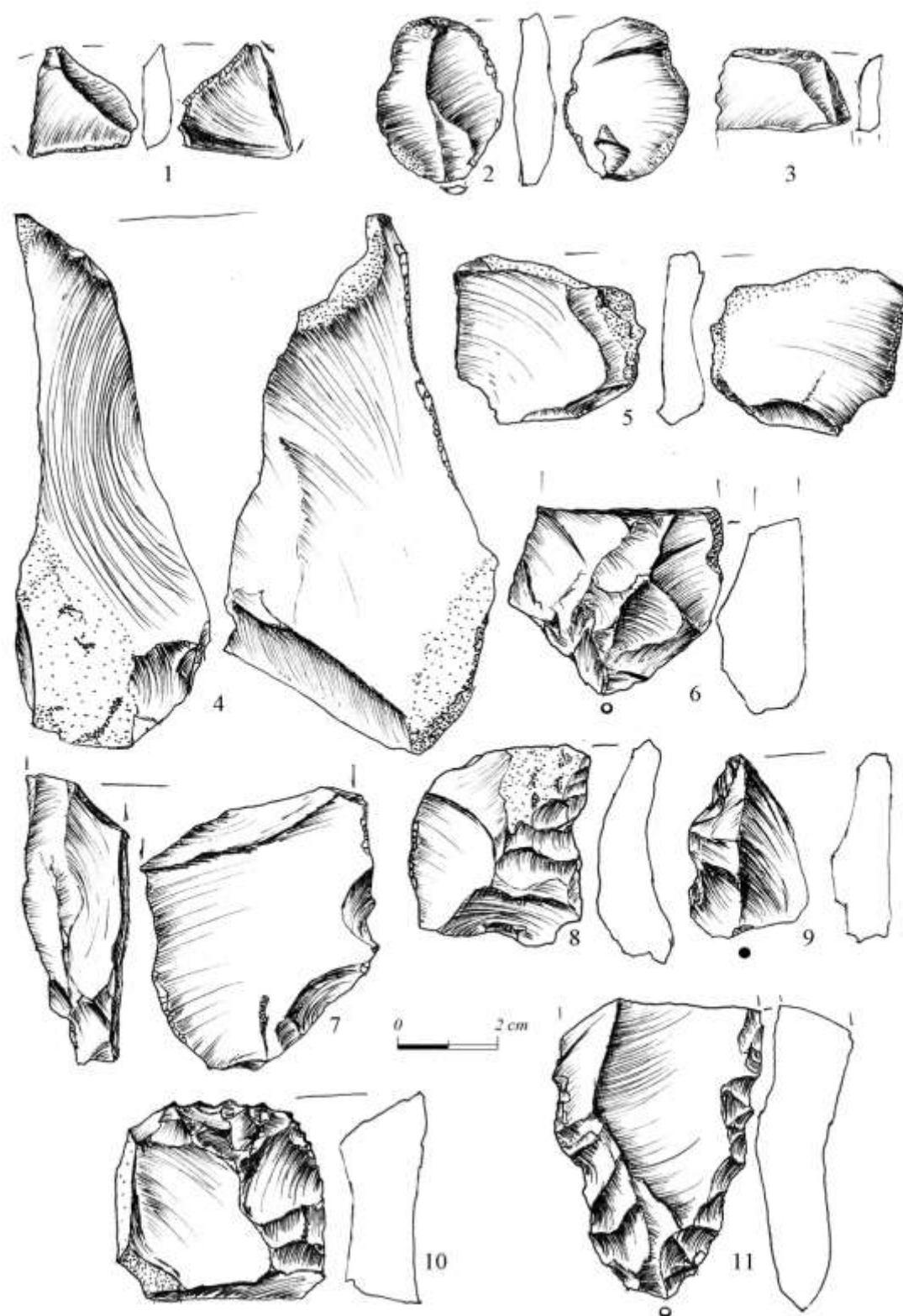

Рис. 17. Ожеве-Острів. Житло №1. Вироби на відщепках

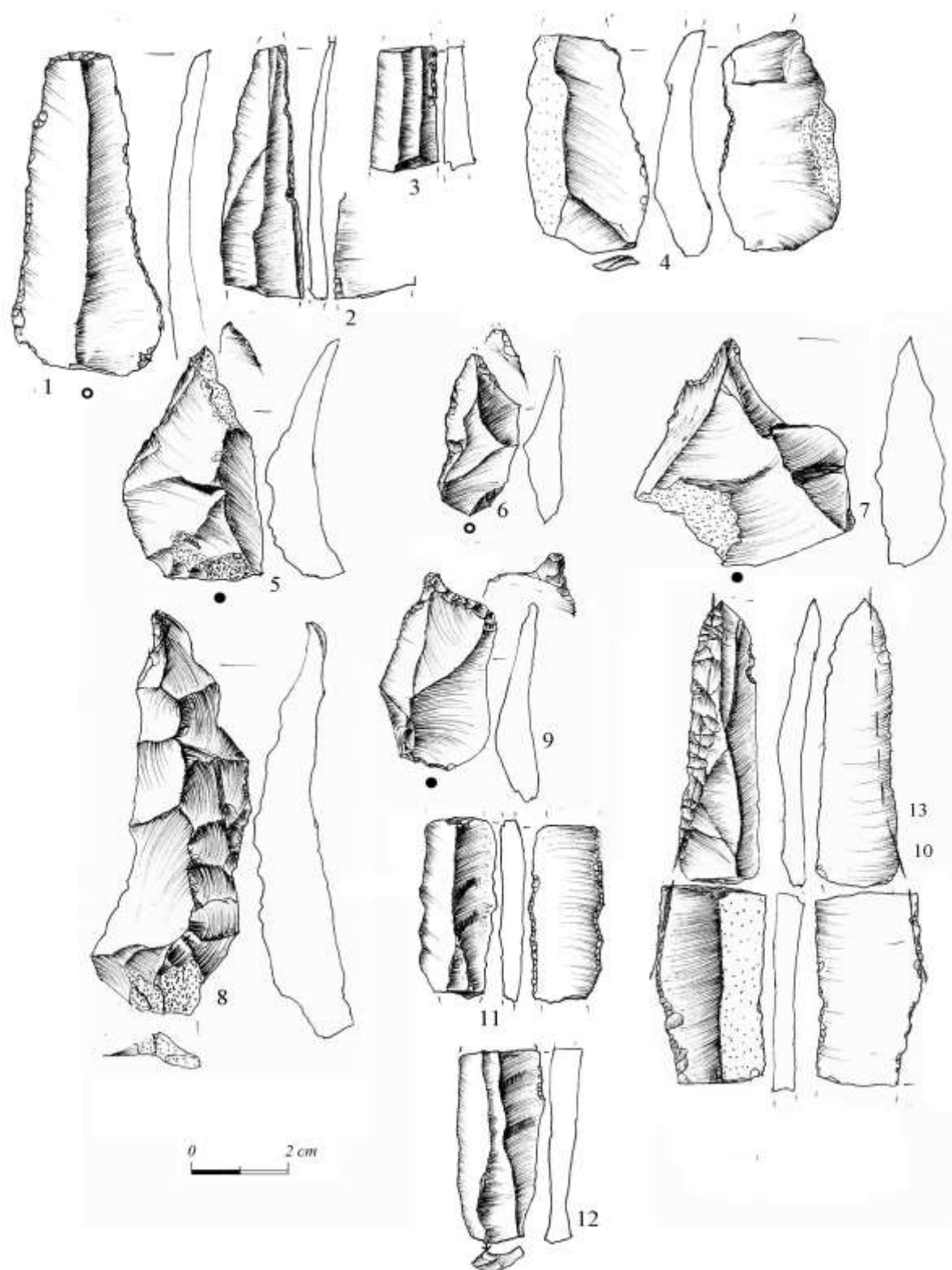

Рис. 18. Ожеве-Острів. Житло №1. Нуклеуси. 1-4, 10-13 – знаряддя на платівках; 5-7, 9 – проколки; 8 – ретушована реберчаста платівка

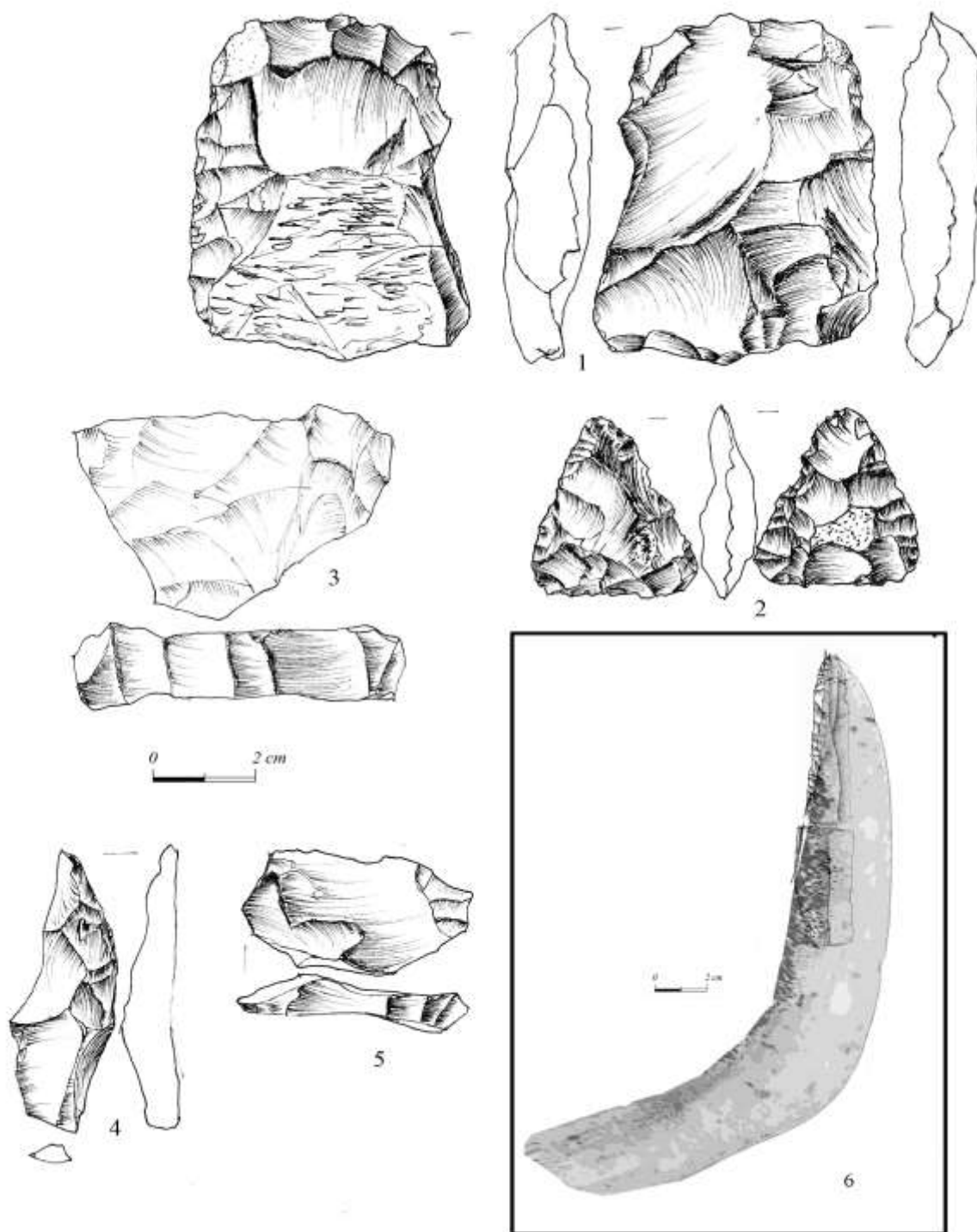

Рис. 19. Ожеве-Острів. Житло №1. 1-2 – заготовки до вістер; 3 – реберчаста платівка; 4-5 – авіважі; 6 – розміщення вкладнів у оправі серпа (реконструкція)

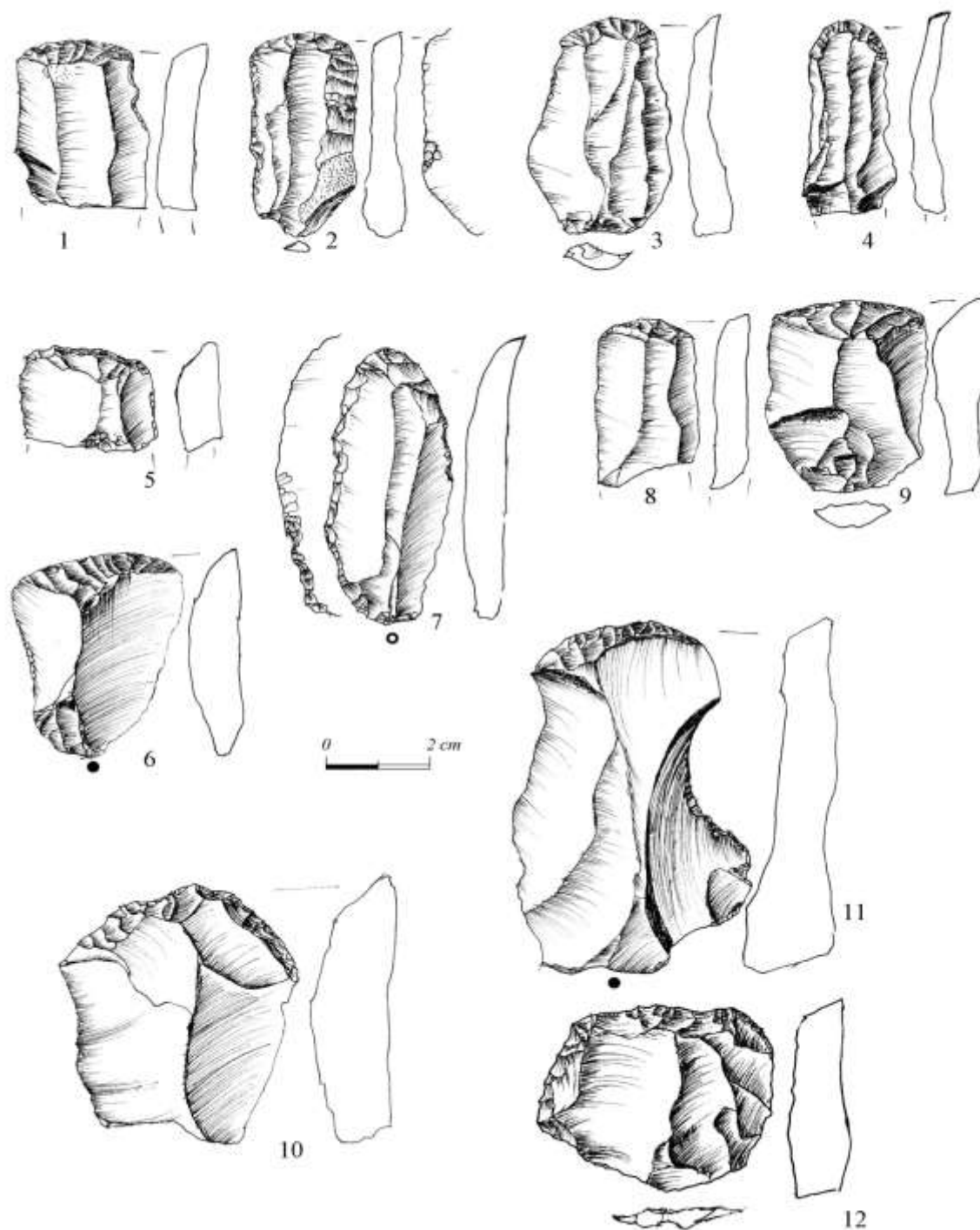

Рис. 20. Ожеве-Острів. Житло №1. Скребки

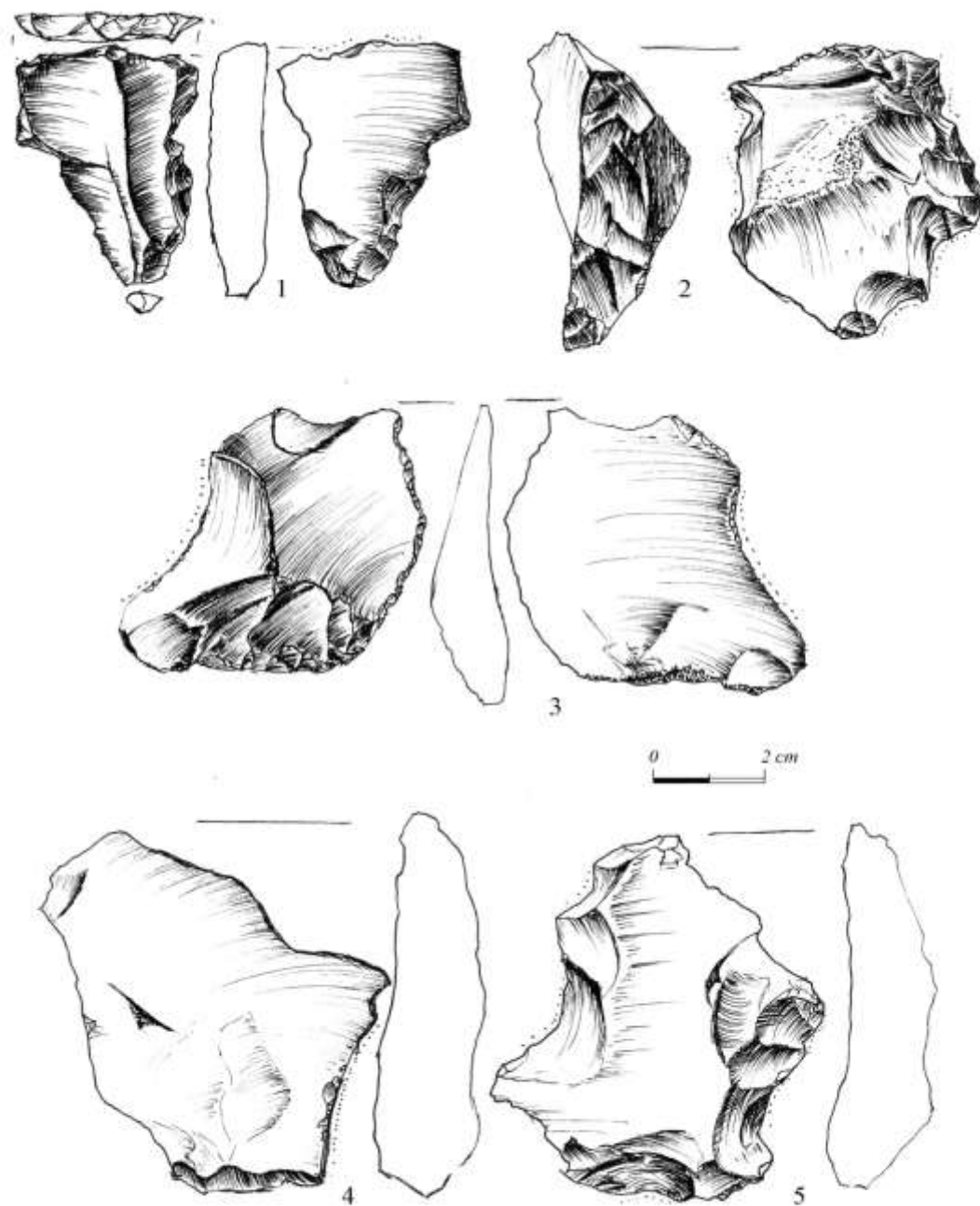

Рис. 21. Ожеве-Острів. Житло №1. Виїмчасті знаряддя

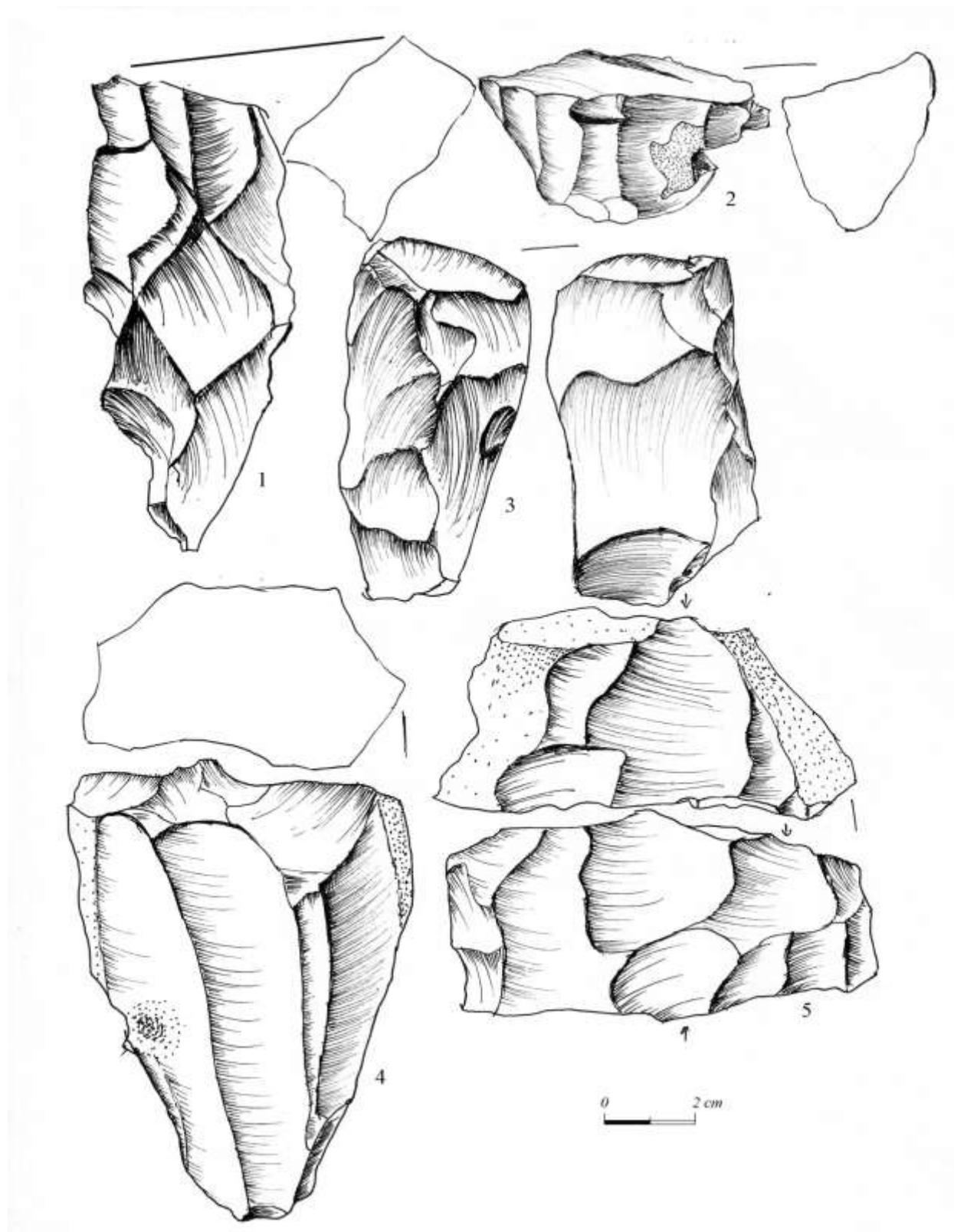

Рис. 22. Ожеве-Острів. Житло №3. 1, 3 – пренуклеуси; 2, 4-5 – нуклеуси

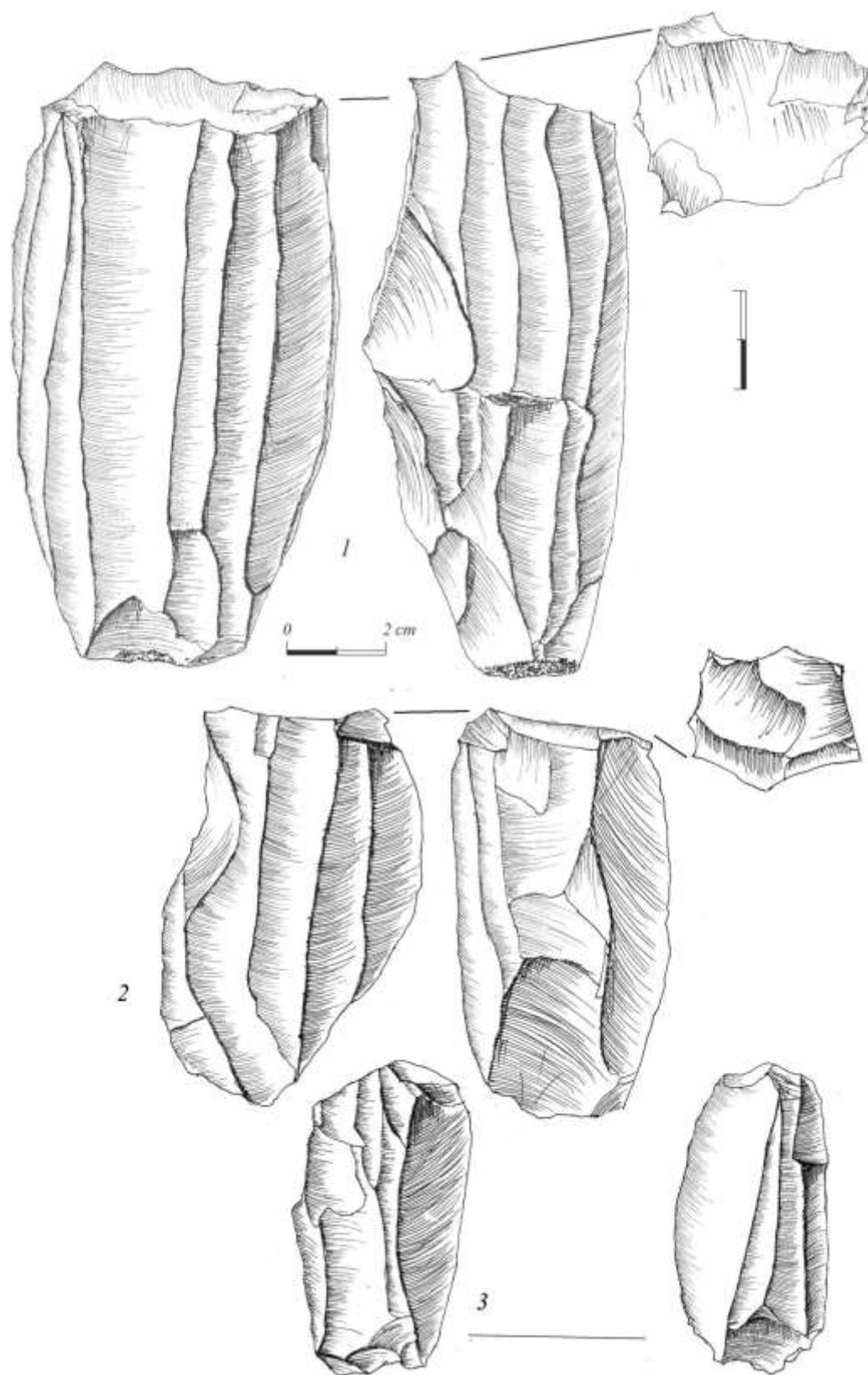

Рис. 23. Ожеве-Острів. Житло №3. Нуклеуси

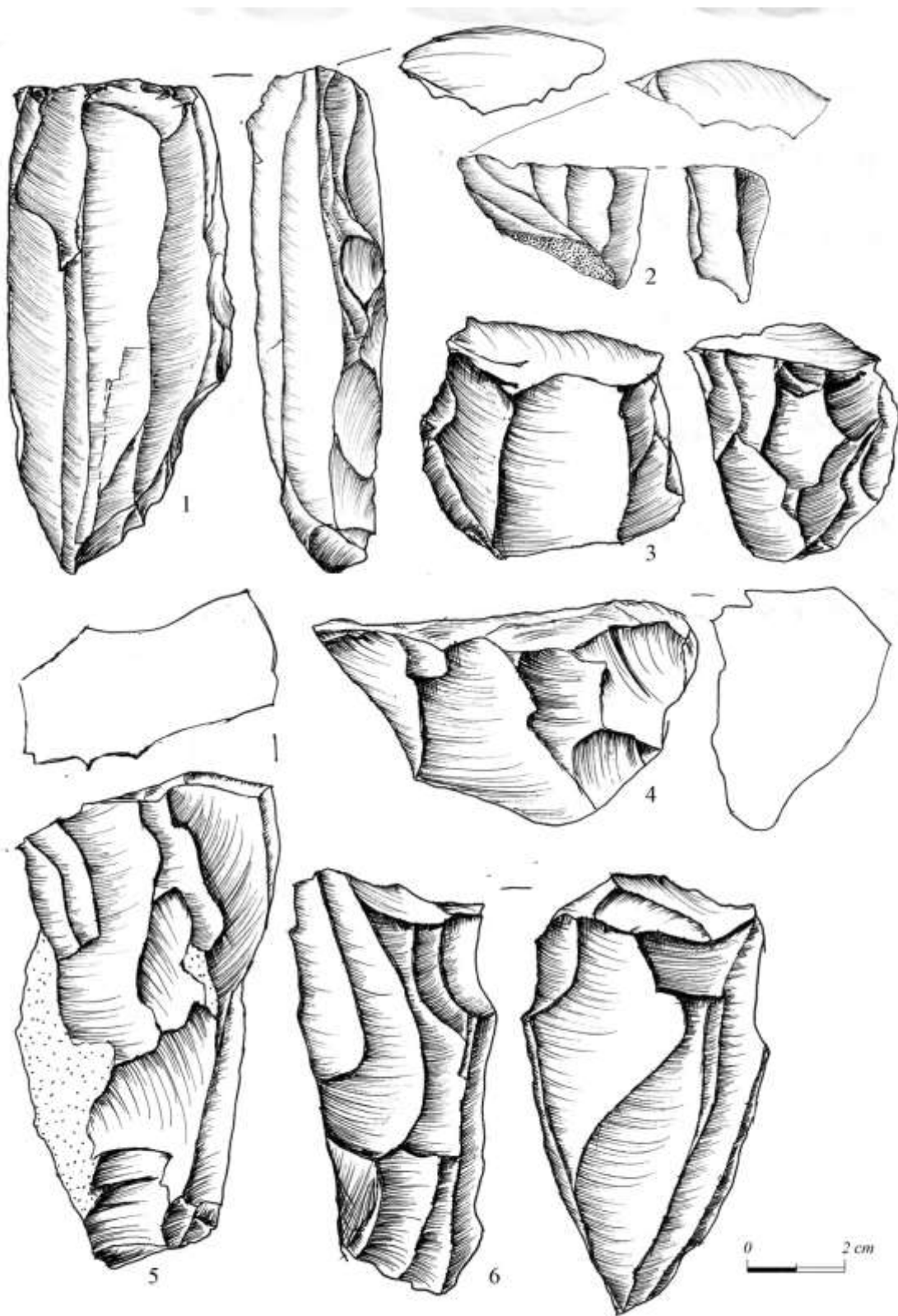

Рис. 24. Ожеве-Острів. Житло №3. Нуклеуси

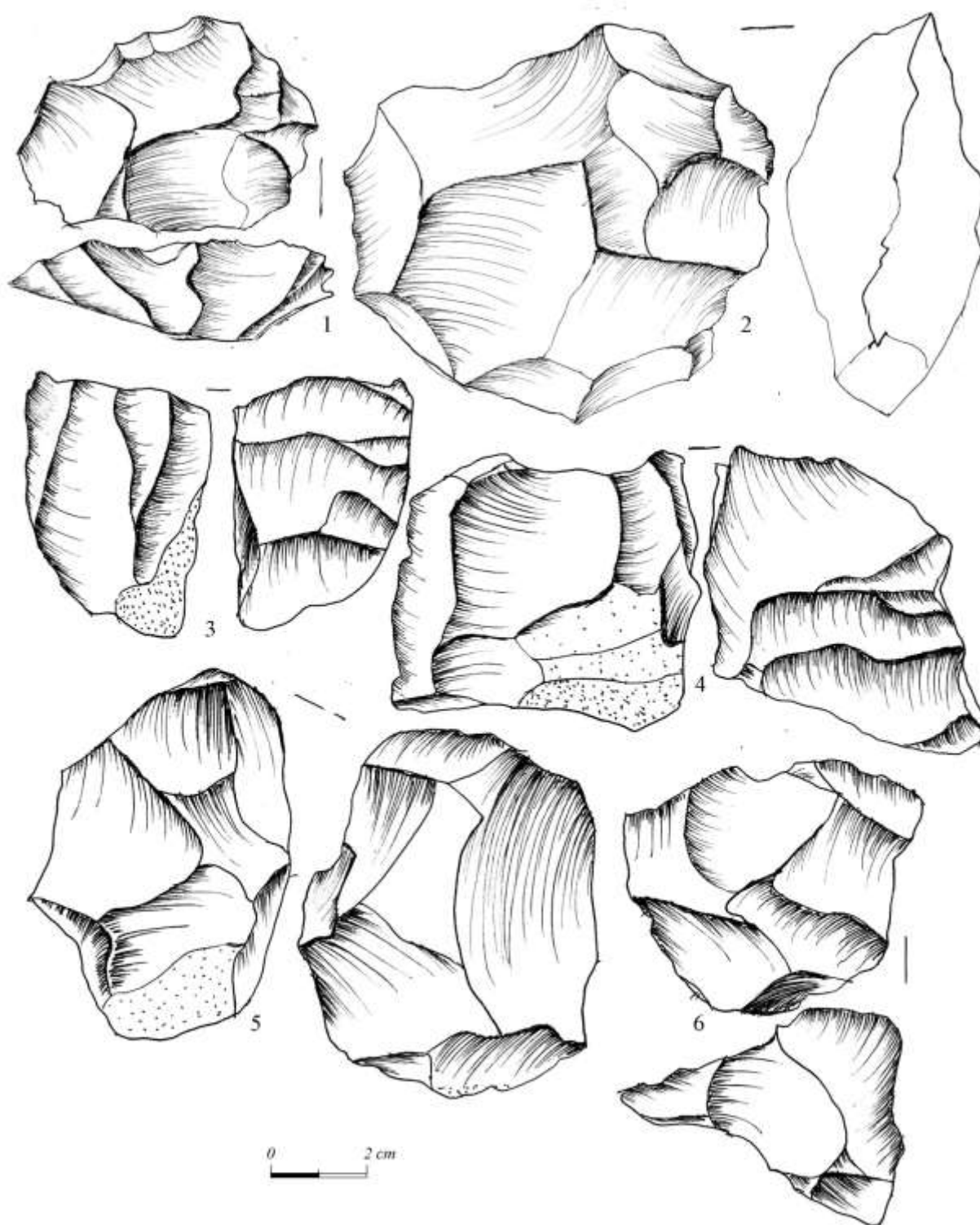

Рис. 25. Ожеве-Острів. Житло №3. Нуклеуси

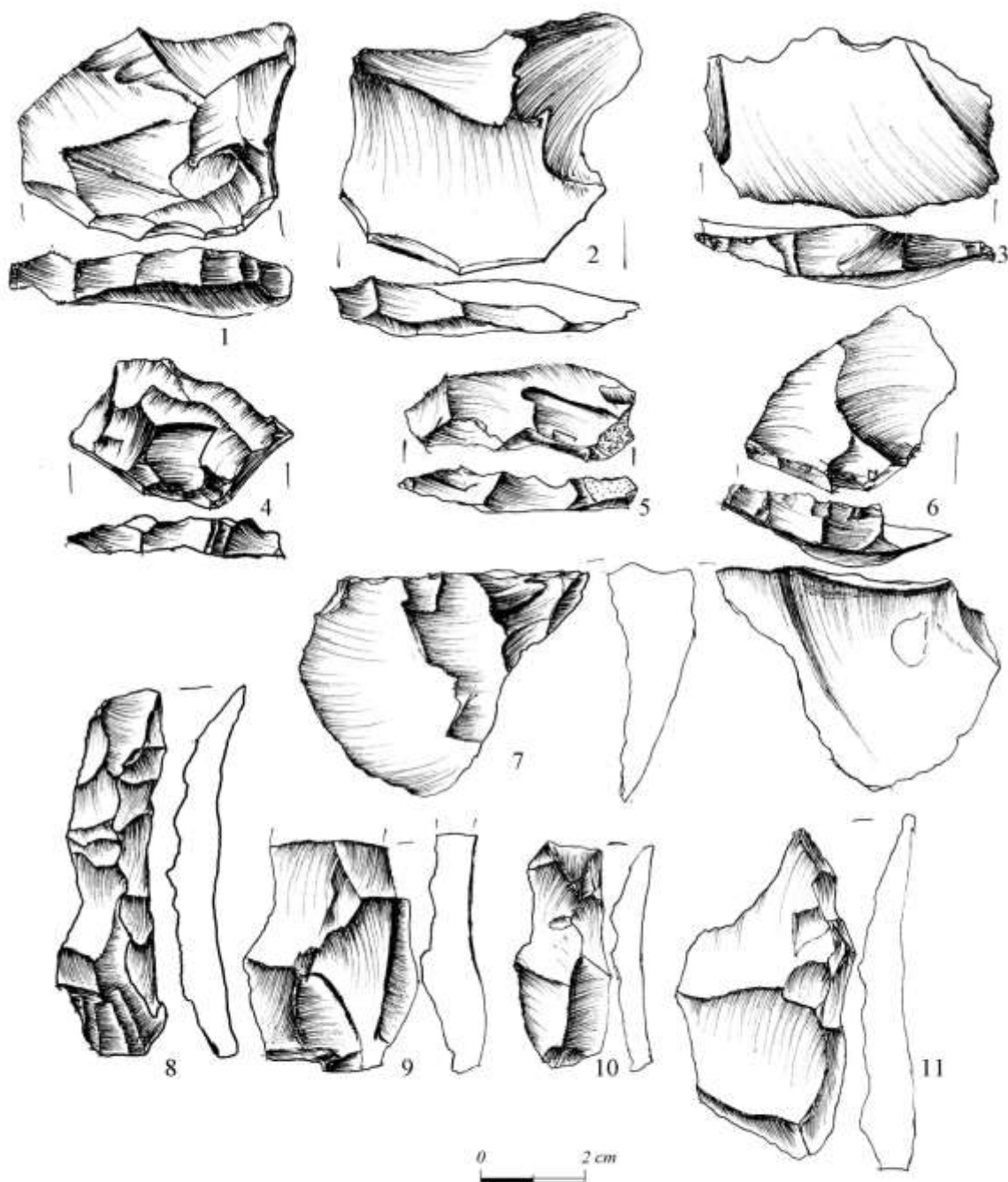

Рис. 26. Ожеве-Острів. Житло №3. Технологічні сколи

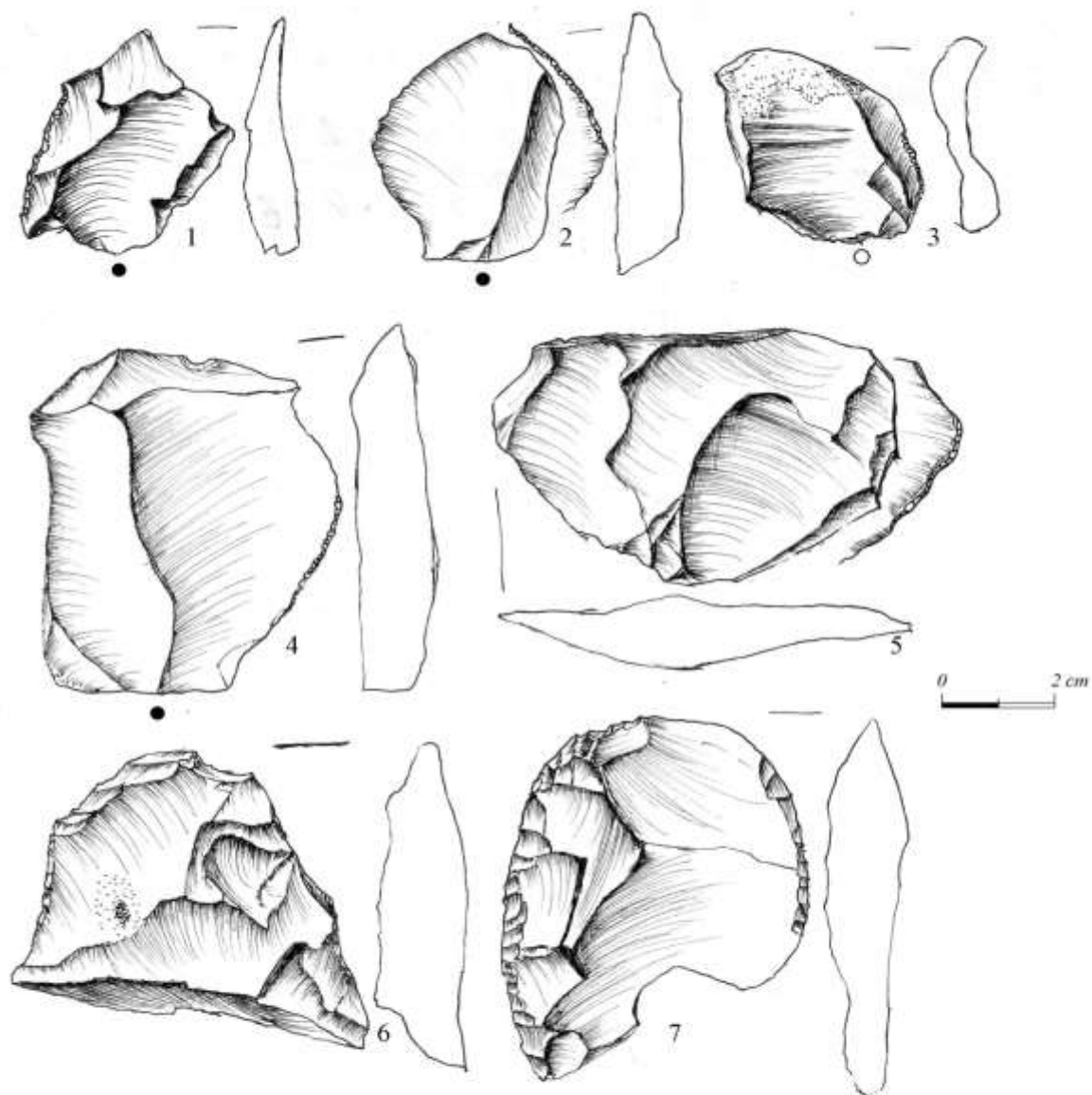

Рис. 27. Ожеве-Острів. Житло №3. 1-6 – відщепи ретушовані; 7 – скребок

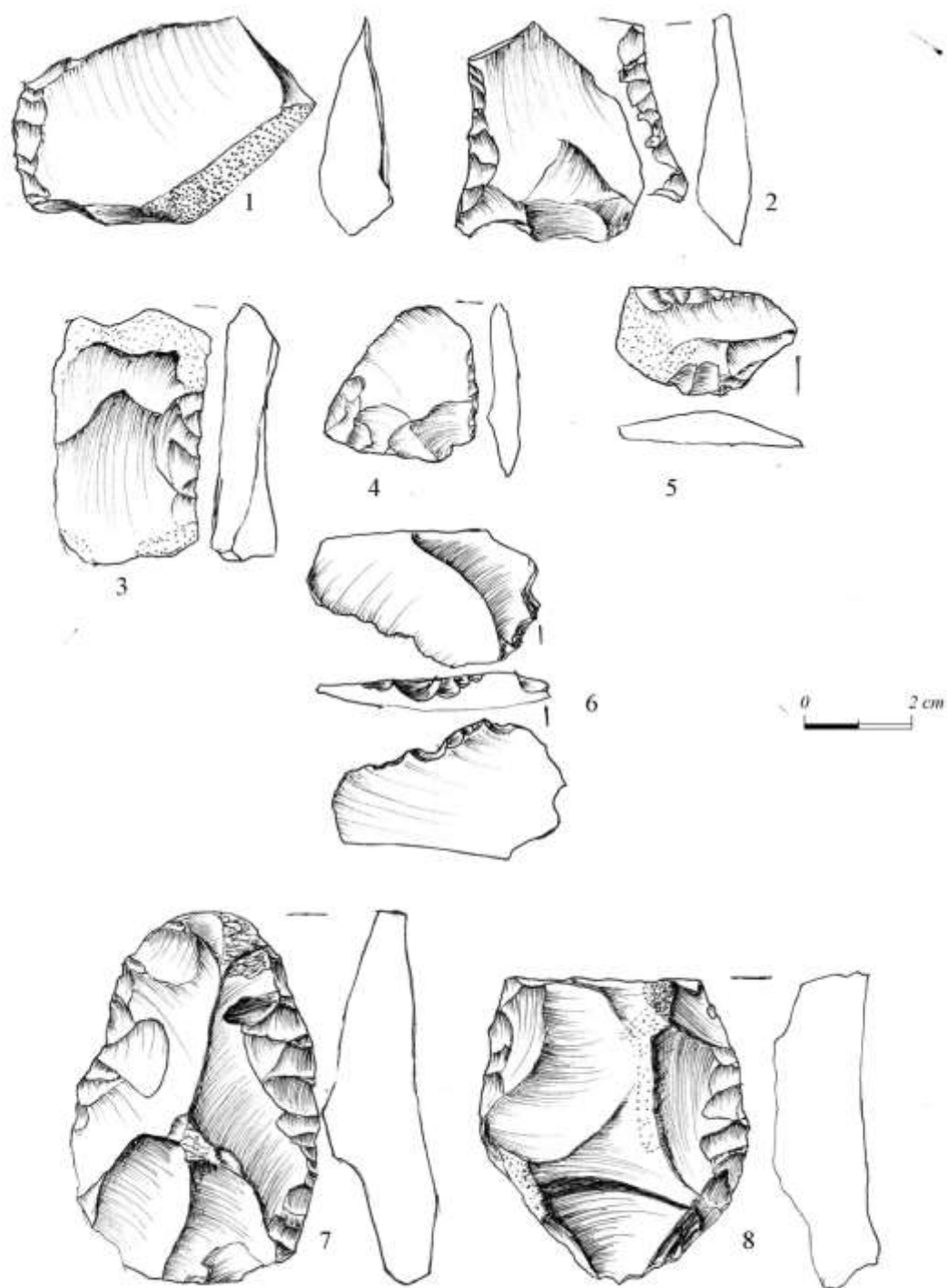

Рис. 28. Ожеве-Острів. Житло №3. Відщепи ретушовані

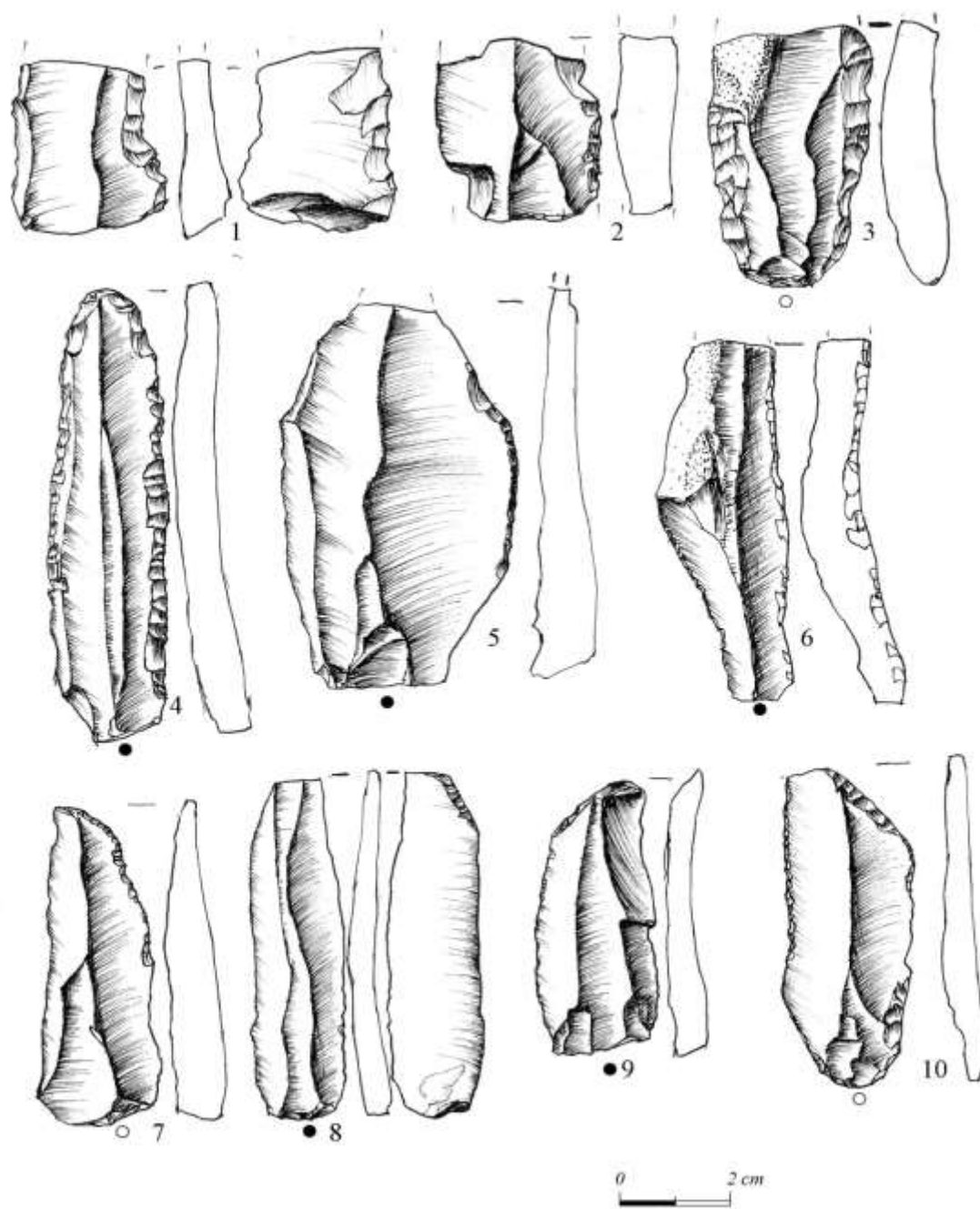

Рис. 29. Ожеве-Острів. Житло №3. Знаряддя на платівках

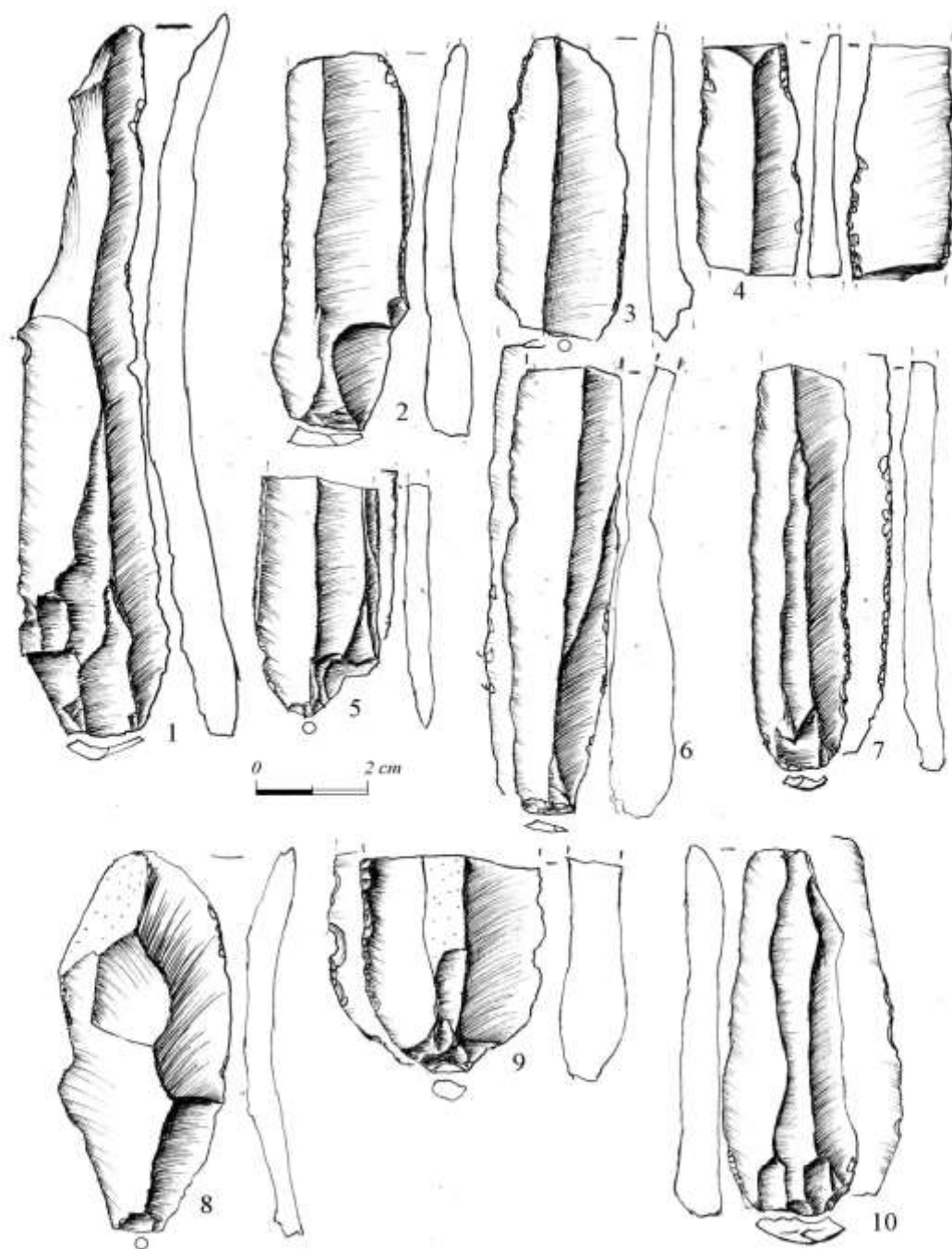

Рис. 30. Ожеве-Острів. Житло №3. Знаряддя на платівках

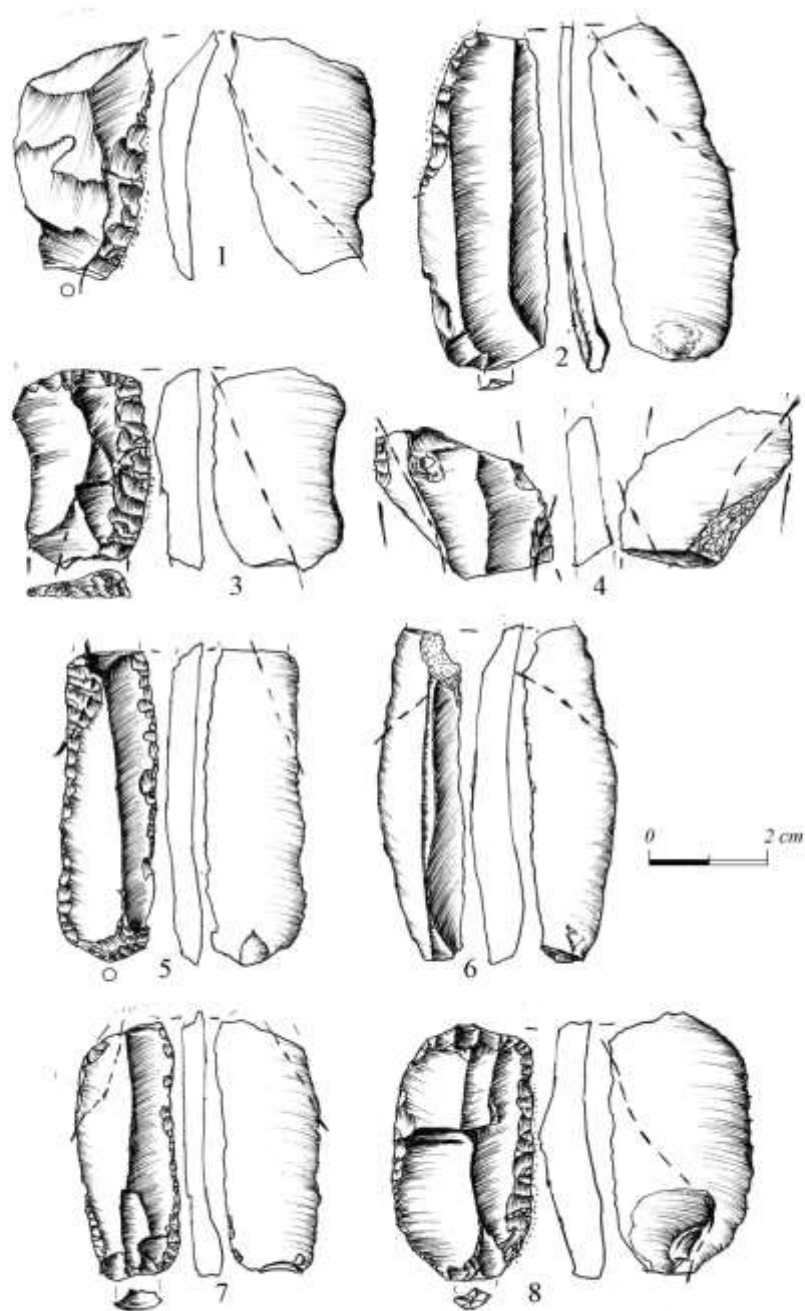

Рис. 31. Ожеве-Острів. Житло №3. Вкладні до землеробського інструментарію

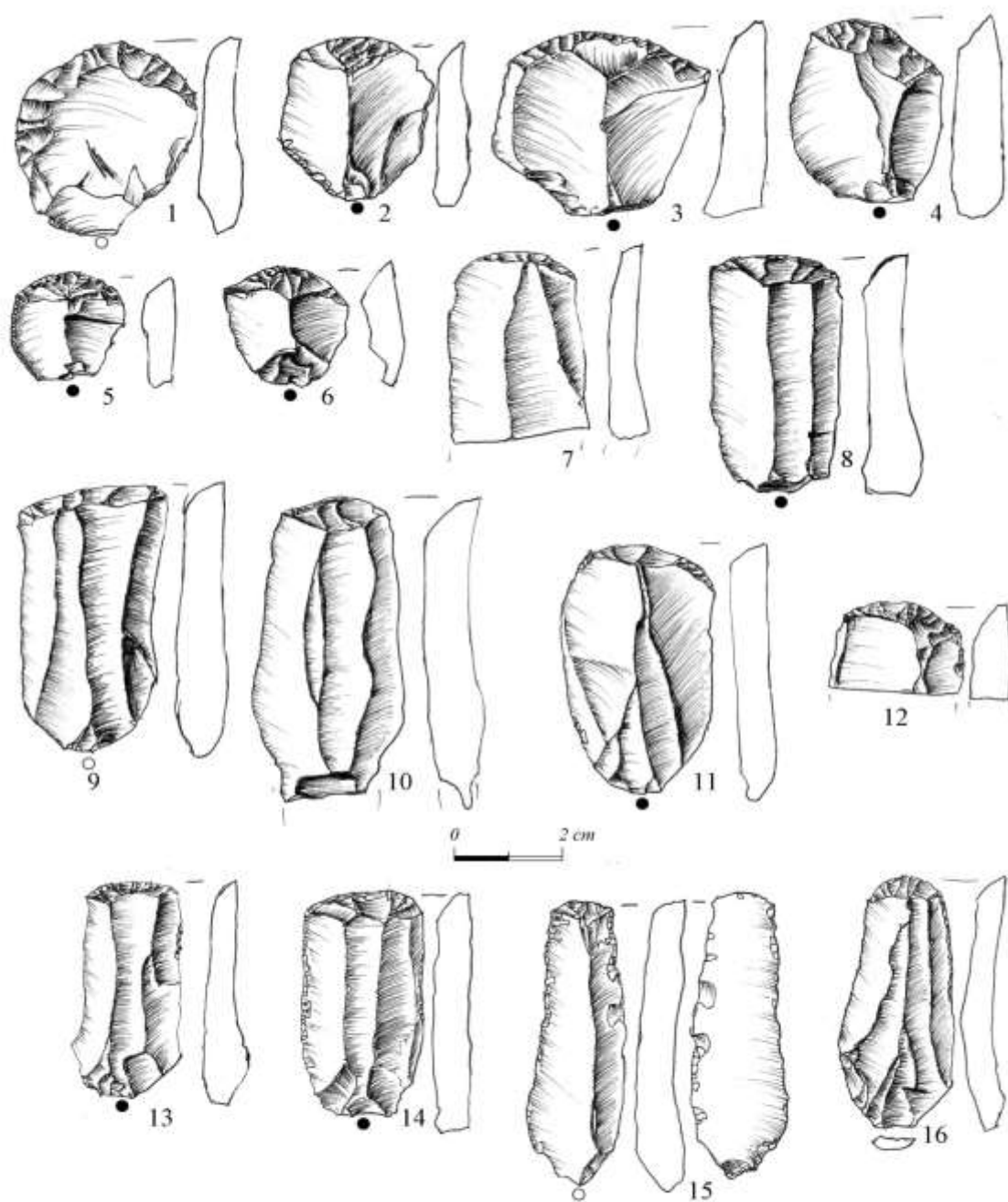

Рис. 32. Ожеве-Острів. Житло №3. Скребки

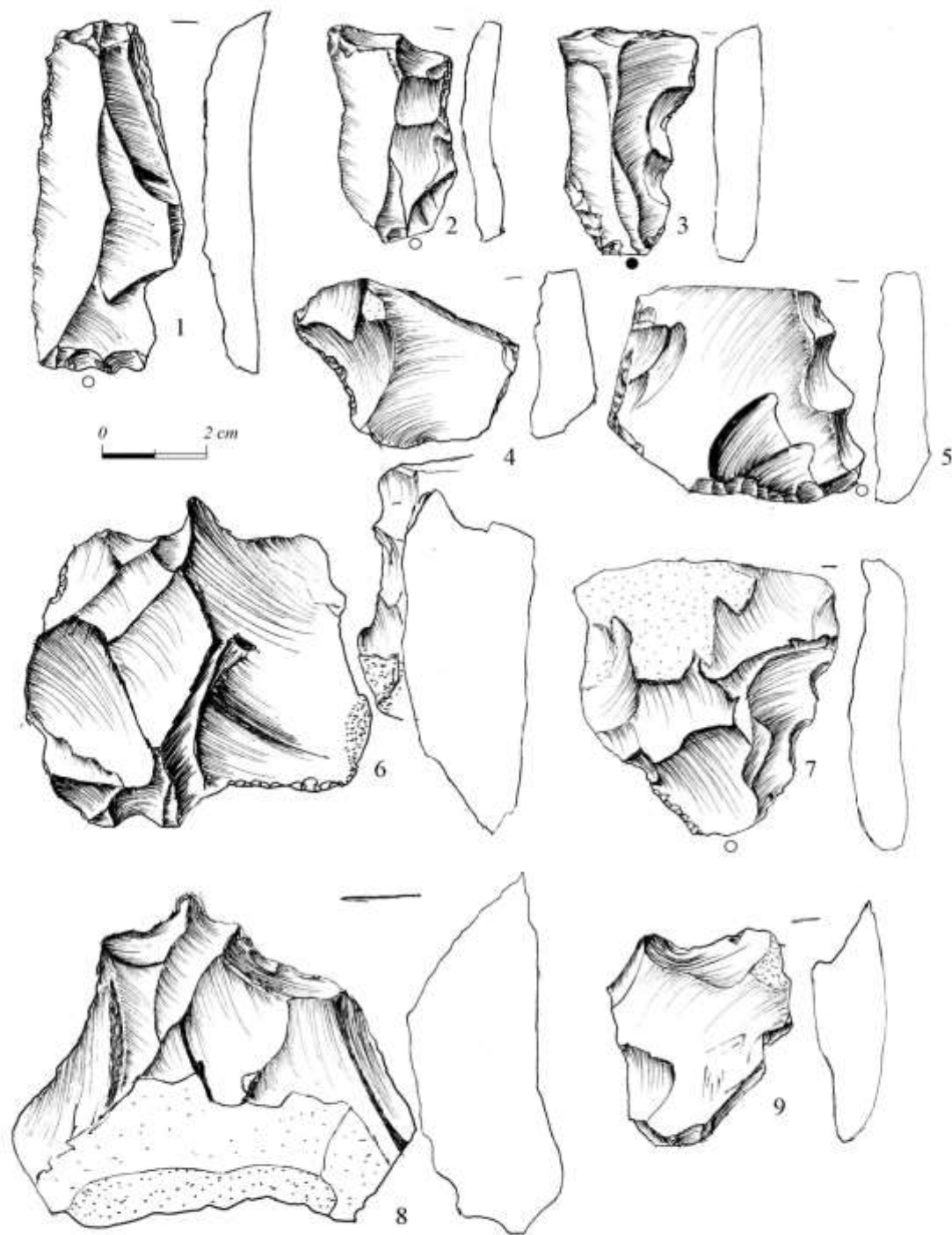

Рис. 33. Ожеве-Острів. Житло №3. Виїмчасті знаряддя

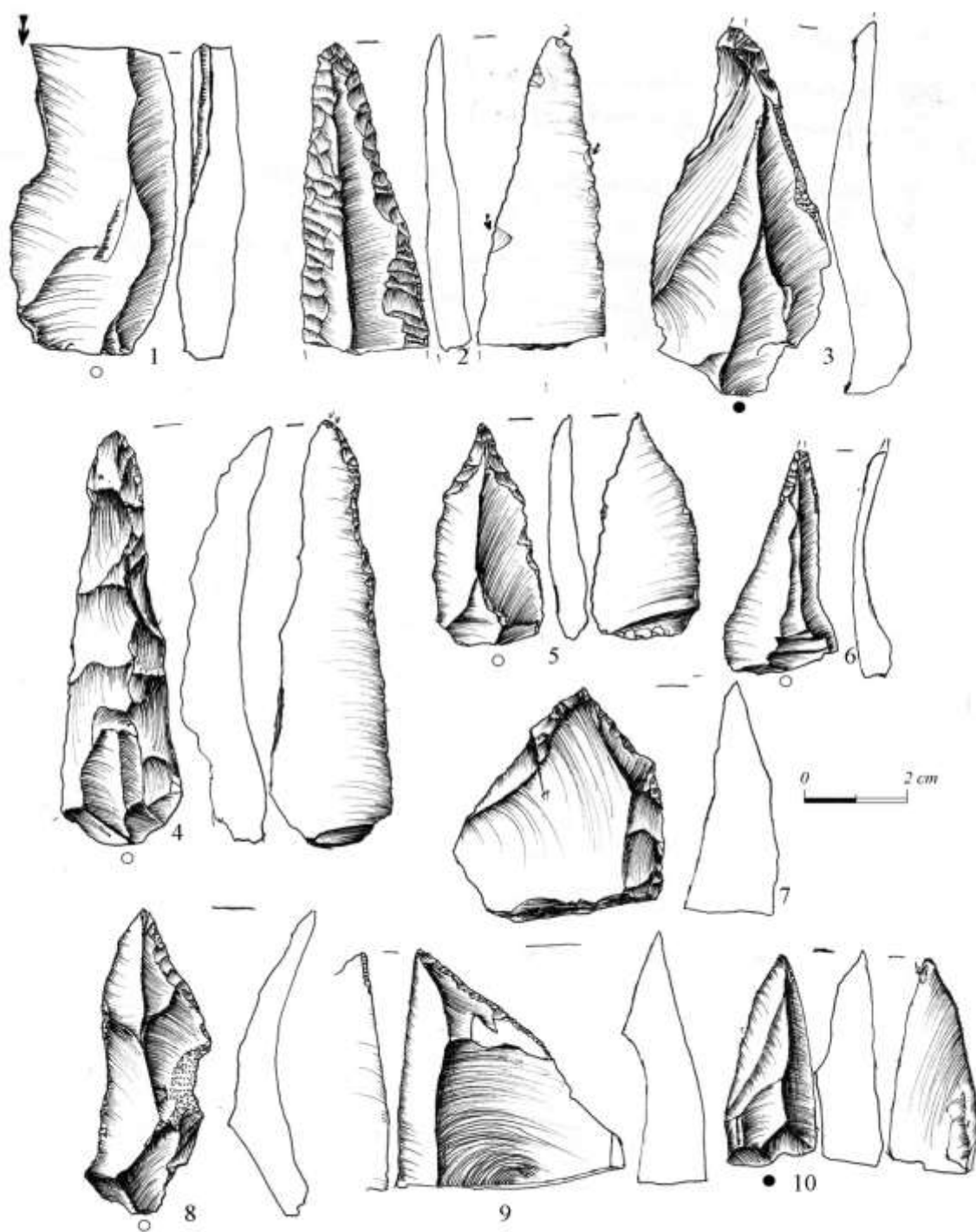

Рис. 34. Ожеве-Острів. Житло №3. 1 – різець; 2-10 – проколки

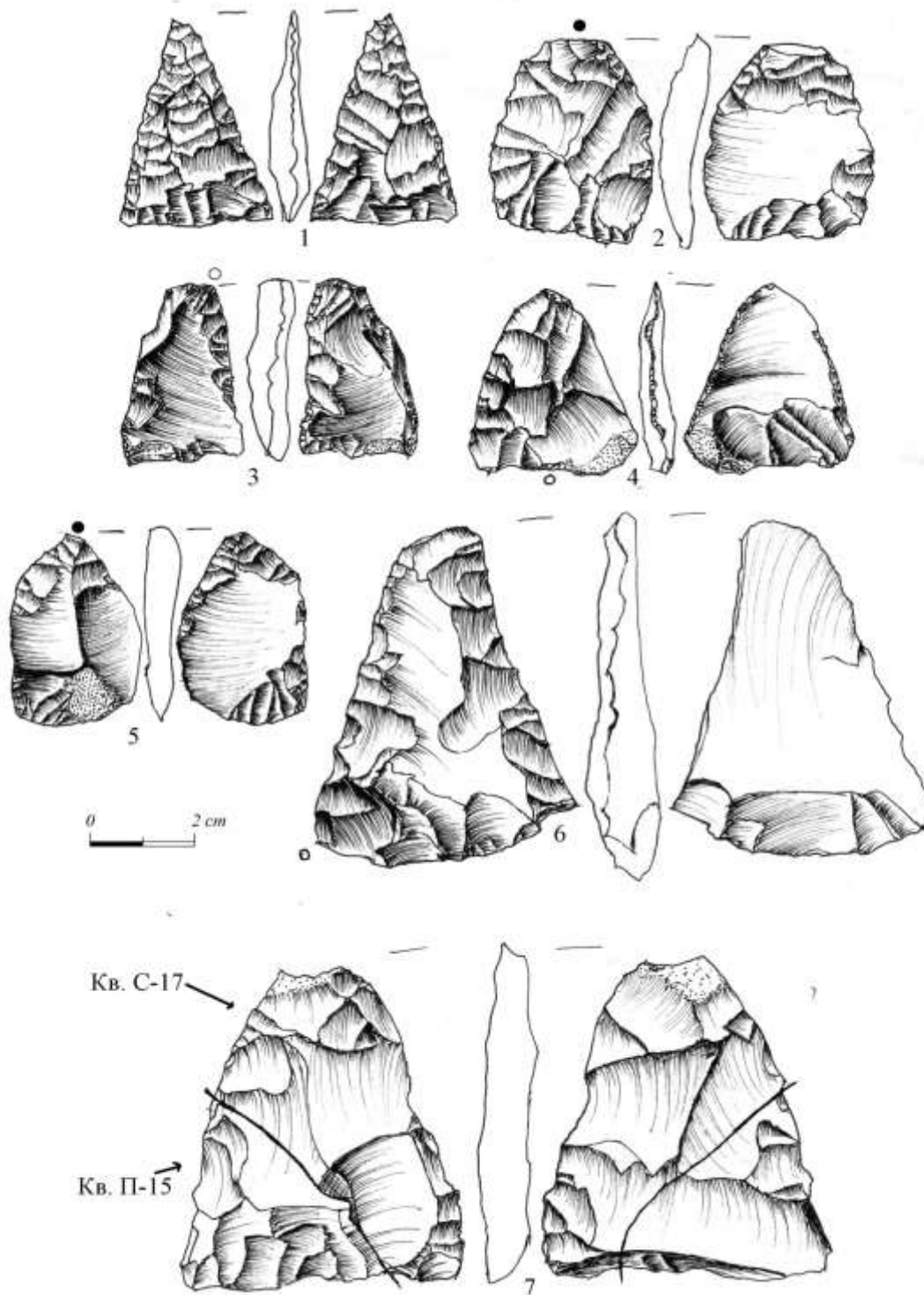

Рис. 35. Ожеве-Острів. Житло №3. Вістря. 1 – готовий виріб; 2-7 – преформи

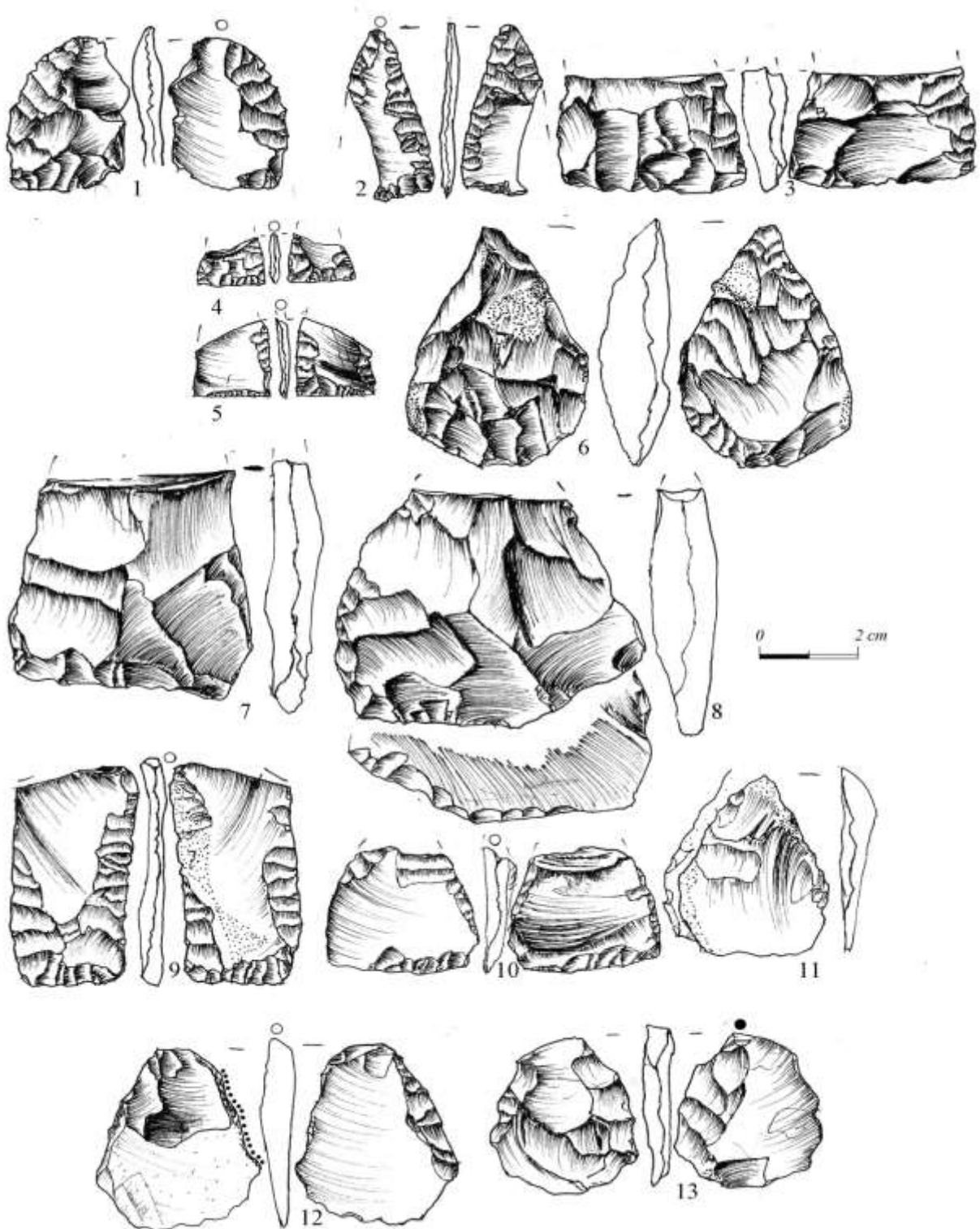

Рис. 36. Ожеве-Острів. Житло №3. Вістря. 1, 6, 9, 11-13 – «преформи»; 2 – уламок готового виробу; 3-8, 10 – уламки преформ

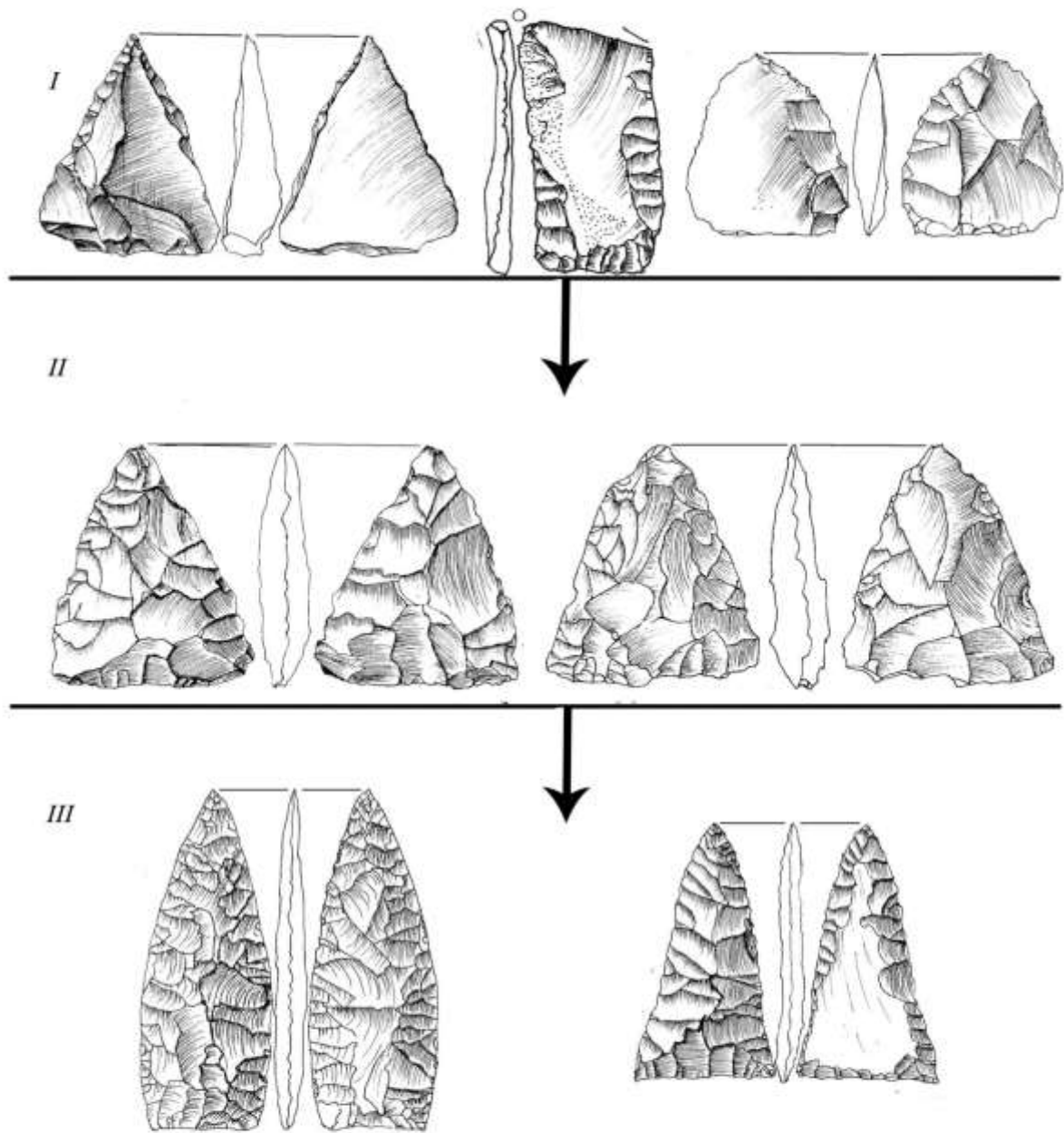

Рис. 37. Ожеве-Острів. Стадії виробництва вістер стріл та дротиків

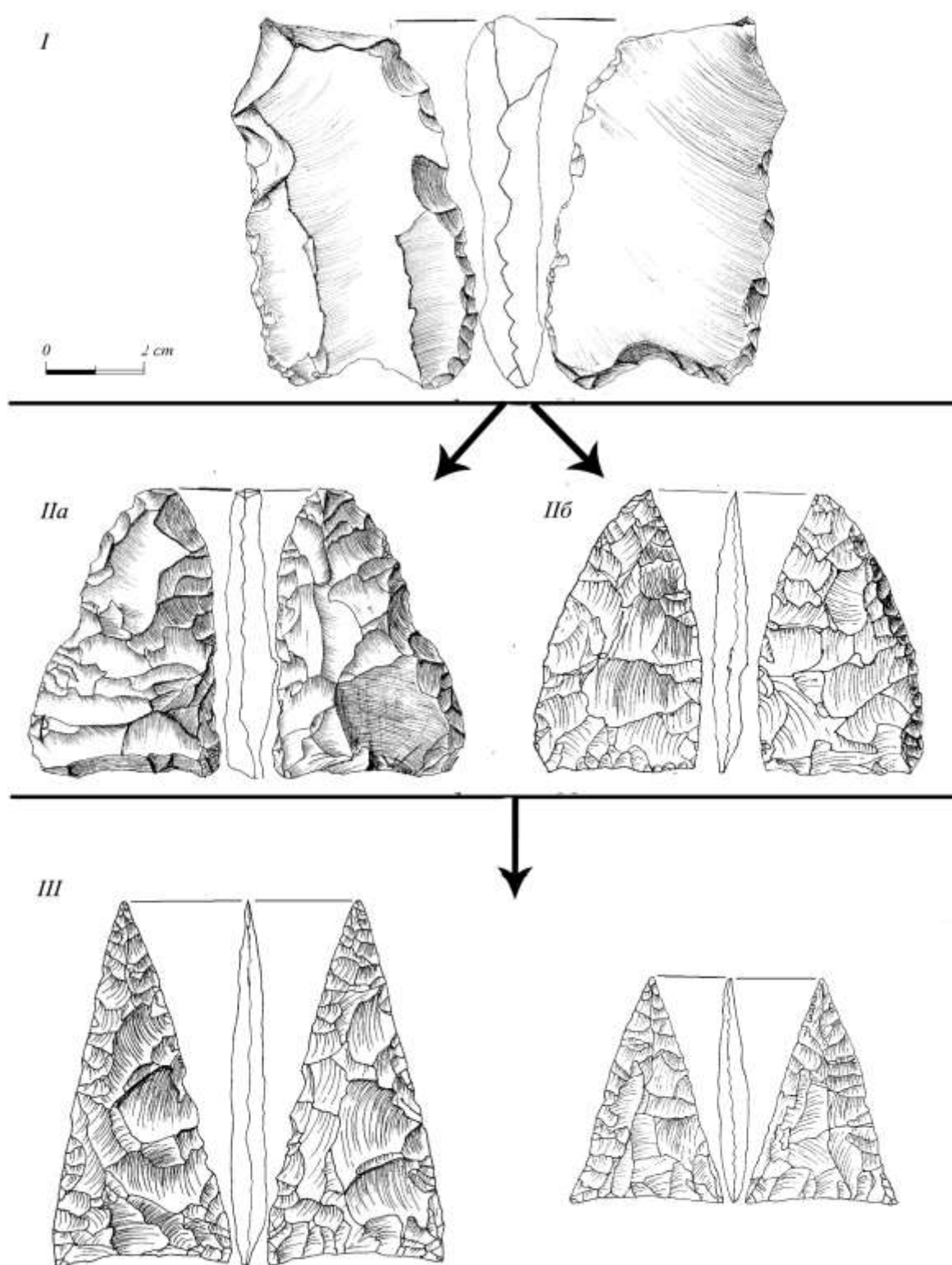

Рис. 38. Ожеве-Острів. Стадії виробництва вістер списів

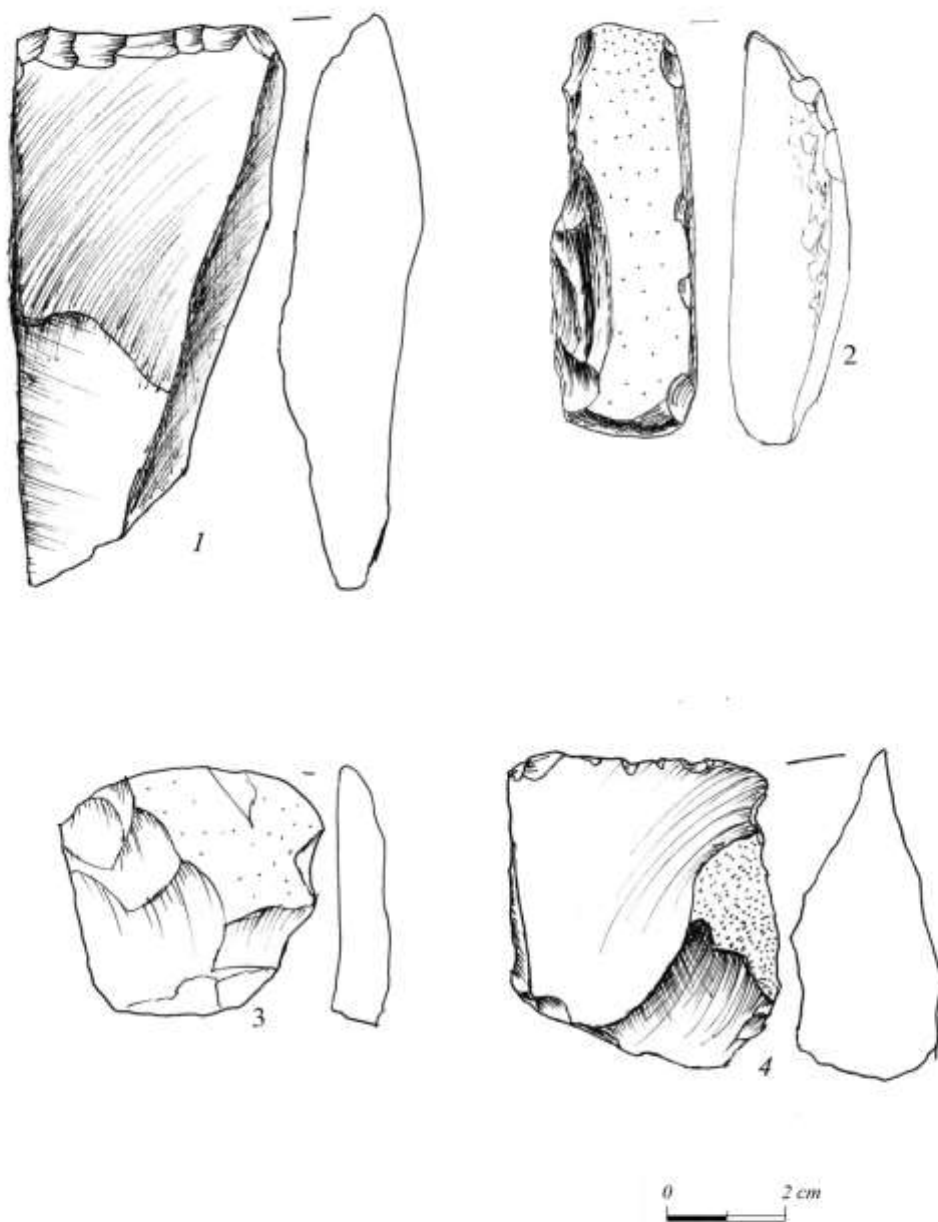

Рис. 39. Ожеве-Острів. Житло №3. Рублячі знаряддя та їхні преформи

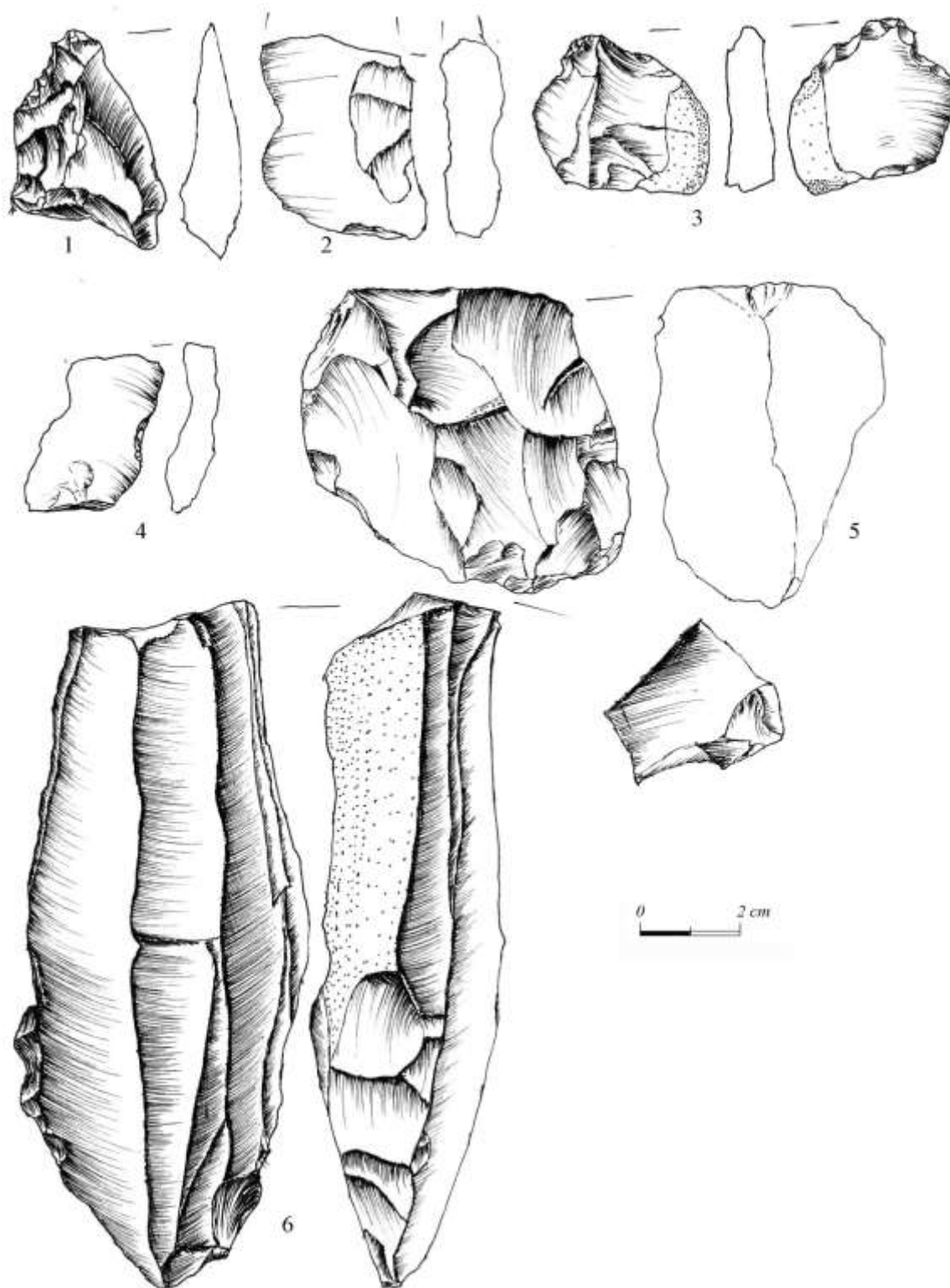

Рис. 40. Ожеве-Острів. Житло №4. 1-4 – вироби на відщепах; 5-6 – нуклеуси

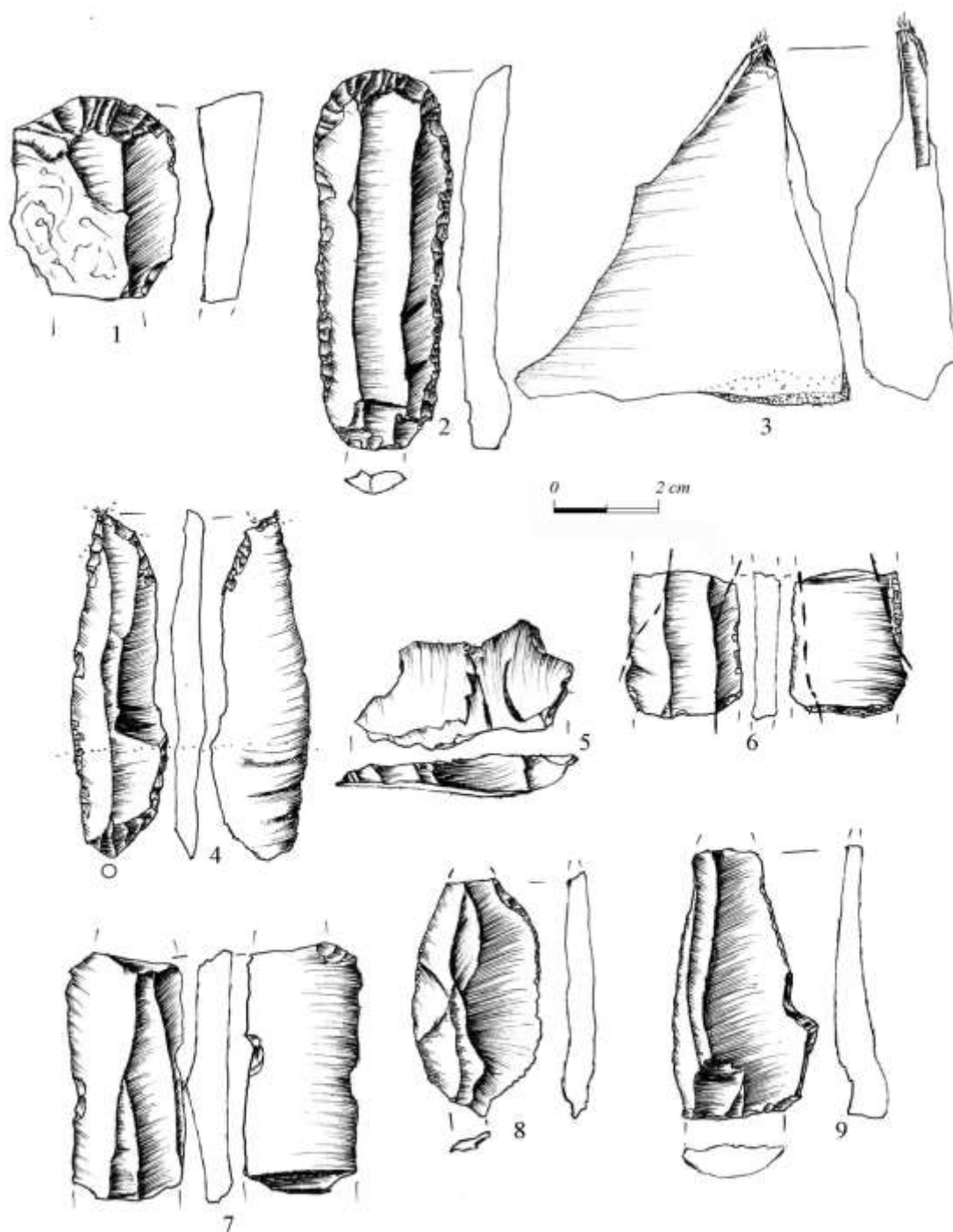

Рис. 41. Ожеве-Острів. Житло №4. 1-2, 4, 6-9 – знаряддя на платівка; 3 – різець;
5 – авіваж

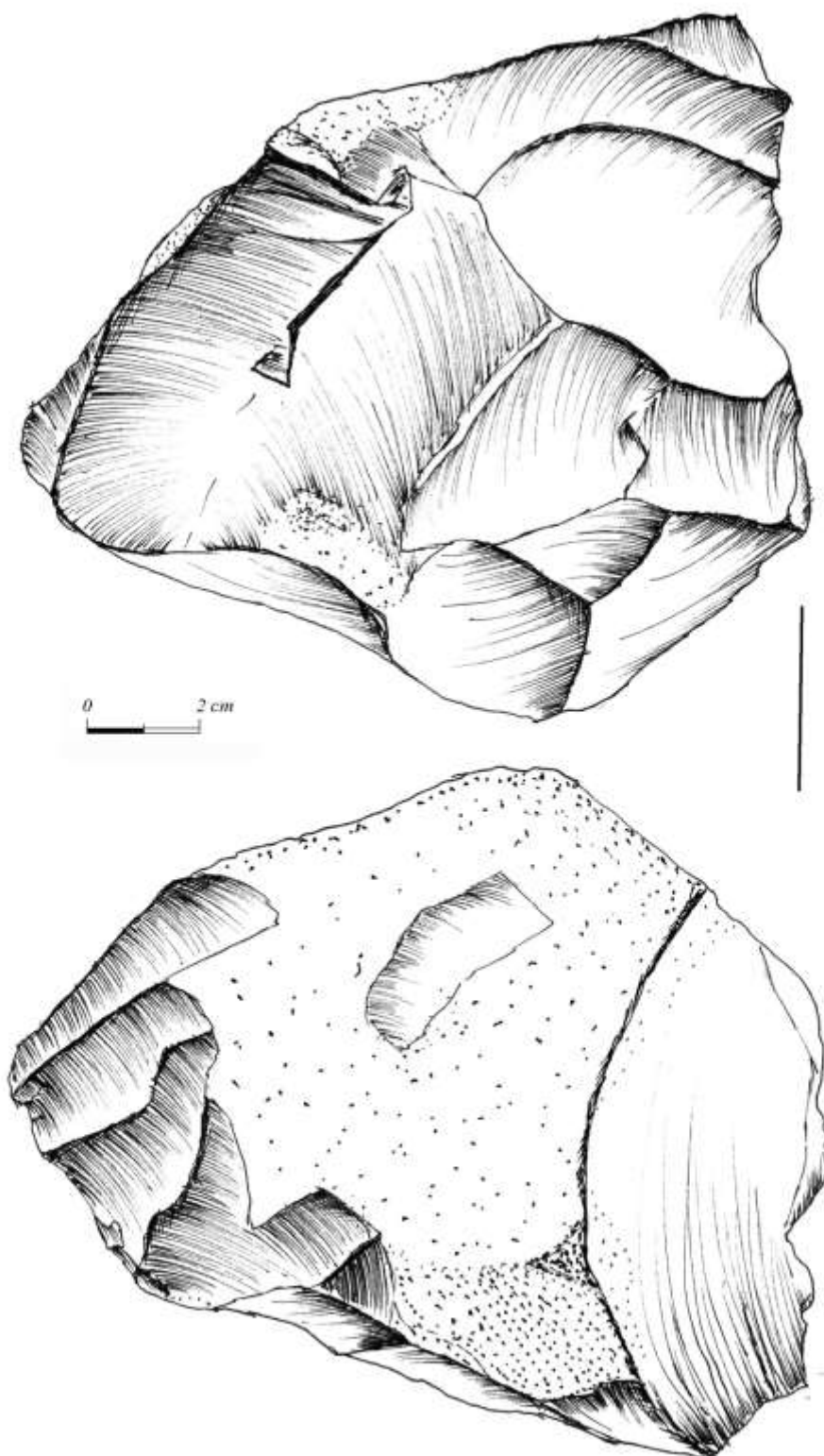

Рис. 42. Ожеве-Острів. Житло №5. Пренуклеус

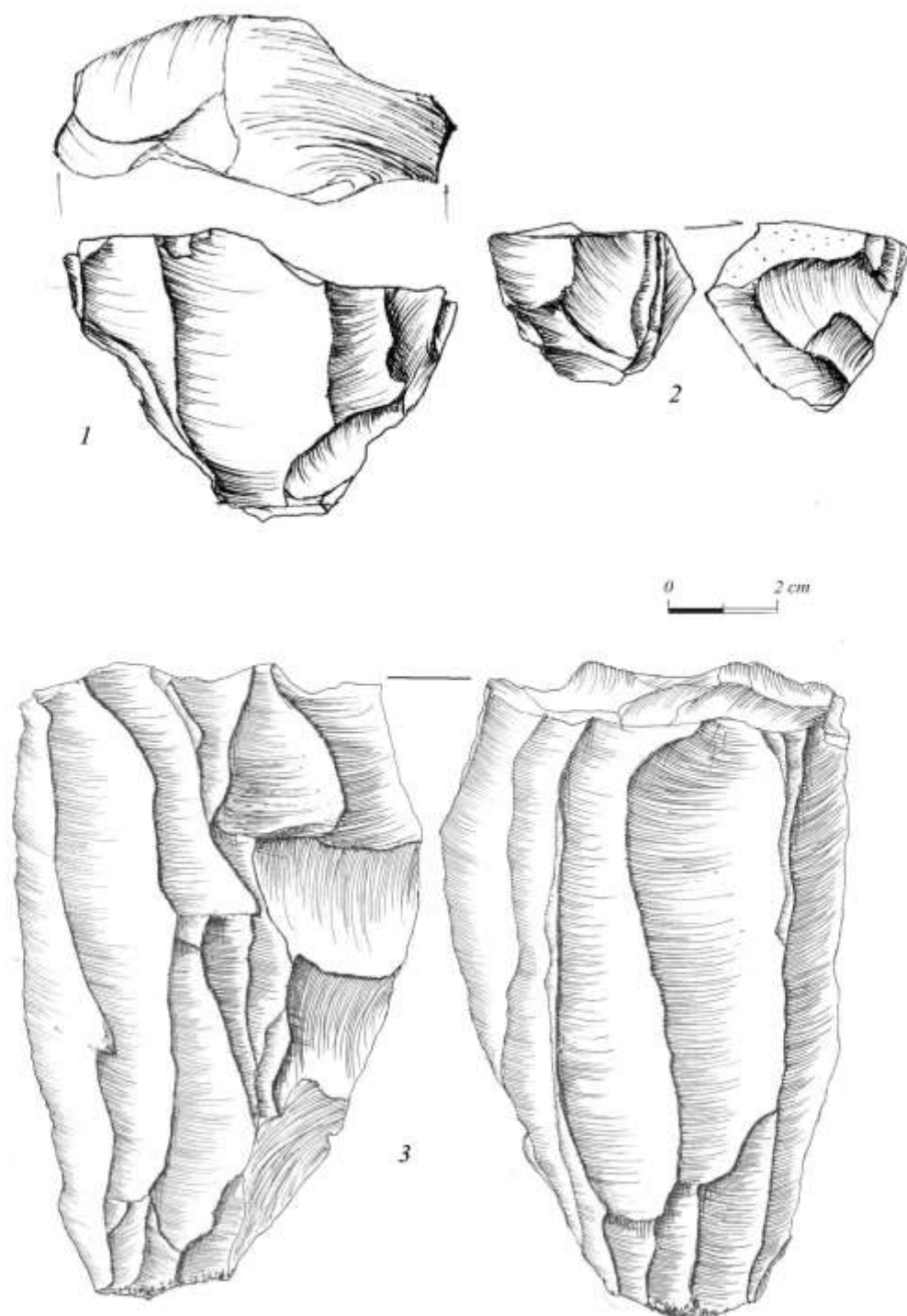

Рис. 43. Ожеве-Острів. Житло №5. Нуклеуси

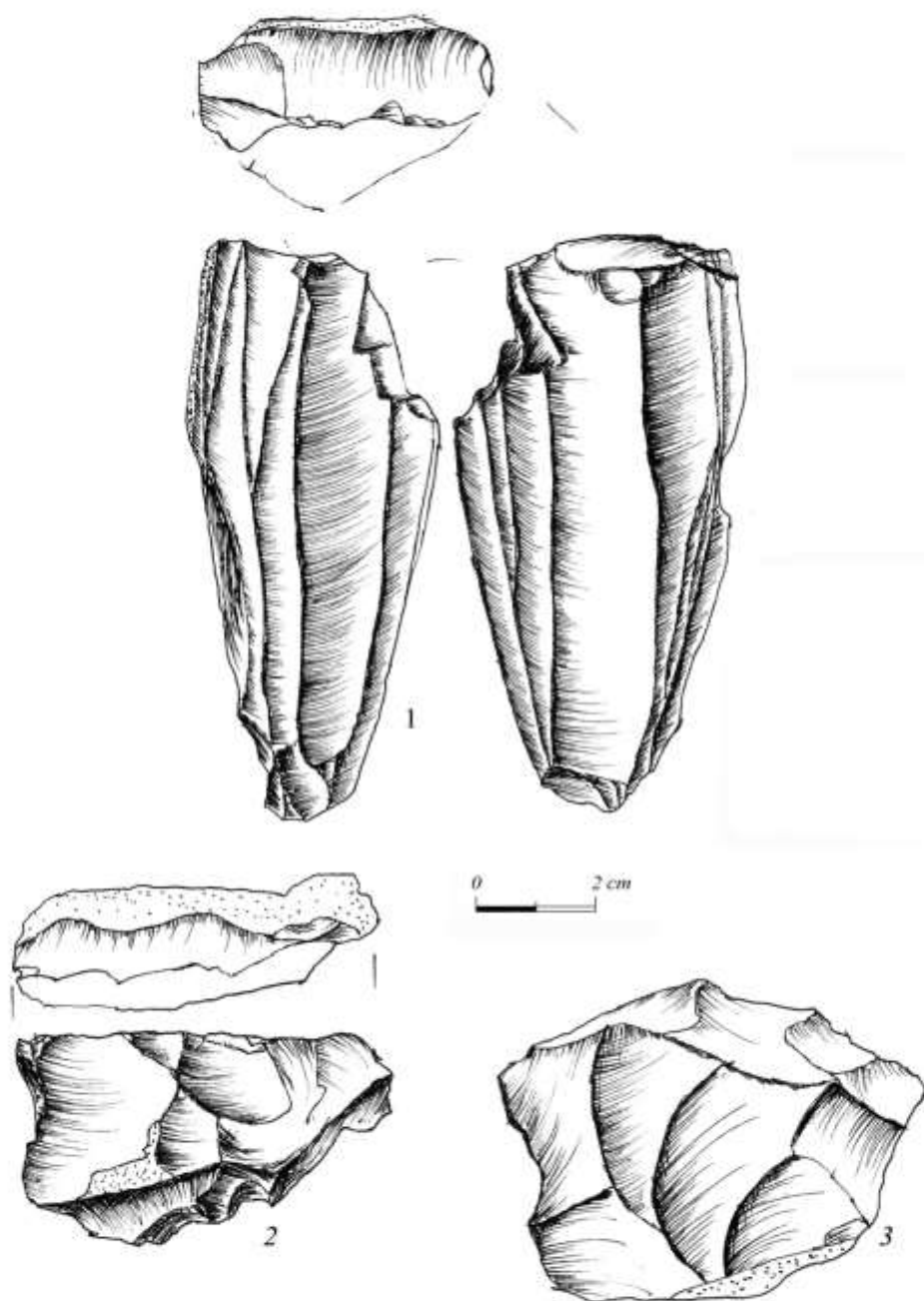

Рис. 44. Ожеве-Острів. Житло №5. Нуклеуси

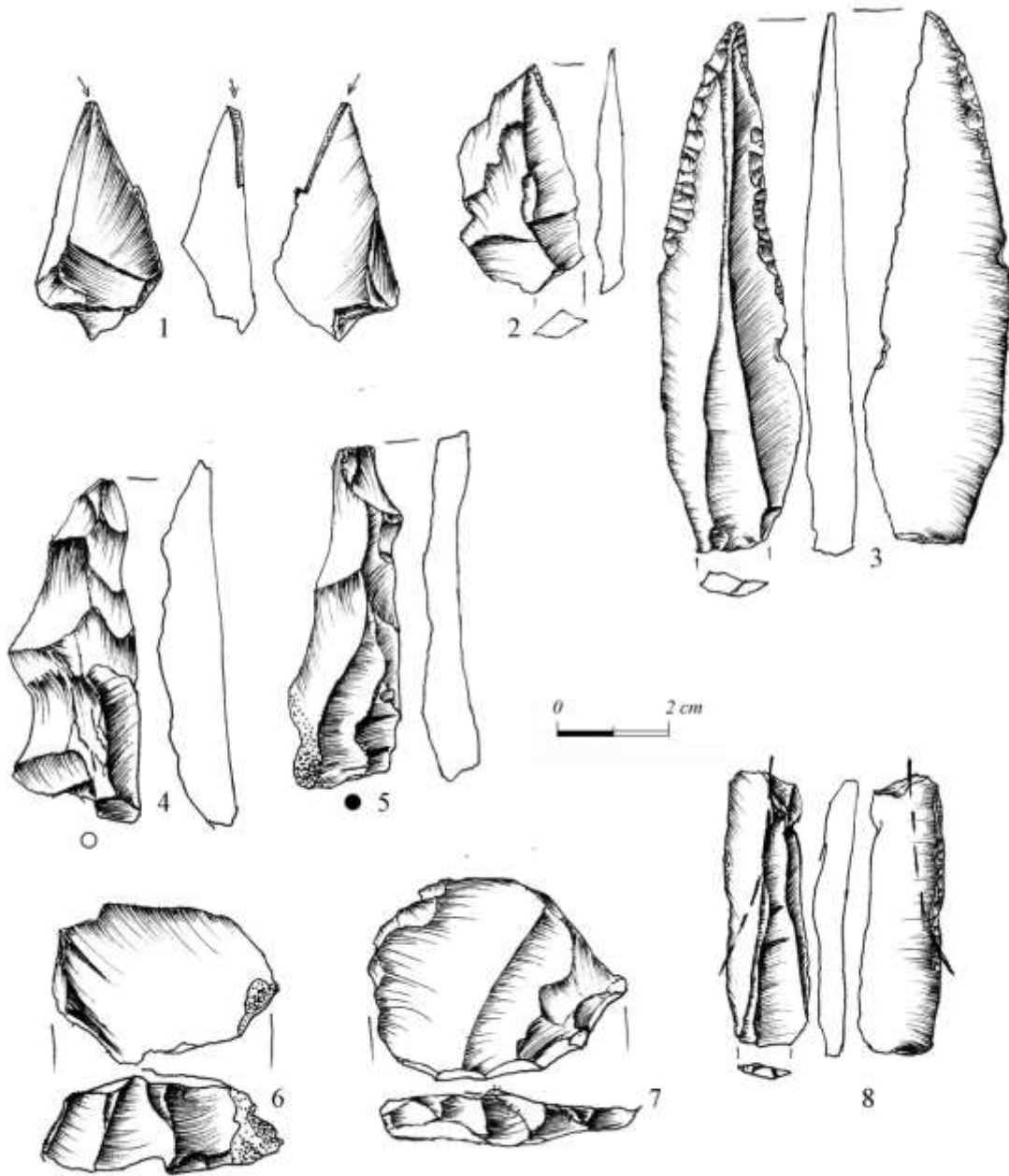

Рис. 45. Ожеве-Острів. Житло №5. 1 – різець; 2-3 – проколки; 4-5 – реберчасті платівки; 6-7 – авіважі; 9 – вкладень до землеробського інструментарію

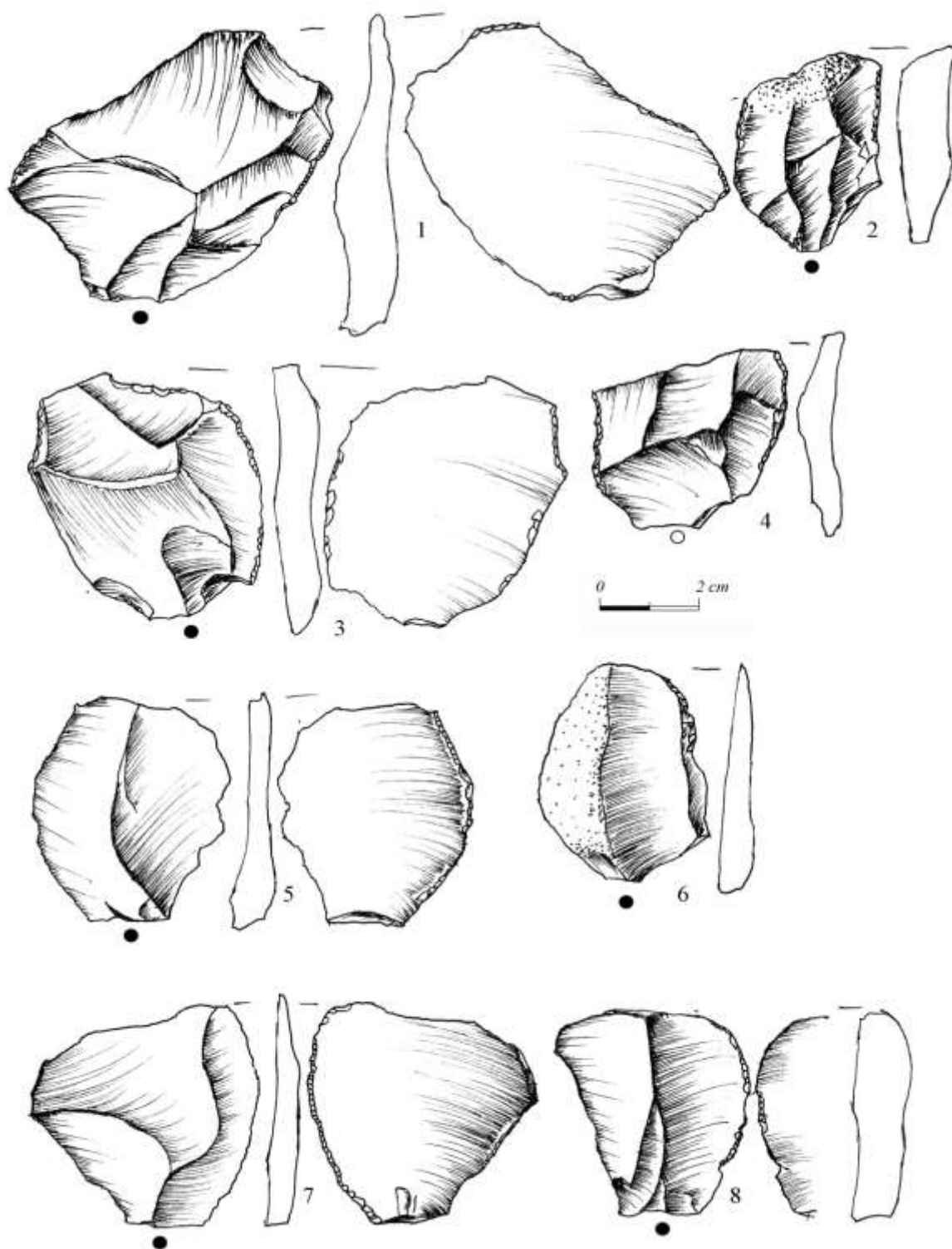

Рис. 46. Ожеве-Острів. Житло №5. Відщепи ретушовані

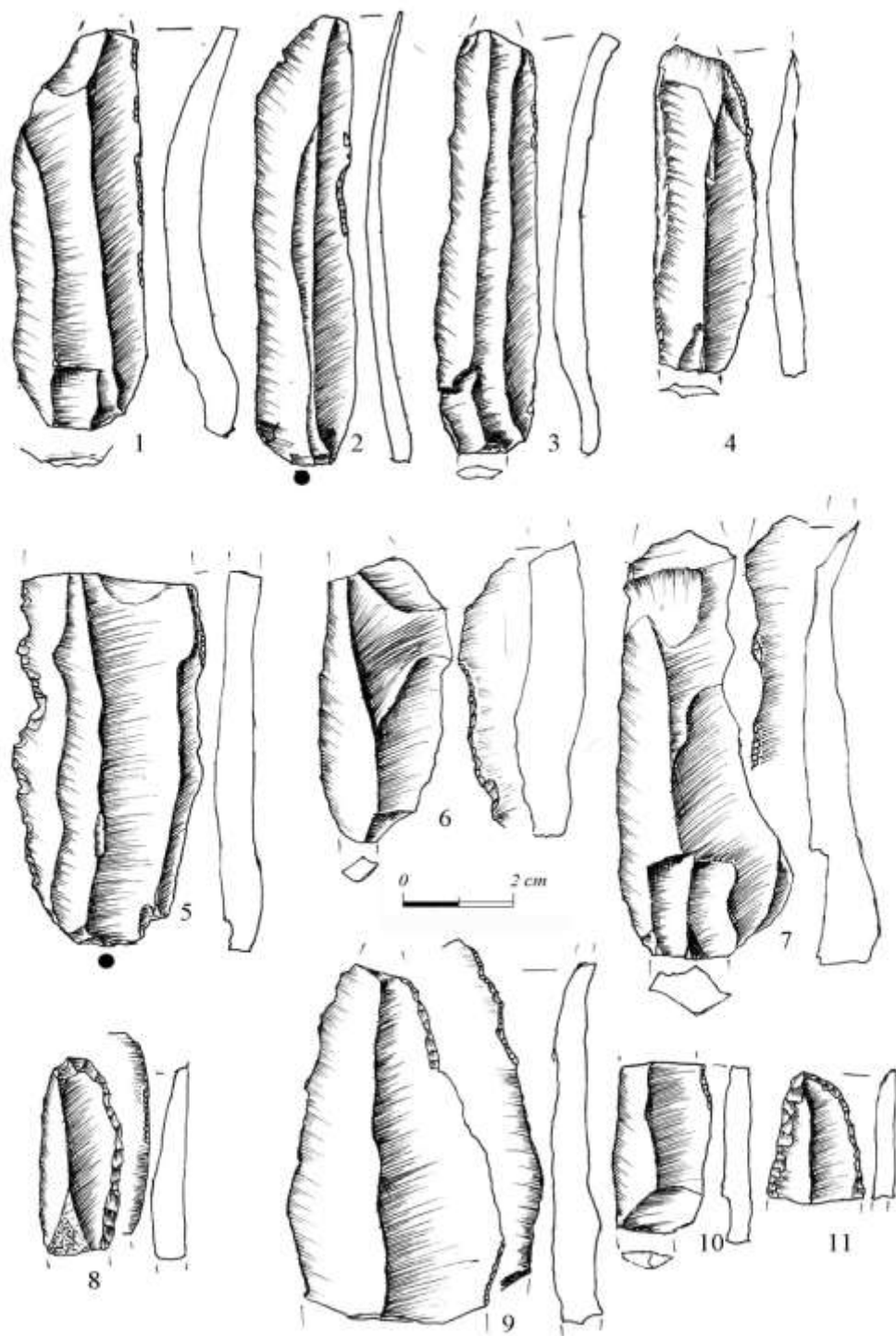

Рис. 47. Ожеве-Острів. Житло №5. Платівки ретушовані

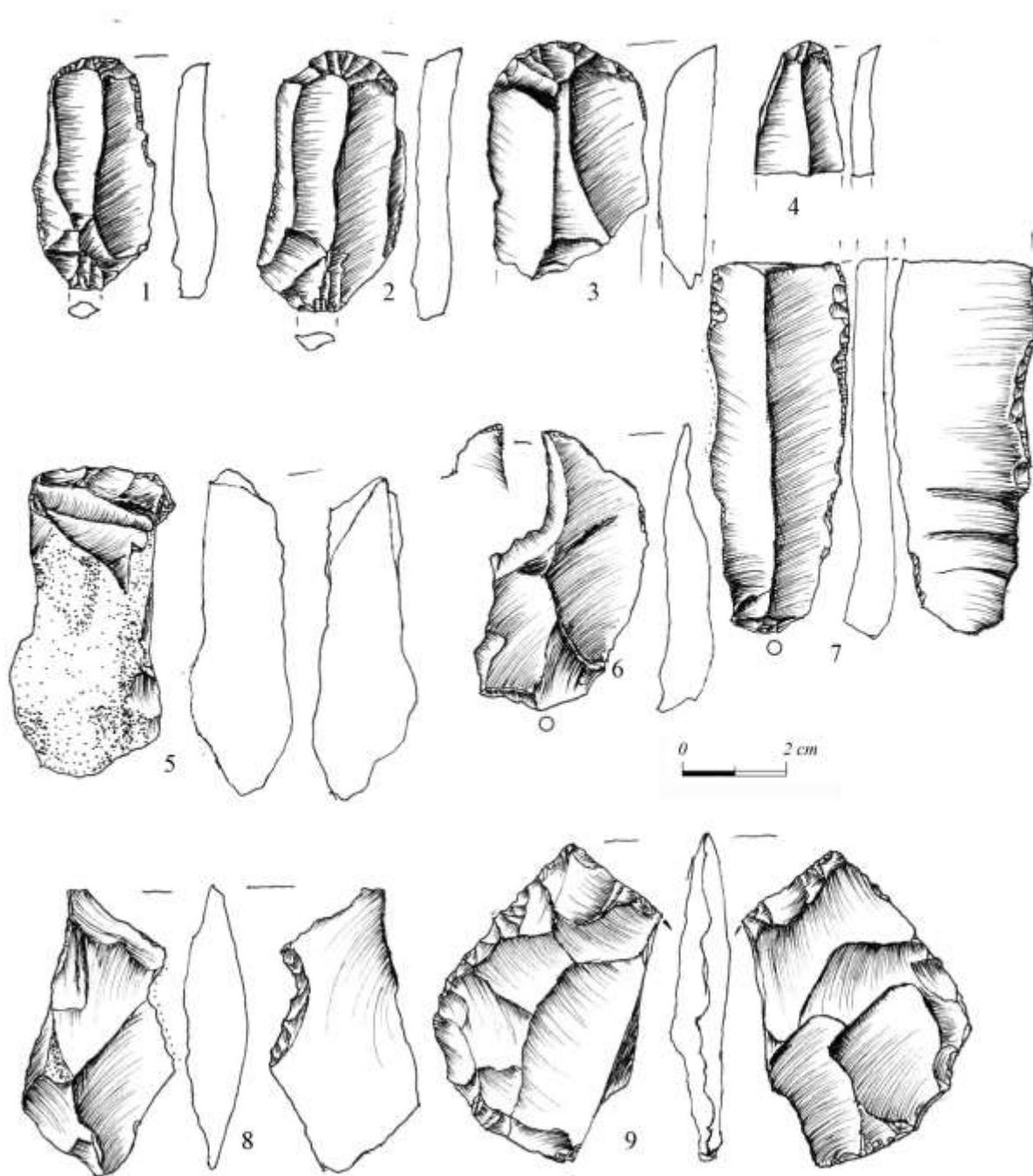

Рис. 48. Ожеве-Острів. Житло №5. 1-4 – скребки; 5 – преформа до рублячого знаряддя; 6 – проколка; 7-8 – виїмчасті знаряддя; 9 – преформа до вістря

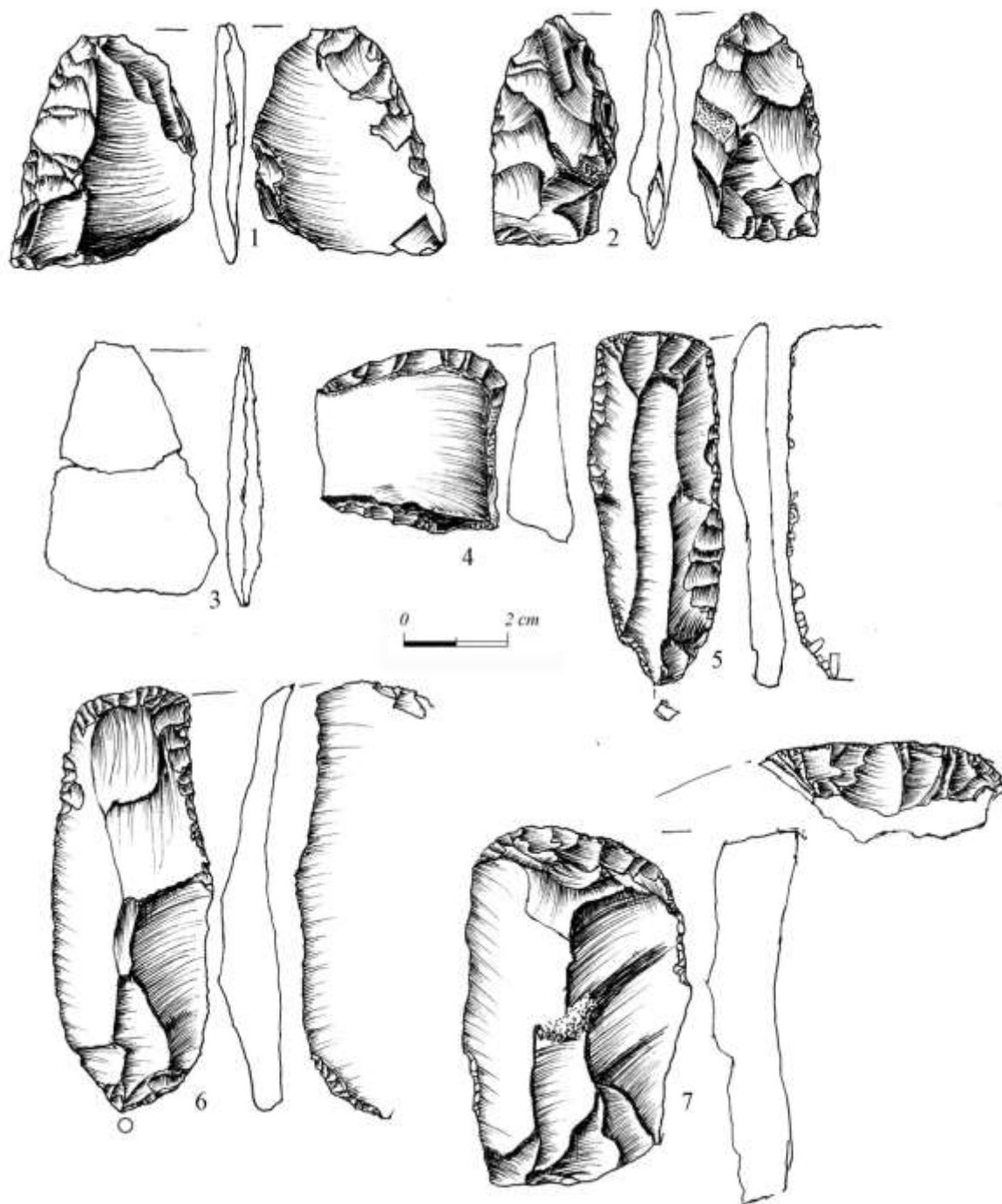

Рис. 49. Ожеве-Острів. Житло №5. 1-3 – преформи до вістер; 4-7 – скребки

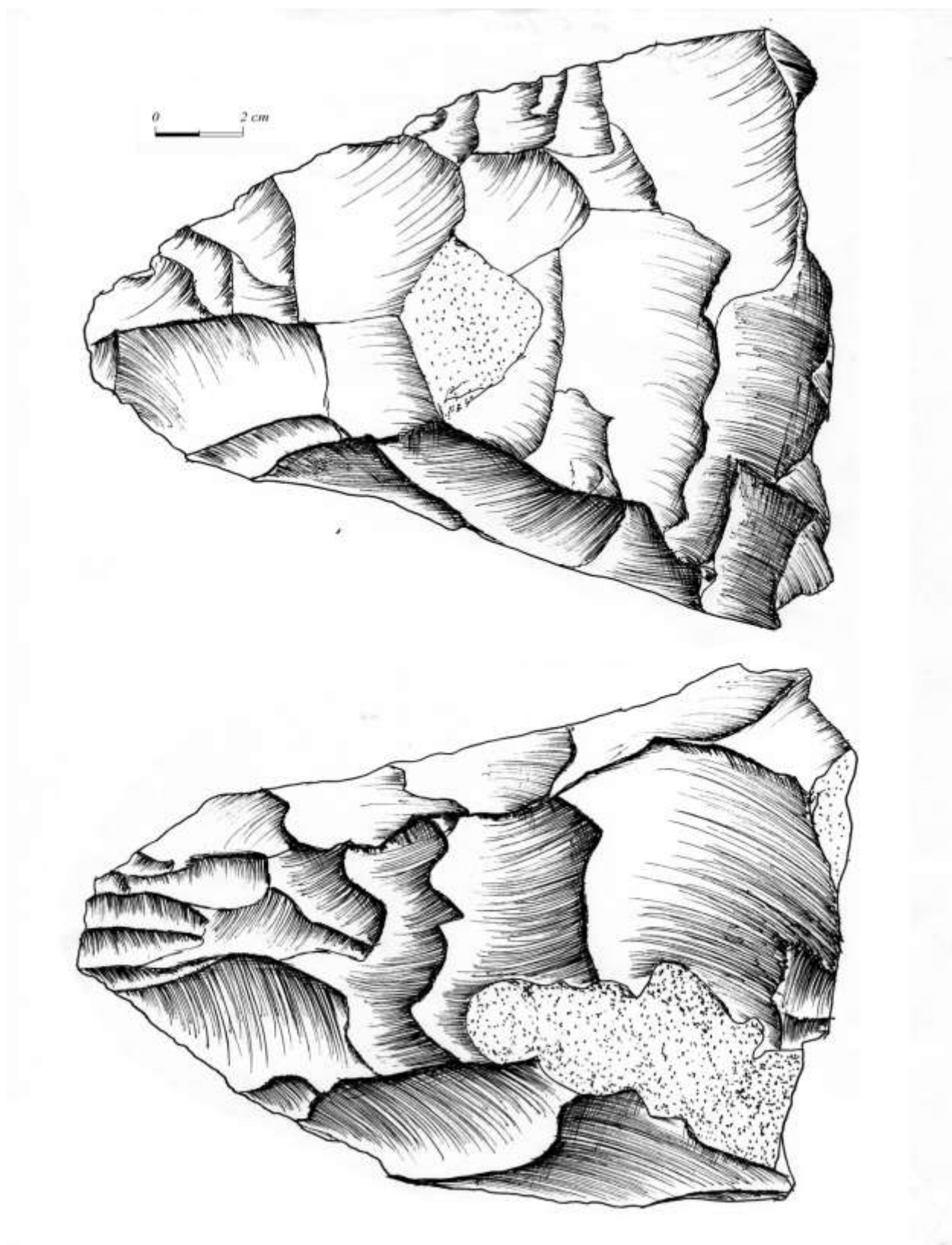

Рис. 50. Ожеве-Острів. Житло №6. Пренуклеус

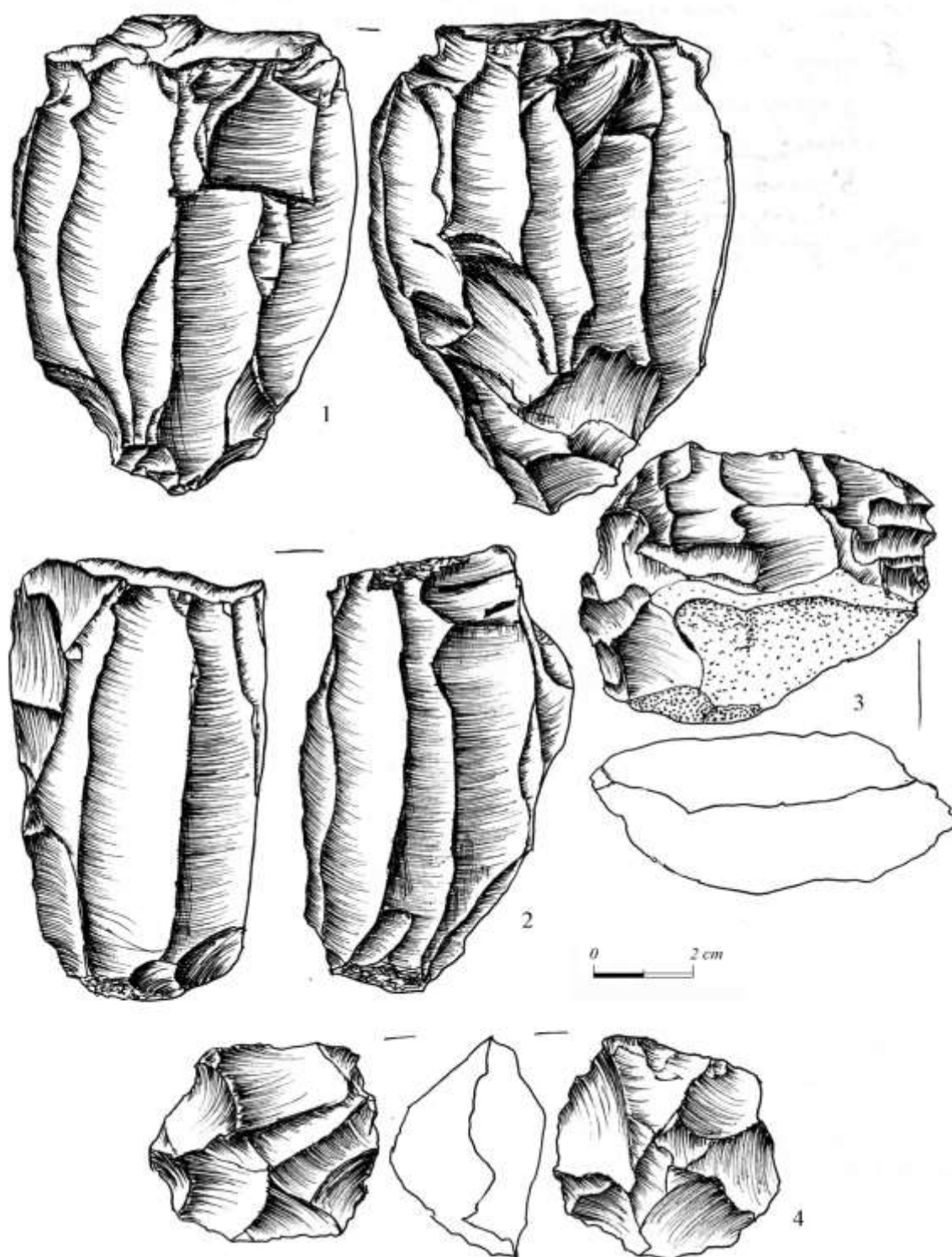

Рис. 51. Ожеве-Острів. Житло №6. Нуклеуси

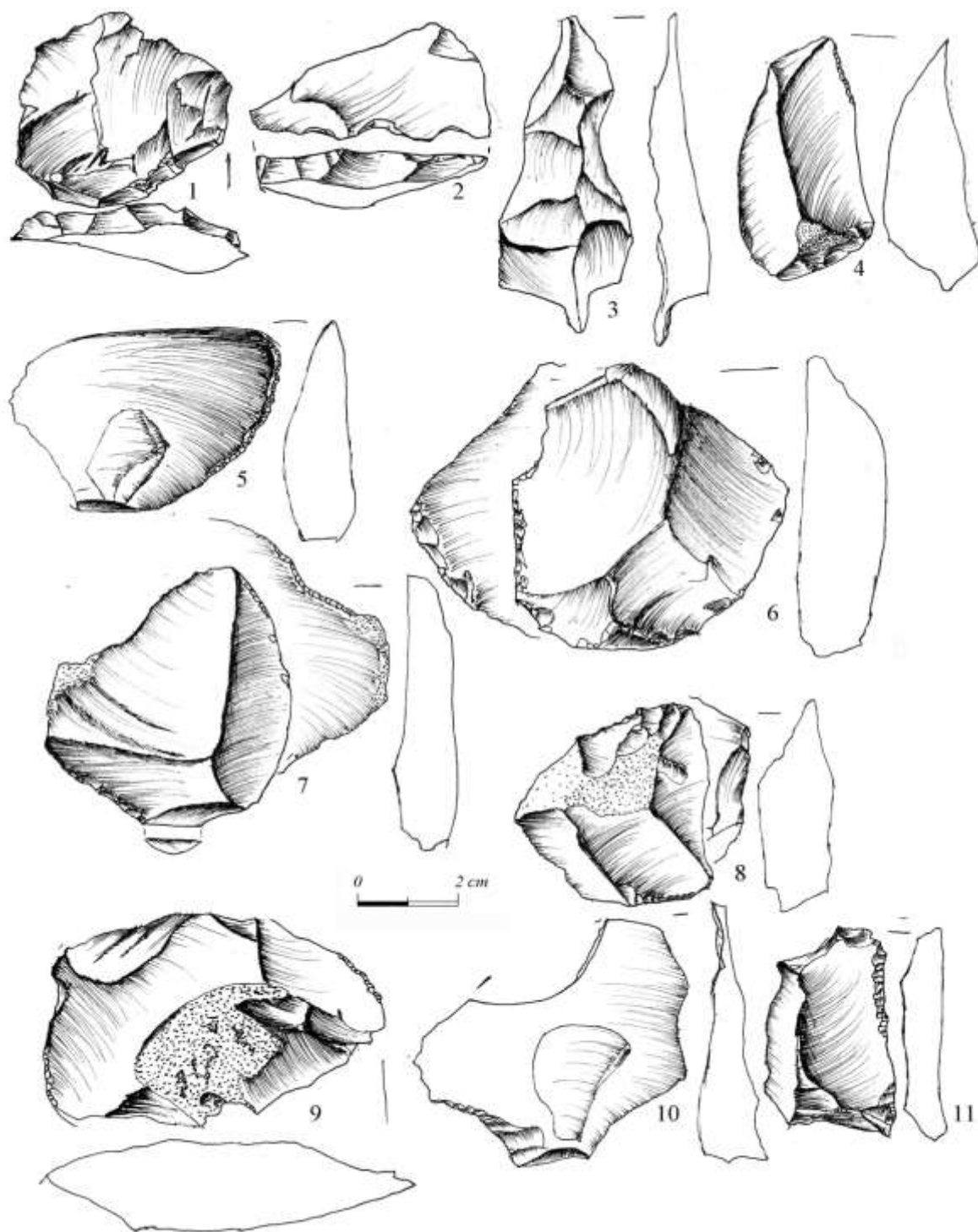

Рис. 52. Ожеве-Острів. Житло №6. 1-2 – авіважі; 3 – реберчаста платівка; 4-11 – вироби на відщепях

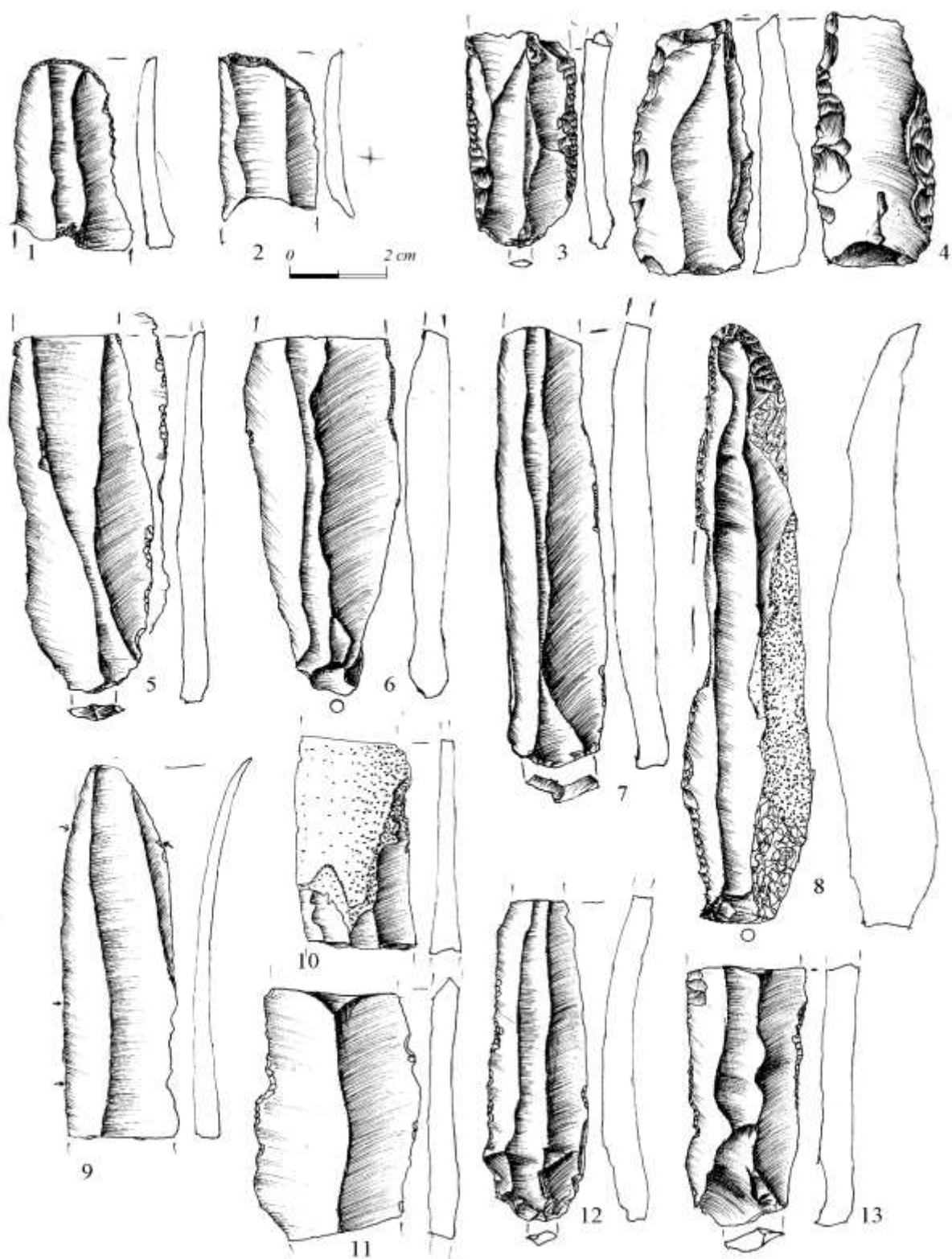

Рис. 53. Ожеве-Острів. Житло №6. Вироби на платівках

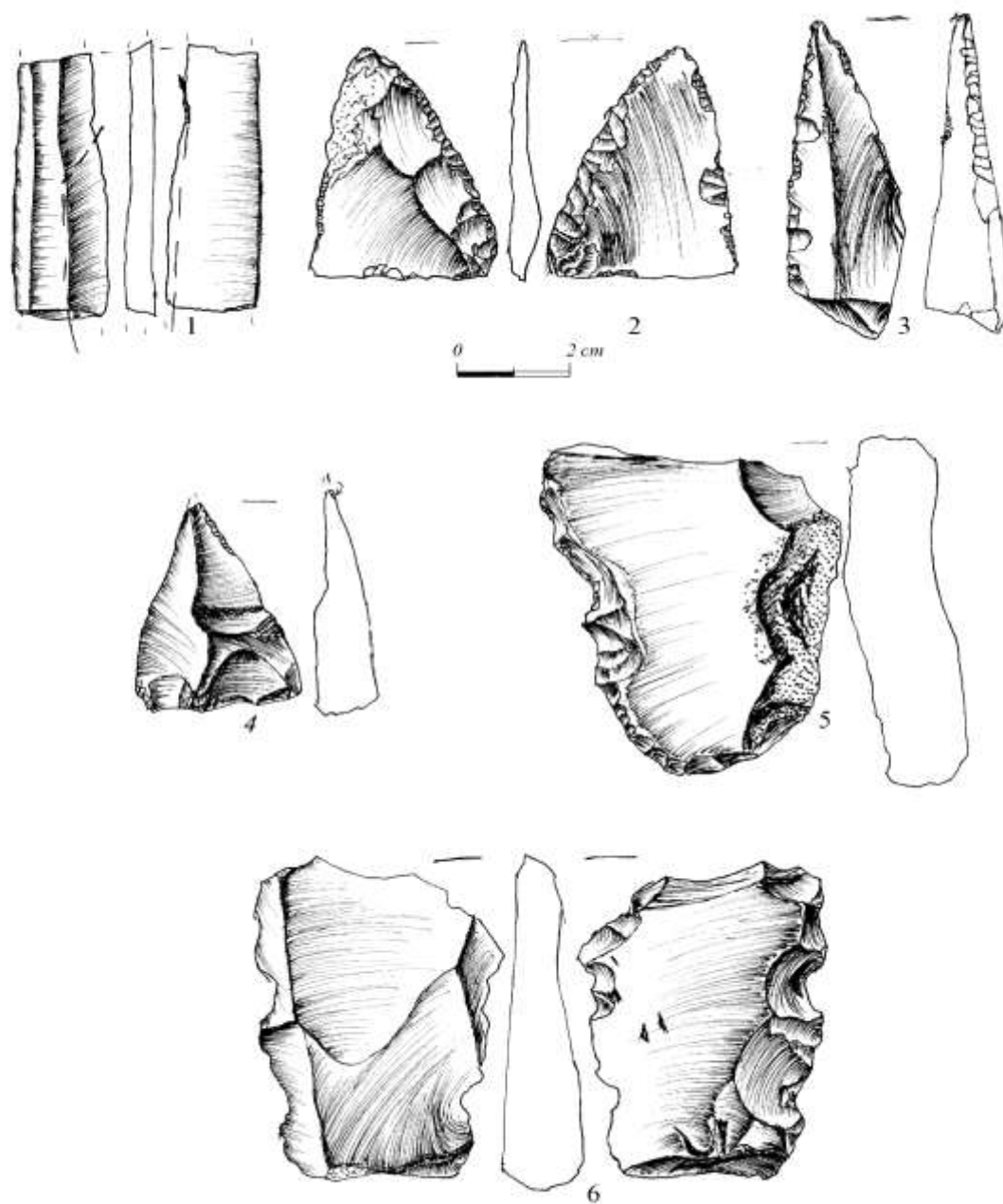

Рис. 54. Ожеве-Острів. Житло №6. 1 – вкладень до землеробського інструментарію; 2 – вістря; 3-4 – проколки; 5-6 – виїмчасті знаряддя

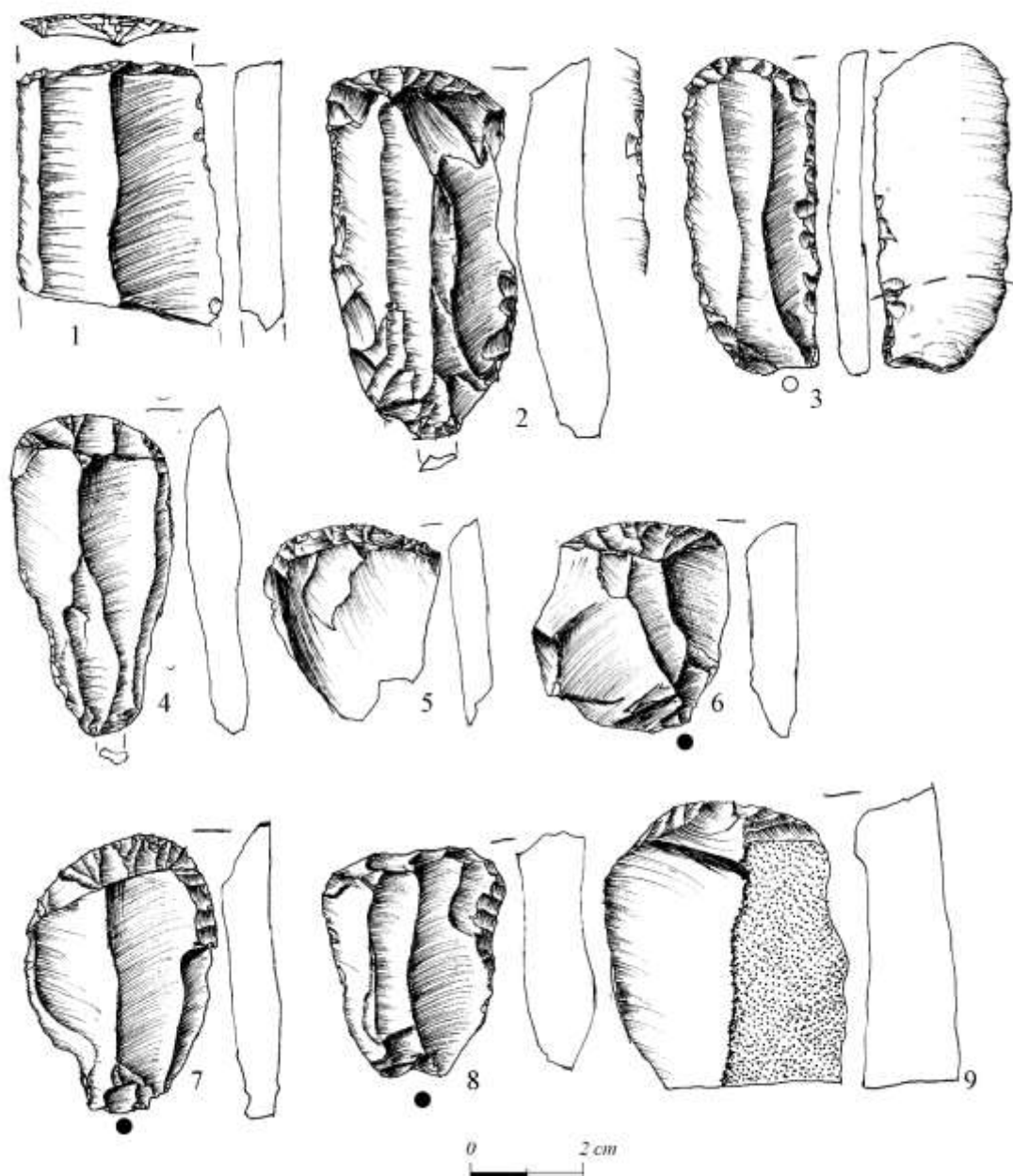

Рис. 55. Ожеве-Острів. Житло №6. Скребки

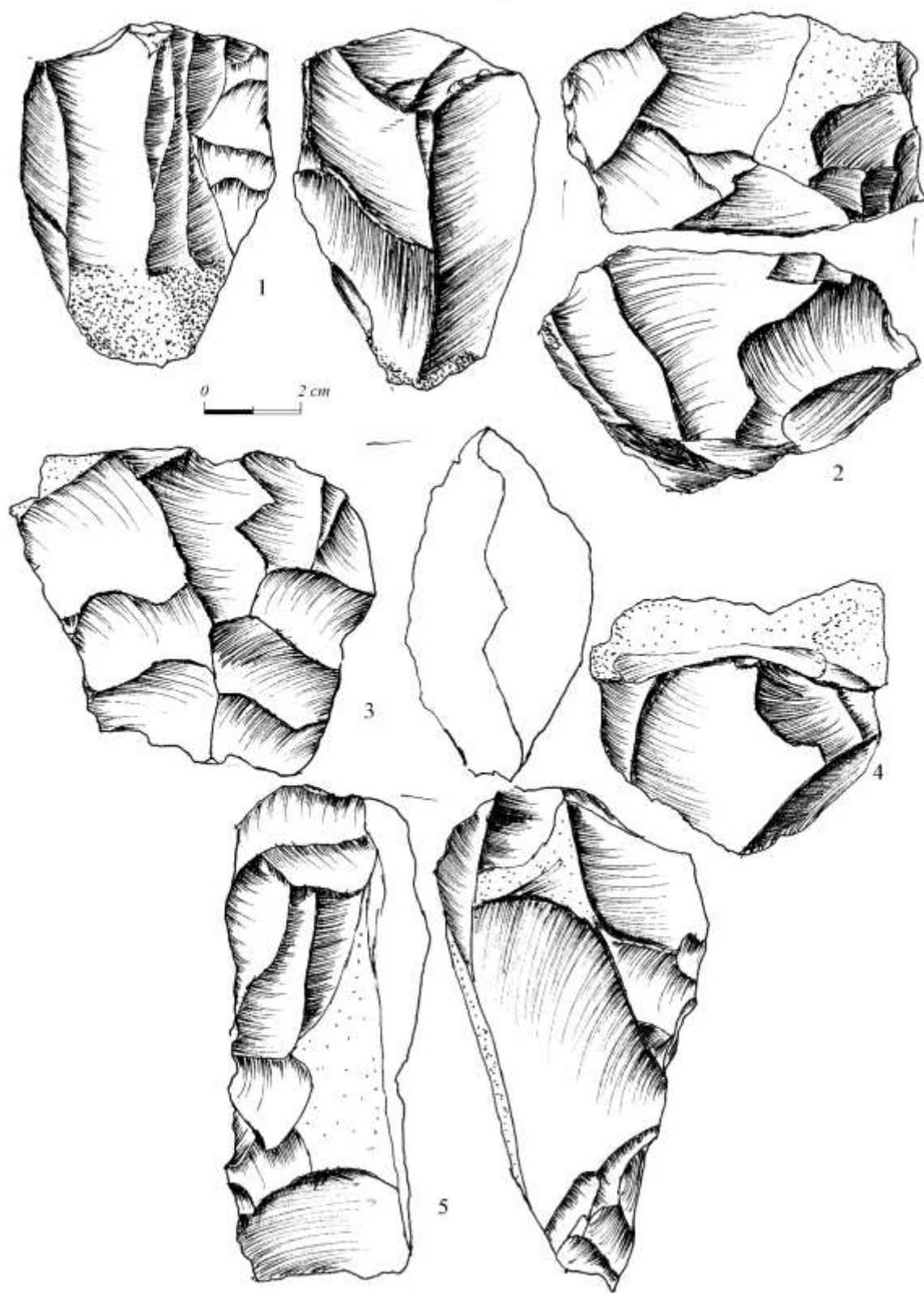

Рис. 56. Ожеве-Острів. Житло №7. Нуклеуси

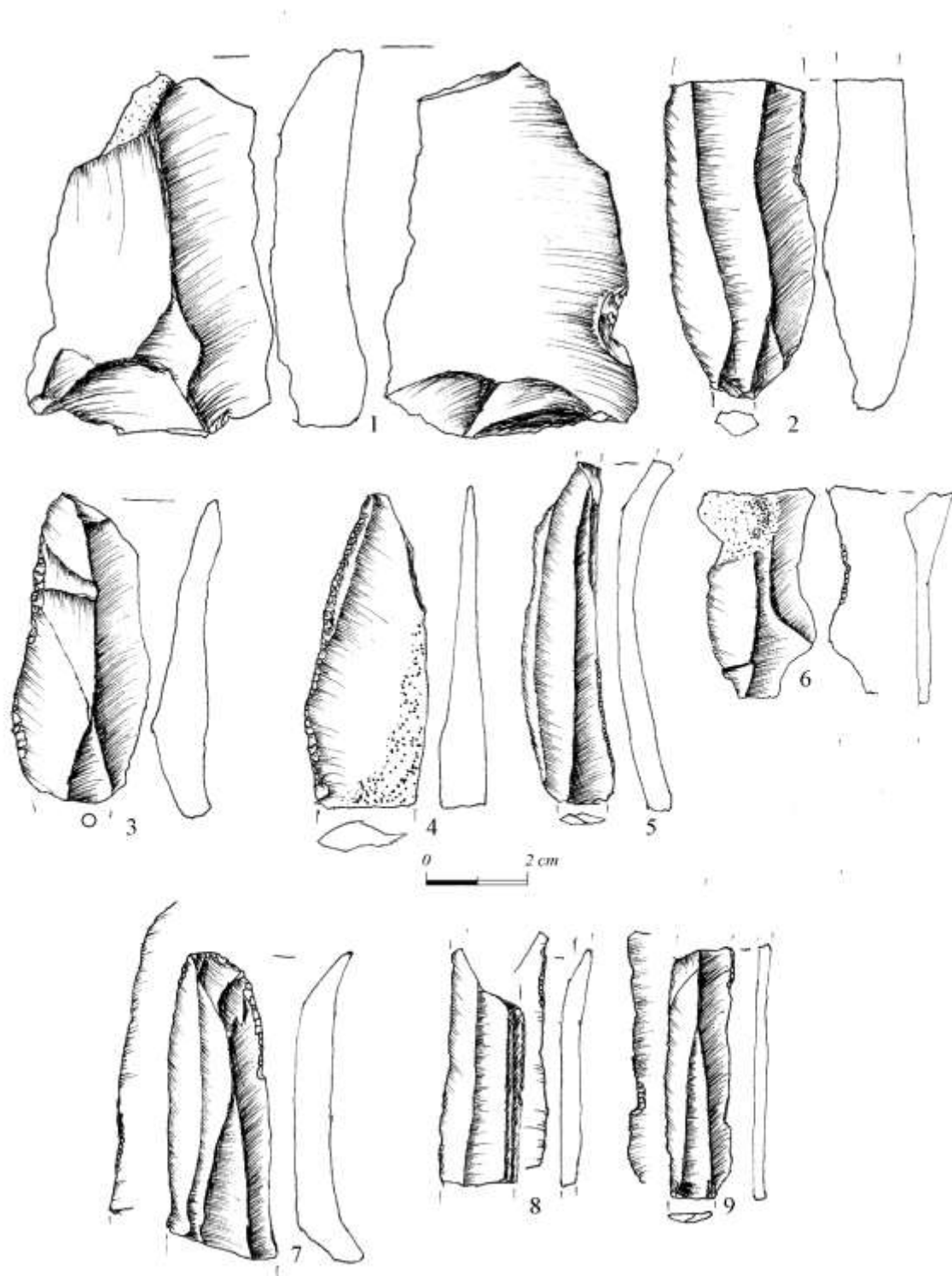

Рис. 57. Ожеве-Острів. Житло №7. Знаряддя на платівках

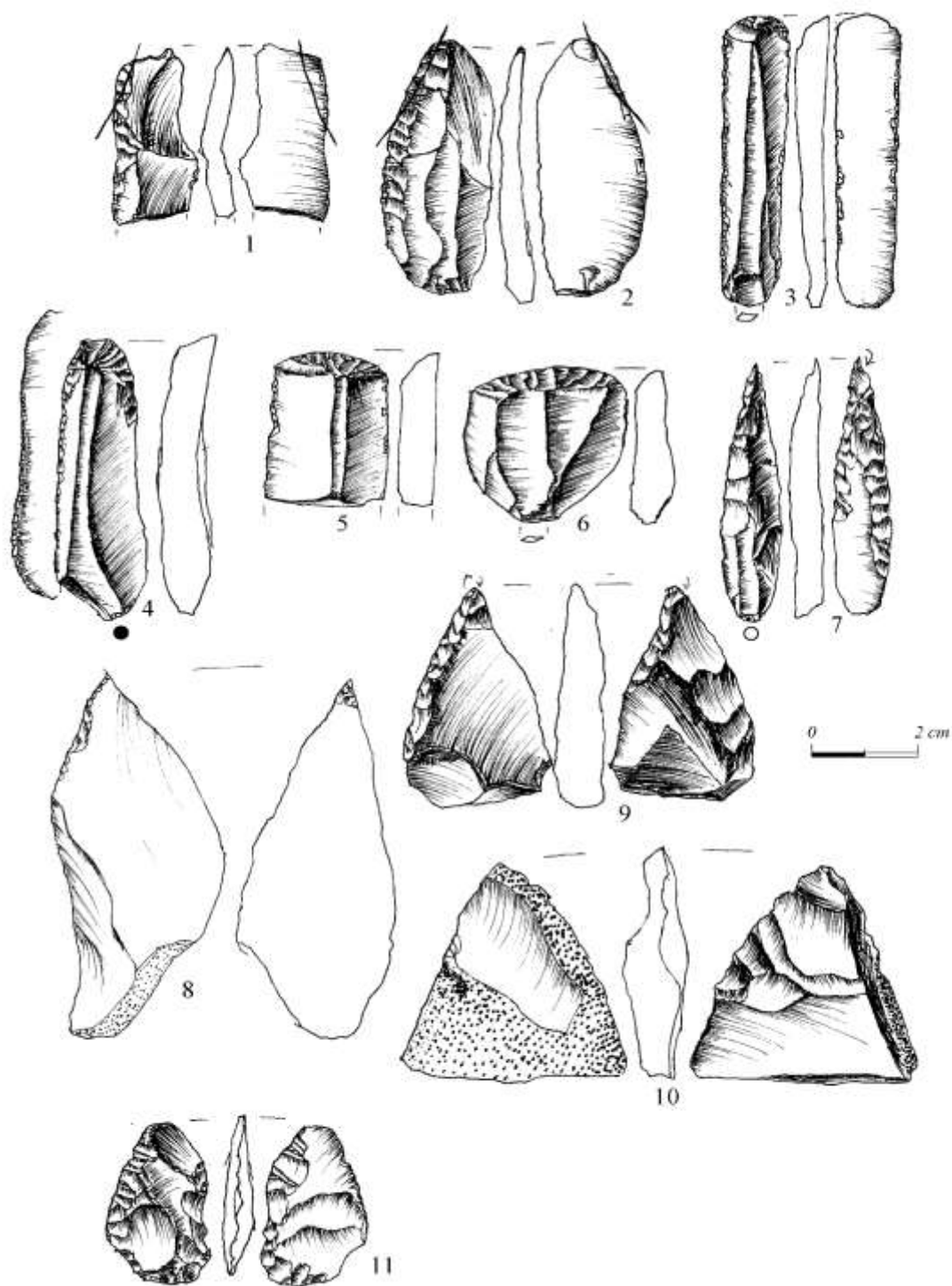

Рис. 58. Ожеве-Острів. Житло №7. 1-2 – вкладні до землеробського інструментарію; 3-6 – скребки; 7-9 – проколки; 10-11 – преформи до вістер

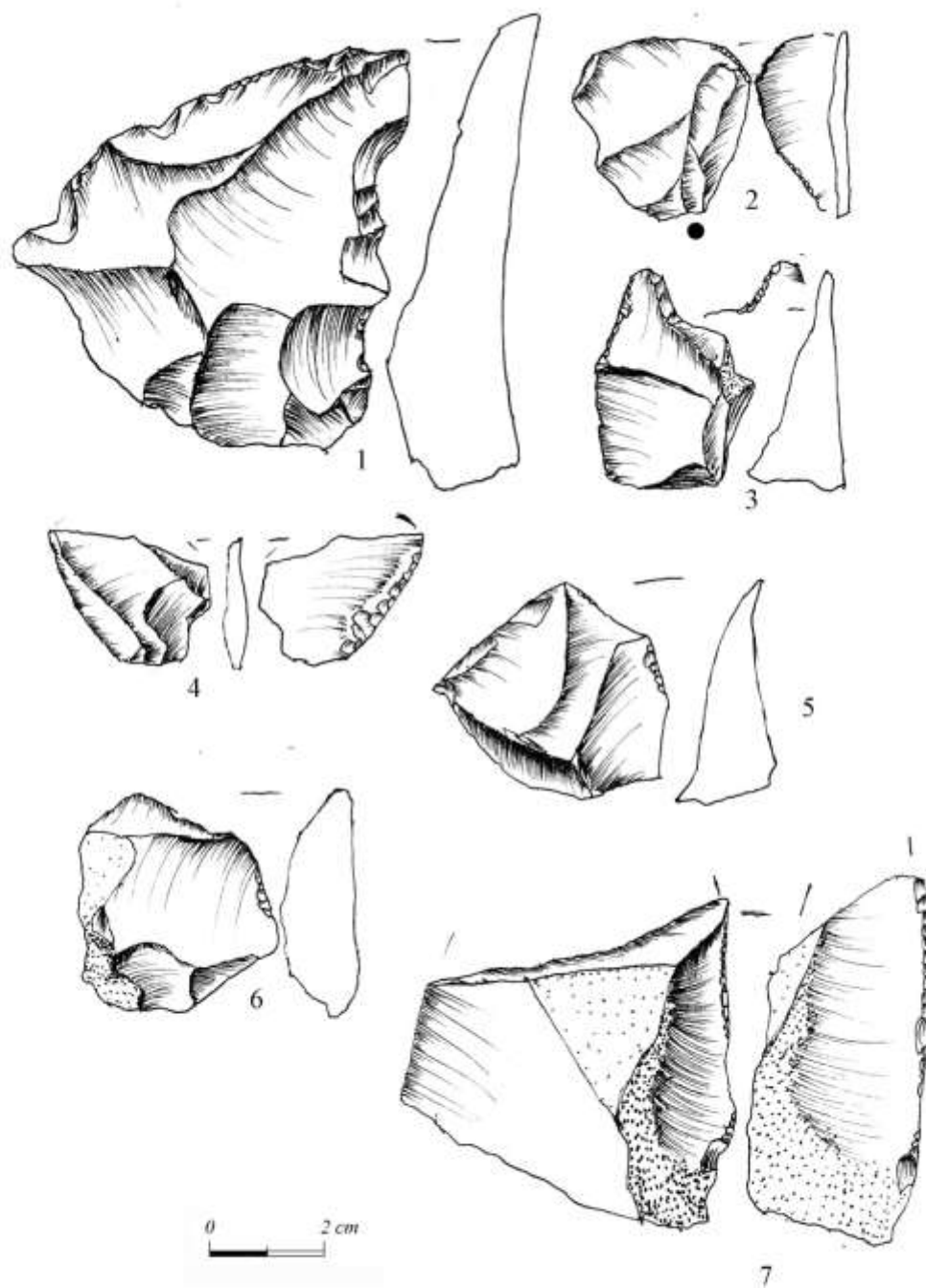

Рис. 59. Ожеве-Острів. Житло №7. Вироби на відщепках

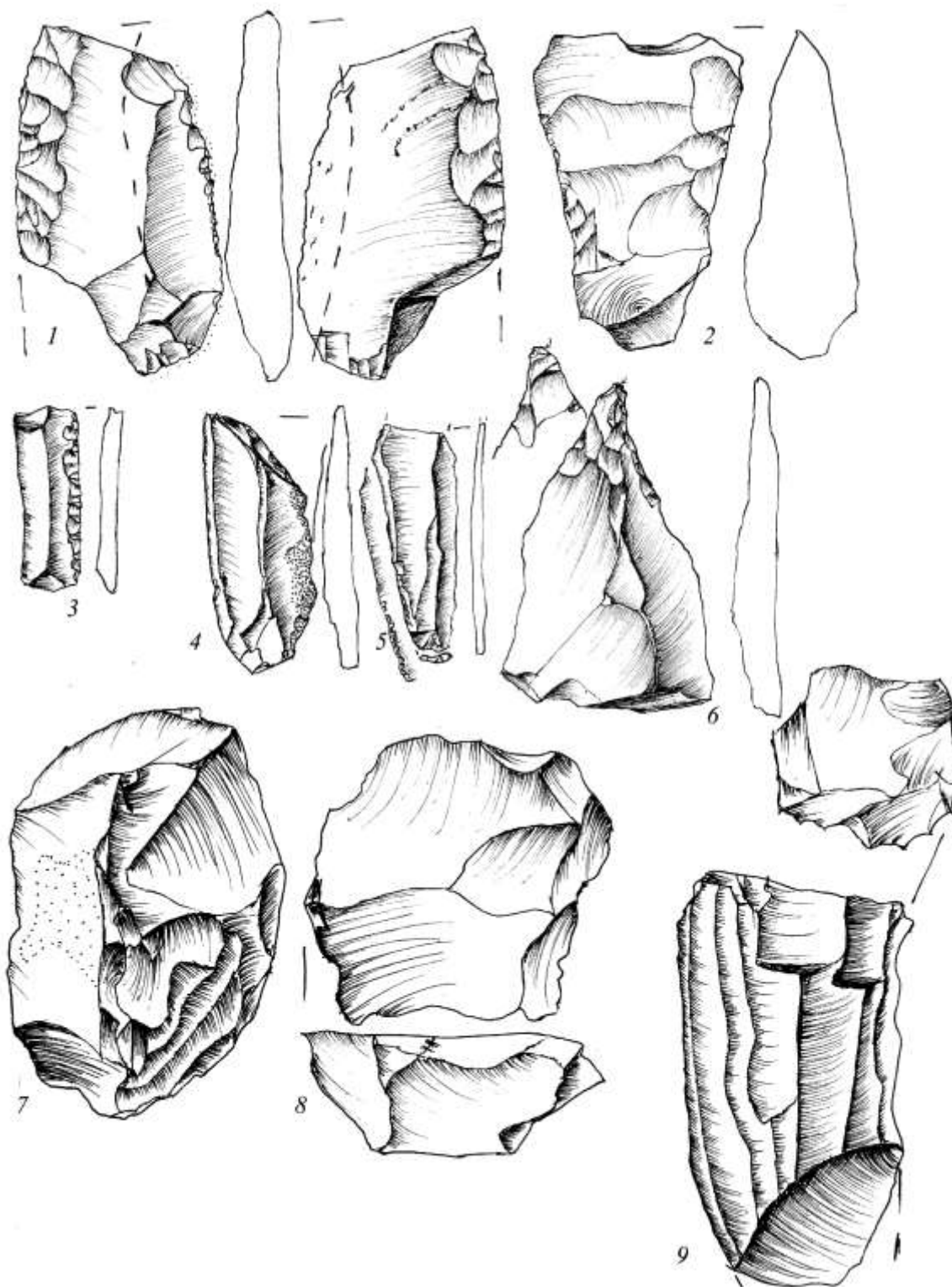

Рис. 60. Ожеве-Острів. Комплекси рівчачків. 1 – вкладень до землеробського інструментарію; 2 – преформа до рублячого знаряддя; 3-5 – вироби на платівках; 6 – проколка; 7-9 – нуклеуси

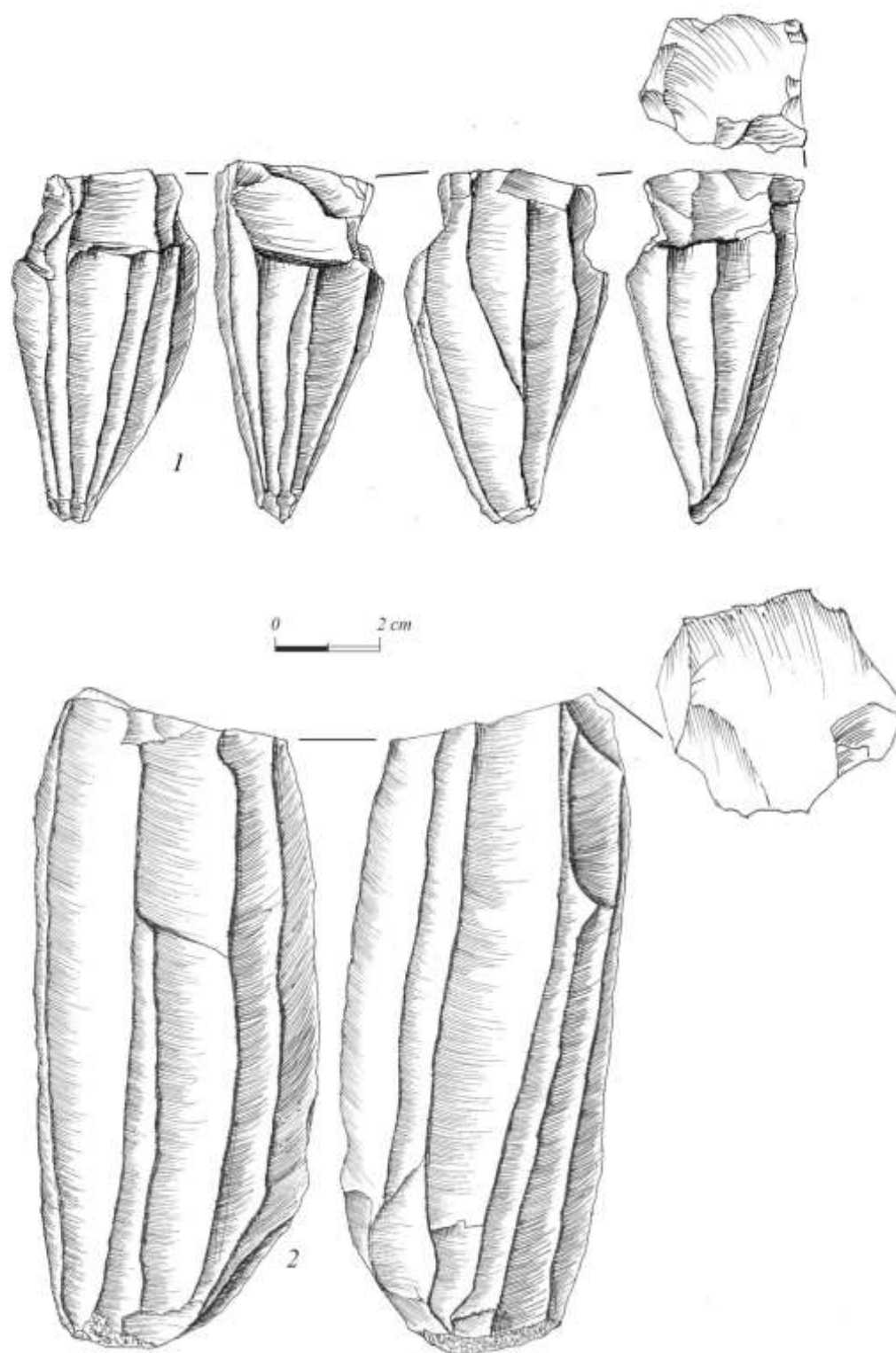

Рис. 61. Ожеве-Острів. Міжжитловий простір. Нуклеуси

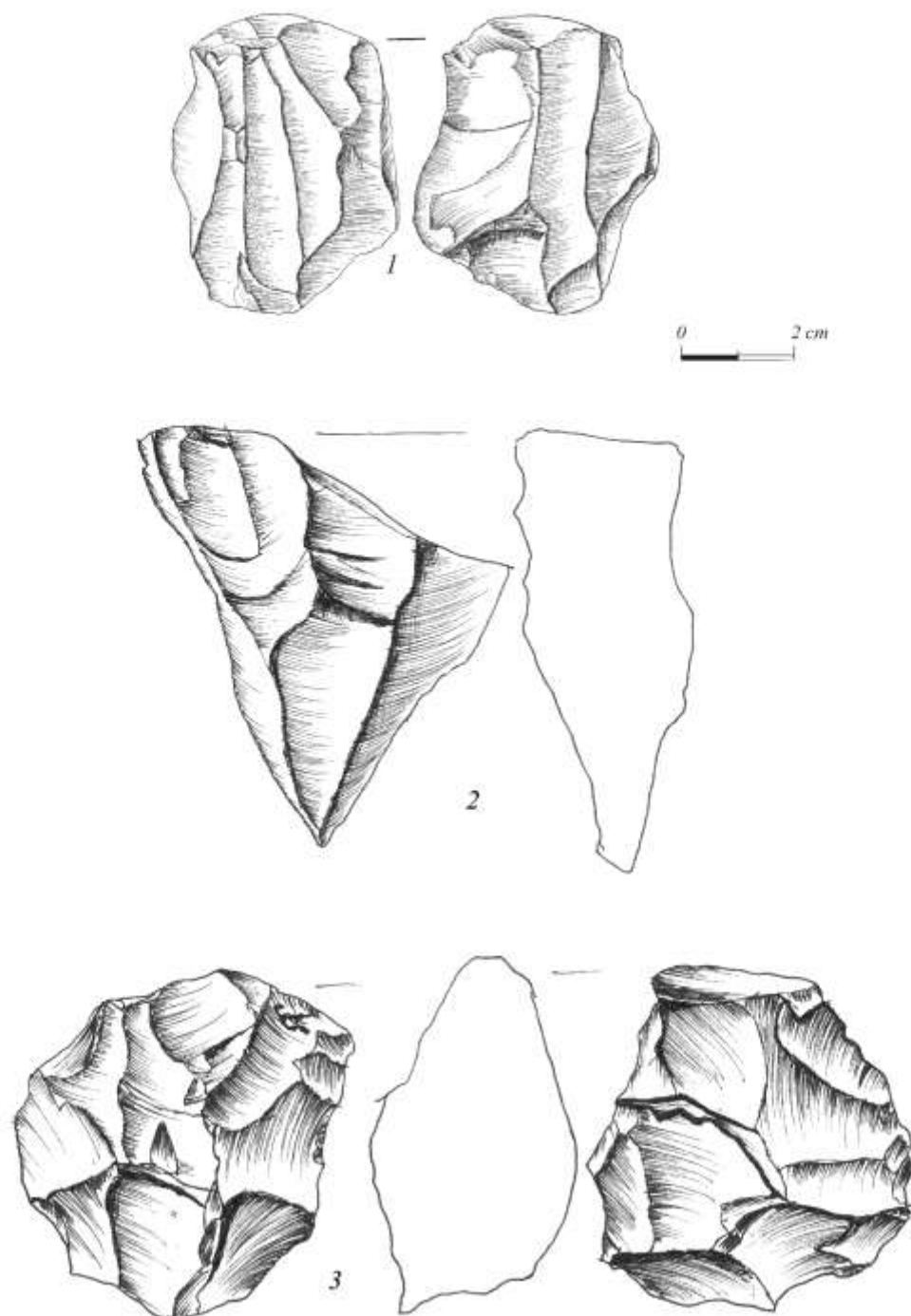

Рис. 62. Ожеве-Острів. Міжжитловий простір. 1, 3 – нуклеуси; 2 – уламок нуклеусу

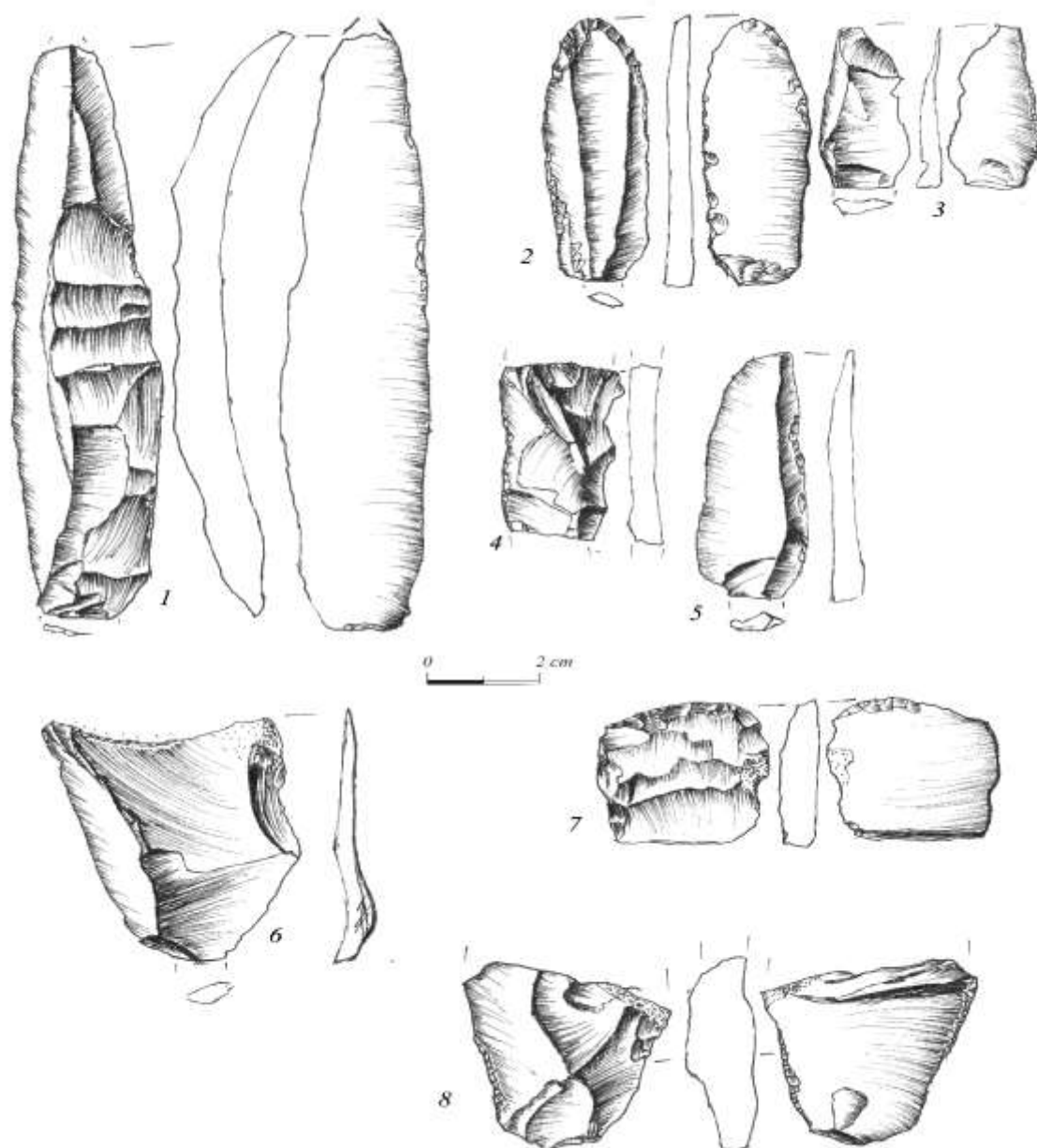

Рис. 63. Ожеве-Острів. Міжжитловий простір. 1-5 – вироби на платівках; 6-8 – вироби на відщепках

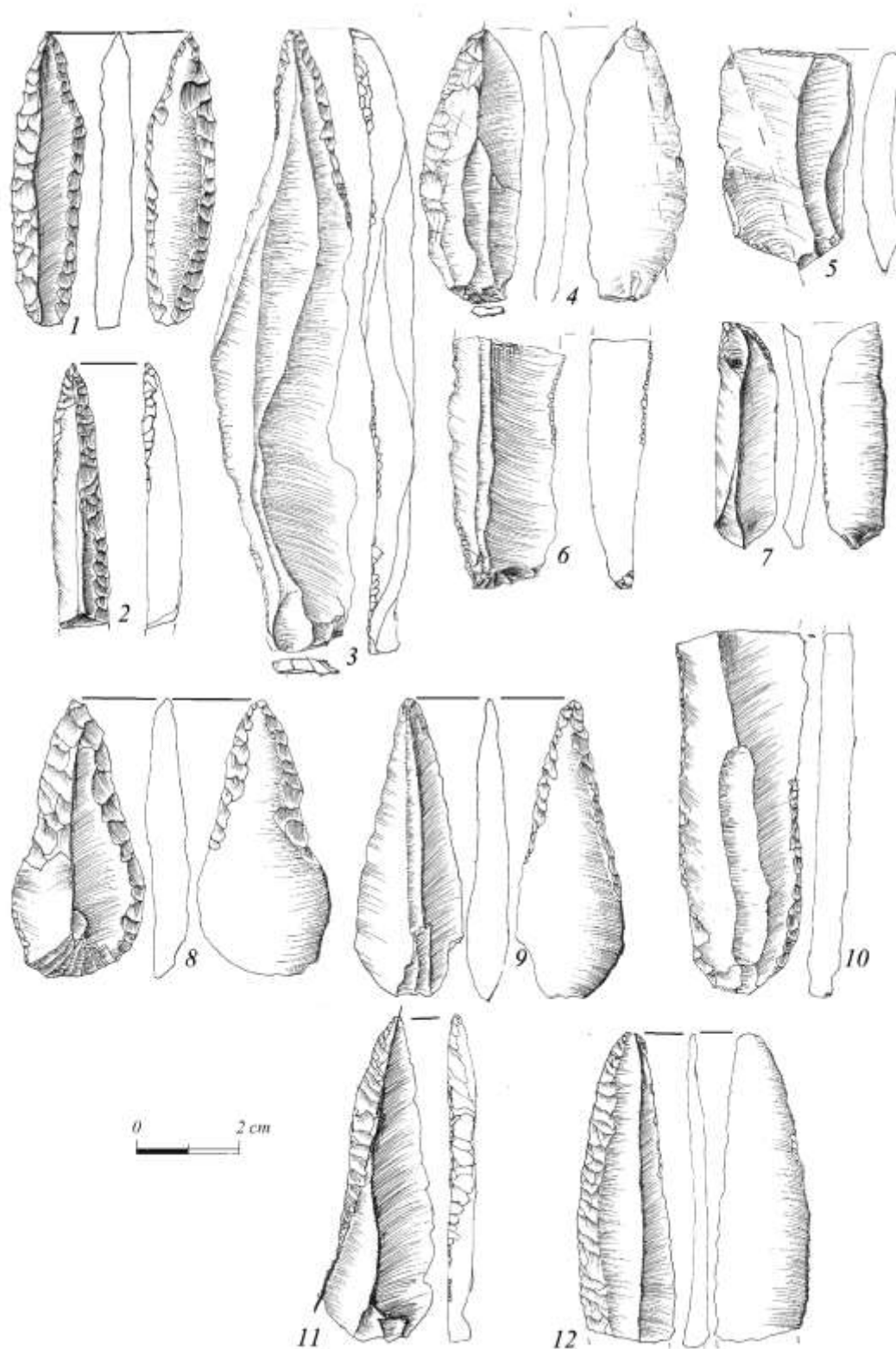

Рис. 64. Ожеве-Острів. Міжжитловий простір. Вироби на платівках

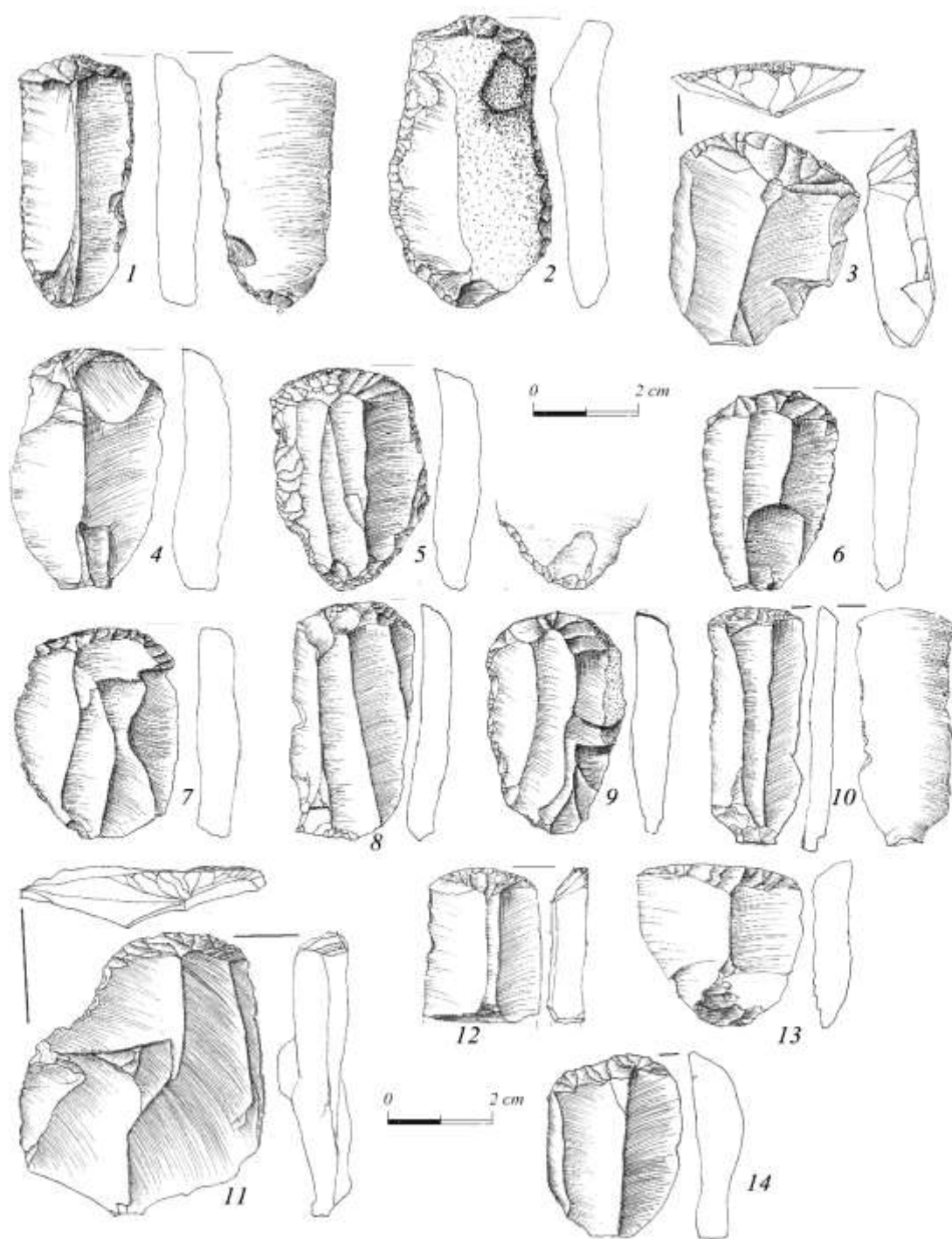

Рис. 65. Ожеве-Острів. Міжжитловий простір. Скребки

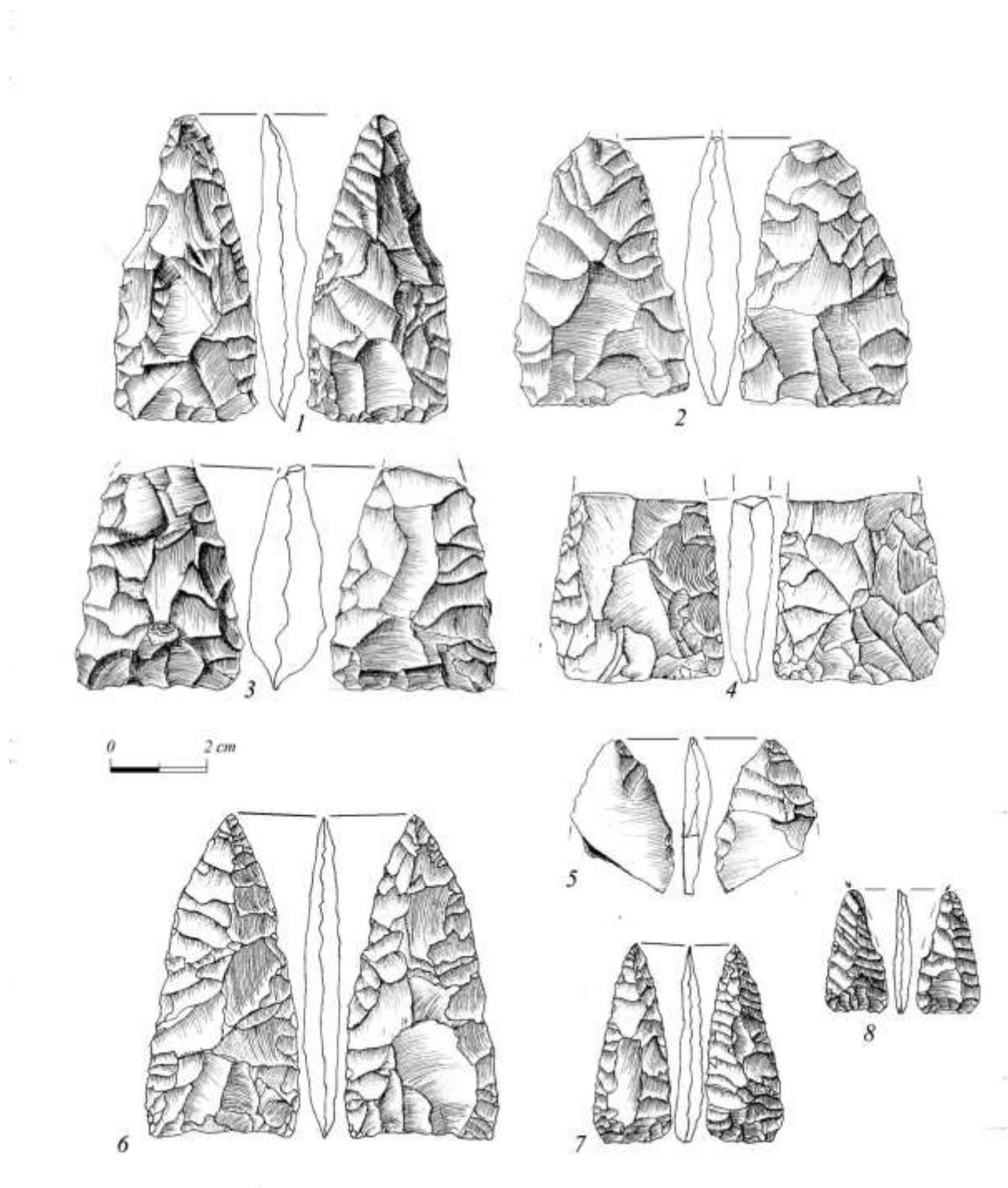

Рис. 66. Ожеве-Острів. Міжжитловий простір. Вістря. 1-2 – преформи; 3-5 – уламки преформ; 6-8 – готові вістря

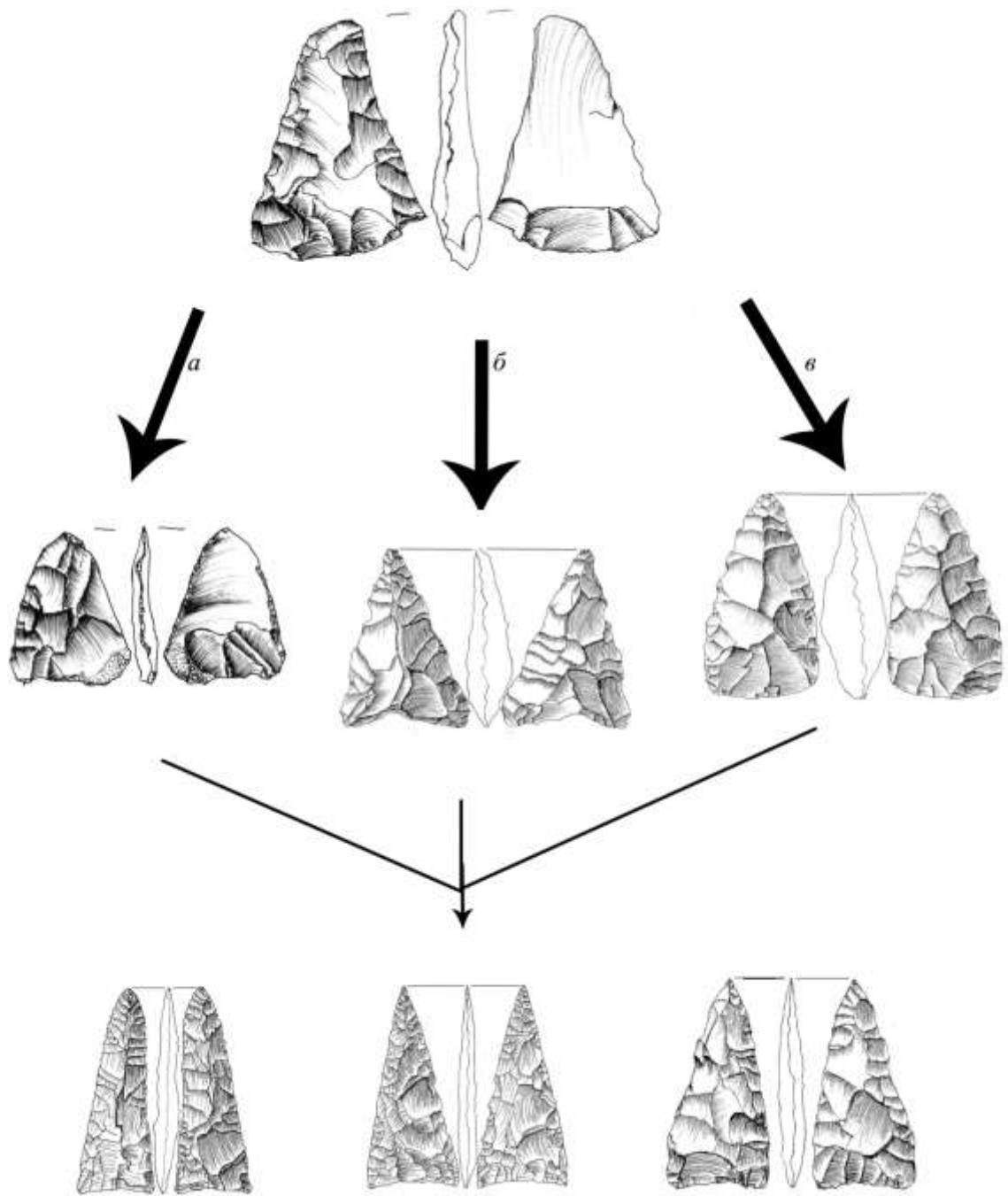

Рис. 67. Ожеве-Острів. Стадії виробництва біфасіальних вістер

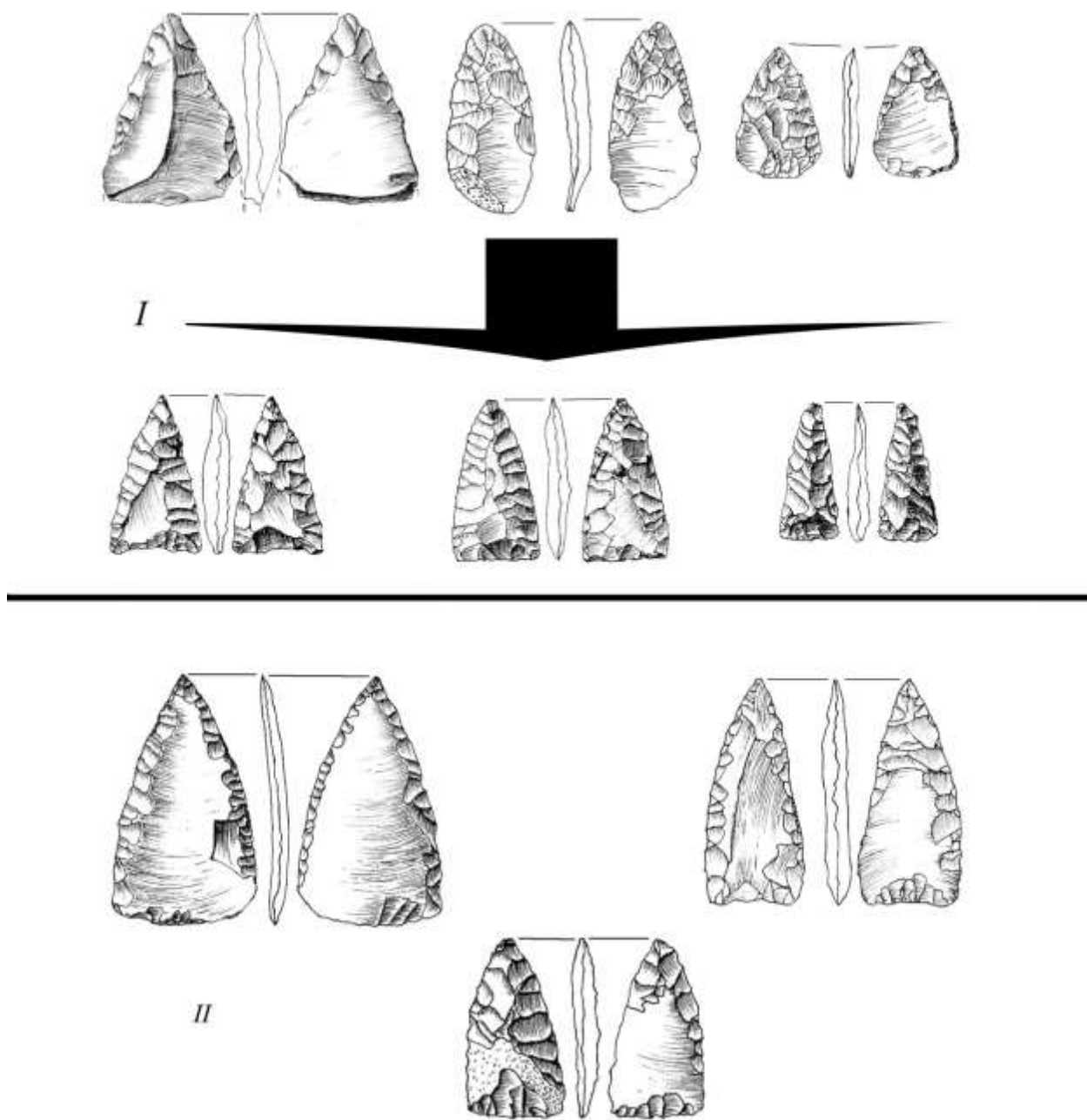

Рис. 68. Ожеве-Острів. Стадії виробництва біфасіальних вістер

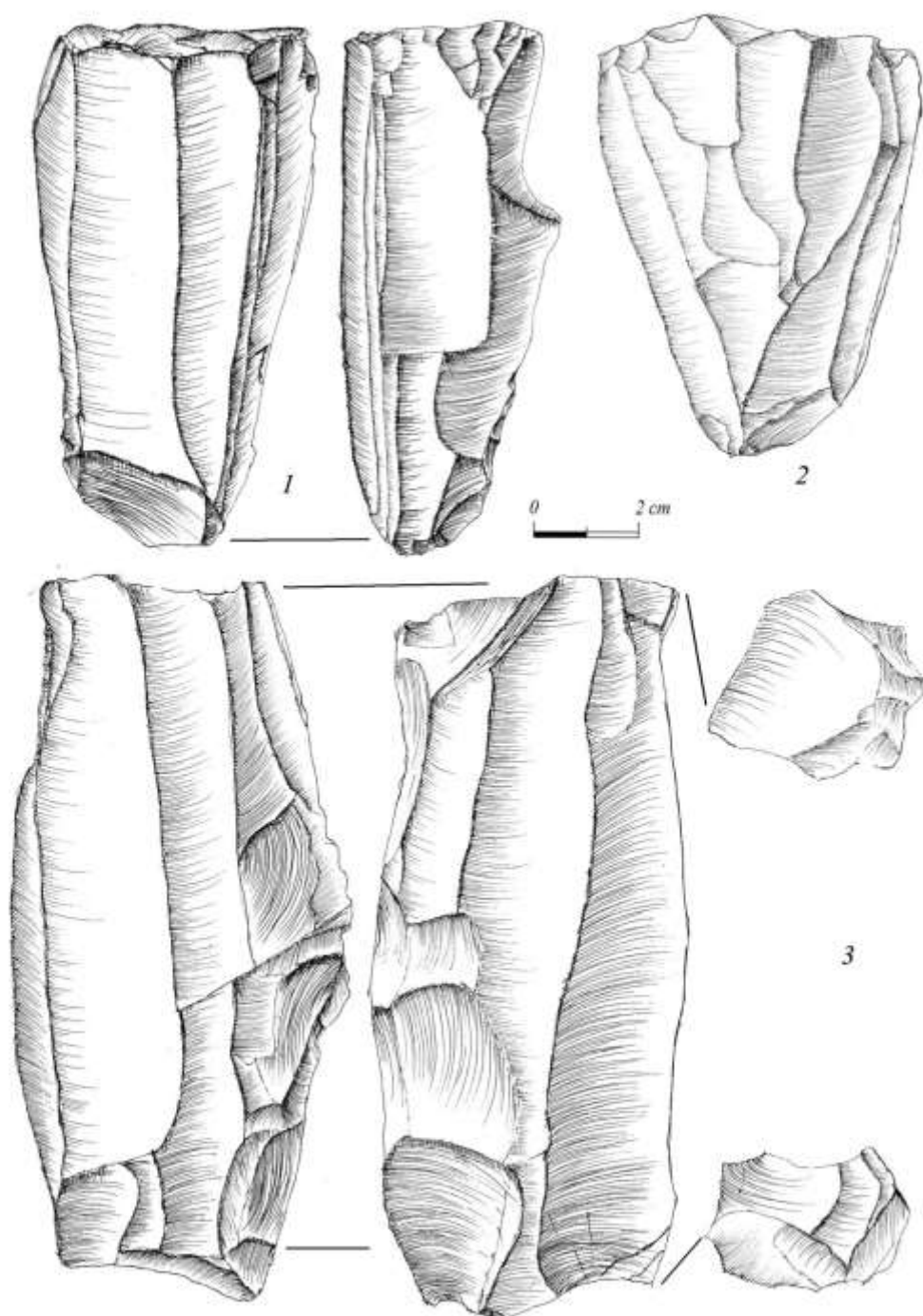

Рис. 69. Озаринці, ур. Попів Город. Нуклеуси

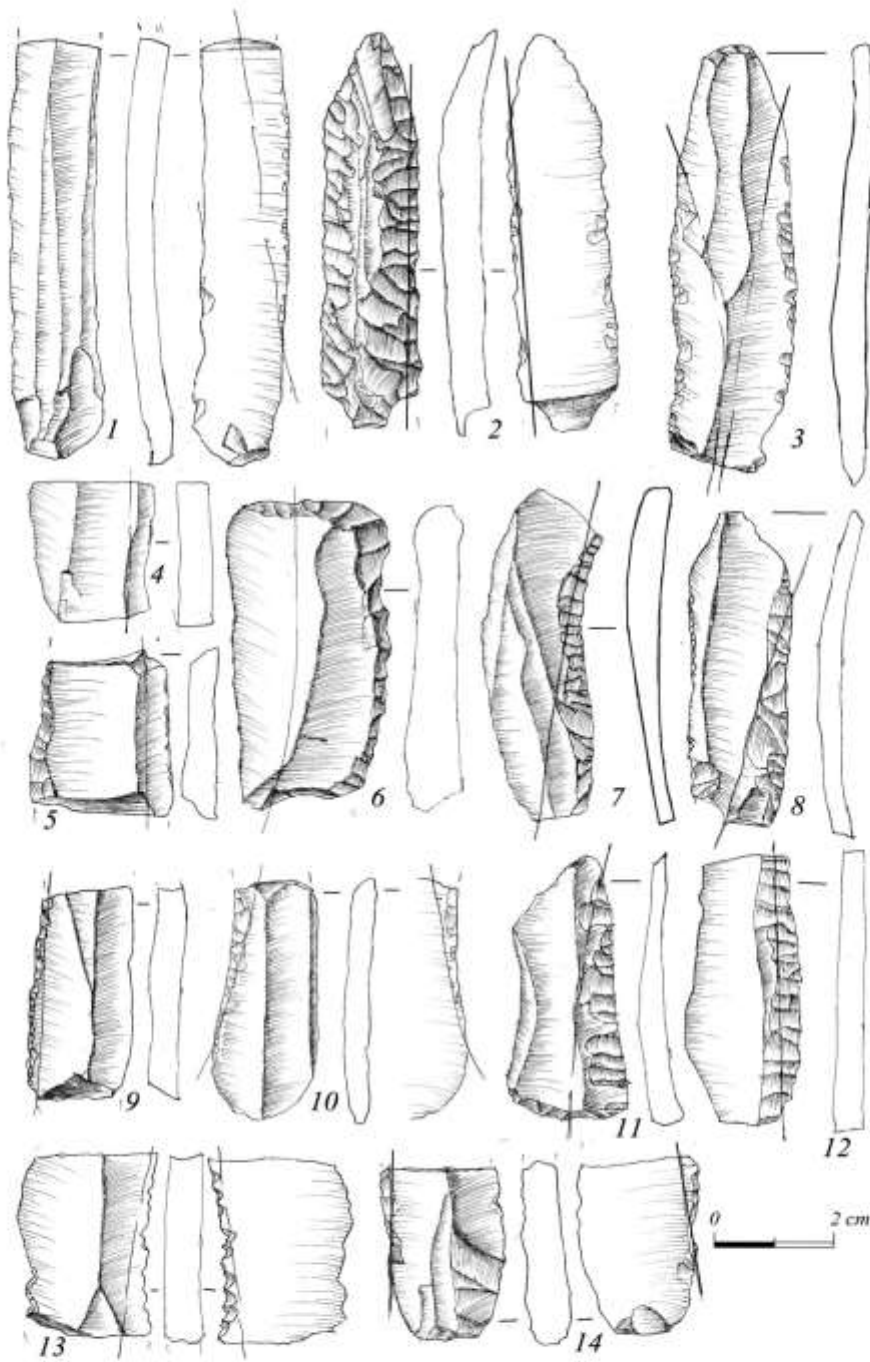

Рис. 70. Озаринці, ур. Попів Город. Вкладні до землеробського інструментарію

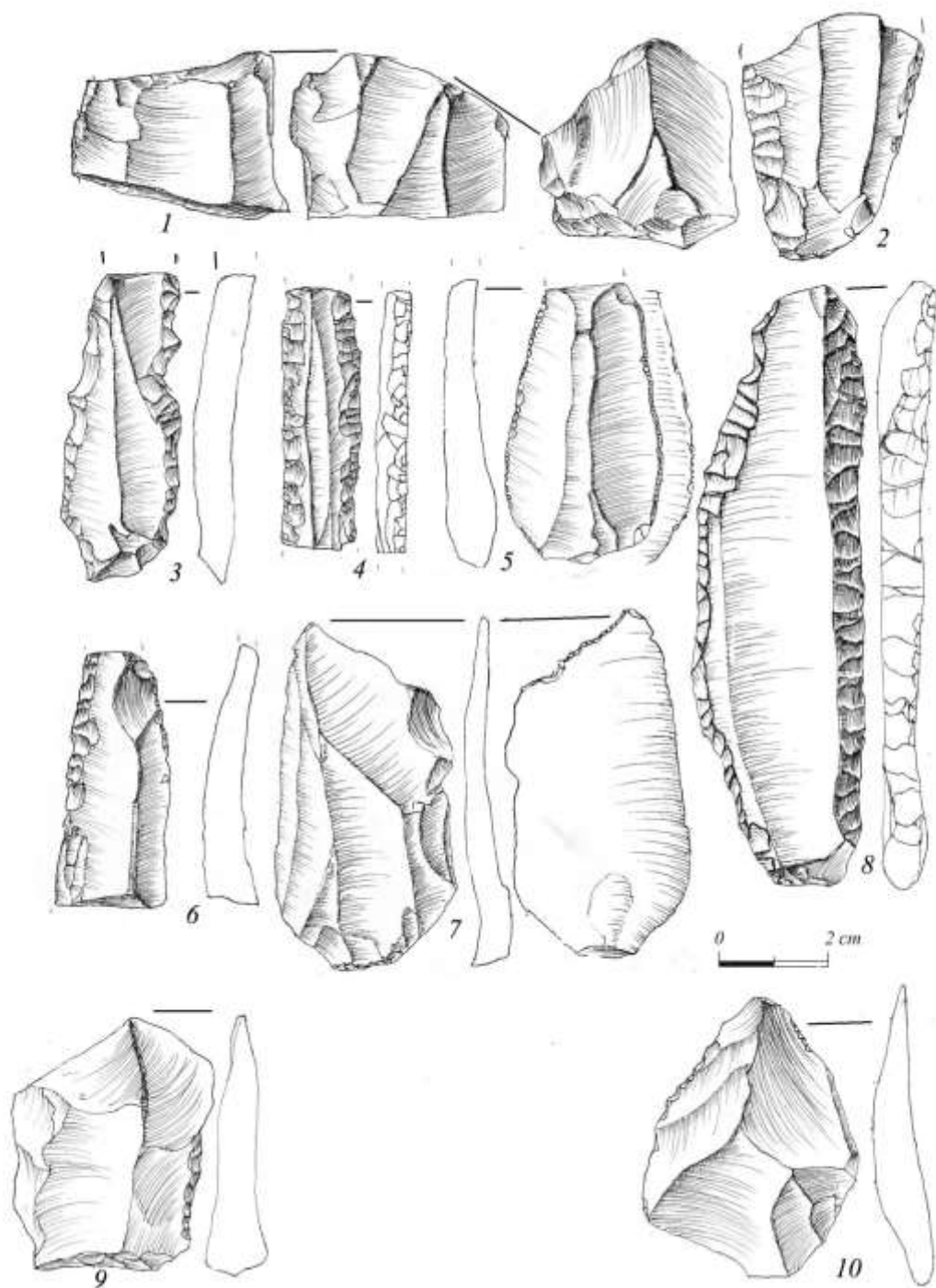

Рис. 71. Озаринці, ур. Попів Город. 1 – авіаж; 2-8 – вироби на платівках; 9-10 – ретушовані відщепи

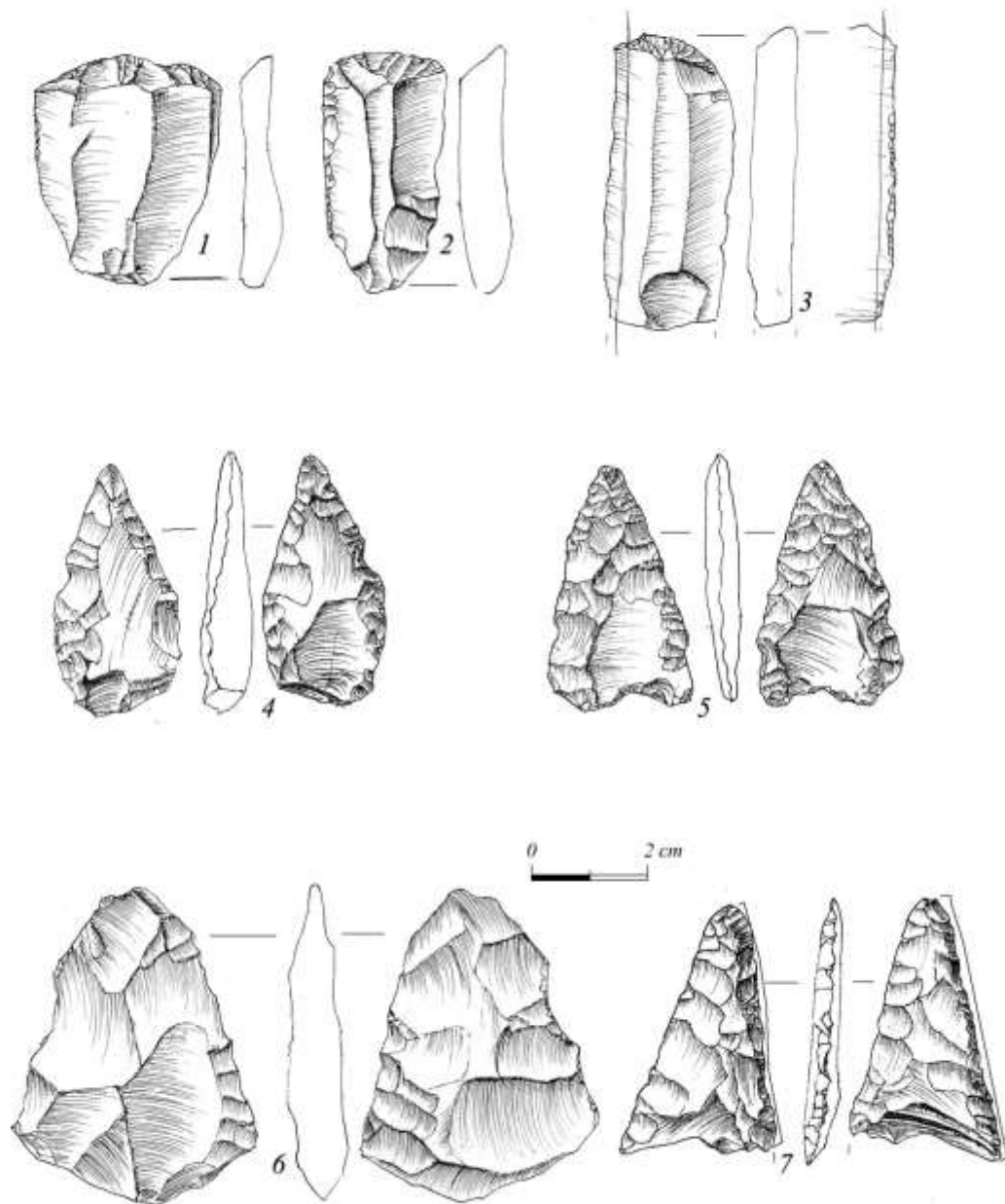

Рис. 72. Озаринці, ур. Попів Город. 1-3 – скребки; 4-7 – вістря

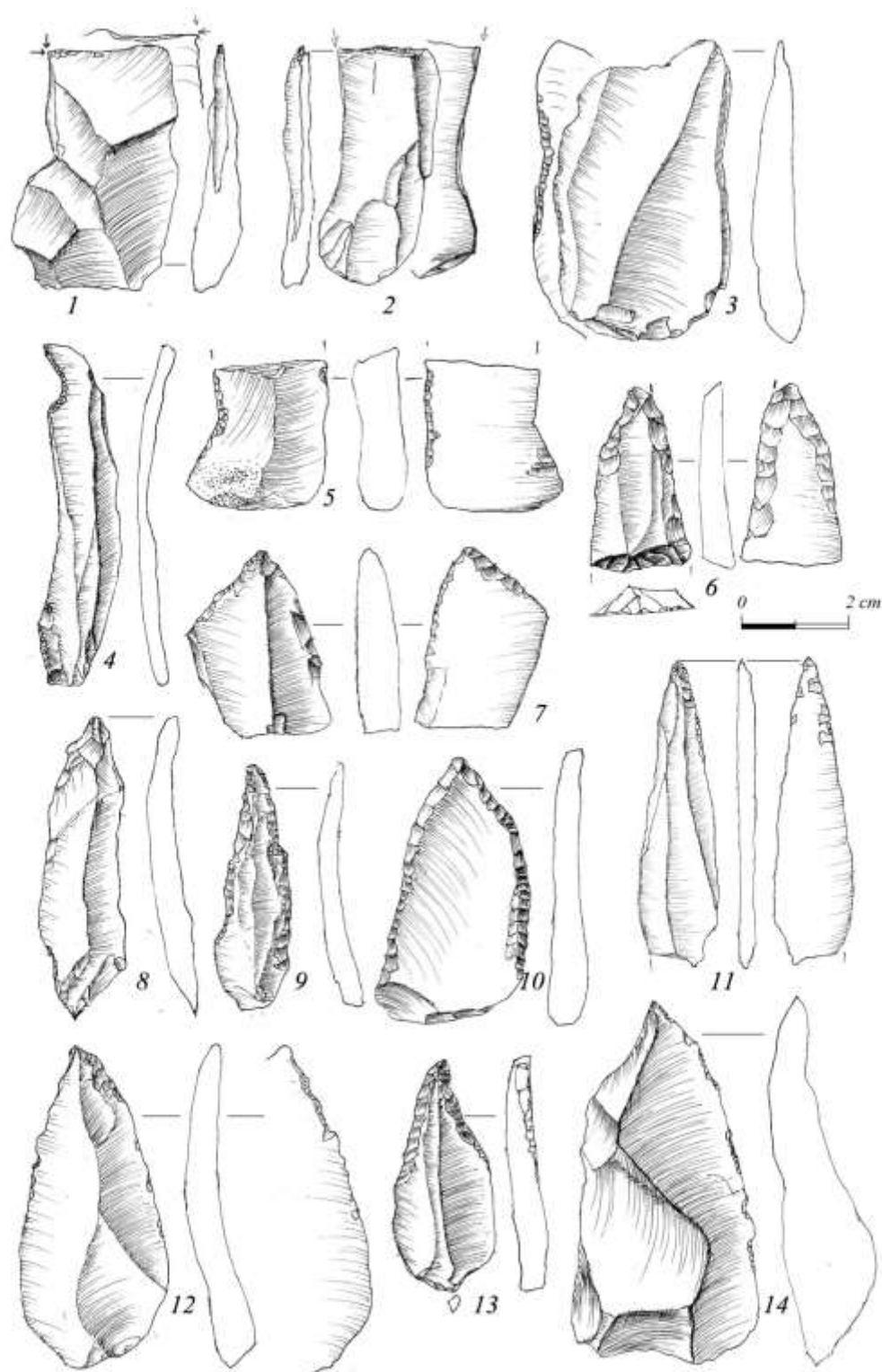

Рис. 73. Озаринці, ур. Попів Город. 1-2 – різці; 3, 5 – ретушовані відщепи; 4, 6-14 – проколки

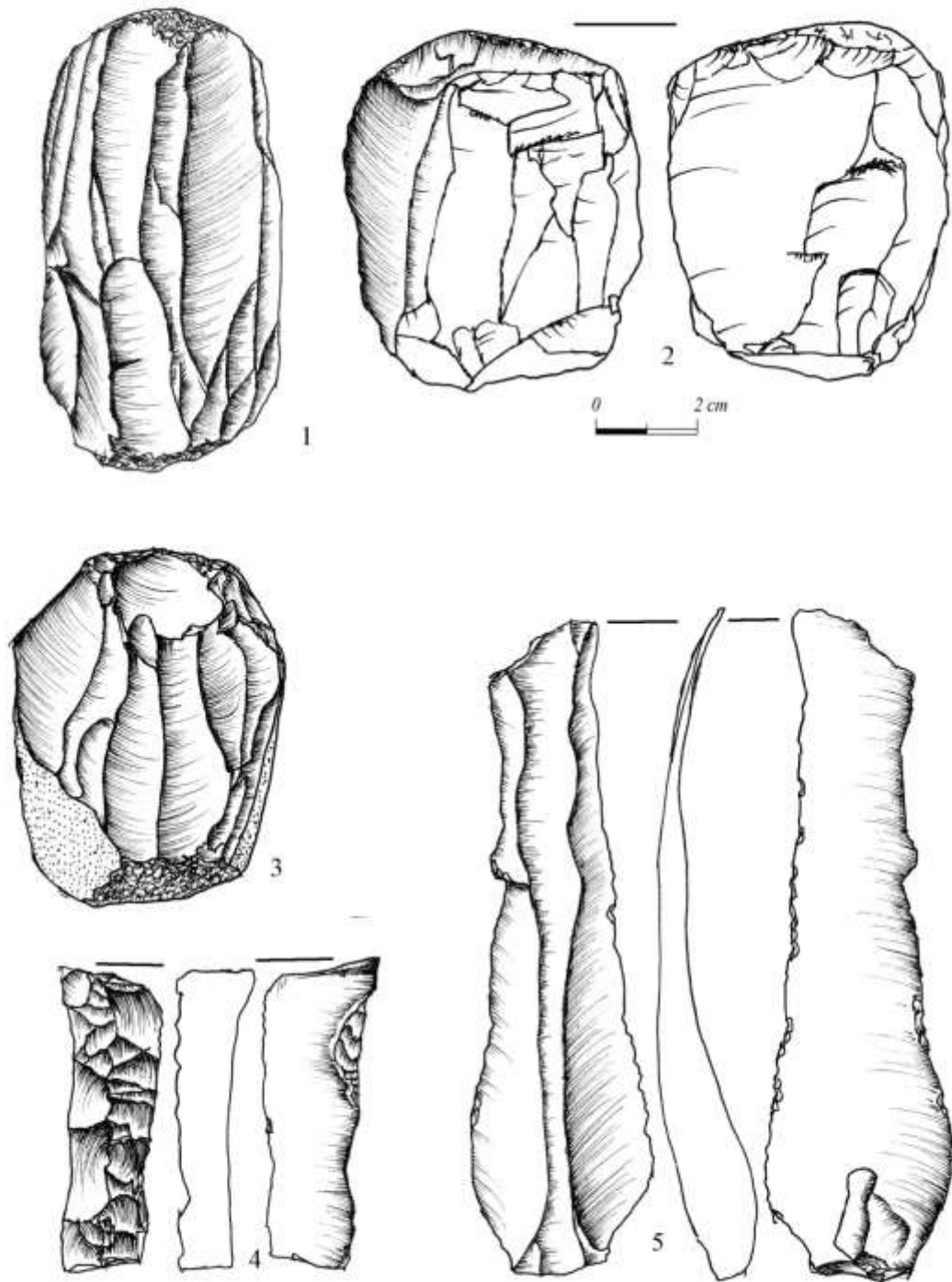

Рис. 74. Городниця-Городище. 1-3 – нуклеуси; 4-5 – знаряддя на платівках

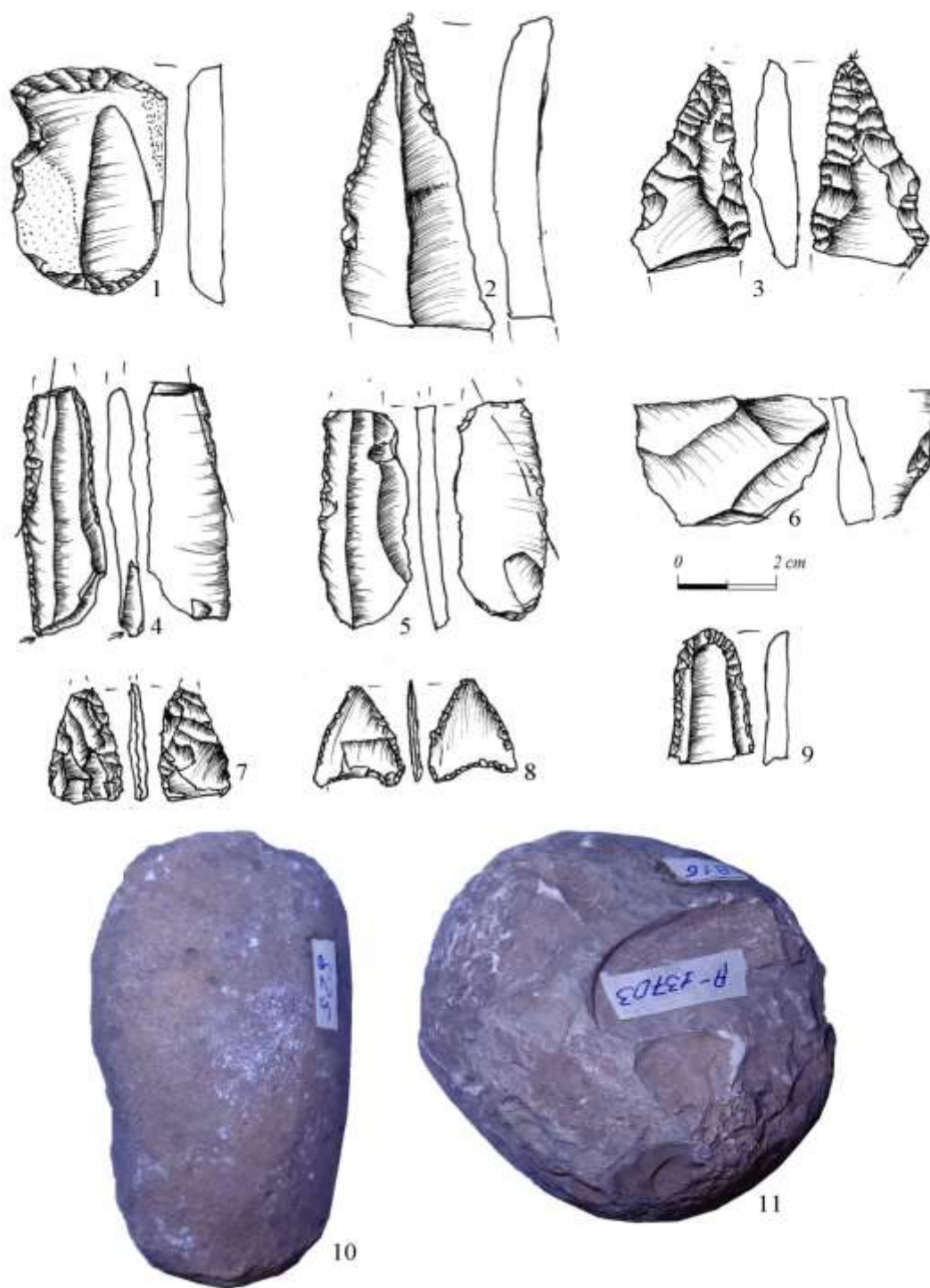

Рис. 75. Городниця-Городище. 1,9 – скребки; 2-3 – проколки; 4-5 – вкладні до землеробського інструментарію; 6 – ретушований відщеп; 7-8 – вістря; 10-11 – відбійники

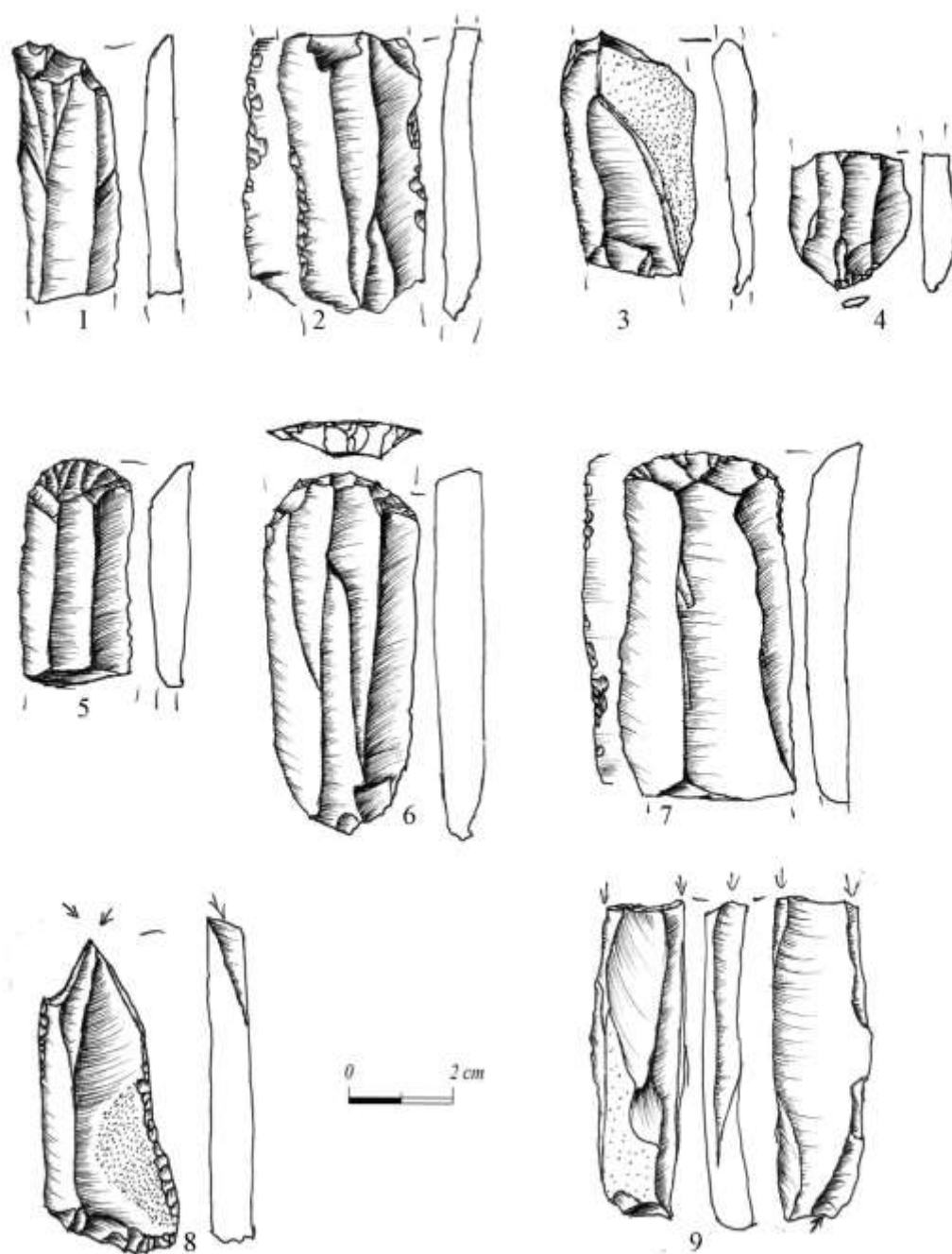

Рис. 76. Городниця-Городище. 1 – косотронкована платівка; 2-4 – ретушовані платівки; 5-7 – скребки; 8-9 – різці

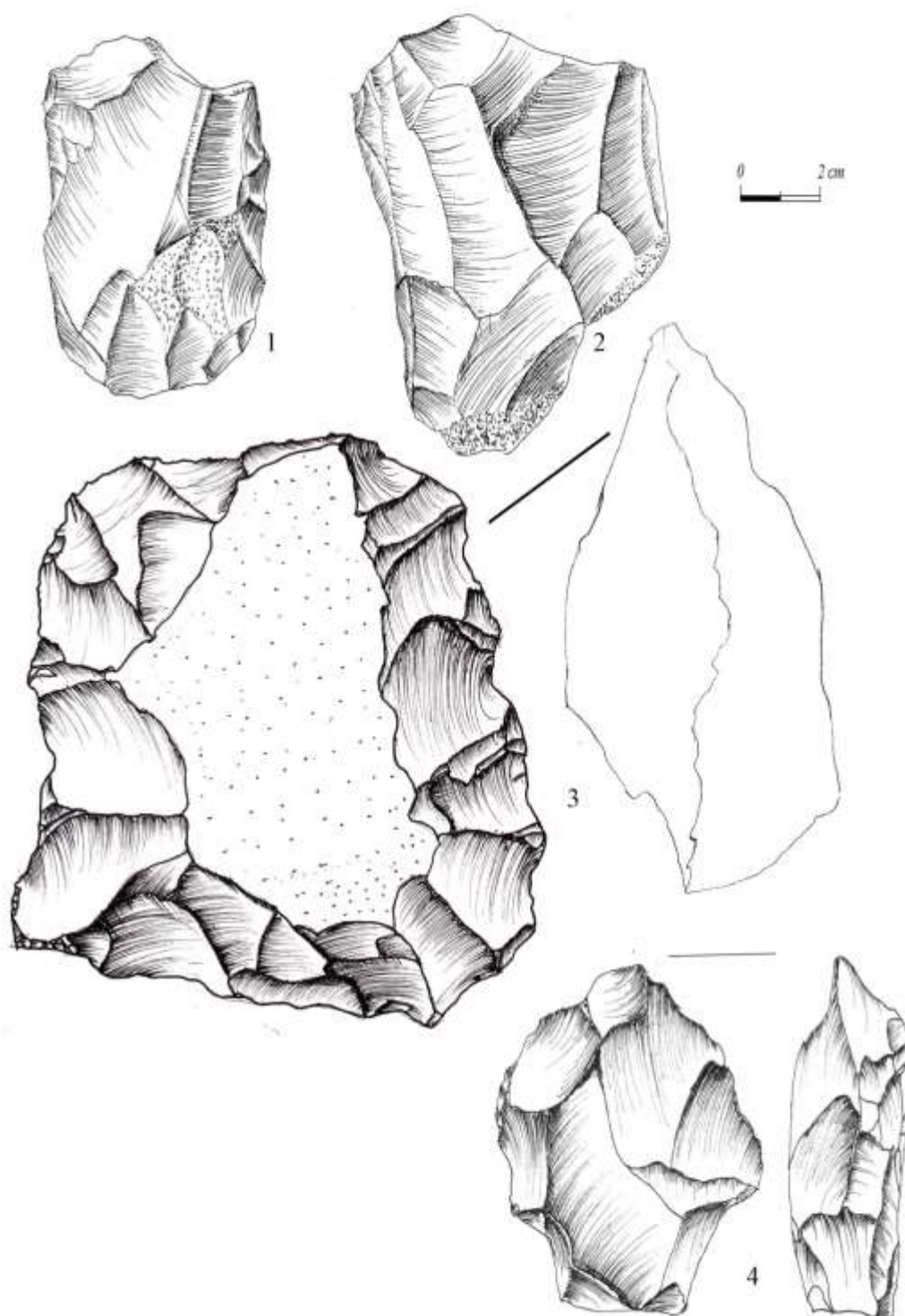

Рис. 77. Патринці. Нуклеуси

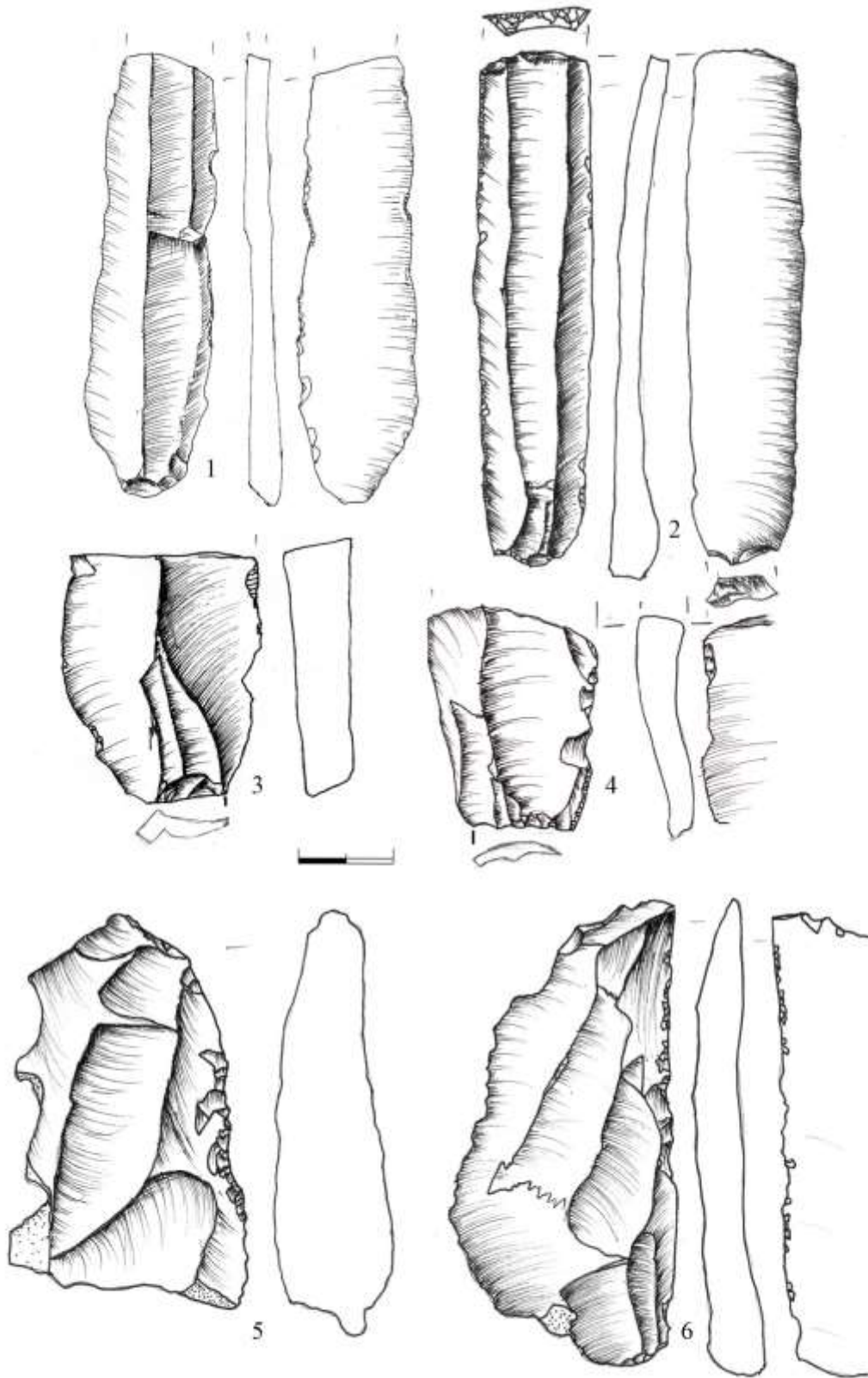

Рис. 78. Патринці. 1-4 – вироби на платівках; 5-6 – вироби на відщепях

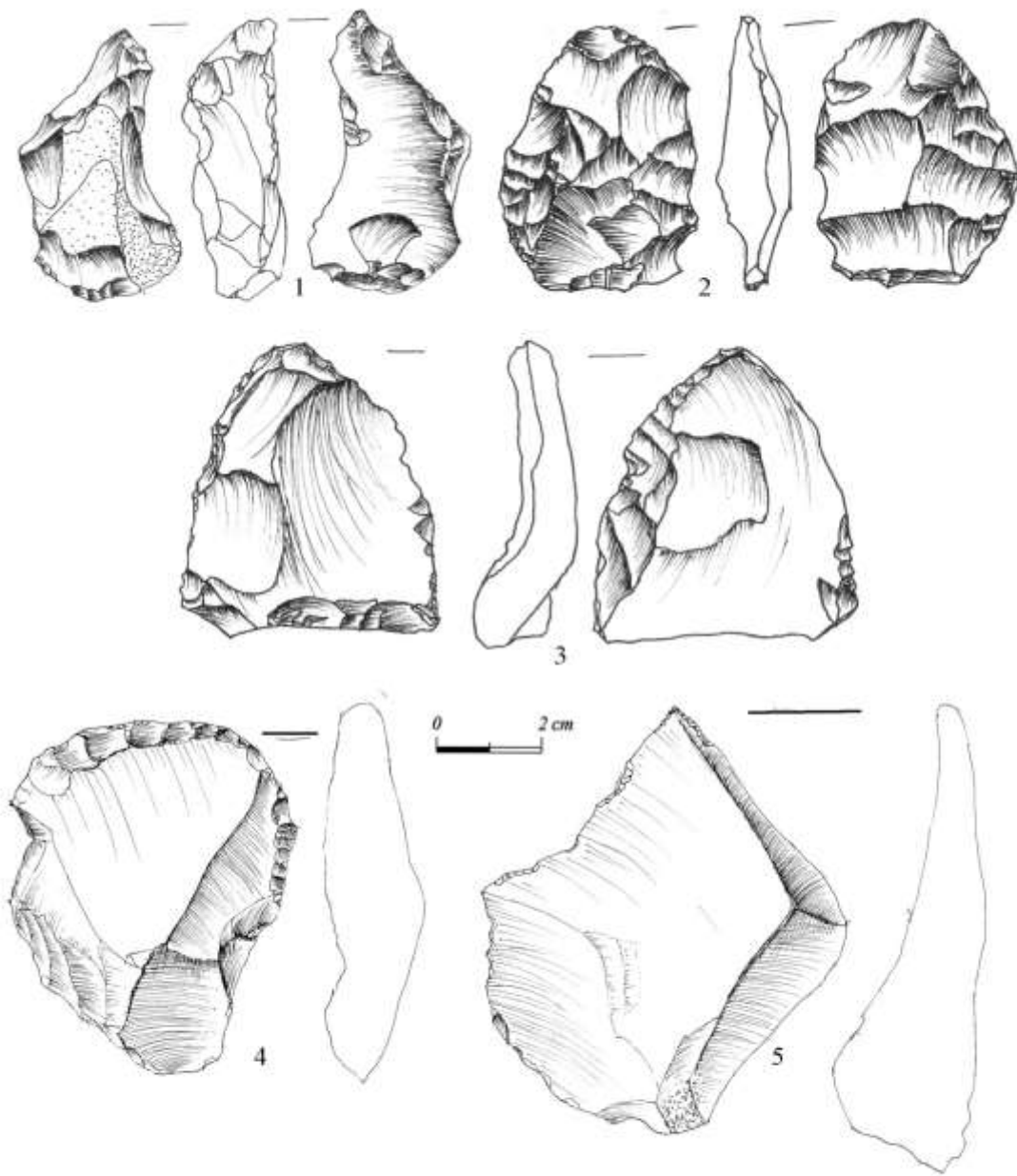

Рис. 79. Патринці. 1 – проколка; 2-3 – преформи до вістер; 4 – скребок; 5 - проколка

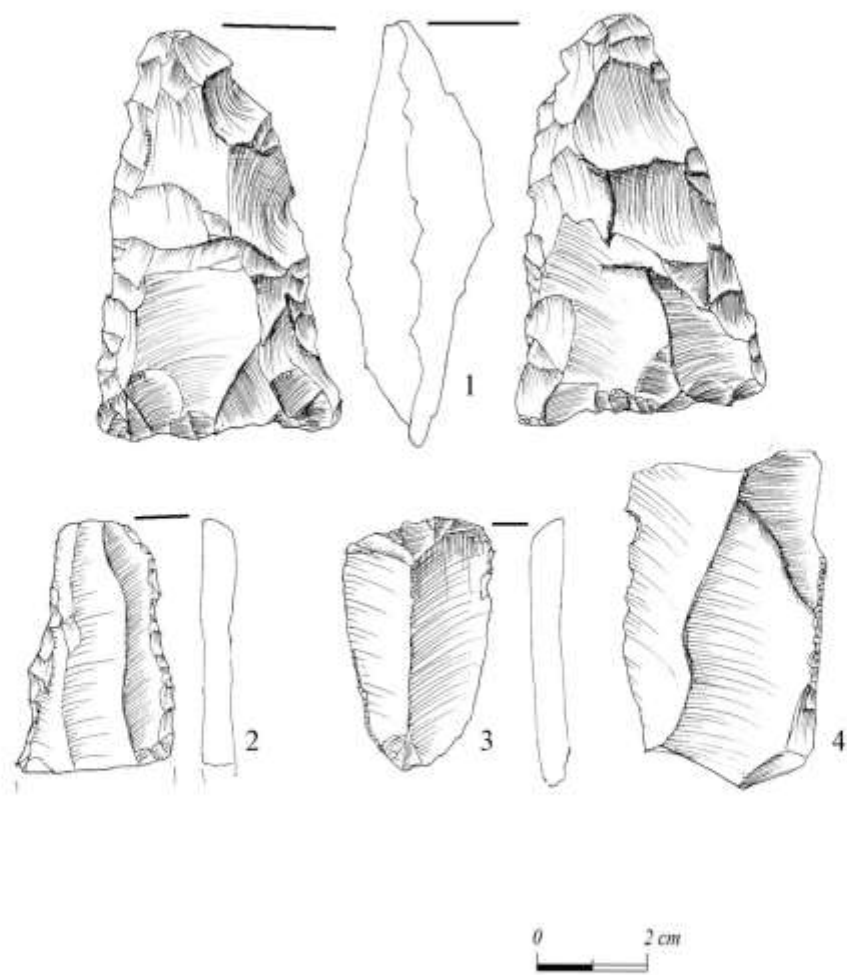

Рис. 80. Нижній Олчедаєв

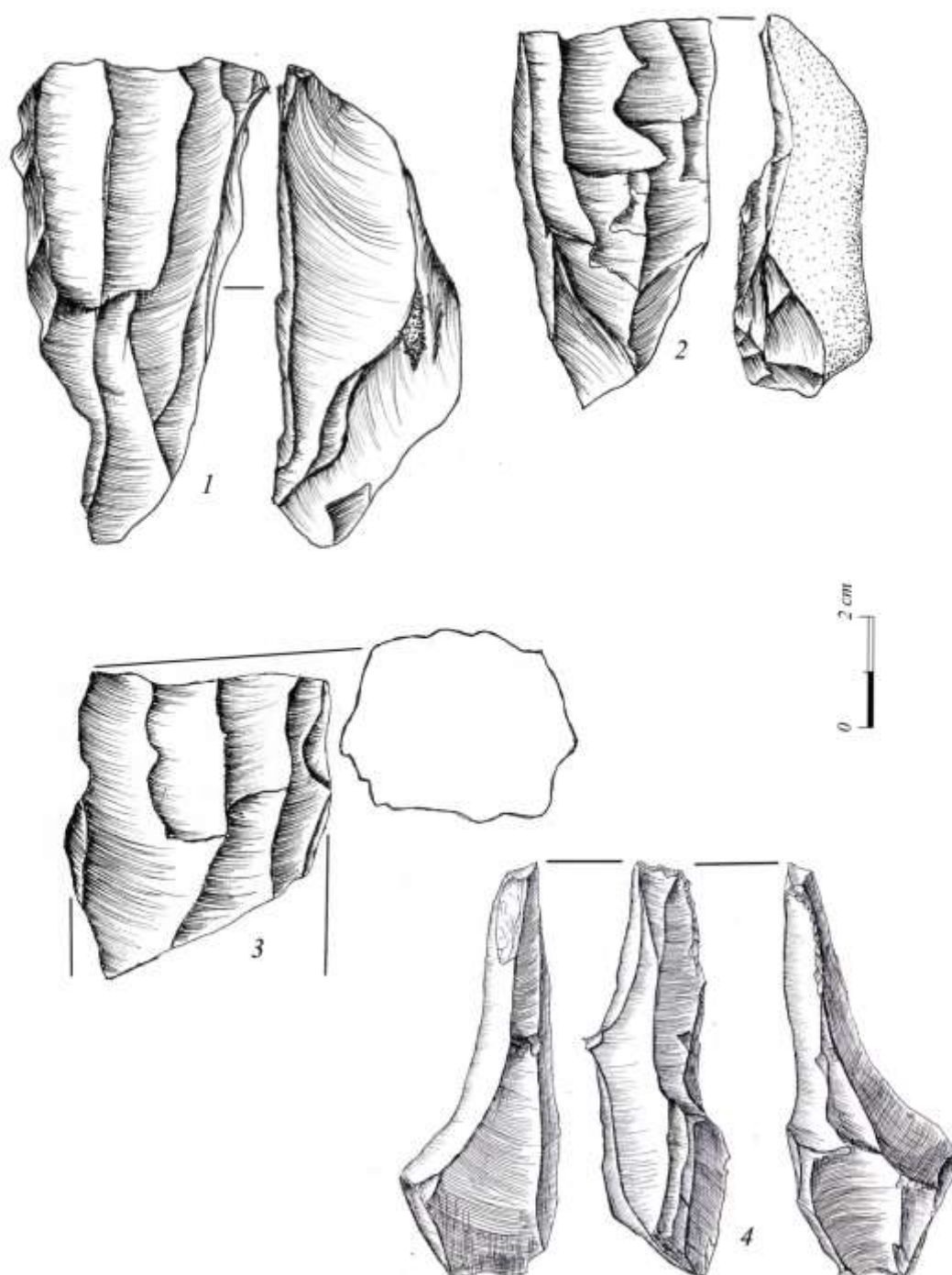

Рис. 81. Василівка. 1-2 нуклеуси; 3-4 уламки нуклеусів

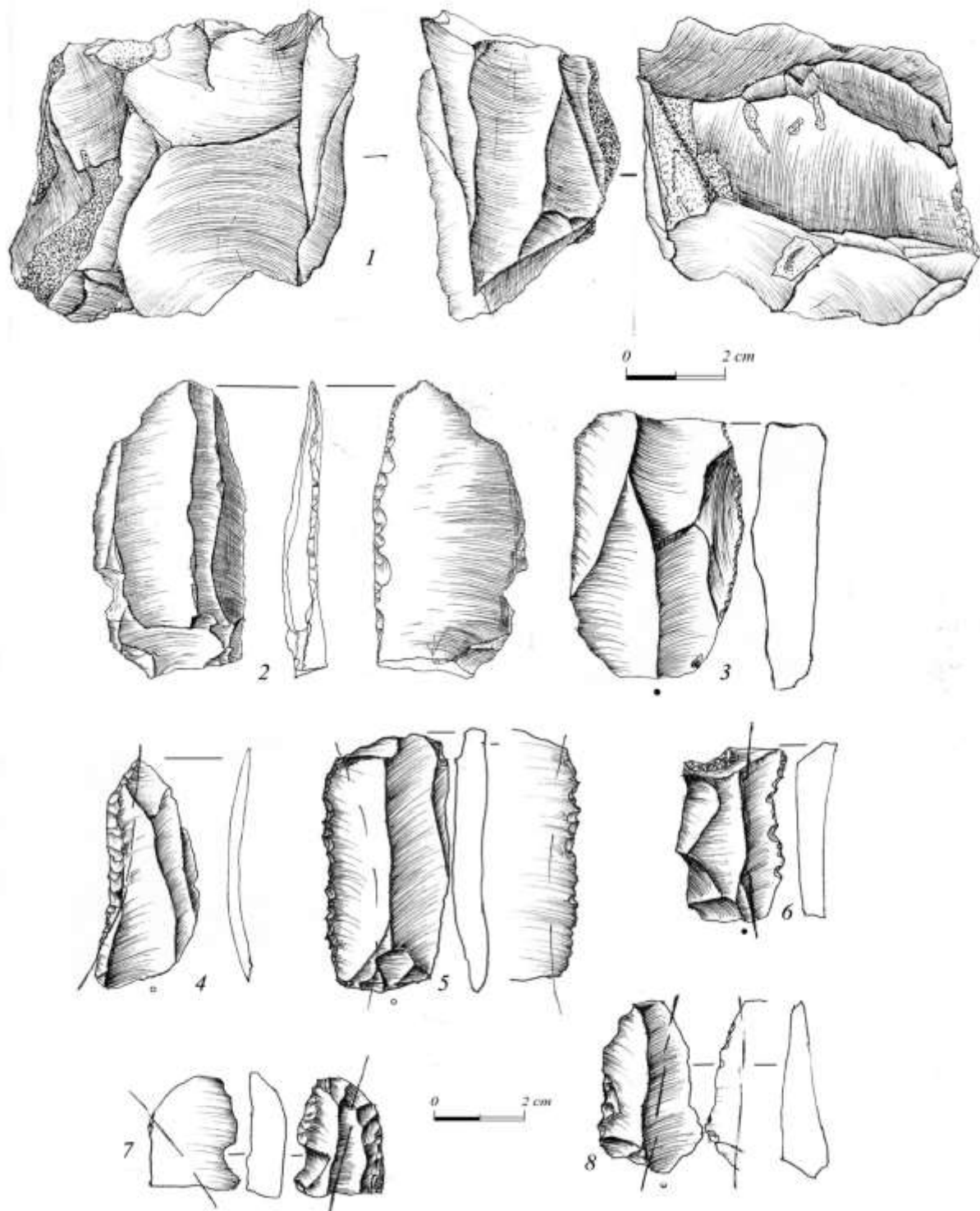

Рис. 82. Василівка. 1 – нуклеус; 2-3 ретушовані платівки; 4-8 – вкладні до землеробського інструментарію

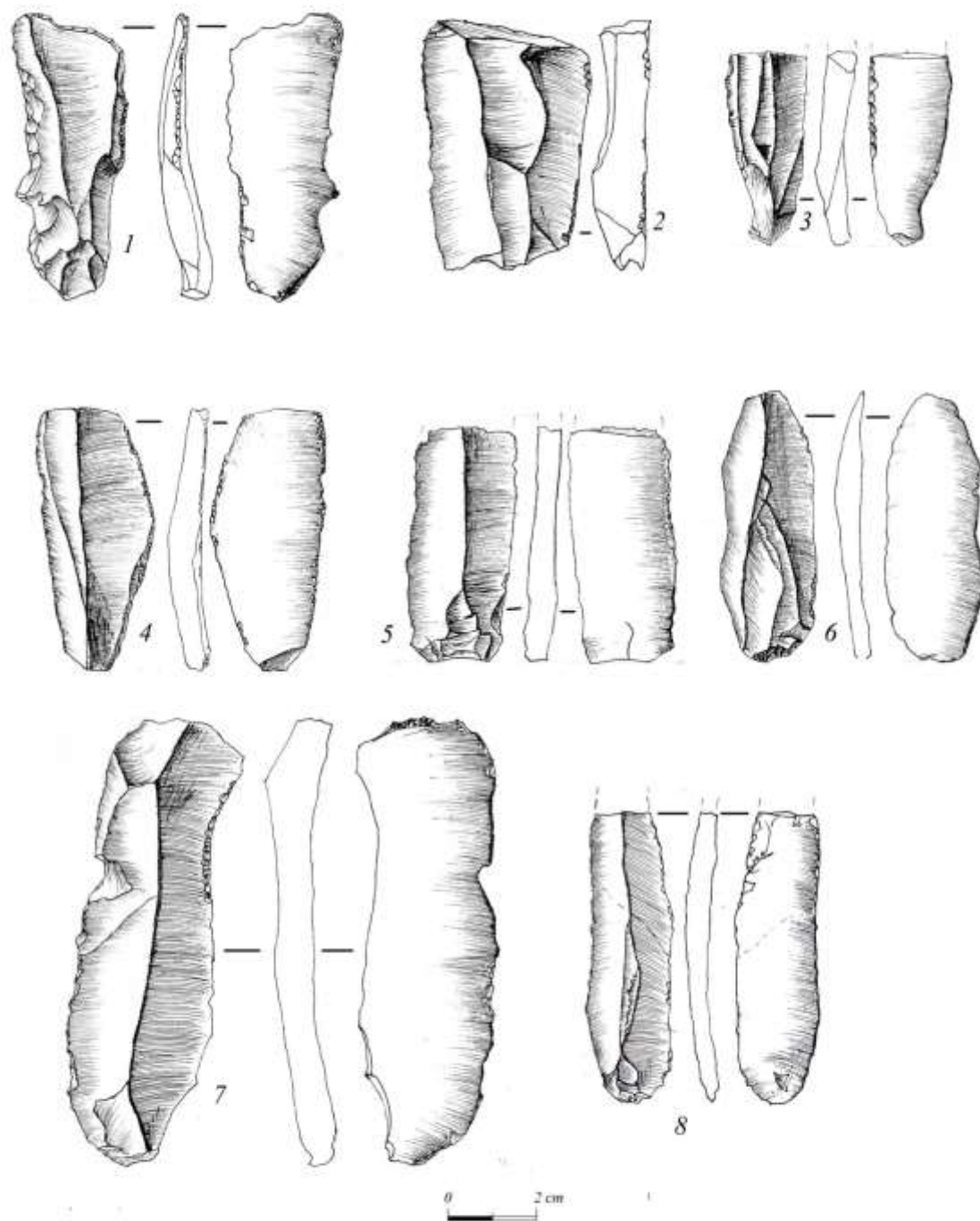

Рис. 83. Василівка. Вироби на платівках

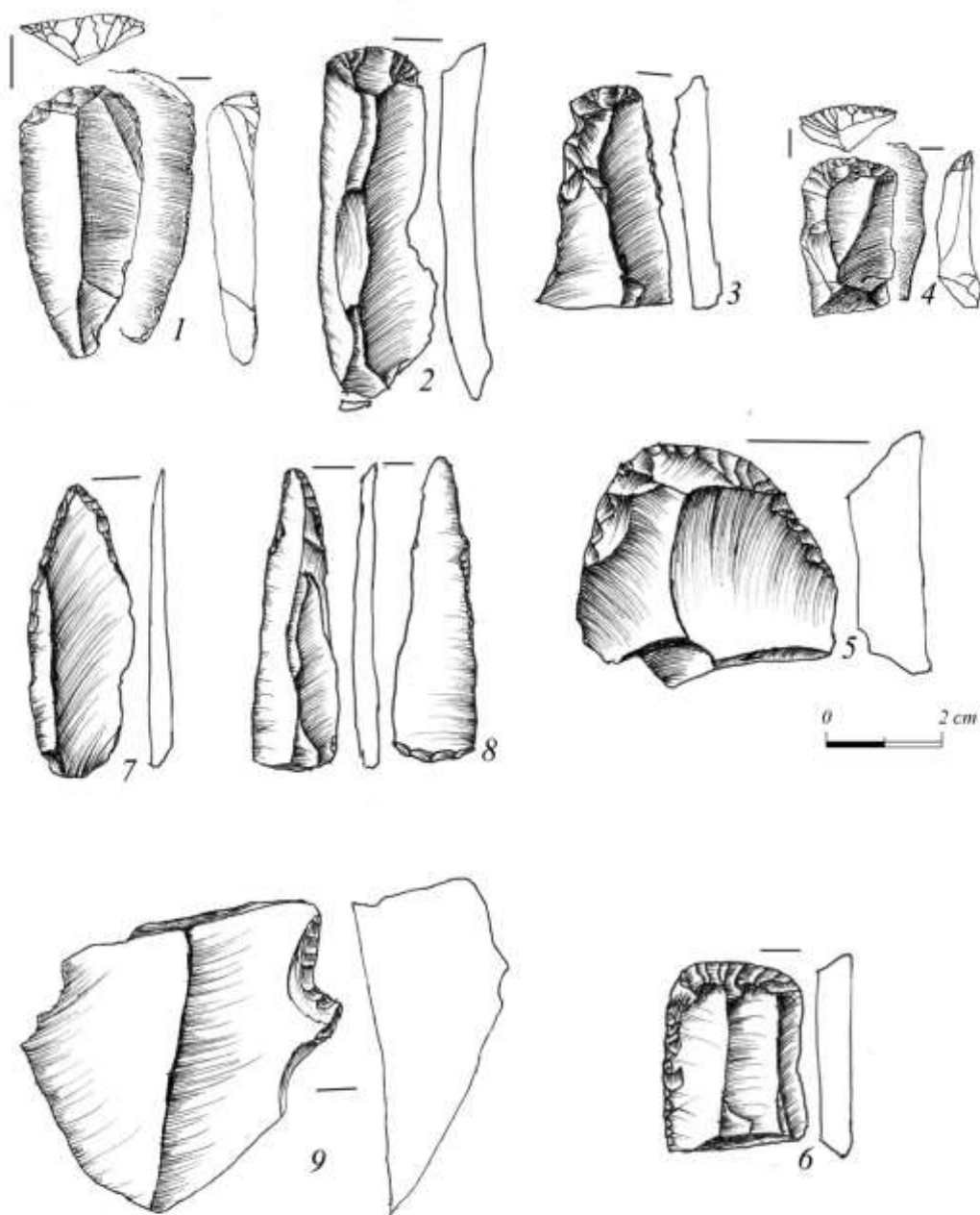

Рис. 84. Василівка. 1-6 – скребки; 7-8 – проколки; 9 – виїмчасте знаряддя

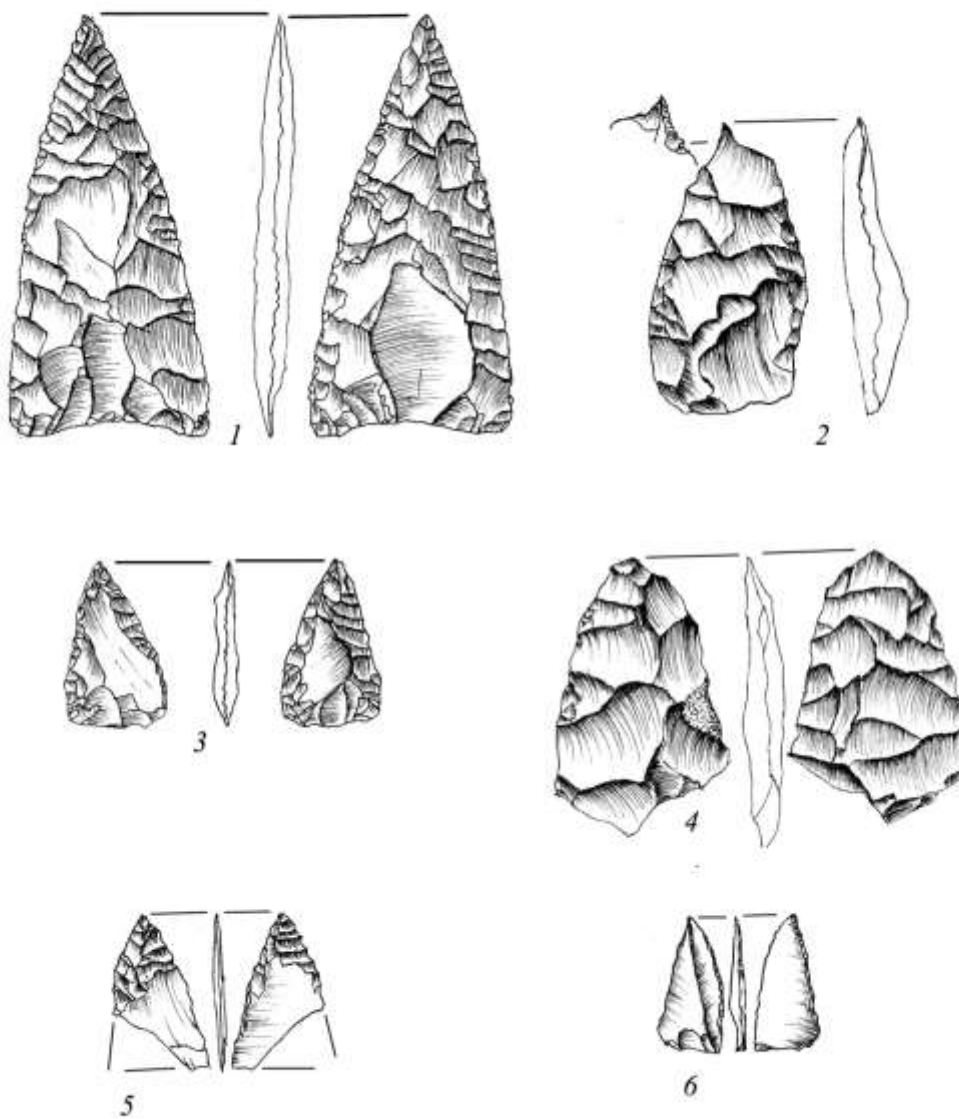

Рис. 85. Василівка. Вістря. 1, 3, 6 – готові вироби; 2, 4 – преформи; 5 – уламок готового виробу

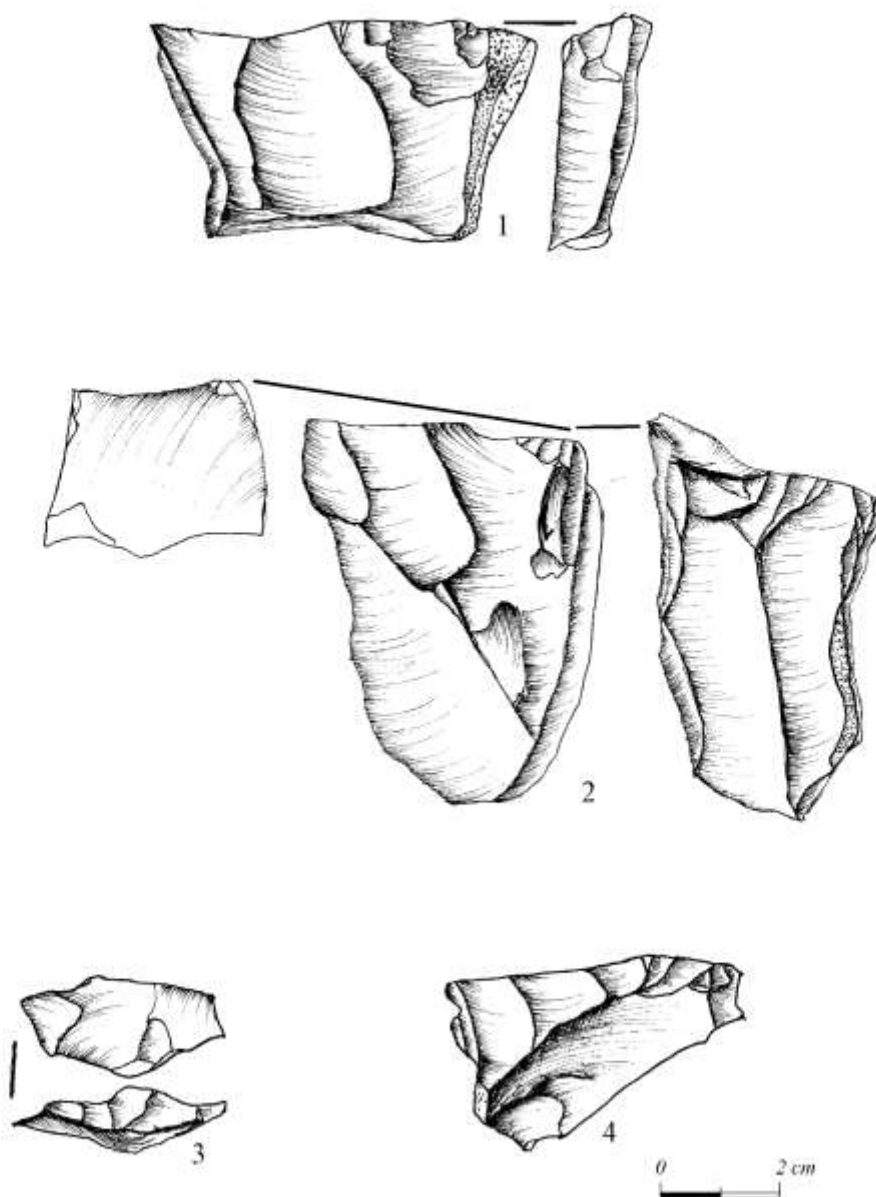

Рис. 86. Кадіївці, ур. Бавки. 1-2 – нуклеуси; 3-4 – авіважі

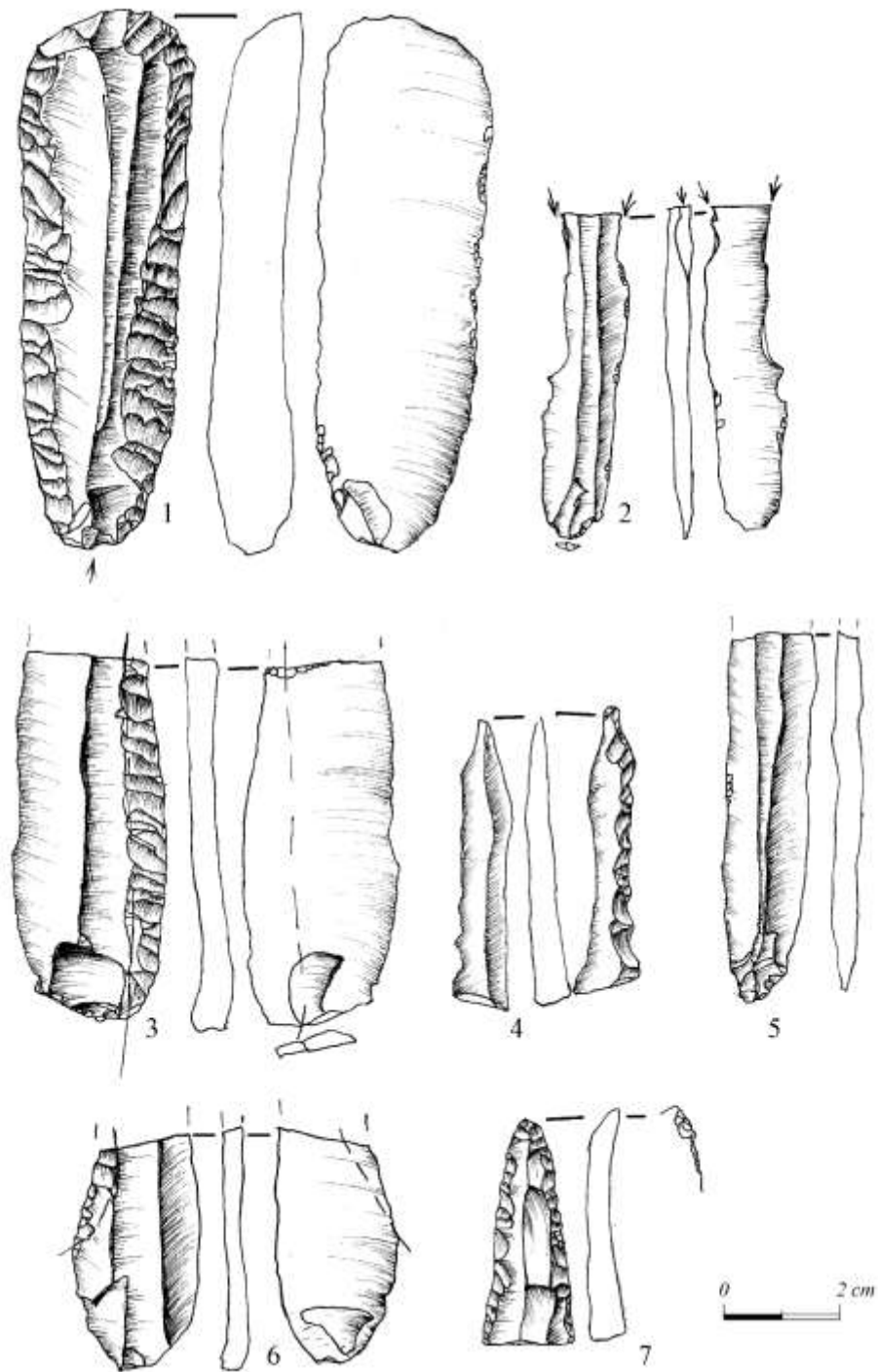

Рис. 87. Кадіївці, ур. Бавки. 1 – скребок; 2 – різець; 3, 6 – вкладень до землеробського інструментарію; 4 – проколка; 5, 7 – ретушовані відщепи

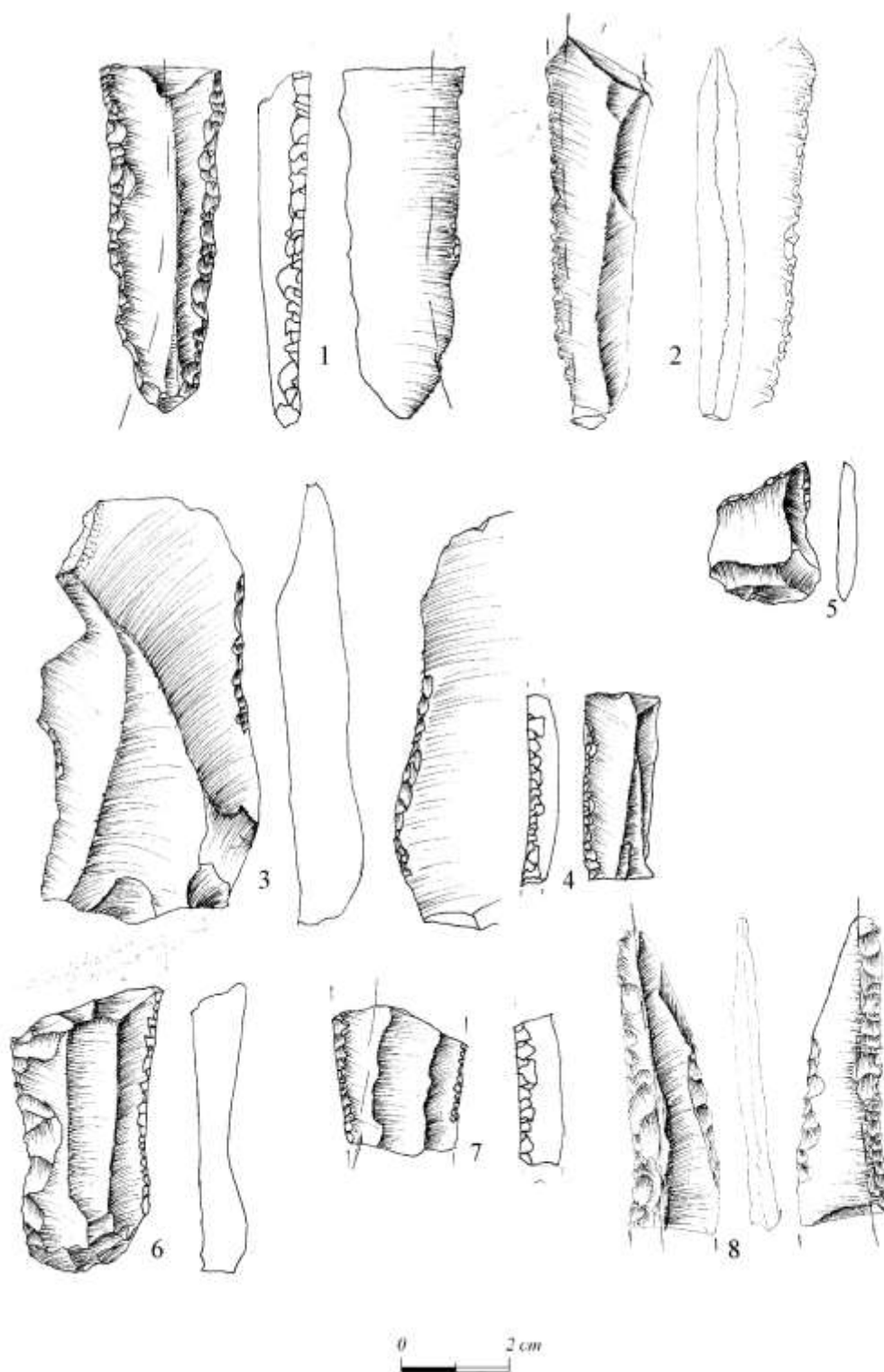

Рис. 89. Гринчуки. 1-4, 6-8 – вироби на платівках; 5 – ретушований відщеп

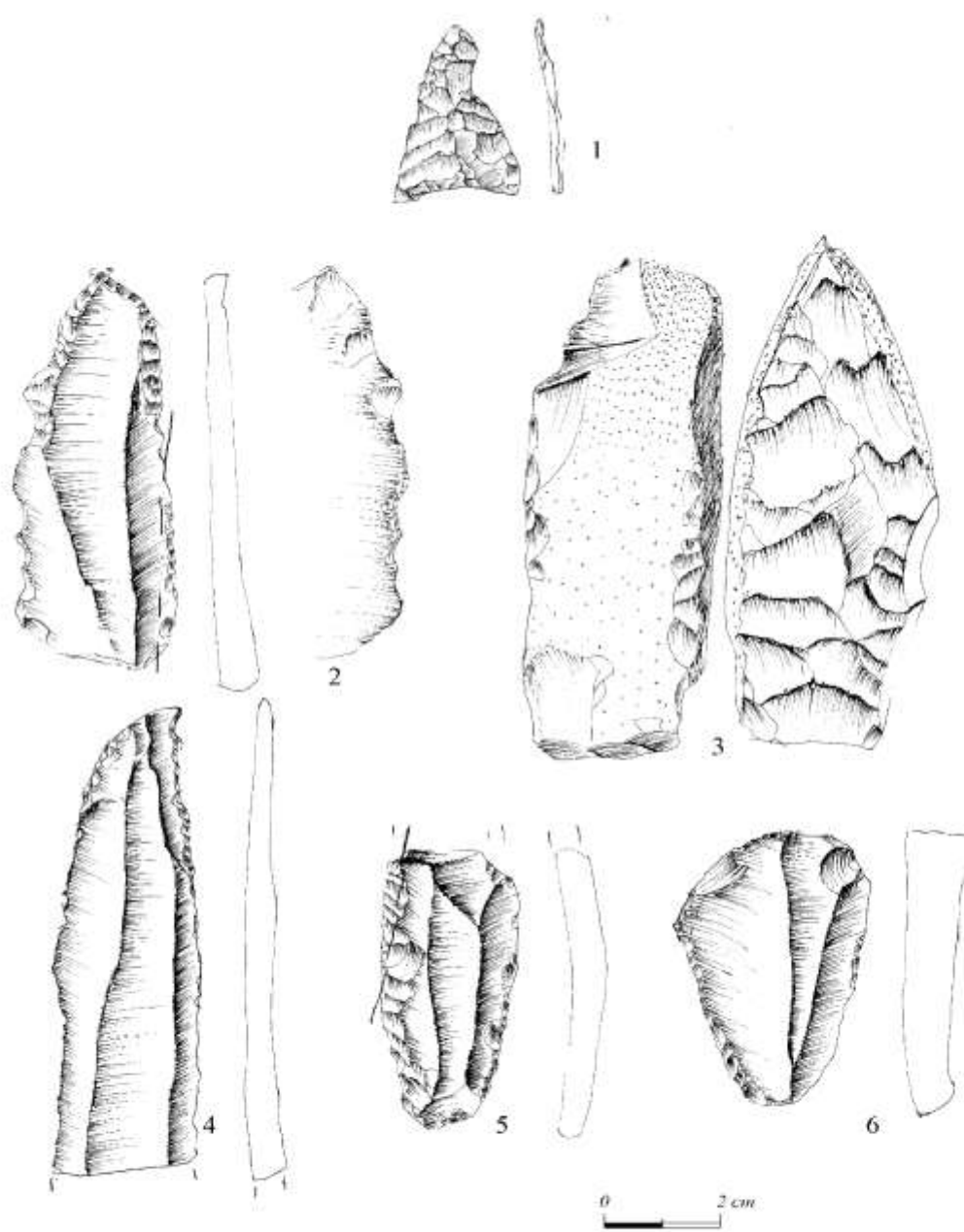

Рис. 89. Гринчуки. 1 – вістря; 2, 4-5 – вироби на платівках; 3 – рубляче знаряддя; 6 – скребок

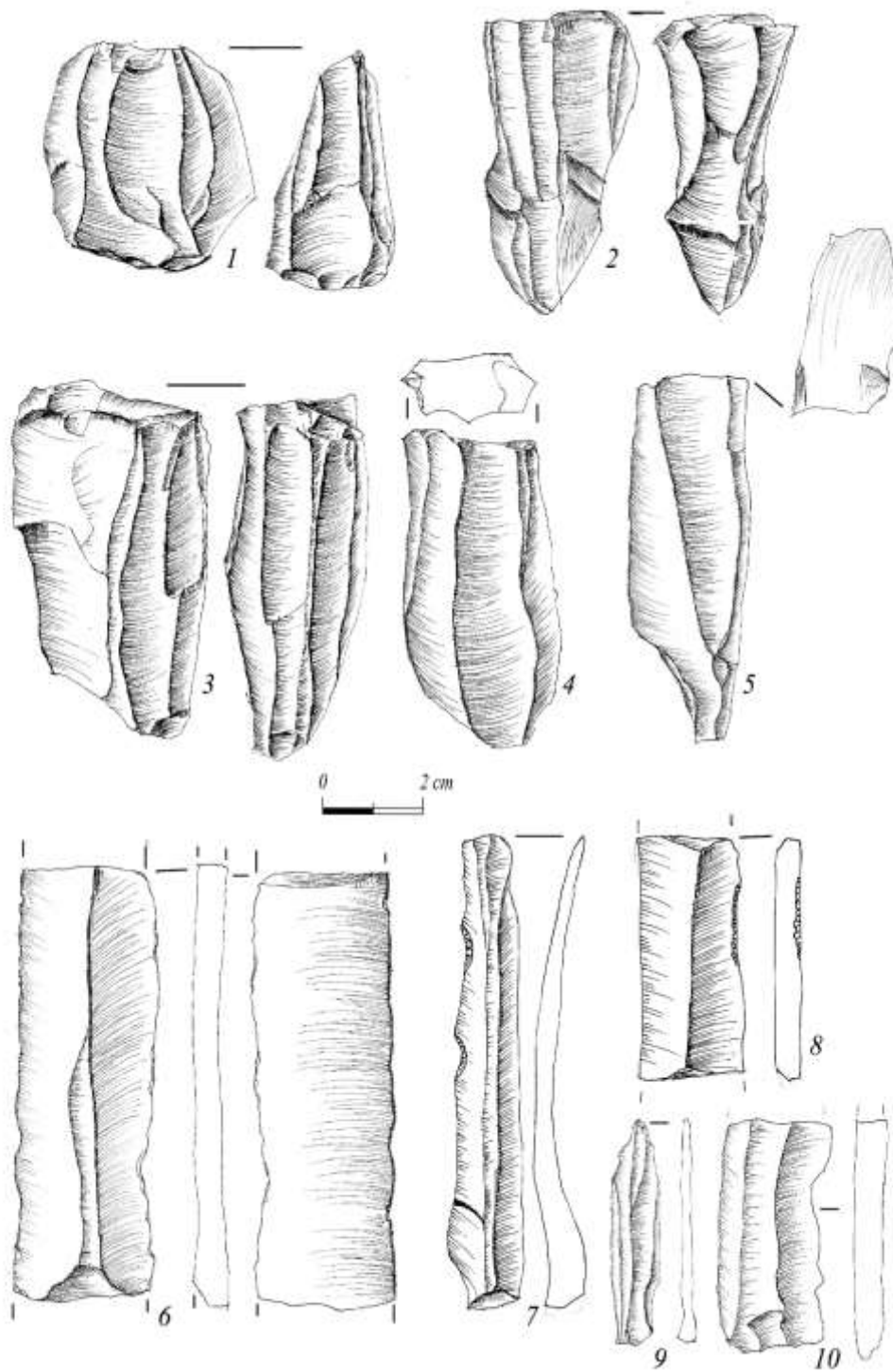

Рис. 90. 1-5, 6, 9-10: Окопи; 7-8: Кормань. 1-5 – нуклеуси; 6-10 – знаряддя на платівках

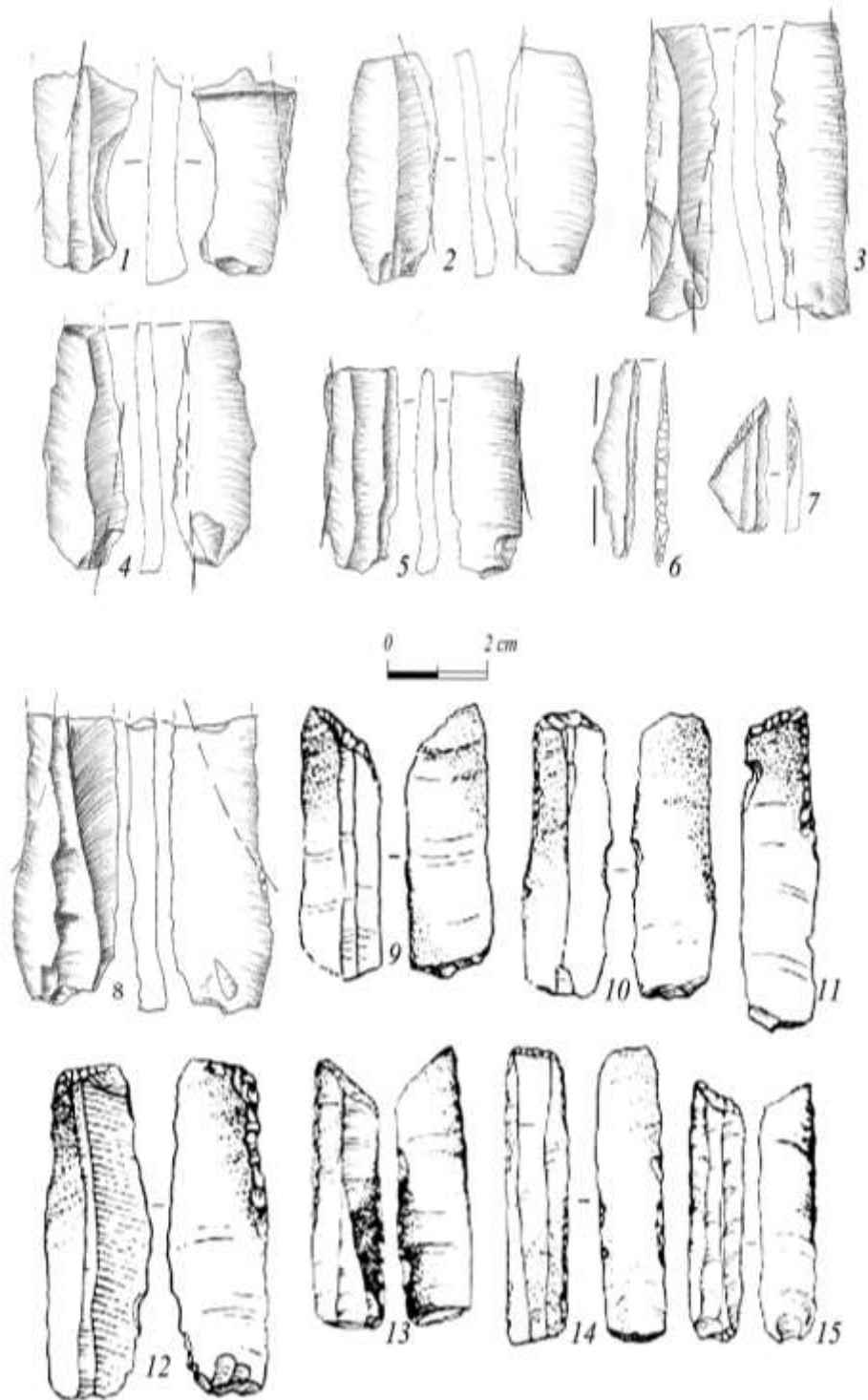

Рис. 91. 1-7 – Окопи; 8-15 – Лука-Врублівецька. 1-5, 8-15 – вкладні до землеробського інструментарію; 6-7 – мікроліти (9-15 за С.М. Бібіков 1953)

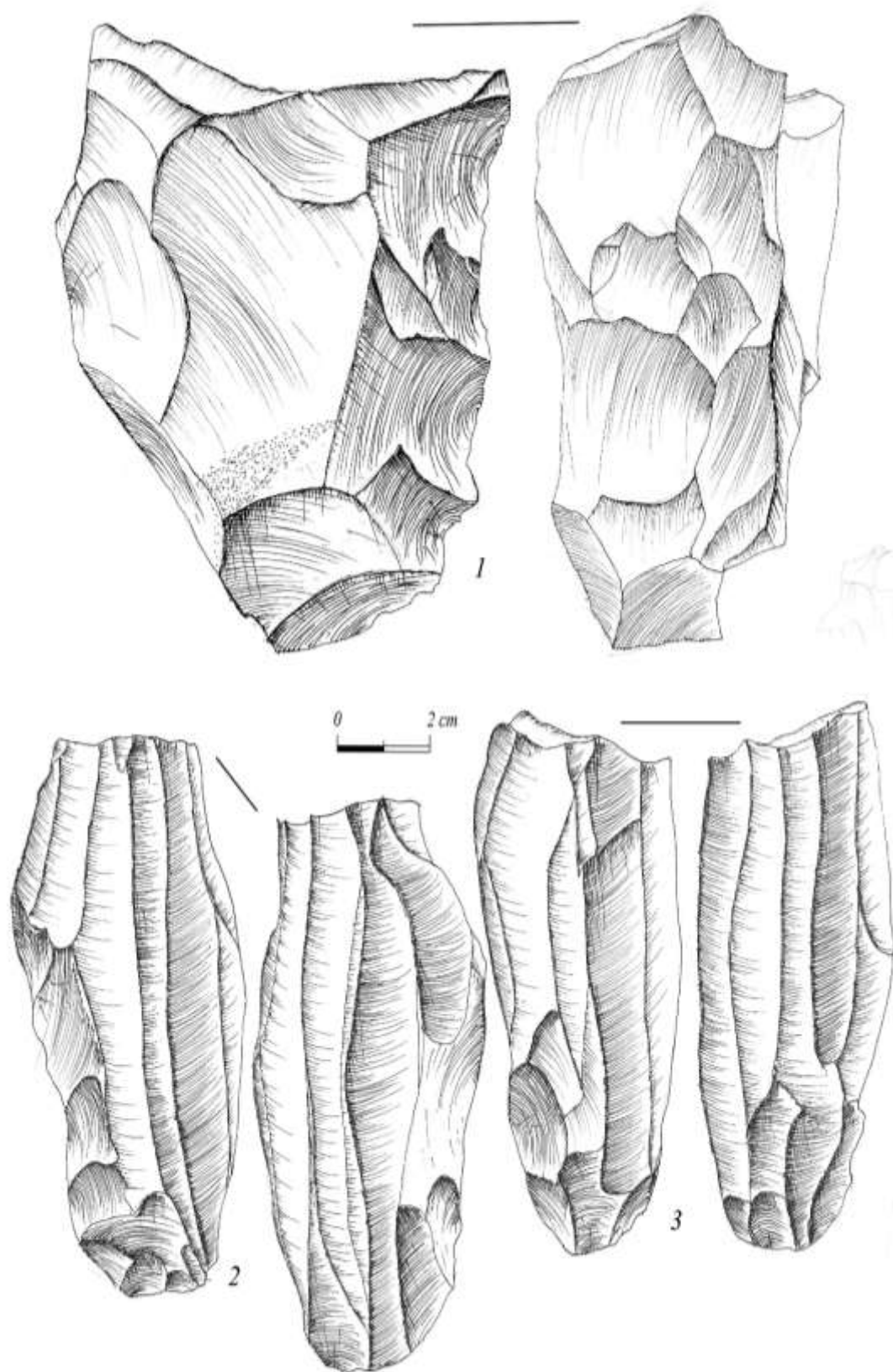

Рис. 92. Кормань. 1 – пренуклеус; 2-3 – нуклеуси

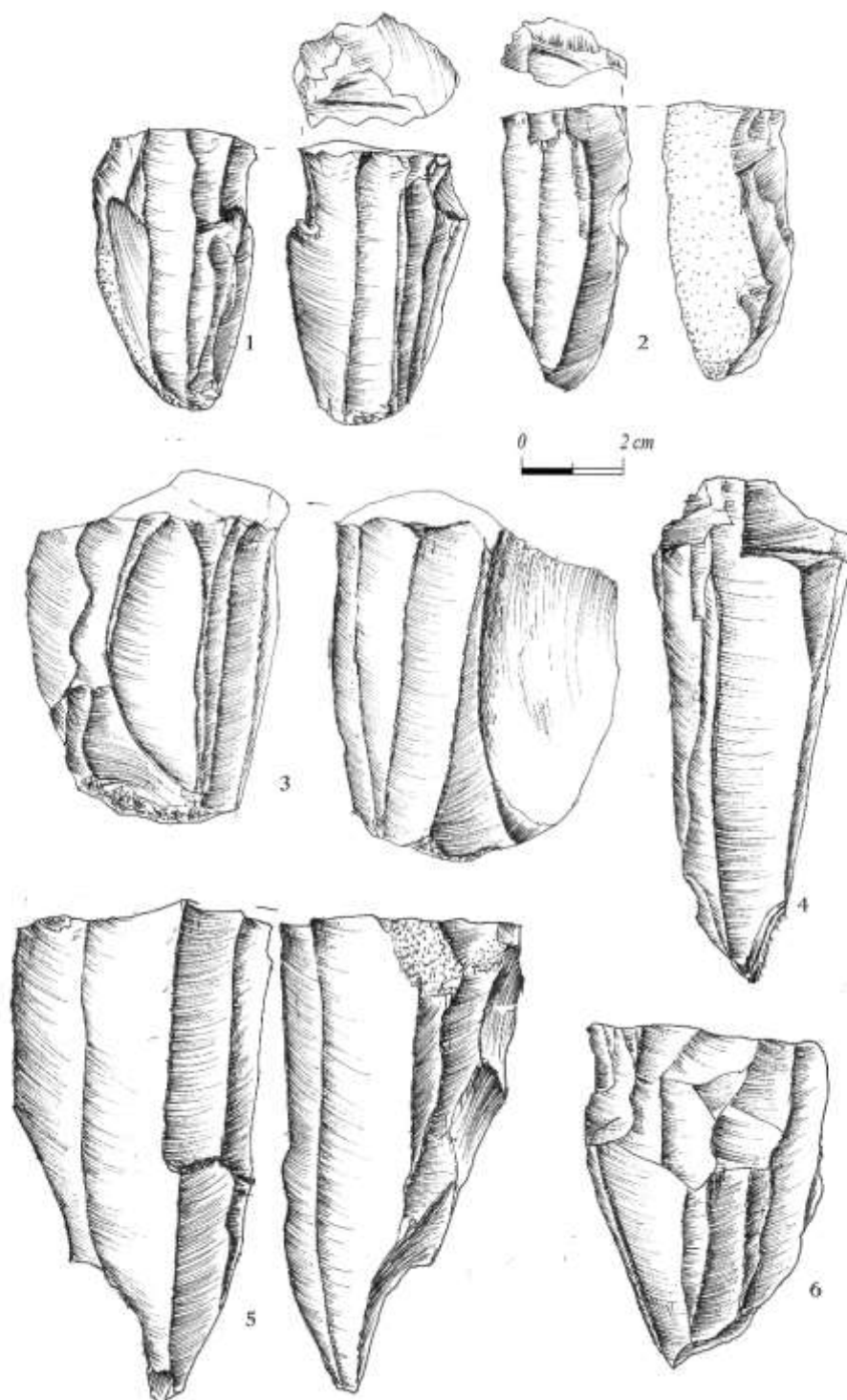

Рис. 93. Лука-Врублівецька. Нуклеуси

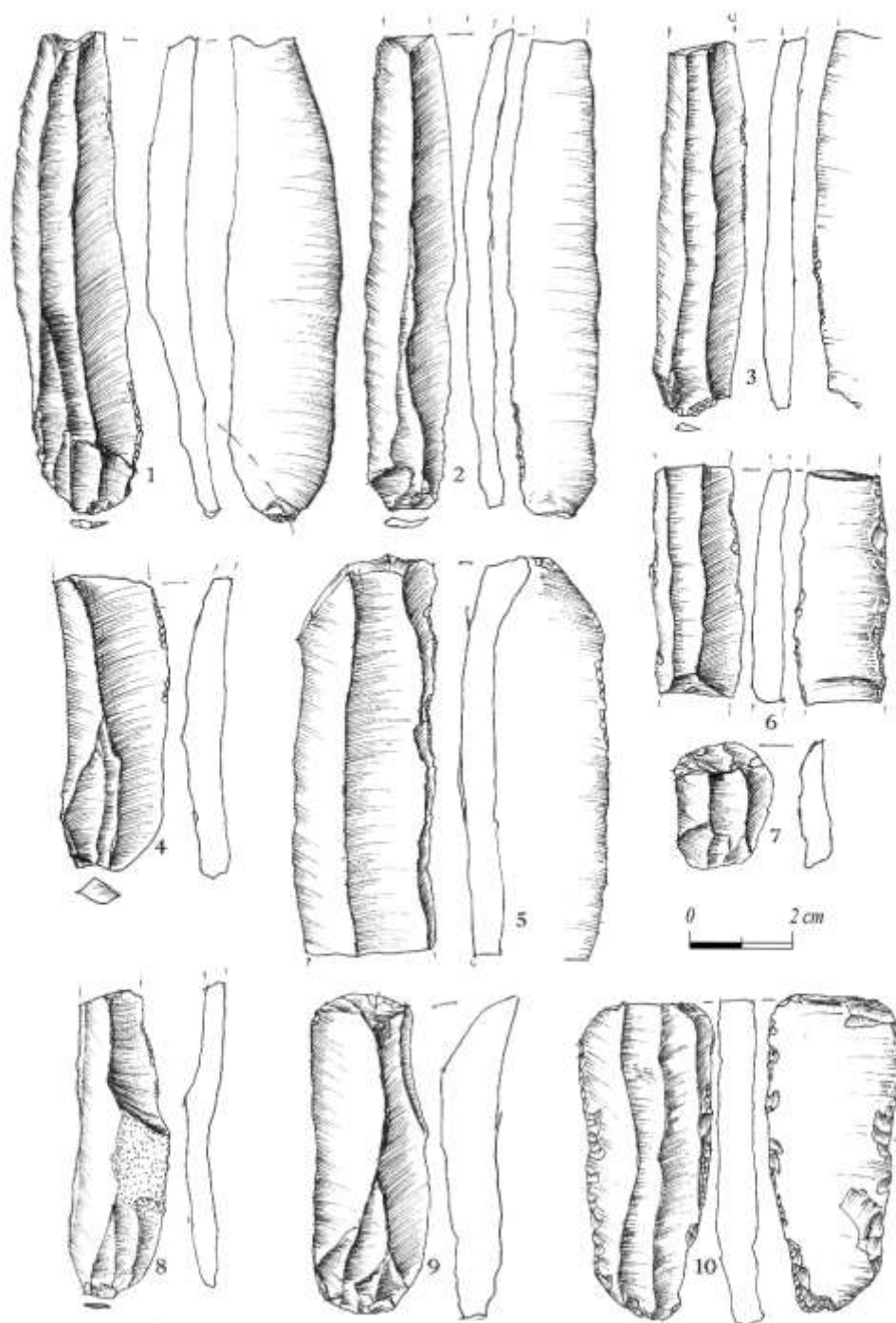

Рис. 94. Лука-Врублівецька. Знаряддя на платівках

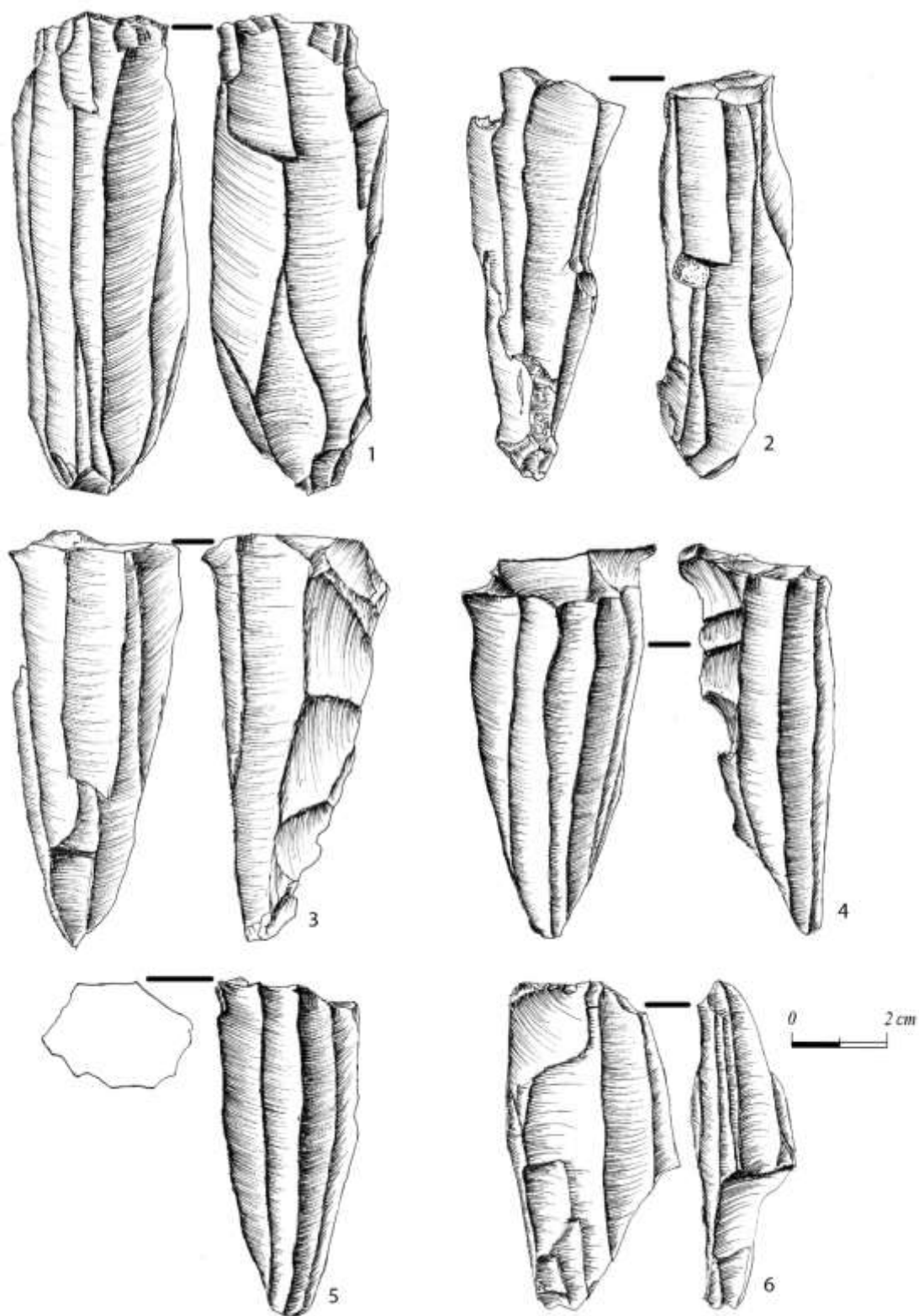

Рис. 95. Солончени II. Нуклеуси

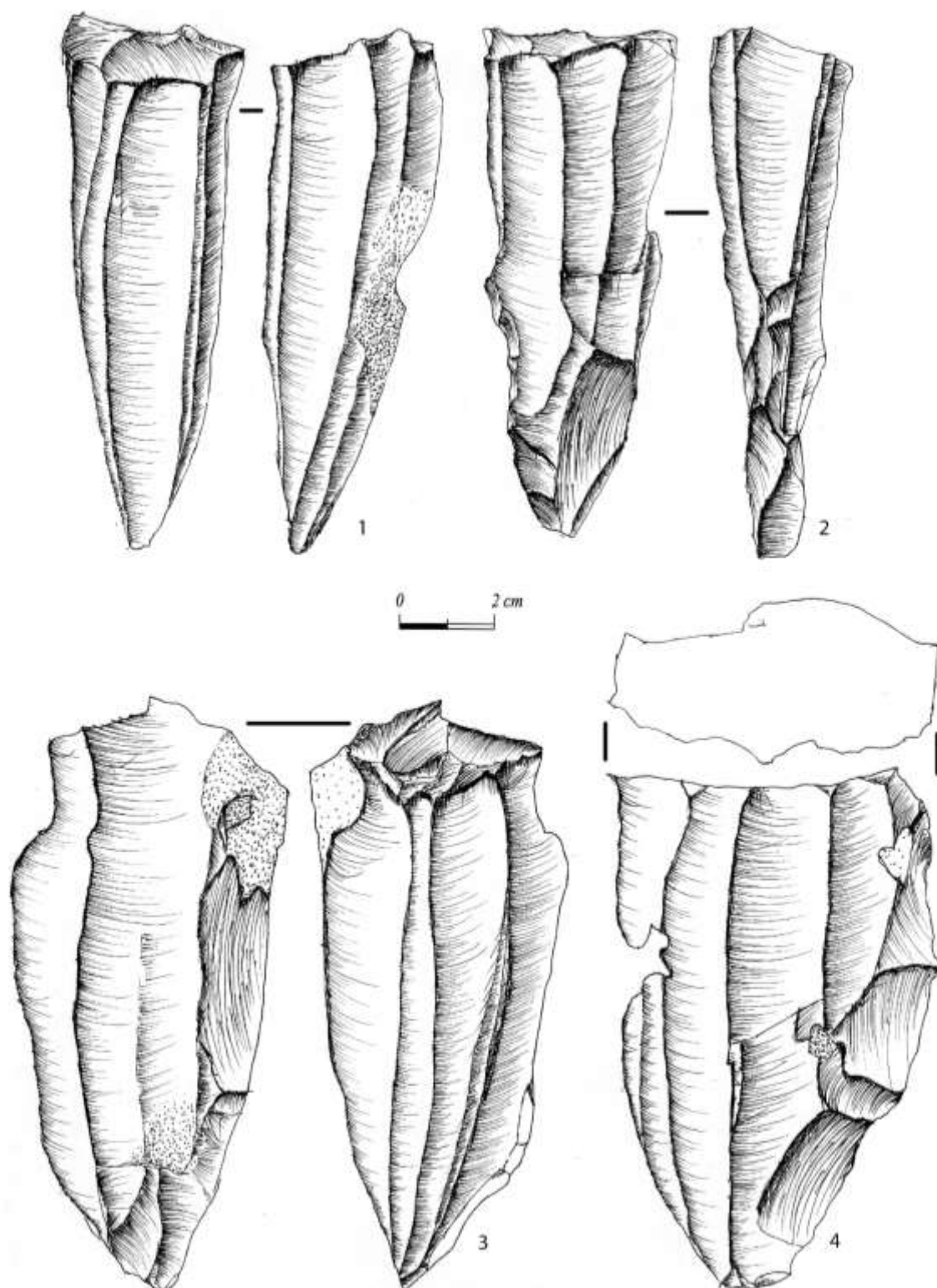

Рис. 96. Солончени II. Нуклеуси

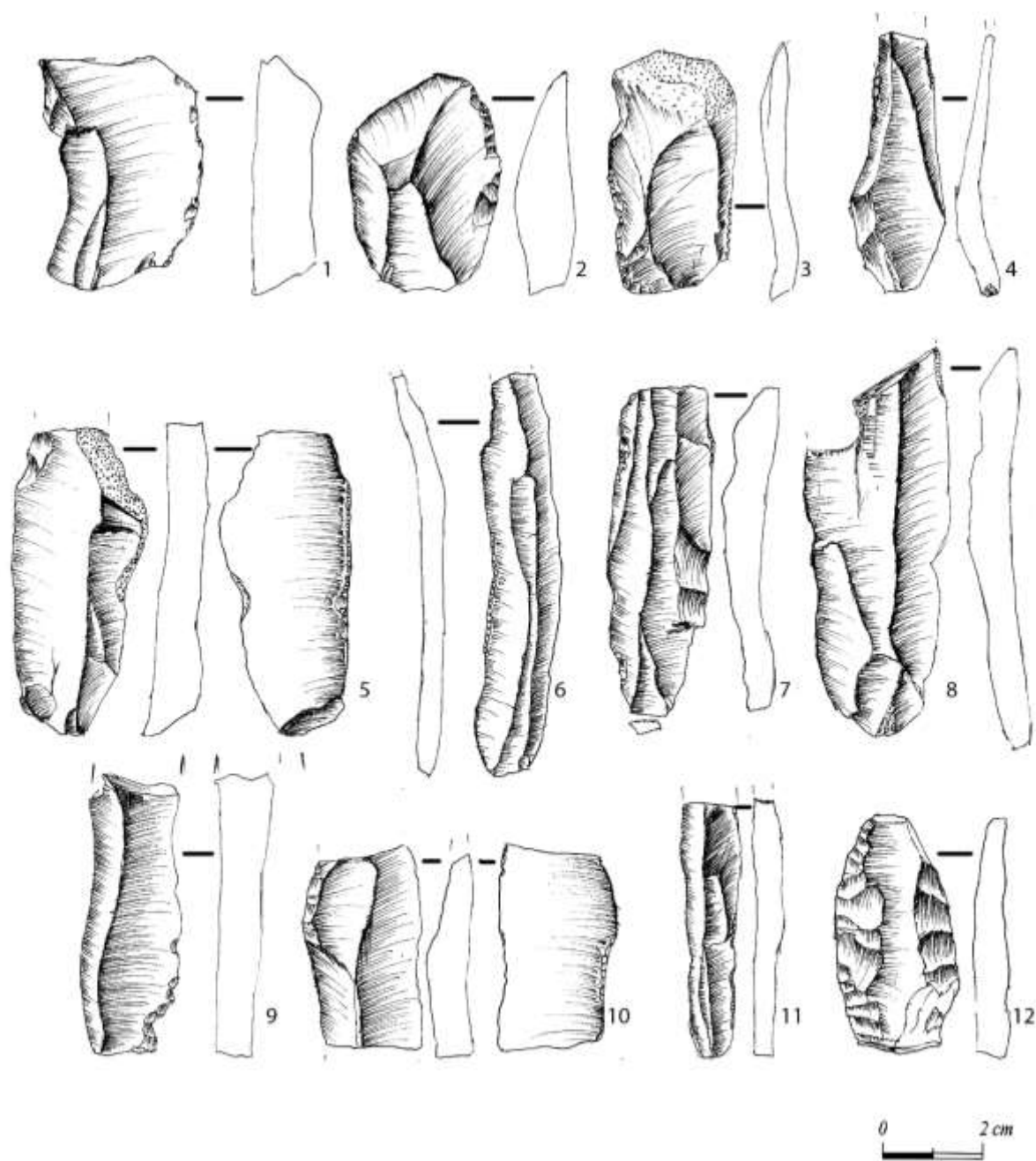

Рис. 97. Солончени II. 1-3 – ретушовані відщепи; 4-12 – ретушовані пластини

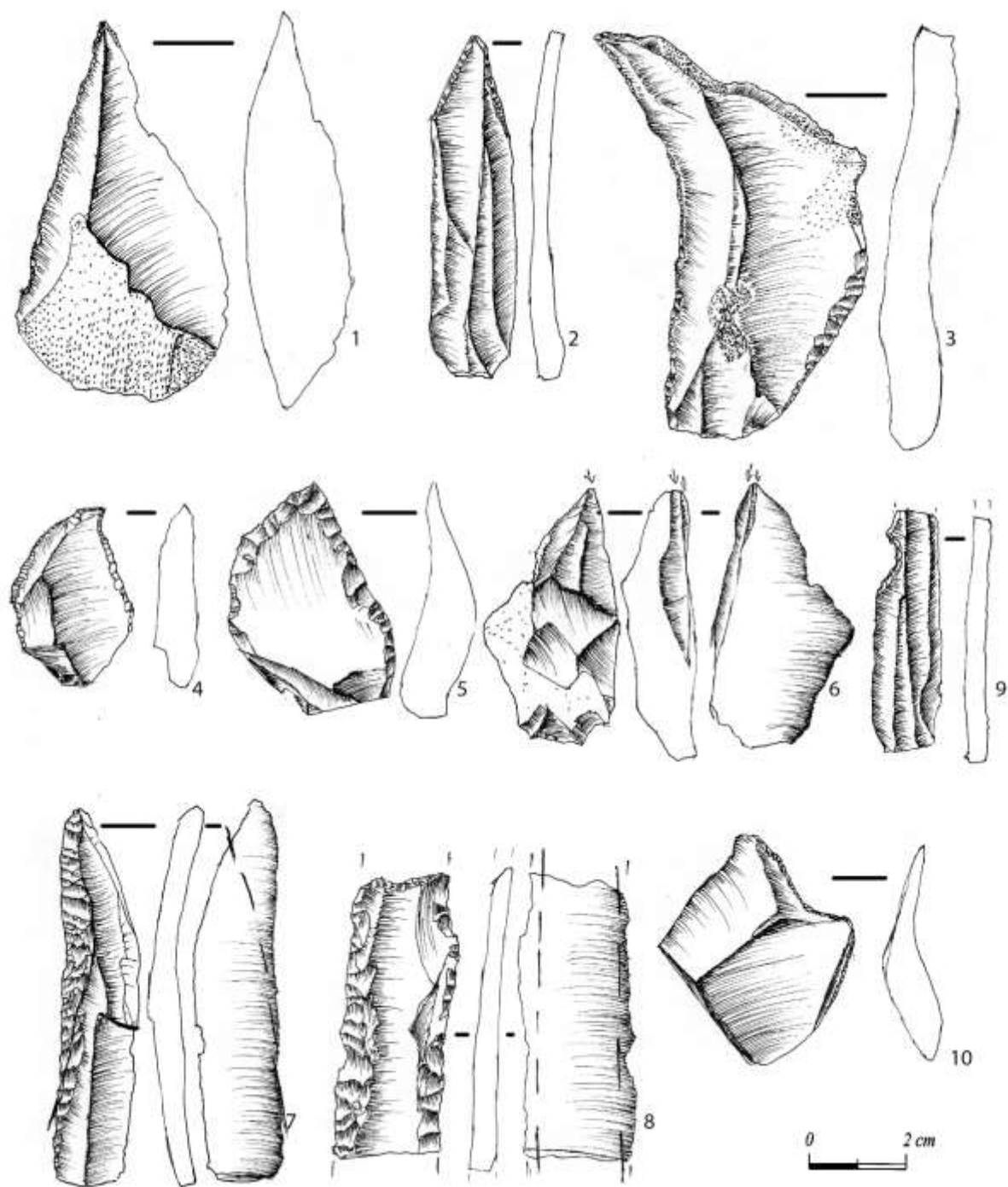

Рис. 98. Солончени II. Знряддя

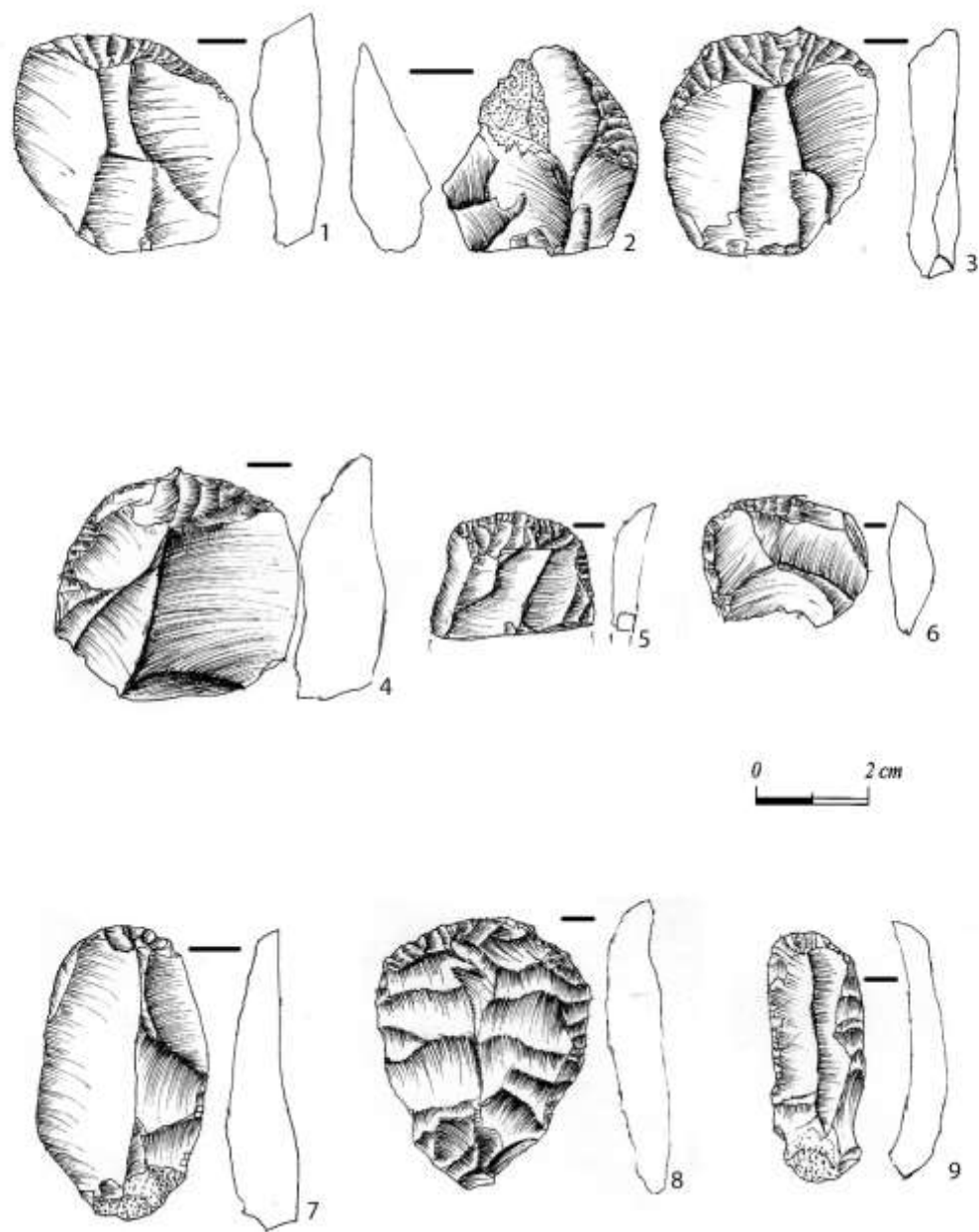

Рис. 99. Солончени II. Скребки

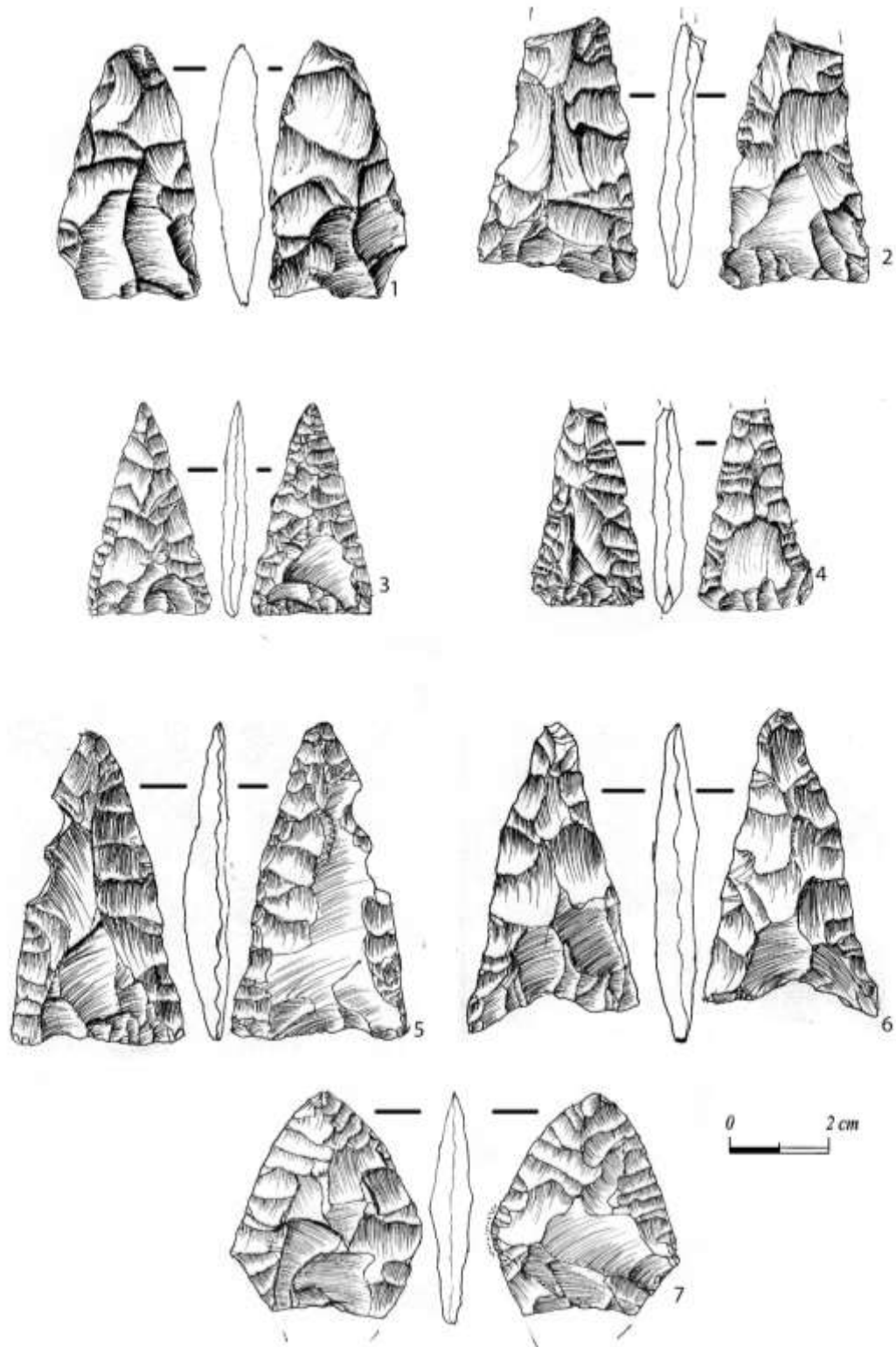

Рис. 100. Солончени II. Вістря, заготовки та уламки